GÜNDELİK HAYAT POLİTİKALARI

PAUL GINSBORG

AÇILIM KİTAP

GÜNDELİK HAYAT POLİTİKALARI

(TERCİH ETMEK VE HAYATI DEĞİŞTİRMEK)

Paul Ginsborg

1945 yılında Londra'da doğdu. 1992'de Floransa Üniversitesi'nde çağdaş Avrupa tarihi profesörü olmadan önce uzun yıllar Cambridge'de çalışmalarını sürdürdü. Halen İtalya'da, Silvio Berlusconi'ye yönelik muhalefet kampanyaları başta olmak üzere yurttaşlık meseleleri ile yakından ilgilenmektedir. *Berlusconi* (2003) adlı eleştirel biyografisi satış rekorları kırmıştır. Yazarın aynı zamanda *A History of Contemporary Italy* (1990) ve *Italy and its Discontents* (2001) adlı eserleri de mevcuttur.

Gündelik Hayat Politikaları

(Tercih Etmek ve Hayatı Değiştirmek)

Paul Ginsborg

çeviren: muhsin önal mengüşoğlu

AÇILIMKİTAP

açılımkitap
alayköşkü cad. civan han no: 6/4
cağaloğlu-istanbul
tel: 0212 520 98 90 - 527 06 77

kitabın özgün adı:
the politics of everyday life, yale university press, 2005.

gündelik hayat politikaları
paul ginsborg

açılımkitap: 29
sosyoloji: 14

yayınevi sertifika no: 16148

ISBN: 978-9944-105-20-0
birinci baskı: temmuz 2010

içdüzen: furkan selçuk ertargin
kapak: tekin öztürk
baskı-cilt: ravza matbaacılık, davutaşa cad. kale iş merkezi
no: 51-52 topkapı-ist. tel: 0212 481 94 11

açılımkitap bir pınar yayın grubu kuruluşudur.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ **9**

BU BÖYLE GİTMEZ **27**
Zenginlik ve Yoksulluk 28
Güç ve Acziyet 36
Erkek ve Kadın 44
Kâr ve Ahlak 53
Legal ve İllegal 60
Tüketim ve Çevresel Muhafazakârlık 67
Tüketim 67
Üreme 71
Savaş ve Barış 78

BİREYLER, TERCİHLER ve TÜKETİCİ KAPİTALİZMİ **89**
Özgürlük ve Bencillik 89
Tercihler ve Sınırlamalar 95
Zaman 97
Tercih ve Tüketici Kapitalizmi Batı Modeli 105
Yayılım 115
İmgesel Hedonizm 123
Romantizm ve Reklâm 127
Gündelik Hayata Dair Alternatif Okumalar ve Pasajlar 132
Kibir ve Gösterişe Karşı Şenlik Ateşi 134
Tabiat 137
Alışveriş: Üretici ve Tüketici İttifakı 139
Zorluklar 147
Özet 153

AİLELER **155**
Evim Güzel Evim 158
Mahremiyet, Gündelik Hayat ve Düş Kurma 165
Apayrı Bir Dünya Ailecilik 170
Amerikan Modeli 177
Televizyonun Etkileri 180
'Sadece Bağlılık' 188
Cinsiyet (ve Diğer) İlişkiler 191
Paylaşım 199
Her Şeyi Paylaşmak 203
Netice: Aileler ve Sivil Toplum 208

SİVİL TOPLUMUN İMKÂNLARI **215**
Anahtar Kavramlar 220
Temel Yapı ve Gündelik Pratikler 231
Sivil Toplum, Diktatörlük ve Global Güneyde Demokrasi 242
Sivil Toplumun Düşmanları 254
Hami-Müvekkil İlişkileri 255
Haddinden Fazla Güçlü Aileler 259
Şirketler ve Medya İmparatorlukları 263
Netice: Sivil Toplum ve Devlet 265

DEMOKRASİYİ İŞLEVSEL KILMAK **269**
Modern Demokrasinin Bazı Problemleri 269
Yayılım, Krizler ve Hoşnutsuzluk 282
Medya ve Birey Politikaları 285
Siyasi Partiler 289
Seçim Harcamaları 294
Demokratik Devletin Kolaylaştırıcı Mekanizmaları 299
Yerel Yönetim ve Sivil Toplum 300
Devletler ve Aileler 303
Kamunun Yeniden İcadı 308
Müzakereci Demokrasi ve Porto Alegre 314
Netice 321

İNDEKS **323**

Teşekkür

Bu kitabın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen iki güzide insana özellikle şükranlarımı sunmak istiyorum: Christian De Vito, elinizdeki metnin oluşum aşamasında yapmış olduğu katkılar ve harikulade destek ile övgüyü fazlasıyla hak etmiştir. Öte yandan kitap henüz mevcut halini almadan önce, sabrı, kıvrak zekâsı ve akılcı çıkarımlarıyla bana her türlü desteği sağlayan kütüphane arkadaşım Silvia Alessandri'nin ismini de burada zikretmeden geçemeyeceğim. Floransa'daki Biblioteca Nazionale ve yine Londra'daki Britanya Kütüphanesi çalışanları da yardımları ve iş bilir tavırları nedeniyle tevecc ühümü kazanmışlardır. Andrew Gamble ve Stephen Morris'e ise eserin müsvedde halini okuyarak yapıcı eleştiriler sunmaları nedeniyle fazlasıyla müteşekkirim. Tüm bu dikkatli ve titiz çabalara rağmen eserde karşılaşabileceğiniz hataların tüm sorumluluğu bana aittir.

GİRİŞ

Bu kitap, yerel seviyedeki bir halk hareketi tecrübesinden ilham alınarak yazılmıştır. Hayatımı ve çalışmalarımı sürdürdüğüm şehir olan Floransa, dünyanın dört bir yanında, estetik güzelliğe sahip tarihi eserlerinin yanı sıra, Ortaçağ ve Rönesans geçmişinin harikuladeliğiyle tanınmaktadır. Bahsi geçen kent bugün de birçok yönüyle bu geçmişin izleri üzerinde yükselip hayat bulmaktadır. 1877 senesinde Henry James, Floransa'yla alakalı şu satırları kaleme almıştır: *'O, pırıl pırıl parlayan güneşin altında, küçük bir hazine-kent izlenimi uyandırarak, sarı nehrin yanı başında boylu boyunca uzanmaktadır. Şehirde ticaret yoktur. Mozaik sanatı ve su mermerinden yapılma Aşk Tanrıçaları dışında endüstriyel üretime de rastlanmamaktadır. Bunun yanı sıra burada pek çok durumda kuvvetli ve zinde bir yurttaş olmanın vazgeçilmez unsurları kabul edilen aktüaliteden, enerjiden, ciddiyetten ve diğer arızi meziyetlerden yoksun bir hayat sürdürülmektedir.'*[1] Günümüzde böylesine

1. Henry James, 'İtalya'yı yeniden ziyaret etmek', bkz. James, *Portraits of Places* (Londra: MacMillan, 1883), s. 57.

bir portre çizmek çok inandırıcı değildir. Modern Floransa, gönüllü teşekküllerin işbirliğine dayalı, olağanüstü hareketli bir uygar halk kitlesine sahip olmakla övünmektedir. Bu kitle aynı zamanda, gücünü belirgin bir endüstriyel hinterlanttan, 60.000 öğrencili bir üniversiteden ve kökleri geleneğe dayanan Katolikliğe yönelmiş bir halktan alan, gelişip büyümekte olan ticari bir ittifak hareketidir. Çağdaş Floransa, 370.000 nüfusuyla Avrupa'nın kişi başına en fazla kitapevi düşen kentlerinin başında yer almaktadır.

2002 yılının Ocak ayında Floransa Üniversitesi'nden bir grup profesör, İtalya'da bir önceki yılın Haziran ayında iktidara gelen Silvio Berlusconi hükümeti aleyhine bir protesto hareketi başlatmaya karar verdi. Kanaatimizce onun iktidarı, demokrasiyle idare edilen diğer dünya devletleri için olumsuz ve tehlikeli bir örnek teşkil edecekti. Hâlihazırda Avrupa'nın en zengin insanlarından birisi İtalya Cumhuriyeti'nin başına geçmişti; bir medya İmparatoru ki ülkesindeki özel televizyonların ve diğer birçok basın yayın organının tek patronu O idi. Aynı zamanda bu yeni lider, seçildiği esnada, vergi denetmenlerine rüşvet vermekten üst düzey bürokratlara irtikâpta bulunmaya kadar birçok suçlamadan dolayı yargılanmaktaydı. Hatta hükümeti devraldığı andan itibaren, kendi medya kanallarına ilaveten devlet radyo ve televizyonunun kontrolünü de eline alarak, bu basın kuruluşlarını İtalya'da iktidarda bulunan siyasi elitin oyuncağı haline getirdiği dedikoduları dilden dile dolaşmaktaydı.

Yeni hükümet, yüzyılımızın son çeyreğinde Avrupa'nın en bağımsız yargı organı kabul edilen İtalyan mahkemelerine müdahale konusunda da elini çabuk tutmuştu. 2002 senesinde birçok yargıç ve üst düzey bürokrat, yaşadıkları kentlerde gerçekleştirilen geleneksel adli yıl açılış merasimlerinde siyah cübbelerini boş sandalyelerinin üzerine bırakarak, tören alanını terk etmişlerdi. Floransa'dan gözlemlediğimiz kadarıyla savunmaya çekilip meydanı boş bırakmamak gerekiyordu. Zira biz, Berlusconi'nin her ne kadar görünüşte fark ettirmese

de özü itibariyle, demokrasiye karşı ciddi bir tehdit unsuru olarak algılanması gerektiğini fark etmiştik. Ancak bizi ümitsizliğe sevk eden şey, bu yaşananlardan daha çok merkez solun içine düştüğü muhalefet zaafiyetiydi. Öyle ki solcu geçinen kimseler henüz mevcut durumun tarihsel önemini kavrayamamışlardı. Nitekim ısrarla, aşırı tepkilerden kaçınarak, diyalog ortamı oluşturulması gerektiğini savunuyorlardı.

En nihayetinde üniversite hocaları, öğrenciler ve çeşitli sendika mensuplarıyla, Floransa'da evimde buluştuğumuz bir toplantıda sembolik bir protesto yürüyüşü gerçekleştirmeye karar verdik. Bu yürüyüş San Marco meydanında bulunan üniversitenin rektörlük binası önünden başlayıp, 18. yy'da Adalet Sarayı olarak kullanılan San Firenze meydanındaki tarihi binanın önünde sona erecekti. Bu adliye binası, Palazzo Vecchio'nun yani tarihi Floransa hükümet konağının hemen arkasına inşa edilmişti. Aslında bizim bu muhalif duruşumuzun nedenleri, en güzel Alexis de Tocqueville'nin *Democracy in America* adlı çalışmasının şu son satırlarında ifade edilmiştir: "*Yargı bağımsızlığı ve haber alma özgürlüğü baskı altına alındığı zaman demokrasi tehlikeye girmiş demektir.*"[2] Yürüyüş sırasında yüzlerce insanın bize katılacağını düşünüyorduk. Protesto günü yani 24 Ocak 2002 tarihinde birdenbire gökyüzünün bulutlarla kaplanması ve ardından da bardaktan boşalırcasına yağmur yağması adeta Silvio Berlusconi'nin attığı her adımda, Tanrı'nın yanında olduğu yönündeki iddiasının, aldatıcı kanıtları gibiydi.

Aslında hava muhalefetine rağmen katılım beklenenden çok daha fazla olmuştu. Miting günü yaklaşık 12.000 kişi üniversite hocalarının öncülüğünde, Floransa caddelerinde gerçekleştirilen bu protesto yürüyüşüne destek vermişti. Yürüyüşçüler arasında kentteki orta sınıfı temsil eden her meslek grubundan insan vardı. Özel ve kamu kuruluşlarının çeşitli kademelerinde çalışan memurlar, öğretmen ve öğrenciler, bazı fabrikaların işçi temsilcileri bu gruplardan

2. De Tocqueville, *Democracy in America*, c.1, s. 88.

sadece birkaçıydı. Bu sayede hükümete karşı alternatif bir güç sayılabilecek Floransa Halk Hareketi doğmuş oldu. 'Neo-küreselciler' adıyla ünlenecek olan bu grup aynı yıl içerisinde yine Floransa'da, ilerde olağanüstü başarılara imza atacak yeni bir örgütlenmeyi; 'Avrupa Sosyal Formu'nu hayata geçirmişlerdi. Protesto korteji Adliye Sarayı'na ulaştığında birçok hükümet görevlisinin, binanın merdivenlerinde siyah şemsiyelerinin altında bizleri beklediğini gördük. Ben burada Floransa sınırları dâhilinde de faaliyet gösteren Camera del Lavoro adlı işçi sendikaları federasyonunun bizim için tahsis etmiş olduğu üstü kapalı kamyonetin mikrofonlarından -ki bu aynı zamanda yağmurdan kaçmak amacıyla içine sığındığımız araçtı- halka hitaben kısa bir konuşma yaptım. Günün sonunda, sırılsıklam olmamıza rağmen istediğimiz sonucu elde etmenin verdiği mutlulukla meydandan ayrılıyorduk.

İlerleyen aylarda Floransa'daki protesto yürüyüşü çok geniş yankı bulmuş ve Berlusconi hükümeti aleyhine ulusal bir tepki hareketinin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştı. Bu öylesine bir muhalefet hareketiydi ki, 23 Mart 2002 tarihinde İtalya'nın en köklü ve en büyük sendika federasyonu CGIL'in düzenlediği mitingde zirve noktasına ulaşmıştı. Bu tarihi günde yarımadanın dört bir yanından yaklaşık üç milyon kişi Roma'da Circo Massimo (Roma'daki bu yapı, antik bir hipodrom ve kitlesel eğlenceler için toplanma yeridir, çev.) önlerinde bir araya gelmişti. Bu, İtalya devletinin modern çağda karşı karşıya kaldığı en büyük gönüllü halk hareketiydi. Mussolini zamanında da bu büyüklükte yürüyüşler düzenlenmişti ancak bunlar devletin icbarıyla bir araya gelmiş kimselerin gerçekleştirdiği resmigeçit törenleri olmaktan öteye gidememişlerdi. Aynı yılın Eylül ayında Roma'da bir başka geniş katılımlı eyleme imza atılmıştı. Bu sefer hedef, Berlusconi'nin adalet sistemi ve adli kurumlar üzerinde kurmuş olduğu baskıydı. Bu miting, İtalyan demokrasisini hükümetin keyfi uygulamalarına kurban etmek istemeyen sivil toplum kuruluşlarının işbirliğiyle kendiliğinden gerçekleşmişti. Yaklaşık 800,000 kişi San Giovanni meydanına çıkan sokakları doldurarak seslerini duyurmaya çalışmıştı.

Floransa'da 24 Ocak yürüyüşünü organize eden komite kendisini Demokrasi Laboratuarı'na dönüştürmeye karar verdi. Bu yeni oluşumun ilk toplantısı, Floransa yakınlarındaki Cintoia'nın Casa del Popolo of S. Bartolo bölgesinde yaklaşık 800 kişinin katılımıyla gerçekleştirilmişti. Aslında bizim tek isteğimiz, mümkün mertebe yakalamış olduğumuz potansiyeli değerlendirerek, gündelik politikalar üreten aldatıcı bir sosyal hareket olarak algılanmaktan kurtulmaktı. Bunun yerine orta vadede ayakları yere basan ve sözü dinlenen, yol haritasını çizmiş bir örgütsel yapıya kavuşmak istiyorduk. Bu sayede çeşitli meselelerde özel imtiyazlara sahip olacaktık. Dolayısıyla eylem rotamızı daha rahat belirleyebilirdik. Birilerinin, Berlusconi hükümeti aleyhine başlatılan muhalefet kampanyasını mobilize etmeyi sürdürmesi gerektiği aşikârdı. Aksi takdirde hükümetin işçi haklarını sınırlandırmak ve yetersiz bütçe nedeniyle eğitimden devlet desteğini çekmek gibi çok tartışmalı projelerinin anlamsızlığını idrak edip kendisine çeki düzen vermesi nasıl sağlanabilirdi? Aynı zamanda fikir jimnastiği çalışmalarımızın alanını genişletip, yaşadığımız kenti; göç ve güvenlik, eğitim ve refah, cinsiyet, kitle iletişimi, tüketim biçimleri gibi daha kapsamlı tartışma konularıyla yüzyüze getirmek istiyorduk. Acaba bahsi geçen bu ihtilaflı mevzularla gündelik hayatımız ve kentteki idareciler arasında herhangi bir irtibat kurmanın yeni bir yolu var mıydı?

Bir diğer sıkıntımız da, birkaç yıldır kent belediyesinin yönetimini elinde bulunduran merkez sol koalisyonunun, şehrin temel sorunlarının üstesinden gelmekte yaşadığı beceriksizlikti. Bu sorunların başında yoğun trafiğin sebep olduğu hava kirliliği, kent merkeziyle varoşlar arasındaki sosyal ve ekonomik farklılıklar, genç çiftlere ucuz konut edindirmede yaşanan güçlükler, müstakil kongre ve toplantı merkezlerinden yoksunluk ve kent caddelerinin turizm nedeniyle ciddi bir dönüşüme uğramış olması gibi meseleler yer almaktaydı. Floransa'da öylesine ciddi bir değişim yaşanmaktaydı ki şeh-

rin merkezindeki tüm dükkânlar kapanmış ve bunların yerini modacılarla dericiler almıştı. Yaşadığımız kent adeta iştahı kabarmış ve kontrolden çıkmış ticaret simsarlarının istilasına uğramaktaydı. Dolayısıyla yaşam kalitemizi belirlemek bizden çok bu kimselere kalmıştı.

Yerel demokrasinin doğasından kaynaklanan problemler, yaşanan tüm bu sıkıntıların yanında en köklü ve derinlikli olanlarıydı. Toplantılarını, Vasari ([1511-1574] İtalyan ressam ve mimar. İtalyan sanatçılar üzerine hazırlamış olduğu biyografilerle tanınmıştır, çev.) ve öğrencileri tarafından tezyin edilmiş Palazzo Vecchio'nun o muhteşem salonlarında gerçekleştiren mahalli idareciler, bu aldatıcı debdebenin büyüsüne kapılarak, dış dünyaya gözlerini kapamışlardı. İtalya'nın ve hatta Avrupa'nın birçok bölgesindeki taydaşları gibi onlar da çoğu zaman benmerkezci bir tutum içerisine girerek gidişata ayak uydurmaktaydılar. Hâlihazırda varolan durum onları memnun etmek için yeterliydi. Ayrıca kendilerine tevdi edilen iktidarı ve gücü kaybetmeyip sonuna kadar sömürebilmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bizim ise aklımıza takılan tek bir şey vardı; o da yerel demokrasinin hayatiyetini sürdürebilmesi için, gerçekten böylesine dünyevi bir veçhe kazanıp sıradanlaşması mı gerektiği, sorusuydu. Bunun yerine acaba halkın aktif bir rol üstlenerek vatandaşlık kültürüne dinamizm katacağı yeni bir demokrasi anlayışı geliştirebilmek mümkün müydü? Aslında bunlar, demokrasinin yabancısı olduğu meseleler değildi ancak bugüne kadar, en azından modern dünyada, tatmin edici bir şekilde de cevaplanamamışlardı. Bilinen tek gerçek ise, demokrasinin, ruhuna işlemiş olan bazı olumsuzlukları onu terk etmeme konusundaki ısrarcı tutumuydu.

Bu arada Floransa Demokrasi Laboratuarı, cevaplanabileceğinden daha çok soru sormakta ve normalde olması gerekenden sayıca kat be kat fazla çalışma grubu ile faaliyetlerini sürdürmekteydi. Günümüzde normal olarak bizden talep edilenler (bunlar ilk etapta ailelerimiz ve işemizi temin ettiğimiz

mesleklerimizle ilgiliydi) Laboratuar'ın ritmini ve sergilediği çalışma azmini sekteye uğratmaktaydı. Ancak biz akışını yavaşlatıp durdurmaya çalışsak da zaman hızla elimizden kayıp gidiyordu. Bunun yanı sıra her ne kadar başarılarımız sınırlı olsa da, iki önemli sürece katkıda bulunmak istiyorduk; Bunlar demokrasiyi savunmaya devam etmek ve aynı zamanda onu yenilemekti. Şiddetle arzuladığımız bu iki amaca ulaşabilmek için, 2004 yılının yazında, üniversitede hocalık yapan İngiliz dili ve edebiyatı profesörlerinden Ornella de Zordo'yu belediye reisliğine aday gösterdik. Bu konuda hiç tecrübesi olmamasına ve çok az mali desteği bulunmasına rağmen adayımız seçimlerde yüzde 12,3 oy aldı.

Başlangıçta kısaca değindiğim gibi bu kitap, yerel bir halk hareketi tecrübesinden ilham alınarak hazırlanmıştır. Bu çalışmaya yön veren ve ivme kazandıran bir diğer husus da, son otuz yılda yaşanan hızlı değişime bağlı olarak ortaya çıkan küreselleşme hareketidir. Açıkça görüldüğü gibi biri yerel diğeri ise global olan bu iki hadise birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Demokrasi Laboratuarımız tarafından ortaya atılan pek çok soru, ancak Floransa örneğinin dikkatli bir şekilde analiz edilmesiyle cevaplanabilecektir. Benzer bir durum bugün İtalyanların tecrübe ettikleri ulusal politik yapı için de geçerlidir. Silvio Berlusconi, en göze çarpanı olsa da, günümüzde sınırsız bir güç ve otoriteye sahip medya patronlarından sadece bir tanesidir. Bunlar tüketim kültürünün globalleşmesinin ürünleridir. Bu kimselere ait televizyon kanalları reel politiği ve muhtemel olanı sadece kısmen ekranlara taşımaktadır. Aslında demokrasi konusunda yaşanan memnuniyetsizlik Floransa'nın çok da yabancısı olduğu bir durum değildir. Demokrasinin zafere ulaştığı her ülkede (5. bölümde demokrasi kültürünün yarattığı memnuniyetsizliğin yerküreye nasıl yayıldığını ayrıntılarıyla göreceğiz) öz ve nitelik itibariyle olmasa da tüm amilleriyle belirgin bir hoşnutsuzluk baş göstermektedir.

Sokağını, mahallesini yahut memleketini daha yaşanılır bir yer haline getirmek isteyen kimselerin, kendi hayat koşullarıyla, bu hayat koşullarını şekillendiren daha kapsamlı ve uzak unsurlar arasında irtibat kurmalarının zorunlu olduğunu tekrar tekrar hatırlamaları gerekir. Örneğin Floransa'nın tarihi mekanlarındaki trafik kirliliğiyle mücadele etmek, yalnızca birey akışkanlığının global bir örneğiyle karşı karşıya kalmak demek değildir. Aynı zamanda İtalyanlara has bir özellik olan, küçük bir yarımadayı gereğinden fazla taşıtla doldurmuş olmakla da ilgilidir. Aslında bu mesele, daha hızlı yolculuk yapmak isteyen Floransalıların, tercihten öte bir tutkuya dönüşen motosiklet sevdalarının neden olduğu gürültü ve kirlilikle alakalıdır.

Gelişmiş toplumlarda, günlük yaşamı şekillendiren maddi kültür ile evrensel üretim ve tüketim biçimleri arasındaki tek kutuplu dairesel bağın, çok köklü bir tarihi vardır. Bu bağ zengin ve gelişmiş ülkelerin bulunduğu 'Kuzey' ile yoksul ve gelişmekte olan 'Güney'in uzun vadeli münasebetlerinin neticesinde oluşmuştur. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, dünyayı etkisi altına alıp sürükleyen bu ilişkiler yumağından, yalnızca belirli bir kesimin faydalanıyor olmasıdır. Zira dünya toplumları arasındaki münasebetler, adalet dürtüsü, birlik ve beraberlik duygusu yahut karşılıklı sorumluluk bilincine dayanarak tesis edilmemiştir. Aksine bu ilişkilere yön veren ana saik, ekonomik çıkarlar ve ulus gücüdür. Kitabımızın birinci bölümünde, bahsi geçen münasebetlerin neticesinde ortaya çıkan tezatları analiz etmeye çalışacağız. Son otuz yılın globalleşme sürecine damgasını vuran etmenler için hammadde sağlayan unsurlara, tarih boyunca görülen sömürgecilik ve emperyalizm faaliyetleriyle birlikte, hâlihazırda toplumlar arasında görülen eşitsizlikleri de ekleyeceğimizi söylememiz yeterlidir. İşte tüm bu olumsuzlukların neticesinde hiçbir ahlaki gerekçeye dayanmayan gayri muntazam bir 'global dünya' inşa edilmiştir.

Aslında kısmen icat edilmiş bir 'Kuzey' ile 'Güney' arasında bir sınır noktası belirlemek pek mümkün değildir. Zira

yerkürenin güneyinde yer alan Avustralya gibi ülkelerin, esasen 'Kuzey'e ait olmaları gerekir. Hindistan, Bangladeş, Çin, Endonezya ve Vietnam gibi 'Güney' devletlerinin pek çoğu ise gerçekte doğuda bulunmaktadır. Öte yandan Birinci, İkinci ve Üçüncü dünya bölgelerini, nicelik bakımından birbirlerinden ayırmak, coğrafi anlamda birbirlerinden ayırmaktan çok daha zordur. 1989 yılında komünist Rusya'nın yani Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesiyle İkinci Dünya'nın büyük bir kısmı ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla 'İkinci'si olmadan 'Üçüncü' bir dünyadan söz etmek sadece kafaları karıştırır. İşin gerçeği, 'gelişmiş' ve 'gelişmekte olan' bölgeler konusundaki ayrımda pek çok soruya gebedir. Mesela, gelişmenin nasıl tarif edilmesini isteriz? Yahut diğer uluslar ve ülkeler, bizim kendileri için çizdiğimiz gelişim eğrisine ne derece sadıkırlar? Öyle görünüyor ki globalleşme çağında, global ilişkileri tasvir edebilecek entelektüel birikimden bile yoksunuz. Netice itibariyle ben de tıpkı birçok eleştirmen ve araştırmacı gibi daha iyi bir isimlendirmenin bulunmadığı bu dönemde Kuzey ve Güney tabirlerini kullanmaya devam edeceğim.

İkiz kulelerin yıkılmasının hemen ardından Afganistan ve Irak'ın işgali, Kuzey ile Güney, zengin ile fakir, güçlü ile güçsüz arasındaki ilişkileri en ince ayrıntısına kadar gündeme taşımıştır. Bunun sebebi, ne Bin Ladin'in yoksul bir aileden geliyor olması (aksine o çok zengindi), ne el-Kaide'nin Güney'in bütünü için bir tehdit unsuru olarak algılanması (kesinlikle böyle bir durum söz konusu değildi) ve ne de İkiz kulelerin Kuzey'in tamamını temsil ediyor olmasıydı (Bu son iddia gerçeklik payı en yüksek olanıydı). Aslında 11 Eylül 2001 tarihinde vuku bulan o korkunç hadisenin iletmek istediği şey, çok basit ve tuhaf bir mesaj idi. Adaletsiz küreselleşmenin mekanik ürünleri olmayan, ancak bu sayede direnç kazanan global kin ve nefretlerin; küçük grupların, rastgele bir araya gelmiş meçhul ve kendilerince karanlık kimseler üzerinde sınırsız şiddet uygulayarak, kendilerini kurban etmesi şeklinde tezahür etmesiydi.

Hepsi bu kadarla da sınırlı değildir. Son üç yılın(2001-2003, çev.) hadiseleri gelişmiş ülkelerdeki kamuoyuna (aslında sadece buralarda değil) yaklaşık kırk yıldır namevcut olan bir duyguyu yeniden aşılamıştır: Kendimizin, en yakınımızdakilerin ve hatta genel itibariyle insan türünün hayatından endişe edebilmek...

Ünlü Fransız tarihçi, Georges Lefebvre*, *La Grande Peur* adlı eserinde, 1789 ihtilalinin arefesinde birçok köylünün, Paris'in etrafını mesken tutmuş çapulculardan nasıl da korktuklarını anlatmaktadır.[3] Korkmalarının büyük oranda sebebi, hububatlarının talan edilmesi, tavuklarının öldürülmesi ve çiftliklerinin yağmalanacak olmasıyla ilgilidir. Oysa 2001 Eylül'ünden sonra ortaya çıkan 'büyük korku', Central Park yahut Hyde Park'ta çanta içerisinde unutulan 'kirli' bir nükleer bomba, Amerika veya Avrupa kentlerinde ölüm kusan intihar komandoları ve tahdit edilemez boyuttaki biyolojik savaş gibi daha kozmik nedenlerle ilintilidir. Her geçen gün gazetelerde kendilerinden bahsedilen az sayıdaki bir grubun, çok daha kalabalık olan bizleri, belki de hepimizi yok edeceğine dair ürpertici makaleler artmaktadır.

Bu tehdidin küresel çapta farkına varılması yeni değildir. 1950 ve 60'lı yıllarda Soğuk savaşın zirvede olduğu bir dönemde atom bombası yüzünden insan soyunun tükeneceği korkusu çok yaygındı. Sinemada Stanley Kubrick** *Dr. Strangelove* (1964) adlı o harikulade kara mizah senaryosuyla bizi teskin etmekten çok korkularımız nedeniyle güldürmüştü. Fakat bugün zihinlerimizi meşgul eden yeni meseleler vardır. Dünyamız, yalnızca nükleer felaketler nedeniyle değil,

---

* Georges Lefebvre: (6 Ağustos 1874-28 Ağustos 1959). Fransız ihtilali ve köylü hayatı üzerine çalışmıştır. İngiliz Marksist tarihçiler tarafından sıkça dile getirilen 'tabandan tarih' kavramı ona aittir. (çev.)

3. Georges Lefebvre, *La Grande Peur de 1789* (Paris: Armand Colin,1932); İng. Çeviri, *The Great Fear of 1789* (Londra: New Left Books, 1973).

** Stanley Kubrick: (29 Temmuz 1928-7 Mart 1999). A.B.D.'li film yönetmeni. Teknik kusursuzluk arayışı, entelektüel sembolizmi, mükemmelciliği ve ince ayrıntılarıyla tanındı. (çev.)

aynı zamanda bu enerjiyi sürekli kötüye kullanmamız ve mevcut haliyle muhafaza etmekten ziyade dönüştürüp zararlı hale getirmemizden dolayı tehdit altındadır. Bunlar kitabımızın birinci bölümünde geri döneceğimiz mevzulardır.

İnsan varlığını tehdit eden bu kümülatif unsurlar korku ve zaman arasında yeni bir ilişki biçiminin doğmasına neden olmuştur. Kırk yıldan daha fazla bir süredir vaktin su gibi akıp geçtiğine dair bir hissiyat vardır. Hayatımızdaki zaman darlığı, global manada da muhtemel bir zamansızlık problemiyle boğuşmak zorunda kalabileceğimiz endişesini doğurmuştur.

Birbiri ardınca sıralanan bu kaygılar, birçok insanı huzursuz edebilecek iki farklı davranış biçiminin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır ki bunlar, acelecilik ve basiretsizliktir. Aslında bizler çok geç olmadan bir şeyler yapılması gerektiğinin farkındayız. Ancak bireyler, aileler, dost meclisleri yahut çalışma arkadaşları olarak, bu gelgitin önüne set çekip, zamanın akışını kontrol edebilmenin yollarını bulma konusunda pek fazla bilgi sahibi değiliz. Daha yaşanılır hatta yaşanılabilir bir dünyaya sahip olmak için, gündelik hayatımızla bireysel faaliyetlerimiz arasında irtibat kurmak istiyoruz. Fakat bunu nasıl başarabileceğimiz konusunda da yetersiziz.

Elinizdeki kitap bu ikilemin cevabını bulmaya çalışmaktadır. Bunun yanı sıra bir durum değerlendirmesi yaparak sahip olduğumuz hayat tarzıyla, içinde bulunduğumuz şartlar ve çevreyi kontrol altına almamız gerektiğinden bahsetmektedir. Kitapta ayrıca gelişmiş devletler tarafından ortaya atılan ve dünyanın tamamına ihraç ve empoze edilen 'modernite' kavramının güçlü bir kritiği yapılmaktadır. Her ne kadar günümüzde insanlığın kurtuluşu için mevcut Piyasa Ekonomisi ve Liberal Demokrasi'nin en iyi seçenekler olduğuna dair genel bir kanı varsa da, bu kitap tüm bu iddiaların aksine bir görüş serdederek, ortaya atılan bu tezleri çürütmeyi amaçlamaktadır. Francis Fukuyama, 11 Eylül 2001 tarihinden sonra yazdığı bir makalede şu sözlere yer vermektedir: *"Modernite öylesine güçlü bir yük trenidir ki, yaşanan son hadiselerin tüm*

ağırlığını ve ızdırabını taşımasına rağmen raydan çıkmamıştır."[4] Ben Fukuyama'nın zihninde tasarladığı modernite modelinin çürük bir temel üzerine bina edildiğine inanmaktayım. Zira yük treni, vagonlarındaki yükün mahiyeti ne olursa olsun onu taşımak zorundadır, üzerinde seyahat ettiği raylar her an yön değiştirebilecek olsa da.

Böylesine bir dönüşümü gerçekleştirmek yahut bunu başarmak için işe koyulmak özümüze dönmemizi gerektirir. Ancak bu öze dönüş safiyane bir bağnazlıkla değil, daha gerçekçi yani hepimizin üstesinden gelebileceği akılcı bir yöntemle olmalıdır. Hayatımızı şekillendiren tercihlerimizi, zamanı değerlendirme yöntemlerimizi, içinde yaşadığımız aileyi, tüketim biçimlerimizi, tatbik ettiğimiz demokrasinin niteliğini yeniden gözden geçirmemiz gerekir. Vernon Lee'nin kulaklarımızı çınlatan *'varlık sebebimiz olan hayati yalanlar'*[5] sözünü kullanmadan önce bir kez daha düşünmeliyiz. İlk bakışta hedefin korkutucu olduğu varsayılabilir ancak, bireysel ve ailevi olan ile, yurttaşlık seviyesindeki alternatif uygulamaların bütünü, dikkate şayan kümülatif bir sonuç üretmektedir. Kısacası bireysel, yerel ve global uygulamalar ayrılmaz bir biçimde olumlu ve olumsuz yönleriyle birbirlerine yapışmıştır. İlk iki seviyede, bireysel ve yerel, görülen dirençsizlik ve

4. F. Fukuyama, 'La fine della storia dopo l'11 settembre', *la Repubblica*, 19 Ekim 2001.

5. Vernon Lee, 20. yy.'ın başında Floransa'da ikamet eden İngiliz kadın yazardır. Yakın zamanda basılan İtalyan feminist Sibilla Aleramo'nun Una Donna adlı romanı hakkında çeşitli yorumlarda bulunmuştur. Lee, 1907 yılında Aleramo'nun eserinin 'bizim nazarımızda tahammül edilebilen yahut ümit vaat eden kurumların bu nedenden ötürü talihli sayılıp sayılamayacaklarını, masum veya dokunulmaz olup olmadıklarını bizlere aksettirmesi gerekir. Aynı zamanda bu kitap, onun varlığını inkâr ederek, düşünmeyi reddederek, önyargılarımızın kurbanı olarak, hakikat ve doğrunun karşısında durarak, (üstelik bu hakikat bizleri o pek yakınımızdaki itikadi öğretiden [hayati yalanlar] mahrum etse bile...) şeytanın ortağı haline gelip gelmediğimizi kendimize sormamızı sağlamalıdır[...] Bunlar bizim varlığımız için hayati meselelerdir.' Vernon Lee (Violet Paget), 'Commenti e frammenti. A proposito del romanzo "Una Dona" di Sibilla Aleramo', Il Marzocco, 27 Ocak 1907, C.Gori'den aktarılmıştır, Crisalidi. Emancipazioniste liberali in età giolittiana (Milan:Franco angeli, 2003), s. 70.

tepkisizlik, üçüncü basamakta global, kolektif bir çaresizlik, bilinçsizlik ve yeisin yaşanmasına neden olmuştur.

Hiç şüphesiz böylesine kısa bir metnin zihnimizi meşgul eden tüm sorulara cevap verebileceğini iddia etmek doğru değildir. Öte yandan her ne kadar iktisadi meselelere değinse de bu kitap, ekonomi üzerine yazılmış bir eser de değildir. Bunun yerine kitapta daha önce alışılmamış bir biçimde **siyaset** irdelenmektedir. Elinizdeki eser **bu böyle gitmez** düşüncesine/söylemine bağlı olarak yükselen, kolektif şuurun önünü açacak bazı *'çıkış yolları'*na işaret etmekte ve çözümler üretmektedir. Bunu yaparken evvela, Avrupa işçi sınıfı hareketinin uzun süreden beri tartışmakta olduğu özerklik/muhtariyet ve oto kontrol mekanizmasının çalıştırılması gibi konulara değinilmektedir. Ancak bu değiniler, sabık siyasi mülâhaza, görülmemiş bir biçimde tüketim kültürü, zaman, televizyon, aile hayatı gibi tercihlerin müzakere edilmesi yoluyla okuyucuya aktarılmaktadır.

Ben kitap içerisinde sık sık kolektif bir 'biz'den bahsedeceğim. Kuşkusuz okuyucunun daha en başından 'biz' derken kimleri kastettiğimi bilmeye hakkı vardır. Kullandığım örneklerden ve üyesi olduğum **Floransa Demokrasi Laboratuarı**'nın çalışmalarından anlaşılacağı üzere buradaki 'biz' batılı, demokratik ve aynı zamanda da halkçıdır. Bir başka deyişle, Kuzey'in kentli ve eğitimli ahalisini temsil etmektedir. Tüketimin merkezinde yer almaları, demokrasi tecrübeleri ve ekonomik bakımdan ayrıcalıklı bir konumda bulunmaları, sayıca az olmalarına rağmen, global dünyanın bu bölümünü gerek iktisadi konularda, gerekse siyasal anlamda söz sahibi haline getirmiştir. Üstlendikleri rol çok kritiktir ve başarmaları gereken çok zor görevleri vardır. Bugün burada, tüketim cenneti açısından arzu edilen her şeye ulaşılmıştır. Fakat sonsuza kadar bu böyle devam etmeyecektir. Benim kanaatime göre farklı etmenler (korku, zaruret, vakit darlığı ile çalışmak ve para harcamak arasındaki sonsuz döngü sonucu ortaya çıkan memnuniyetsizlik ki Immanuel Kant bunu *'her insanın kalbinde yer etmiş olan acıma ve yardımseverlikten öte bir duygu[...]*

İnsanın doğasını güzelleştiren ve ona itibar ve şeref kazandıran bir hissiyat[6] olarak tanımlamıştır) biraz önce kendilerinden bahsettiğimiz mutlu azınlığın içinde bulunduğu durumu, tekrar gözden geçirmesi gerektiği sonucuna varmamıza sebep olmuştur. Elinizdeki kitap bu yönüyle de bu kimselere yardım etmeyi amaçlamaktadır.

Öte yandan eserde sürekli kendisine vurgu yapılan 'biz' öznesini sadece batı Avrupa'daki eğitimli zümreyle, kuzey Amerika halklarına hasretmek niyetinde değilim. Zira sivil toplumun gelişiminden klientalizmden* görevi kötüye kullanmaya, cinsiyet savaşlarından liberal demokrasiye uzanan geniş bir yelpazede yer alan ve kitabın kapsamına giren pek çok olumlu ve olumsuz husus, İtalya, İngiltere ve Birleşik Devletler'in olduğu kadar Hindistan, Brezilya, Rusya ve Güney Kore'nin de meselesidir. Yerel seviyede katılımcı demokrasiyi ilgilendiren en ilginç orta vadeli tecrübe, Brezilya'daki Rio Grande do Sul eyaletinden ve özellikle de bu eyalete bağlı yaklaşık 1.300.000 kişinin yaşadığı başkent Porto Alegre'den gelmiştir. Ne yazık ki Londra, Floransa ve hatta New York gibi kentler bu konuda sınıfta kalmıştır. Bu şehirlerden sonuncusu olan New York'ta da, Berlusconi örneğine benzer bir şekilde, maddi varlığını ve medyanın gücünü kullanan, Michael Bloomberg, belediye reisliği seçimini kazanarak iktidarı ele geçirmiştir. Daha sonra üzerinde duracağımız bir diğer önemli mevzu da budur.

İnsanın kendi kaderini tayin etme hakkını yeniden ele geçirmesi yerine 'geri kazanım' tabirini bilinçli olarak kullandım. Bu, dünyanın büyük bir bölümünün ilgisini çekmeyen bir durumdu. Zira insanların ekseriyeti böylesine bir kontrol yeti-

---

6 I. Kant, *Beobachtungen über das gefühl des Schönen und Erhabenen* (1764), böl.2, s. 4, Pepita Haezraki tarafından aktarılmıştır, 'Onun benliğinde nihayet bulan insan kavramı', R. P. Wolff (ed.), *Kant: A Collection of Critical Essays* (Londra: Macmillan, 1968), s. 295.

* Klientalizm: (Nüfuz suistimali, himaye ve kayırmacılık). Kamu kaynaklarının siyasal iktidara yandaş seçmen kesimlerini kayıracak biçimde yönlendirilmesi. Klientalizm, gelişmekte olan bölgelerin birçoğunda hami-müvekkil ilişkileriyle tanımlanan sosyal bir oluşumdur. (çev.)

sine sahip değildi. Bu gücü elinde bulundurabilenler ise onu yalnızca sınırlı oranda kullanabiliyorlardı. Dünya nüfusunun büyük bir kısmı hâlâ asgari beslenme ve barınma olanaklarından, temel eğitimden, bireysel ve siyasi haklardan mahrum bir şekilde hayatını idame ettirmeye çalışmaktadır. Bu kimseler Martha Nussbaum'un, *Women and Human Development* adlı o muhteşem eserinde, insanı insan kılan temel fonksiyonel özellikler şeklinde tanımladığı, insanca yaşam için gerekli olan koşullardan hâlâ yoksundurlar.[7] Kısacası birey olma hakkı onların elinden alınmıştır. Nussbaum'un kitabının konusunu oluşturan Hindistanlı kadınlar, koca şiddeti, çeyiz sistemi, aile yapısı ve kültürü, eğitimsizlik, mülkiyet haklarından yoksunluk gibi nedenlerden dolayı kendi istidat ve kapasitelerinin farkına varamamaktadırlar. Bu kadınlar, nezih, sağlıklı ve uzun ömürlü bir yaşamdan, hareket özgürlüğünden, iradelerine hükmedip kendi sınırlarını çizmekten, hayatlarına yön veren siyasileri seçme hakkından yoksun olup korku ve endişe denizinde boğulmaktan kurtulamamışlardır.[8]

İşte tüm bu sebeplerden ötürü içinde yaşadıkları (bulundukları) dünya Floransa'nınkinden çok farklıdır. Onlarınkiyle mukayese edildiğinde bizim dünyamız oldukça rahat ve huzurludur. Bunun yanı sıra talep ettikleri ve ihtiyaç duydukları şeylerin bizim nazarımızda bir toplu iğnenin ucu kadar bile değerleri yoktur. Ancak böylesine bir kıyaslama içerisine girmek bizleri yanlış neticeler üretmeye de sevk edebilir. Bir zamanlar Cambridge'de ikamet eden bir Hintli bayandan, 'kendini şanslı addet yaklaşımı'na örnek verilebilecek bir şeyler duymuştum. Bu kadın bana: *"Dünyanın dört bir yanında bu kadar çok yoksul insan varken neden hâlâ batıdaki işçilerin*

7. 'Yetenek ve istidatı harekete geçiren temel sezgisel güç. Siyasi arenada ise bazı meleke ve insani kabiliyetler kendilerini de tekâmül ettirmesi gereken ahlaki bir talep üretirler. Bunu belirli bir metafizik yahut teolojik görüşe dayanmayan *bağımsız bir ahlaki tasavvur* olarak değerlendirmek gerekir.' M. Nussbaum, *Women and Human Development, the Capabilities Approach* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 83.
8. İnsanı insan kılan temel fonksiyonel özelliklerin tam listesine ilerleyen sayfalarda değinilecektir.

koşullarını tartışıyorsunuz?" diye sormuştu. Bu hususla alakalı bir diğer yaklaşım ise maddi olmaktan ziyade kültürel rölativizme* dayanmaktadır. Bu görüşe göre; içinde bulunduğumuz coğrafyanın dışında yaşayan toplulukların farklı gelenek ve göreneklere sahip olduklarını bilmemiz gerekir. Dolayısıyla değer yargılarımızı, en doğru bildiklerimiz de dâhil olmak üzere, başkalarına empoze etmeye çalışmak yanlış bir davranıştır. Böylesine bir 'evrenselcilik', 'kültürel sömürgecilik' (kolonizasyon) ile eşdeğerdir. Fedakârlık ve daha çok feragat duygularının ağır bastığı 'Üçüncü Dünyacılık' fikri Avrupa'da 1970'lerde çok popüler iken, bugün hâlâ kendisine taraftar bulabilmektedir. Bu görüşe göre, bireyi özgür kılıp kurtuluşa erdirecek olan asıl mücadele, çok uzaklarda ve özellikle de yoksul bölgelerde gerçekleştirilmektedir. Birinci dünya halkları ise kaçınılmaz bir sona doğru ilerlemekte ve kapitalist sisteme uşaklık etmektedir.

Kuşkusuz başta ikincisi olmak üzere, bu yaklaşımların hepsinin de iletmek istediği bir mesaj vardır. Ancak bu mesaj, iddia edildiği gibi dünyalarımızın birbirlerinden ayrılmasıyla değil, birbirlerine bağlanmasıyla yerine ulaşacaktır. Bu bağlanma Güney için daha elzemdir ve şartlar bu birlikteliği zorunlu kılmaktadır. Mevcut biçimiyle globalleşme, iki dünya arasındaki birleşmeye örnek olarak verilebilir. İnsanı insan kılan fonksiyonel özellikler ve yeteneklerin keşfedilip ortaya çıkarılması bu listenin başında yer almamaktadır. Bu aynı zamanda öncelenmesi gereken bir mesele de değildir. Bunun yerine, hareket noktasını, gereksinimlerimizin yeniden tanımlanması olarak belirleyen, iki tarafın da menfaatlerini karşılayabilecek yeni bağlanma biçimleri üretmek için uğraş vermek, daha doğru bir yaklaşımdır. Kitap boyunca bu temel öneriyi tartışmaya çalıştım.

---

* Kültürel Rölativizm: Bireyin inanç ve faaliyetlerinin kendi kültürel değerleri içerisinde anlaşılması gerektiği, düşturunu benimseyen anlayış. (çev.)

İlk bakışta göze çarpmayan bir diğer gerçek de, Kuzey ve Güney'in gereksinimlerinin her ne kadar birebir özdeş değillerse de birbirlerine çok yakın olduklarıdır. Okuma yazma bilmeyen Hindistanlı kadınların, cehaletten kurtulmaları için hiçbir çaba sarf etmeyen, buna rağmen düzenli maaş alan üçkâğıtçı memurlara ihtiyaçları yoktur. Tıpkı İtalyanların, sundukları 'kamu' hizmetleri karşılığında kendilerinden haksız kazanç temin etmeye çalışan, hilebaz politikacı ve yöneticilere ihtiyaçları olmadığı gibi... Bağlamları ne olursa olsun patronaj* ve klientalizm her zaman alçaltıcıdır (küçültücüdür). Özel ve kamusal hayattaki erkek egemen yapı, dünyanın her tarafında benzer özelliklere sahiptir. Bangladeşli yahut Zambiyalı kadınlar, henüz olgunlaşmamış bir toplumda, arkadaşlıklar kurmaya çalışmakta ve örgütlenme konusundaki sıkıntılara göğüs germektedirler. Ayrıca maddi anlamda daha zengin ülkelerde yaşayan benzerlerinin aksine, istikrarsız bir idari mekanizmanın altında, mahalli idarenin desteğinden yoksun bir hayat sürmek zorundadırlar. Dünyanın dört bir yanında insanlar hayatlarını, demokratik unsurların kontrol etmesi için uğraş verirken benzer bir merak ve ilgiye sahiptirler. Öte yandan çağımızın en etkin ve güçlü bilgilenme vasıtaları olan televizyon haberciliği ve reklâmcılık, insanlığı etkisi altına almıştır. Sonuç itibariyle yerküre üzerinde yaşayan tüm insanlar, barış içerisinde yaşamayı arzu etseler de, bir şekilde savaşın o korkunç yüzüyle tanışmakta, hatta bu dehşete yer yer destek vermektedirler. Globalleşmeyle birlikte dünya daha da küçülmüş ve her zamankinden daha tehlikeli bir yer haline gelmiştir.

---

* Patronaj: Siyasal ve dinsel yandaşlık, himaye. 'İtaat karşılığı koruma' şeklinde tanımlanabilecek olan bu kavrama göre, kişi bir diğerine ne kadar çok itaat ederse o kişi onu o kadar çok korur ya da birini ne kadar çok korur ve kollarsa o kişi diğerine o kadar itaat eder. Bu kavram Roma İmparatorluğu döneminde ortaya çıkmıştır. (çev.)

BU BÖYLE GİTMEZ

Modern dünyada ekonomi ve politikayı baskı altına alan bir dizi ikilem söz konusudur. Bu baskı, zengin ve yoksul, güçlü ve zayıf, erkek ve kadın, kişisel menfaat ve ahlak, meşru ve gayri meşru, üreme ve çevresel duyarlılık, savaş ve barış arasında cereyan eden zıtlaşmalardan kaynaklanmaktadır. Kuşkusuz bu müstakil ve tezat olguların hepsi de aynı keskinlik ve niteliğe sahip değildir; ancak birbirleriyle kesiştikleri pek çok nokta vardır.

Bu ikilemlerin hepsi de doğrusal bir düzlemde seyreden tarihsel hadiselerden uzak, oldukça şümullü ve ihtilaflı bir geçmişin izleri üzerinde yükselmektedirler. Ancak son otuz yılda yaşanan gelişmeler onları daha tehditkâr kılmıştır. Martin Shaw'ın deyimiyle 'dünya ölçeğinde toplumlara yön veren ortak bir bilinçlenme kültürü' neticesinde ortaya çıkan hızlı değişim, bu ikilemlerin kaderini tayin etmiştir. Global ilişkilerin yoğunluğuna bağlı olarak diye sözlerine başlayan Shaw, *'Beşeri münasebetleri cihanşümul bir genel çerçevede*

anlamlandırmak, onları daha kısmi bir eksende anlaşılır kılmanın fevkinde bir yaklaşımdır' demektedir.[1]

Son otuz yılda, ekonomi alanında görülen radikal dönüşüm, burada sınırlarını tayin etmeye çalıştığımız bu genel çerçevenin, daha da belirginleşmesini sağlamıştır. Yoğunlaşma dereceleri farklı olsa da, birçok ulusal ekonomi, Dünya Ticaret Örgütü, Avrupa Birliği ve Kuzey Amerika Ülkeleri Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) gibi uluslar üstü iktisadi teşekküllerin çatısı altında entegrasyona gitmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra, dünyanın belli başlı ekonomi liderlerinin, kendi aralarında düzenledikleri toplantılar, onların şöhretlerini arttırmakla kalmamış, aynı zamanda çevrelerini saran güvenlik çemberini de genişletmiştir. Bir zamanlar 'çok uluslu' diye tabir edilen büyük ve ulusötesi şirketler, üretim, tesis ve satış ağlarını genişleterek dünya ölçeğine taşımışlardır. Buna mukabil bu şirketler, coğrafi ve organizasyonel esnekliklerinin yanı sıra, etki ve nüfuzlarını da sürekli arttırmaya başlamışlardır. Şirket birleşmeleri ve iktidar paylaşımı ritimsel ve hacimsel olarak çoğalmaktadır. Mali piyasalar, bilgi teknolojisi ve yeni düzenlemeler sayesinde devrim niteliğinde dönüşümler yaşamakta, ayrıca kapitalist dünya sistemi içerisinde daha önce benzeri görülmemiş bir biçimde önemini arttırmaktadır. Bahsi geçen sisteme alternatif olarak gösterilebilecek 'İkinci Dünya' ülkelerindeki sosyalizm ve devletçilik, acımasızca katledilmektedir. Geriye kalan tek gerçek ise 'global kapitalizm'dir.

ZENGİNLİK VE YOKSULLUK

Yoksulluğun birçok safhası vardır. Ancak ekonomik anlamdaki yoksulluk en aşikâr olanıdır. Bu yüzden işe buradan başlamanın uygun olacağını düşünüyorum. İkinci milenyumun ilk yıllarını yaşadığımız bu dönemde, dünya nüfusunun yüzde

1. M. Shaw, *Theory of the Global State: Globality as Unfinished Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 11.

beşlik kısmını oluşturan en zengin kesimin kazancı, diğer bir yüzde beşlik dilimin içerisinde yer alan en yoksul gruptan, tam 114 kat daha fazladır. Bir başka istatistiksel veriye göre sadece 2 milyon zengin Amerikalının yıllık geliri, neredeyse yerküre üzerinde yaşayan 2 milyar yoksulun kazancının toplamına eşittir. Yalnızca Wal-Mart şirketler zincirinin patronu Walton ailesinin sahip olduğu servet bile, koskoca Mısır devletinin Satın Alma Gücü Paritesi (SAGP) kadardır.[2]

Bütün bu eşitsizlikler böyle sonsuz biçimde sürüp gidecek değildir. Zira dünyanın en kalabalık iki devleti olan Çin ve Hindistan'ın, hâli hazırda dünya nüfusunun yaklaşık beşte ikisi bu bölgede yaşamaktadır, son çeyrek yüzyılda kişi başına SAGP'lerini ciddi oranda yükselttikleri görülmektedir. Aslında Uzak Doğu Asya'nın tamamında (dünya nüfusunun neredeyse yüzde 31'i bu bölgededir) bu yönde bir yükseliş yaşandığı söylenebilir. Nitekim 1975 ve 2001 yılları arasında bahsi geçen coğrafyada, kişi başına SAGP göz önüne alındığında, yıllık ortalama yüzde 5,9'luk bir büyümeye şahit olunmaktadır. Güney Asya'da ise (toplam nüfusun yüzde 22'sinin barındığı bölgedir) bu oran, yıllık ortalama yüzde 2,4'dür. Globalleşme fikrinin koyu bir taraftarı olan Martin Wolf, bu konuda şunları söylemektedir: *'Tarihin hiçbir döneminde bu kadar çok insanın -yahut bu orandaki dünya nüfusunun- yaşam standardında böylesine bir yükseliş görülmemiştir.'*[3]

Bununla birlikte burada anlatılanlar hikâyenin tamamını yansıtmaktan çok uzaktır. Asya'nın bu hızlı gelişimine, bu büyüleyici yükselişine rağmen yaşam koşulları açısından dünyanın en zengin ve en yoksul ülkeleri arasındaki mutlak ve orantısal fark, yine Wolf'un ifadesiyle açılmaya devam etmektedir. Ulusal bazda yahut uluslar arasında kişi başına düşen milli geliri mukayese etmek, eşitsizliği ölçmek için başvuru-

2. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP), *Human Development Report No. 14* (Oxford: Oxford University Press, 2003), s. 59; *Atlante di le Monde diplomatique* (İtalyanca baskı, Paris ve Roma: Le Monde diplomatique,2004), s. 103.
3. M. Wolf, *Why Globalization Works* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 2004), s. 141,beraberindeki istatistiksel bilgilerle.

labilecek yollardan yalnızca bir tanesi olmakla birlikte, aynı zamanda hayli ihtilaflı bir yöntemdir.[4] Zira global Kuzey'de imkanları kıt olan kimselerin bulunduğu gerçeğiyle, Güney'de hayat süren ayrıcalıklı elit sınıfın varlığı yadsınmamalıdır. Bu durum herhangi bir ülke içerisindeki servet paylaşımını gölgelemektedir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'na göre sanayi hamlesini tamamlamış, endüstrileşmiş ülkelerde, hâlen yüzde 7 ile yüzde 17 arasında değişen oranlardaki nüfus, yoksulluk çekmektedir.[5] Bu yüzdelik dilimin üst sınırı son otuz yılda daha da büyümüş ve zengin ile yoksul arasındaki fark bir hayli açılmıştır. Diğer taraftan, ülkelerin sahip olduğu servet, ızdırabını duydukları yahut duymadıkları yoksulluğu, azaltıp ortadan kaldırmaları yönünde kendilerine kılavuzluk yapamamaktadır. Gelişmiş ülkelerin kuşkusuz en zengini olan Birleşik Devletler, aynı zamanda en yüksek yoksul halk yüzdesine de sahiptir (%17). Güney'deki elit kesime gelince, onlar da haksız şöhretlerini, büyük oranda görevi kötüye kullanma, irtikâp ve rüşvet yoluyla küplerini doldurmaya borçludurlar. Biz ilerleyen sayfalarda bu konuya bir kez daha değineceğiz.

Ekonomik anlamda, özellikle son yıllarda Çin'in atılımlarıyla Asya büyük bir adım atmış ancak bunun dışında kalan tüm bölgelerde de nispi yahut nihai bir çöküş sürecine girilmiştir. Özellikle de Büyük Sahra'nın güneyindeki Sahra-Altı

4. F. Bourguignon ve C. Morrison, Dünya Bankası için hazırladıkları 'Dünya vatandaşları arasındaki eşitsizlik' adlı makalede, 1820'den 1992'ye kadar olan süreçte yerküre üzerindeki gelir adaletsizliğinin gelişim seyrini grafiklerle sunmuşlardır. *American Economic Review*, 92, 4 (2002): 727-44. Ulaştıkları sonuç şudur ki, bireyler arasındaki global eşitsizlik 1820'den 1980'e kadar hızla artarken 80'den itibaren düşüşe geçmiştir. Diğer taraftan R. P. Korzeniewicz ve T. P. Moran ise 'Dünya üzerinde gelir dağılımının ekonomik seyri, 1965-92' adını verdikleri kapsamlı makalede, *American Journal of Sociology*, 102, 4 (1997), tam tersi bir iddiayı gündeme taşıyarak 1965 ve 1992 yılları arasında gelir adaletsizliğinin azalması yönünde bir eğilime şahit olunmadığı ve hatta 80'li yıllarda farkın daha da açıldığına değinmişlerdir.

5. BMKP, *Human Development Report No. 9* (Oxford: Oxford University Press, 1998), s. 28, tablo 1.8. Yoksulluk sınırının uluslararası standardı iki kişilik bir ailenin toplam kazancının ulusal manada kişi başına düşen ortalama gelirden daha az yahut buna eşit olmasına dayanılarak belirlenmektedir.

Afrika devletleri, tam bir trajedinin ortasına düşmüşlerdir. Bu coğrafyada yaşayan insanlar perişan hâldedir. 1975-2000 yılları arasındaki dönemde bölge halkının kişi başına düşen Gayri Safi Milli Hasıla'dan (GSMH) elde ettiği pay, korkunç derecede azalmıştır. Latin Amerika için de benzer bir durum söz konusudur ama buradaki kriz, Afrika'daki kadar şiddetli değildir.[6]

Gelir adaletsizliğinin sebeplerini tespit edebilmek için, öncelikle zengin ve yoksul ülkeler arasındaki ilişki biçiminin, rastgele belirlenmediğini, aksine yapısal nedenlere dayandığını anlamak gerekir. Devletlerin dünya emek bölüşüm haritasındaki konumları, bu durumu bir nebze olsun açıklamaktadır. Son otuz yılda yaşanan dönüşüm sırasında Kuzey'deki gelişmiş ülkeler ve özellikle de Birleşik Devletler, gerek makro ekonomik düzeyde gerekse de yerel seviyede, kendi prensip ve kurallarını cebren de olsa diğer milletlere kabul ettirmişlerdir.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen bilhassa John Toye'un 'karşı devrim' adını verdiği gelişim teorisinin zafere ulaşmasıyla birlikte, günümüzde gelişmiş devletlere yönelik politikalarda değişmeler olmaktadır. Birleşik Devletler'e kökten bağlı olan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası, sanayi hamlesini tamamlamış ülkelere karşı, son otuz yıl boyunca sergilediği dostane tavrı, yavaş yavaş terk etmeye başlamıştır. Diğer taraftan Globalleşmeyi iliklerine kadar hissetmekte olan Güney, ekonomisini dünya pazarının rekabetçi ortamına açması yönünde davetler almakta, paranın serbest dolaşımına imkân tanıyan bir iktisadi yapıya kavuşmakta ve çoğu zaman adı rüşvet, torpil ve başıbozuklukla anılan devlet kurumlarının etki ve sayısını azaltmaktadır. Kısacası bu coğrafyada da kapitalist piyasa düzeni, saltanatını ilan etmiştir. Ayrıca 'şartlı yardım'dan daha fazla yararlanabilmesi için Güney'in, neoliberal bir çizgide evrilmesi gerekir, dolayısıyla Güney'in inatçı

6. Örnek olarak alınabilecek bir mukayese için bkz. Giovanni Arrighi, 'Afrika krizleri', *New Left Review*, NS, 15 (2002): 5-38.

elit sınıfının bu değişime ayak uydurmaya ikna edilmesi zorunludur.[7]

Hem Latin Amerika hem de Sahra-Altı Afrikası, Birleşik Devletler'in genel makroekonomik politikalarından olduğu kadar, bahsi geçen bu değişimden de ciddi oranda etkilenmiştir. Dolayısıyla içinde bulundukları kötü durumun tek müsebbibi olarak, kabileler arasındaki olumsuz münasebetleri göstermek yerine, bu yaşananlar için 1983'ten 1985 yılı sonuna kadar devam eden, Büyük Sahel Kıtlığı* ve kuraklığı yahut Arjantin'deki seçkin sınıfın kifayetsizliği gibi, daha köklü nedenler aranmalıdır. Aynı zamanda bu kötü gidişat, bir dereceye kadar dünya ekonomisine yön veren psikanalistlerle devlet adamlarının belirlediği ve siyasal ekonomi içerisinde yer alan önemli tercihlerin ürünüdür. Bu tercihler neticesinde, gelişmekte olan ülkelerin kaderini tayin eden dramatik bir ikilemle karşı karşıya kalınmıştır. Bu ikileme göre, Doğu Asya ülkeleri hızla şaha kalkarken, diğerleri yani diğer kıta devletleri çok çok gerilerde kalmışlardır. New York yahut Washington'da tartışılan, böylesine belirleyici bir siyasi argümanın sonucunda, alınan kararların müştereken, evrensel bir çerçevede 'global' bir bakışla, insani ilişkileri anlayabilmek maksadıyla, ders konusu olarak kullanılabileceği göz ardı edilmemelidir. Ayrıca bu kararların, sanayi hamlesini tamamlamış olan demokratik ülkelerdeki kamuoyunu bilgilendirmek noktasında da, ne denli ciddi bir baskı unsuru oluşturabilecekleri de unutulmamalıdır.

Şurası bir gerçektir ki, yukarıda bahsi geçen kararlar, (hükümler) her ne kadar dünyanın tamamı için ağır neticeler üretmişse de, bizim anlayış ve idrakimizden çok, duygularımıza tesir edebilmiştir. Ancak asıl mesele bu değildir. Bunun yanı sıra bu kararların, farklı yönleriyle politikanın imkânlarını zorladığı, hatta makroekonominin sahasına girip

7. John Toye, *Dilemmas of Development* (Oxford: Oxford University Press, 1993). Daha yeni ve esaslı bir eleştiri için bkz. Joseph E. Stiglitz, *Globalisation and its Discontents* (New York: Norton, 2002).

* Sahel: Büyük Sahra çölü güneyinde, Senegal'den Moritanya, Mali, Yukarı Volta, Nijer, Nijerya, Çad, Sudan ve son yıllarda Etiyopya'yı da içine alacak şekilde uzanan yarı çöl, yarı otlak bölgeye verilen ad. (çev.)

onu etkilediğini göz önüne serebilecek, zikredilmeye değer iki örnek vardır. Bunlardan birincisi daha önce de değinildiği üzere, Kuzey-Güney ilişkisinin istikamet ve muhtevasını yönlendirmeye çalışan, elit psikanalistlerin faaliyetleriyle ilgilidir. Diğeri ise aşağıda da belirtileceği gibi, sanayileşmiş ulusların devlet politikasını değiştirmeyi amaçlayan ve bunu kısmen başarmış olan, uluslararası kitlesel bir seferberlik kampanyasıyla alakalıdır.

14 Temmuz 2001'de, yani New York'taki o dehşet dolu hadiseden iki ay önce, Harvard iktisatçılarından Jeffrey Sachs *The Economist*'de kaleme aldığı bir makalede, zengin ülkelerden özellikle de Birleşik Devletler'den, yoksul ülkelere gönderilen yabancı yardımlarındaki muazzam artışa dikkat çekmiştir. 1999 yılında Amerika Birleşik Devletleri, Satın Alma Gücü Paritesi'nin yalnızca %0,1'ini dış yardımlara ayırmaktadır. Oysaki bu oran 1960'ların başında %0,8'dir ve yıldan yıla azalarak %0,1'lere kadar gerilemiştir. Sachs'ın grafiğine göre Büyük Britanya'dan sonra bu alanda en az harcama yapan ülke İtalya'dır. Zirvede ise Danimarka (SAGP'sinin %1'i), Norveç ve Hollanda bulunmaktadır. Yine Sachs'ın ifadesiyle: '*yeryüzündeki fakir ülkelerin neredeyse tamamı kargaşa ve karmaşa, şiddetli bulaşıcı hastalıklar, yoksulluk ve siyasal istikrarsızlıkla boğuşmaktadır*':

Bütün bu hadiseler yaşanırken, Birleşik Devletler açık bir şekilde olaya el attı. Onlar, yoksul ve istikrarsız hükümetlerin, Pensilvanya Bulvarı'nı aşıp, IMF ve Dünya Bankası'ndan faizle borç para almaları sonucunda, meselenin hallolacağını düşünüyorlardı. Ancak bugün bu uluslararası teşekküllerin, kendi personeli bile, başarısız olduklarını alenen dünyaya ilan etmektedir. Zaten yardıma ihtiyaç duyulduğunda faizle borç vermek, alacakların üzerine çizgi çekmek yerine onları tahsil etme yoluna gitmeyi tercih etmek çözüm müdür? Üstelik böylece aşırı masraftan kaçınıldığını düşünmek, ayrıca hastalıklar, kıtlık, iklimsel stres ve çevresel dejenerasyon gibi köklü problemlerin hakkından

gelmek için, bu sorunlarla ilgilenen bilimsel liyakate sahip kurumlarla işbirliği yapmaktan kaçınmak gibi önemli nedenlerden dolayı iflas bayrağını çekmemek nasıl mümkün olabilirdi?[8]

Sachs, Birleşik Devletler ve müttefiklerine bu konudaki taleplerini iletirken, onlardan başka şeyleri olduğu kadar, kişisel çıkarlarını da göz önüne alarak, bu beklentilere cevap vermelerini istemişti: '*Zengin ülkelerin büyük ölçekli finansal ve bilimsel yardımları, yalnızca insani nedenlerle yapılmamaktadır. Bu yardımlar aynı zamanda, birbirlerinden farklı seviyelerde kargaşa ve sıkıntı içerisindeki devletlerin, dünyanın geri kalanı için de huzursuzluk ve düzensizlik kaynağı olma ihtimallerinin önüne geçmek adına, bu yoksul ülkelere güya bahşedilmektedir.*' Ayrıca yardım stratejilerinin yarar ve etkilerinin yanı sıra, geçmişte bu amaç için harcanan paranın dağıtılma yöntemleriyle alakalı da ciddi şüpheler vardır. Her şeye rağmen Sachs'in yürüttüğü kampanya, son otuz yılda yaşanan olağanüstü miktardaki zarar ve ziyanın telafisi için atılmış önemli bir adımdır. Afrika'da yaşanan trajediyle ilgili hiçbir duyarlılığı bulunmayan Silvio Berlusconi'nin, birdenbire sahip olduğu televizyon kanallarının birinde, İtalya'nın yabancılara yönelik yardımlarını 2006 yılıyla birlikte %0.33 oranında arttırması gerektiğini ifade etmesi, bu hususla alakalı global tartışmaya ait parametrelerin ne denli değiştiğinin en aşikâr göstergesidir.

Bir diğer örnek ise, bazı yoksul ülkelerin altında ezildiği o muazzam borç yüküyle ilgiliydi. Londra'da 1996'da başlatılan Jubilee 2000 kampanyası (bu kırk ülkenin iştirak ettiği bir koalisyon hareketidir, çev.) 2000 yılı itibariyle ödenemeyecek duruma gelmiş olan borçların silinmesini amaçlıyordu. Uganda, Mozambik ve Nijerya gibi ülkeler, devletlerarası borç hukukuna dayalı olarak yahut Uluslararası Finans Kurumlarından, 1980'lerin sonlarıyla 1990'ların başlarında faiz karşılığı aldıkları borçlar nedeniyle çok zor durumdaydılar. Ödenmesi gereken miktar sürekli artmaktaydı. Çünkü

8. Jeffrey Sachs, 'Yoksul için iyi olan ne varsa Amerika için de iyidir', *The Economist*, 14 Temmuz 2001.

borçlu devletler dış tehditler ve iç savaşlarla boğuşuyorlardı. Ayrıca temel ihtiyaç maddelerindeki fiyat istikrarsızlığı da bu sorunlara eklenince, aldıkları borçları ödemeleri imkânsız hâle geliyordu.

Londra merkezli bu kampanya sınırları aşarak hızla dünyaya yayılmaktaydı. 1998 yılında bir İngiliz anket şirketinin yaptığı araştırmaya göre, kamuoyunun %69'u hükümetin milenyumu, bir Milenyum Kulesi inşa ederek değil, Üçüncü Dünya ülkelerine vermiş olduğu borçların üzerine çizgi çekerek kutlamasını istiyordu. (Tony Blair ve bazı mesai arkadaşları tarafından 'Britanyalılık' fikrini öne çıkarıp bu anlamda törenler tertip etmek amacıyla inşası düşünülen bu Kule gereksiz ve çok maliyetliydi. Bu aynı zamanda kültürel ve ekonomik bir hastalık belirtisiydi). Kampanya müddetince Angola'dan Japonya'ya, İsveç'ten Togo'ya toplam altmış sekiz ülkeden çeşitli heyetler Jubilee 2000'e katılmışlardı.

Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen organizatörlerin tüm istekleri yerine getirilmemişti. 2000 yılının sonunda borçların bir kısmı silinmiş, geriye kalanlar için ise sadece belirli vaatlerde bulunulmuştu. Örneğin nüfusunun neredeyse yarısı açlık sınırının altında yaşayan Etiyopya, bugün hâlâ sağlık alanındaki harcamalarından çok daha fazlasını, yaklaşık 100 milyon doları, borçlarını kapatabilmek için yabancı devletlere ödemektedir.[9] Her şeye rağmen bu, pek çok yönüyle önemsenmesi gereken ciddi bir kampanyadır. En azından yoksul devletlerin borç batağı sorununu uluslararası siyasi arenaya taşımıştır. Aynı zamanda dünyanın dört bir yanında yaşayan sıradan insanlara, karşı konulamaz zannedilen global zenginlik ve yoksulluk arasındaki dengesizliğin, önüne geçilebilmesine katkıda bulunabilecekleri, asgari ama bir o kadar da fonksiyonel bir dizi direnç gücüne sahip oldukları bilincini aşılamıştır. Bu bilinç yoksul ve borçlu ulusların temsilcilerine pazarlık masasında cesaret kazandırmıştı. Britanya

9. Kevin Watkins, 'Afrika'nın borç yükü hâlâ tahmin edilenden çok daha ağırdır.', *Financial Times*, 22 Eylül 2004.

Krallığı'ndaki Jubilee 2000 hareketinin sabık direktörlerinden Ann Pettifor bu bağlamda şunları söylemiştir: *'Kuzey'de insan haklarını savunan ve finansal anlamda uluslararası adaletin tesisi için uğraşan sosyal bir hareketin ortaya çıkışı, gelişmekte olan devlet temsilcilerinin pazarlık masasında ellerini kuvvetlendirmiş ve IMF gibi bürokratik kurumların başında bulunanların Batı ülkelerindeki seçmenlere yönelmelerini sağlamıştır.'*[10]

Her iki teşebbüs de, dış yardımlar ve borç affı, tarihsel bir arka plana sahip Kuzey ile Güney arasındaki yapısal ekonomik ilişkilere çok az temas etmektedir. Buna rağmen iki girişim de çok değerlidir. Zira hükümetler, arzu ettikleri hedeflere ulaşabilecekleri fikrini ve bu fikri muhakeme etme bilincini bu sayede kazanmışlardır. Bunun yanı sıra, Üçüncü Dünya borçlarıyla alakalı bu tarz bir kampanya, hareketli bir süreci gerektirir ki, bu süreç olumlu manada en iyi, 'yıkıcı' şeklinde ifade edilebilir. Böylesine bir seferberlik hâli sayesinde insanlar şartlanılmış doğruları ve uzman görüşlerini sorgulayabilmekte, bilgi sahibi olma haklarını kullanabilmekte, genel itibariyle evrensel bir çerçevede beşeri ilişkileri anlamaya çalışmakta ve anlamlandırabilmekte ayrıca değişen oranlardaki bir yoğunlukla kolektif bir harekete katkıda bulunabilmektedirler.

GÜÇ VE ACZİYET

1999 yılında Dünya Bankası adına çalışan bir araştırma ekibi Afrika, Orta Doğu, Doğu Avrupa, Orta Asya, Latin Amerika, Karayibler, Güney ve Doğu Asya'yı kapsayan bir bölgede yer alan, yirmi üç farklı ülkede 20.000'in üzerinde yoksul insanla röportaj yapmıştır. Bu yüz yüze görüşmeler, yoksulluk ve acziyetin birbirlerine sıkı sıkıya bağlı olduklarını bir kez daha ispat etmiş ve aynı zamanda bunlardan ikincisinin, araştır-

10. Ann Pettifor, 'Jubilee 2000 neden bu denli etkili olmuştur', Helmut Anheier, Marlies Glasius ve Mary Kaldor (eds), *Global Civil Society 2001* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 62-3; aynı zamanda bkz. Meghnad Desai ve Yahia Said, 'Yeni anti kapitalist hareket: para ve global sivil toplum', a.g.e., s. 60-4, tablo 3.4.

ma ekibinin koordinatörü Deepa Narayan'ın ifadesiyle, *'rezil bir yaşamın özü'* olduğunu gözler önüne sermiştir. Acziyet genel itibariyle meydana gelecek hadiseleri kontrol etmekteki kifayetsizlik, geleceği tasarlama konusundaki yetersizlik ve mevcut olana odaklanma zarureti şeklinde tanımlanmaktadır. Mısır'ın Zawyet Sultan* bölgesinde, *el-ghalban* ve *ma' doom el hâl* olarak bilinen durum ve bu durum için kullanılan sözcükler, yoksulluğa işaret edip çaresizliği ifade etmektedir. Bu sebepten ötürü yaşam kaynakları üzerindeki kontrolü kaybetmiş olma durumu, insanın kaderine egemen olma yetisini yitirmesine delalet etmektedir.[11]

Yoksullukla özdeş olmasa da ondan türeyen acziyet hâli, Martha Nussbaum tarafından ortaya atılan fonksiyonel özelliklerin birçoğunu etkisiz kılmaktadır. Nitekim yoksulluk ve buna bağlı olarak da acziyet hâli sonucunda yeterli düzeyde bir bedensel gelişim sağlanamamaktadır. Bunun yanı sıra yoksul bireyler için farklı yerleşim birimleri (bölgeleri) oluşturulmakta ve bu kimseler toplumdan izole edilerek kamu hizmetlerinden yoksun kalmakta ve adeta damgalanmaktadır. Ayrıca bu insanlara çok az eğitim imkânı sunulmaktadır. Burada bahsi geçen olumsuz durumlar, siyasal katılım düşüncesine antitez üretmektedir.[12] Bunu izah etmenin birçok yolu

---

* Zawyet Sultan: Halk arasında Zawyet Sultan olarak bilinir ama asıl adı Zawyet el Maiyitin'dir. Mısır'ın kuzeyinde küçük bir yerleşim birimidir. Aynı zamanda Zawyetler Mısır Tarihinin Üçüncü Hanedanı içinde yer aldığı bilinen yöneticilerdir.

11. Deepa Narayan, *Voices of the Poor: Crying Out of Change* (Oxford: Oxford University Press [Dünya Bankası için], s. 36. Aynı zamanda bakınız sonraki ciltlere, *Voices of the Poor: Can Anyone Hear Us?* (Oxford: Oxford University Press, 2000) ve *From Many Lands* (Oxford: Oxford University Press, 2002). Dünya Bankası'nın 'katılım' ile alakalı tanımı bu eserlerin eleştiri bombardımanına tutulmasına neden olmuştur. Fakat toplanan delillerin değeri tartışılmazdır.

12. Nussbaum, *Women and Human Development*, s. 78-80. Bu kitapta ısrarla üzerinde durulan argümanlara Nussbaum'un yaklaşımını vermesi açısından önemlidir. Burada kendisinin 'insanı insan kılan temel fonksiyonel özellikler' adını verdiği hususiyetlere kısaca değinmekte yarar vardır. 1. *Hayat* insan hayatının ortalama ömür süresine ulaşana kadar devam edebilmesidir. 2. *Vücut sağlığı* üreme sağlığı da dâhil, sıhhatli bir vücuda sahip olabilmektir.

vardır. Ancak muhtemeldir ki bunlardan hiçbirisi, hastanelerde yaşanan acizlikler kadar aydınlatıcı ve öğretici değildir. Her zaman geçerli olan ve özellikle de kırsal bölgelerde yaşayan yoksul halkın bir gerçeği olarak önümüzde duran hastane örneği, sağlık hizmetlerinin herhangi bir biçiminden yararlanabilme durumuyla alakalıdır. Buna göre, yok sayılmış ve sürekli itilip kakılmış fakir bireylerin, gerçekten hakkıyla tedavi edileceklerine dair bir garanti yoktur. Hatta çoğu zaman aksine bir durum söz konusudur. Tıpkı Hindistan'daki Konada bölgesinde yaşayan bir balıkçı kadının acı bir şekilde haykırdığı gibi: *'Şayet herhangi bir tanıdığın yoksa hastanenin bir köşesine bir paçavra gibi atılırsın!'* Yine Brezilya'nın Padre Jordano kentindeki bir münazara grubunun katılımcılarından bir tanesi şu gerçeği itiraf etmektedir: *'Hastaneye gittiğimizde umduğumuzdan çok daha fazla beklemek zorunda olduğumuzu bilmek mecburiyetindeyiz[...] Öyle ya bizden daha 'asil' birisi gelip bizi ve önümüzdeki kuyruğu aşıp en öne geçebilmektedir.'* Bir başka misal de Bangladeş'ten gelmektedir. Madaripur'da faaliyet gösteren bir kadın hakları derneği, hastanede görev yapan doktorların umumiyetle kendilerini görmezden geldiğini ve iyi giyimli hastalara öncelik tanıdığını ifade etmektedir. Yoksul ve hasta insanları bekletmek; onları yok saymanın pek çok yolundan bir tanesi... Onların zamanı değerli değildir ve başları sıkıştığında yardım dilenecekleri hiç kimseleri yoktur.

---

3. *Bedensel bütünlük* özgürce bir yerden bir yere gidebilmektir. Kişi bedensel özelliklerine itaat etmelidir. 4. *Muhakeme, muhayyile ve mütalaa* sezgileri kullanma, hayal kurma, düşünme ve akletme yeteneğidir. Bunları 'insani bir doğrulukla', yeterli eğitimle destekleyerek gerçekleştirmektir. 5. *Duygulanım* nesnelere ve insanlara önyargılarımızdan arınarak bağlanabilmektir. 6. *Fiili idrak* iyi ve doğruyla alakalı bir kanaat hâsıl etme, hayatla ilgili planlar yaparken tenkitçi anlayışı terk etmeme. 7. *Sıkı münasebetler kurma* a) başkalarıyla birlikte yahut başkalarından ayrı yaşayabilme b)toplumsal manada izzetinefis sahibi olma ve yasadıklarından dolayı utanç duymama. 8. *Diğer canlılar* hayvanlar, bitkiler ve tabiat anayla iç içe yaşayabilme ve onlara alaka duyma. 9. *Oyun ve eğlence* gülme, oynama ve eğlence faaliyetlerinden zevk alabilme. 10. *Kişinin çevresi üzerinde hâkimiyet kurması* a)*Siyasi* kişinin hayatına yön verecek siyasi tercihlere etkin bir biçimde iştirak edebilmek b) *Maddi* mülk sahibi olabilme (toprak ve menkul mallar) sadece usulen değil gerçek manada bu fırsatı yakalayabilme.

Yukarıda zikredilen örnekler global güç ilişkilerinin bir diğer önemli safhasına, hami ve müvekkil* arasındaki münasebetlere delalet etmektedir. Eşitlik prensibine aykırı olan bu zıt kutuplu ilişki biçimi, bir insanın bir diğerine bağımlı olması ilkesine dayanır ki, bu da geçmişte olduğu kadar modern dünyada da, genel kabul gören bir durumdur. Bu, esas itibariyle toplumsal ve sosyolojik bir olgudur. Ancak aynı zamanda birçok yönetim biçiminde, iktidarda bulunanların demokratik bir dünya görüşüne sahip olsalar bile, devlet işlerini yürütebilmek için başvurdukları bir yöntemdir. Ayrıca bu ilişki biçimi bazen patronaj adını alır. Bu adlandırma haminin cömertliğini ve etkisini yansıtır. Bazı durumlarda ise karşımıza klientalizm ismiyle çıkar. Bu ise, yerine getirilen hizmetin onaylanması ve boyun eğmeye razı olmak anlamına gelir.

Yoksullar için, klientalizm merdiveninin en alt basamağına ayak basmak, yani bir hami bulmak, kendilerini çevreleyen acziyet duvarını yıkmanın kesinlikle en olağan yöntemi ve belki de tek yoludur. Her ne kadar çok farklı ve karmaşık biçimleri bulunsa da hami-müvekkil münasebetinin, dünyanın birçok bölgesinde önemli bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir; Orta Doğu ve Akdeniz, Latin Amerika ve Güney Doğu Asya, Japonya ve Hindistan, Doğu Avrupa ve Afrika'nın bir kısmı bu kültürden nasibini fazlasıyla almıştır. İngilizce konuşan ülkelerle diğer demokratik Avrupa devletlerinde ise bu tarz bir ilişki biçimi göze çarpmamakta yahut buna çok az rastlanmaktadır.[13]

Antik Roma'da kölelik, kölenin efendisine sadık kalacağına dair yemin etmesi neticesinde, efendisi tarafından kendisine tanınan bir dizi meşru haktan yararlanabilmesini teminat

---

* Hami ve Müvekkil: Klientalist anlayışın yaygın olduğu yerlerde nispeten güçlü ve zengin olan 'hamiler' daha yoksul ve güçsüz olan 'müvekkiler'e oy ve emek de dâhil olmak üzere farklı sadakat biçimleri karşılığında iş, himaye alt yapı hizmetleri gibi menfaatler sunmaktadırlar. Bu ilişkiler umumiyetle sömürüye açıktır. Genellikle 'borç esaretiyle' yani müvekkilin hamisine daimi bir şekilde borçlanmasıyla neticelenmektedir. (çev.)

13. S. N. Eisenstadt ve L. Roniger, *Patrons, Clients and Friends* (Cambrdge: Cambridge University Press, 1984).

altına alan, resmi bir sözleşme ile icra edilmekteydi.[14] Bu sözleşme köle ile efendisi arasında imzalanan bir akit ile resmileştiriliyordu. Modern dünyada ise tam aksine kayıt dışı (herhangi bir sosyal güvenceden yoksun) işçi sınıfının yetki ve hakları yok denecek kadar azdır. Kararlar genellikle tek taraflı alınmakta, kişisel ve gayri resmi olmaktadır. Ayrıca yapılan antlaşmaların hiçbir kanuni dayanağı yoktur ve gizli kapaklı işler çevrilmektedir. Güçlü hamiler genellikle orta yaşta yahut yaşını başını almış erkeklerdir. Genç erkekler ve kadınlar ise bağımlı bir hayat yaşamakta ve ümitsizce saplandıkları bu bataktan kurtulmaya çalışmaktadırlar. Hami-müvekkil ilişkileri tıpkı Leopoldo Franchetti'nin, çok uzun bir süre önce, 19. yy. Sicilya toplumu üzerine hazırlamış olduğu, o klasik eserinde de naklettiği gibi *'sınır, vicdan ve pişmanlık tanımayan'* bir bağlılıktan esinlenmiştir.[15] Bu aynı zamanda vatandaşlık kültürünün gereği olan tabiiyetle alakalı bir durum da değildir. Bu ilişki biçiminin önceleđiği sosyal değerler, eşitlik, karşılıklı sevgi ve saygıdan ziyade itaat ve minnettarlıktır.[16]

Güç ve iktidarın ne anlama geldiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, kolayca açıklanabileceğini iddia etmek de doğru değildir. Demokrasiyi ileri derecede tecrübe etmiş ülkelerde, (aslında yalnızca buralarda da değil) güç ilişkilerini içselleştirme yeteneği ve bireyin kendisini muhtemel olanla sınırlandırma kapasitesi oldukça gelişmiştir. Ayrıca tek taraflı, totaliter ve özellikle de disipline edilemeyen, bunun yanı sıra büyük oranda tercih etme özgürlüğü sunan ve bireyleri normalleşmenin içine çekip düzene uyduran davranış kodları adeta yalanıp yutulmaktadır. Bu yaşanan süreç, modernitenin o harikulade sihirlerinden sadece bir

14. Örnek için bkz. E. Deniaux, *Clienteles et pouvoir a l'époque de Cicéron* (Roma: Ecole Française de Rome, 1993). Modern klientalizm ile antik Roma'daki uygulamanın ilginç bir mukayesesi için bkz. L. Roniger, 'Modern hami-müvekkil ilişkileri ve tarihsel klientalizm: Antik Roma Cumhuriyeti'nden bazı ipuçları', *Archives Européennes de Sociologie*, 24, 1 (1983): 63–95.
15. Leopoldo Franchetti, *Condizioni politiche e amministrative della Siicilia* 81876; Roma: Donzelli, 1993), s. 40.
16. Bkz. Bl.4.

tanesidir. Michel Foucault ünlü bir makalesinde, mecazî bir anlatımla cezaevi mimarisini örnek vererek bu dönüşümü tasvir etmektedir:

"Kaleyi andıran mimari eserleriyle ağır ve boğucu bir havaya sahip geçmişteki 'güvenlik evleri'nin yerini, bugün ekonomik geometride inşa edilmiş münferit (bugünkü karşılığı F Tipi, çev.) *bir 'mutlaklık evi' almıştır. Güç ve iktidarın yansıması, vizyonu, bir taraftan diğer tarafa yani bu yeni uygulama alanına geçmiştir. Bu yansıma ve vizyona tanık olan, bunu bizzat yaşayan kişi, güç ve iktidarın bu görüntüsü karşısında daha etkin bir sorumluluk hisseder. Tersinden bir hareketle, istismar edercesine bu durumdan faydalanır. Her iki rolü de bir arada oynarken güç ve iktidar ilişkisini benliğine kazımaktadır. Sonuçta herkes kendi esaretinin kurbanı olmuştur."* [17]

Böylesine bir içselleştirme modern toplumların kalıtsal rahatsızlığıdır. Ancak bu hastalığın mutlak olduğu düşünülmemelidir. Ne kadar kudretli olursa olsun, güç ve iktidar hiçbir zaman tek bir kaynak yahut tek bir tarihsel aktörde toplanmamıştır. Aksine yayılır, özel durumlarda genelden daha fazla yayılma alanı bulur. Yeniden yaratılmaya muktedirdir. Gücün, demokrasilerdeki yaygın ifadesi olan 'gücün kontrolü' umumiyetle, 'güçle kontrol'ün muhalefeti ve müdahalesine takılmaktadır.[18]

Modern dünyada güç ve iktidarı elinde tutan şahsiyetlerin birçoğu kendisini şaşılacak derecede kuşatılmış hissetmektedir. Son dönemde, Noreena Hertz'in de bazılarıyla görüşebilme fırsatı bulduğu, büyük uluslararası şirketlerin üst düzey yöneticileri, bu duruma örnek olarak verilebilir.[19] Günümüzde dünyanın belli başlı yüz ekonomisinden yalnızca kırk dokuzu, ulus devlet modeline göre işlerliğini sürdürürken, geriye kalan elli bir tanesi anonim şirkettir. Ayrıca listenin başında yer alan

17. Michel Foucault, *Discipline and Punish* (Harmondsworth: Penguin, 1979), s. 202-3.
18. Angus Stewart, *Theories of Power and Domination* (Londra: Sage, 2001).
19. Noreena Hertz, *The Silent Takeover: Global Capitalism and the death of Democracy* (Londra: Heinemann, 2001).

ilk yüz anonim şirket, bugün global yabancı sermayenin yaklaşık %20'sini elinde tutmaktadır. Bunun yanı sıra bu şirketleri idare etmekle görevli yöneticilerin, oldukça hassas oldukları da gözden kaçırılmamalıdır. Yöneticilerden birisinin ağzından dökülen *'En korktuğumuz şey, tüketici isyanıdır'* sözleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bir diğeri ise pek çoğunun aksine bir görüş beyan ederek, adeta acziyetini ve dirayetsizliğini haykırmaktadır: *'Şayet insanlar anonim şirketlerin güçlü olduğuna inanıyorlarsa, demek ki hiçbir zaman bu şirketlerin içinde yer almamışlardır. Biz katiyen güçlü değiliz; sadece yaptığımızla övünen ve kendimizi buna hasreden zavallı bireyleriz. Tüketicilerin seçme hakkı sınırsız bir güce sahip olmamızı engellemektedir.'*[20] Hertz'in tanımladığı hassasiyetlere, merhametsizlik neticesinde ortaya çıkan kâr hisselerinin doymak bilmez hissedarların açlığını kesmek maksadıyla adaletsizce dağıtılması hadisesini de ekleyebiliriz. Buradan şirketlerdeki komuta merkezlerinin, kendilerine itaat edilemeyecek, zarafet ve nezaketten uzak kimseler tarafından işgal edildiği dramatik gerçeğine ulaşılabilir. İdarecilerin olağanüstü miktarlardaki yersiz harcamaları da işin cabasıdır.

Kuşkusuz gücü ve iktidarı tabandan inşa etmek, tepeden uygulamaktan çok daha meşakkatli, kârsız ve uğraştırıcıdır. Bunun yanı sıra, en elverişsiz durum ve koşullarda bile, insanlar bireysel dayanışma, direnme ve örgütlenme yeteneklerini keşfedip, harekete geçirebilecekleri bir mecraya yönelebileceklerdir. Nitekim İtalya'daki işçi hareketi gücünü, 19. yy.'ın sonlarında Po (bu geniş ve verimli ova İtalya'nın kuzeyindedir, çev.) ovasının doğusunda yer alan küçük kasabalardaki kafe ve meyhane müdavimlerinin bir araya gelmesine borçludur. Bu dönemde bir taraftan sanatkârlar, doktorlar ve öğrenciler, diğer taraftan ise yoksulluktan kıvranan toprak emekçileri isyana kalkışmıştır.[21] Günümüzde Bangladeş'teki kırsal böl-

20. A.g.e., s. 163.

21. Tiziano Merlin, 'Losteria gli anarchici e la "boje!" nel basso Veneto', *Annali dell'Istituto Alcide Cevri*, 6 (1984): 171–201.

gelerde de buna benzer örneklere rastlanmaktadır. Martha Chen, bize, Bangladeş Kırsal Kalkınma Komitesi'nin (BKKK) faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Bu komite genellikle evinin reisi olan ve emek piyasasına *'aş için iş'* sloganıyla atılan yoksul kadınlara yardım amacıyla kurulmuş, yerli ve özel bir dernektir. Bu kadınlar kolektif bir şuur ve çalışma bilinci sayesinde, toplum nazarında belli bir güce sahip olabilmişlerdir:

1977 yılında Saleha Begum'un Pachbarol Çalışan Kadın Heyeti, grup üyelerinin ortak çalışmaları neticesinde, yetiştirdiği kabuklu pirinci satışa çıkarmıştı. Bu heyet, aynı zamanda icarlı tarlalara patates ve şeker pancarı ekmekteydi.[...] Saleha'nın köyünde yaşayan kadınlar, BKKK'nın kendilerine sunduğu imkânların hepsinden de yararlanıyorlardı. Örneğin gayri resmi kanallardan da olsa eğitim görebilmekte ve borç alışverişinde bulunabilmekteydiler. Bunun yanı sıra kümes hayvanlarının bakımı, balıkçılık, ipekböcekçiliği ve tarım ürünlerinin yetiştirilmesi konularında eğitim almaktaydılar. Yine kendi aralarından seçtikleri arkadaşlarının tıp, veterinerlik ve hukuk alanlarında uzmanlaşabilmeleri yönünde çaba sarf etmekten de geri durmuyorlardı. [22]

Güçsüz ve yoksul bir toplumun üyelerinin BKKK gibi demokratik ve aynı zamanda kabiliyetli bir grup ile daima yollarının kesişmesi ve işbirliği oldukça önemlidir. Bu tarz bir birliktelik, fakirleri ve acizleri zurnanın son deliği kabul eden, sürekli beklemeye mahkûm kılan, hastanelerde yok sayan bir felsefenin tam tersi bir hareketin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Ayrıca bireyselleşme durumunda kavranabilmesi

22. Martha Chen, 'Hayatta kalma meselesi: Hindistan ve Bangladeş'te çalışan kadın hakları', Martha Craven Nussbaum ve Jane Glover (eds), *Women, Culture and development: A study of Human Capabilities* (Oxford: Clarendon Pres, 1995), s. 43-4. Aynı zamanda bkz. Mahra Chen, *A Quiet Revolution: Women in Transition in Rural Bangladesh* (Cambridge, Mass.: Schenkman, 1983), ve kurumun resmi web sitesi www.brac.net. Oldukça mütevazı imkânlarla faaliyete geçen BKKK bugün 26,000'den fazla daimi personel ve 34,000 yarı zamanlı eğitmen ile Bangladeş'in yaklaşık 60,000 köyünde ve 64 kasabasında etkin bir biçimde çalışmalarını sürdürmektedir.

pek mümkün görünmeyen kişisel yetenekler, bahsi geçen bu işbirliği vasıtasıyla işlevselleştirilmektedir. Bunun yanı sıra hami-müvekkil ilişkisinin ve pek çok ailevi meselenin istikametini tayin eden boyun eğme ve itaat kültürüne bu sayede başkaldırabilmiştir. Netice itibariyle her ne kadar bu *'çıkış yolları'* mutlak başarıyı garanti etmemişse de, alışıldığı üzere, güç ve hâkimiyetin tatbikiyle ilintili olan farklı dinamiklerin sahneye konması hadisesine ışık tutmuştur.

ERKEK VE KADIN

Tarihsel terminolojide güç ve iktidar büyük oranda ataerkildir. Helenistik dünyada erkek ve kadın arasındaki kutuplaşmanın, kadına mahsus önemsiz niteliklerin vurgulanmasını sağlayan, diğer bütün zıtlaşmalarla irtibatı vardır. Aristo'nun tıp felsefesi kuramına göre erkek daha sıcak, daha alçakgönüllü ve daha hayat doludur. Kadın ise bunun aksine soğuk, kibirli ve hareketsizdir. Kadının adet görmesi, yoğun bir *'pişirme'* işlemi neticesinde elde edilen, arıtılmış özsu olan erkek sperminin üretim sürecine benzer bir işleyişe haizdir, ona paralel hareket eder. Sperm ne kadar iyi pişirilirse kadının erkek çocuk doğurma ihtimali o kadar yükselecektir. Bu Batı dünyasına özgü bir ayrışma değildir. Zira Taoist felsefede kadını temsil eden *yin*, aynı zamanda yeryüzünü, soğuğu, gölge ve karanlığı, kuzeyi, yağmuru ve bayağılığı sembolize etmektedir. Erkeği temsil eden *yang* ise, gökyüzü, sıcaklık, güneş ışınları, güney, tez canlılık ve üstünlük gibi kavramlar için de kullanılmaktadır.

Dünyanın dört bir yanında yüzyıllardır, farklılaşma ve ayrışmanın sosyal ve kültürel simgeleriyle, bahsi geçen bu farklılaşmanın içindeki erkek egemen yapı, keyfi güç kullanımının dehşet verici boyutlara ulaşmasının en büyük nedenidir. Erkekler, kadınları kamusal alanın dışına itmeye çalışmaktadır. Özel hayatta ise kadınlar sürekli fiziksel şiddete maruz kalmakta ve bir paçavra gibi kenara atılıp evlere

hapsedilmektedir. 1990'lı yılların başında Şili, Meksika, Papua Yeni Gine ve Güney Kore'de yapılan bir araştırmaya göre, evli kadınların yaklaşık üçte ikisi, evlerinde eşlerinden şiddet görmektedir.[23] Kuzey Hindistan ve Bangladeş köyleri hakkında bir dizi çalışmaya imza atan Martha Chen'den öğrendiğimiz kadarıyla, bu bölgelerde erkekler, tarihsel bir geçmişe dayanan bir uygulamayı sürdürmekte ve kadınlara sınırlı oranda hareket imkânı tanıyarak onları evlerine mahkûm etmektedirler. Örneğin çarşı ve pazarlar, caddeler, şehir ve kasaba merkezleri onlara yasaklanmıştır. Kast sisteminin ağırlığı altında ezilen kuzey Hindistan kadını, kendisi ve ailesi açlıktan kırılsa bile, çalışma hakkı ve imkânı elde edememektedir. Günümüzde hâlâ global yoksulluk etkisini daha çok kadınlar üzerinden hissettirmektedir. Yaklaşık 1,3 milyar fakir insanın yüzde yetmişi kadındır.[24] Global Kuzey ve Güney arasında kadın-erkek oranı hakkında çarpıcı bir mukayese yapmak gerekirse, Güney'de 100 milyondan fazla kadının demografik anlamda 'kayıp' olduğu söylenebilir. Bu can alıcı rakam, yeni doğan erkek bebekleri hariç tutarak, yetersiz veya kötü beslenen kız çocuklarını adeta kendine kobay seçerek sinsi ve bir o kadar da trajik bir uygulamayı ortaya çıkarmıştır.[25]

Erkek egemenliğinin pek çok biçimi vardır. Bunun yanı sıra ataerkil yapıda kadın kendisini değişik şekillerde ve farklı kisvelere bürünerek ifade etmeye çalışmaktadır. Çoğu kez erkeğin gücü ve iktidarı kadınların onay ve desteği sayesinde meşruiyet kazanmaktadır. Ender görülen durumlarda ise,

23. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP), *Human Development Report No. 6* (Oxford: Oxford University Press, 1995), s. 44-5.

24. A.g.e., s. 36.

25. Amartya Sen, 'Yüz milyondan fazla kadın kaderine terk edilmiştir.', *New York Review of Books*, 20 Aralık 1990, s. 61, H. J. Steiner ve P. Alston'dan (eds) aktarılmıştır, *International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals* (Oxford: Oxford University Press, 2000), s. 165-8. Hindistan'daki dramatik manzara için bkz. David Gardner, 'Bu kızların hepsi nereye gitmekte?', *Financial Times*, 8-9 Şubat 2003.

bilhassa çocuğu olan orta yaşlı evli kadınlar, ataerkil sistem içerisinde egemenliklerini ilan edebilmektedir. Türk paşalarının anneleri yahut padişahların haremlerindeki ilk zevceleri, bu anlamda en tecrübeli örneklerdir.[26] Bununla birlikte her ne kadar sistemler arasında büyük değişimler yaşansa da, erkeklere ait belirli davranış kodları ve muayyen değerlerin öncelenmesi sayesinde kahramanlık, mertlik ve yiğitlik, şan ve şeref, saldırganlık, disiplin ve kontrol gibi nitelikler sürekli ön plana çıkarılmaktadır. Bahsi geçen bu değerleri askerlik ve deniz ticaretini baz alarak, Avrupa İmparatorluklarını inşa eden bir grup erkekten daha iyi anlayıp yorumlayabilecek hiç kimse yoktur: *'Portekizli kaptanlar şu hisarların üzerinde durarak Lizbon'dan, kendilerine anayurtlarıyla alakalı o mübarek haberleri getirecek gemileri görmek amacıyla denizi taramaktadır[...] Onlar ki cesur ve şereflı ve bir o kadar da heybetli görünümleri, güneşten yanmış kavruk çehreleri, takmış oldukları zırh ve göğüslüklerin verdiği mağrur bir duruşla cüretkârca ve onurlu bir biçimde sürdürdükleri hayatın kaderini kendi elleriyle tayin etmektedirler.'*[27]

20. yy.'ın ikinci yarısında, dünyanın tamamında olmasa da pek çok bölgesinde, sınırları katı kurallarla belirlenmiş erkek egemen yapı, yavaş yavaş etkisini yitirmeye başlamıştır. Feminist hareketlerin seferberliği, eğitimli kadın nüfusunun artması ve uluslararası emek piyasasındaki değişen şartlar, erkeklerin bu konuda geri adım atmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra erkekler, önceleri meşruiyeti tartışılmayan güç ve nüfuzlarının, giderek daha fazla sınırlandırıldığına şahit olmaktadır. Tüm bu değişimler neticesinde yeni bir sayfa açılmakta ve ataerkil yapının yerine, Avrupa aile kurumunun tasarlayıp öne sürdüğü, can alıcı bir tarihsel argü-

26. Ayşe Saraçgil, *Il maschio camaleonte. Strutture patriarchali nell'Impero ottomano e nella Turchia moderna* (Milan: Bruno Mondadori, 2001), s. 38.
27. W. Somerset Maugham, *The Narrow Corner* (1932; Londra: Penguin, 1967), s. 102.

man olan, eşler arası eşitlik. prensibine doğru bir yönelme gözlemlenmektedir.[28]

Kuşkusuz bu iddia doğruluk payı taşımaktadır. Ancak kendimizi kandırmamalıyız. Zira erkek bukalemunlar dünyanın dört bir yanma dağılmıştır. Erkekler farklı maskeler takıp daha lütufkâr ve daha eşitlik taraftarı gibi görünseler de, özde hiçbir şey değişmemiş ve erkek egemen yapı, gücünü ve etkisini muhafaza etmiştir. Bu hususta tıpkı Françoise Héritier'in* de ifade ettiği gibi: *'Her şey yoluna konmuş ve belki bir nebze de olsa eşitsizliklerin önüne geçilmiştir Ancak bu durum, iki ayrı unsurun eski konumlarına (asymptotic regression) hiç dönmeyecekleri anlamına gelmemektedir.'*[29] Erkek egemenliğinin hâlâ etkin olduğu gerçeği kendisini cinsellik alanında olduğu kadar hiçbir durumda bu denli hissettirmemiştir. Örneğin, pornografik filmlerin kurduğu mahrem İmparatorlukta -simgesel bir anlam taşıyan bu filmler büyük oranda Amerikan ürünüdür- cinsel hikâye hemen her zaman aynıdır: Film başladığı andan itibaren bir kadın belirivermekte ve adeta karşısındaki erkeğin tenasül uzvuna tapmaktadır. Bu sahneleri cinsel görüntüler takip eder. Kadının yaşadığı zevkin hiç önemi yoktur. Filmin dönüm noktası, kadının erkek yahut erkeklerin 'sıcak' spermini yutma sahnesidir. Sürekli tekerrür eden bu tip hikâyelerin, erkeğin, kendi cinselliği hakkındaki fikirleri üzerinde uzun vadeli etkiler bırakacağı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bu hassas noktayla bağlantılı bir diğer kafa karıştırıcı durum, -aşağılanmış fahişelerin dünyasıyla ilgili olarak- kadın ticaretinin 20. yy'ın sonunda, Güney Avrupa'nın bazı bölgelerine kadar taşınmış olmasıdır. Nijerya, Arnavutluk ve genel olarak

28. M. Mitterauer ve R. Sieder, *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum strukturwandel der Familie* (Münih: Beck, 1984).

* Françoise Héritier: Fransız antroplog. Claude Lévi-Strauss'un öğrencisi. Daha çok ittifak teorileri ve ensestin yasaklanması üzerine çalışmıştır. (çev.)

29. Françoise Héritier, *Masculin/feminin. La pensée de la différence* (Paris: Odile Jacob, 1996), s. 13.

doğu Avrupa kadınları, kendilerine batı Avrupa'da düzenli iş vaadinde bulunan suç çeteleri tarafından tuzağa düşürülmekte ve sürüklendikleri bu yeni vatanlarında, zengin erkeklerle beraber olmaya zorlanmaktadırlar. Bu birlikteliği reddetmek yahut kaçmaya kalkışmak, hiç şüphesiz *'muhafızlar'*ının elleriyle öldürülmeleri anlamına gelmektedir.

Global manada, kadının özgürleşmesi için verilen mücadelede son otuz yıl içerisinde çok önemli bir aşama kaydedilmiştir. Özellikle sağlık ve eğitim alanlarında, yoksul ve gelişmekte olan ülkelerdeki kadınların durumlarında ciddi iyileşmeler görülmektedir. 1970 ile 1990 yılları arasında global doğum oranlarındaki önemli düşüş (1970'de kadın başına ortalama 4.7 iken 1990'da 3.0'a gerilemiştir) kadınların çok sayıda çocuk doğurma risk ve mesuliyetinden yavaş yavaş kurtulmaya başladıkları anlamına gelmektedir. Buna paralel olarak doğum esnasındaki ölümlerde de, neredeyse yarı yarıya bir azalma söz konusudur. Aynı yıllar içerisinde kadınların eğitim vasıtasıyla, bireysel istidat ve kabiliyetlerini geliştirmeleri hususunda da ciddi ilerlemeler kaydedilmiştir. Nitekim 1970 ile 1990 yılları mukayese edildiğinde okuma yazma bilmeyen kadın nüfusu Arap devletlerinde %50, Güney Doğu Asya'da%26, Latin Amerika'da ise %13 oranında azalmıştır. Üniversite eğitimine gelince, Latin Amerika ve Karayipler'deki okullara kayıt olan kadınların oranında önemli bir artış vardır. Bununla birlikte Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) üyesi ülkelerde İsviçre hariç, sadece üniversitelerdeki kadın sayısında ciddi bir artış gözlemlenmekte, aynı zamanda bu kadınların çok daha başarılı bir ekonomik performans sergilediklerine şahit olunmaktadır.[30]

Eğitim haricindeki alanlarda ilerleme ve gelişim belirtileri

30. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP), *Human Development Report No. 6* (1995), s. 29-30.

çok daha zayıftır. Dünyanın dört bir yanında emek piyasasında mücadele veren kadınlar, sistemli bir şekilde cezalandırılmaktadır. Nitekim erkeklerle aynı işi yapan kadınların hiçbirisi onlar kadar maaş alamamaktadır. Bunun yanı sıra üzülerek söyleyebiliriz ki, her ne kadar oy kullanma hakkını ortalama 50 yıl önce kazanmış olsalar da, pek çok ülkede kadınların kamu kurumlarındaki temsil oranı çok çok düşüktür. Demokratik ülkelerin birçoğunda da bu hususla alakalı benzer bir tatsız durum söz konusudur. Zira bu ülkelerde de kadınların seçimlerde oy kullanmaları kendilerine siyasi bir temsil hakkı kazandırmamaktadır. Ayrıca mesleki anlamda ciddi tecrübe kazanmış olan kadınlar erkeklere göre daha başarılı kabul edilseler bile, devlet yönetiminde önemli kademelere getirilmemektedirler.[31] İtalya'dan örnek vermek gerekirse, bu ülkede çok az sayıda kadın parlamento üyesi olabilmekte, bölge valisi olarak atanabilmekte yahut belediye başkanı seçilebilmektedir. Çok iyi bilindiği üzere kadınların temsili hususunda dört İskandinav ülkesi, İsveç, Finlandiya, Norveç ve Danimarka başı çekmektedir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın kadın-erkek eşitliği konusunda belirlediği parametrelere göre, en iyi konumda bulunan devletler de bunlardır.[32] Buna rağmen bu soğuk ve uygar Kuzey ülkele-

31. Paul S. Kim, *Japan's Civil Service System: Its Structure, Personel and Politics* (New York: Greenwood, 1988), s. 40.

32. BMKP, *Human Development Report No. 6* (1995). Bu raporda cinsiyet ayrımını ölçebilmek için iki yol gösterilmiştir. Bunlardan ilki, cinsiyet eksenli insani gelişim endeksini (GDI) baz alarak, kadınların kazancının, ülkenin toplam gelirinin yüzde kaçını teşkil ettiği, bayanların ortalama ömür süresi, okuma yazma oranları ve eğitim düzeylerini incelemektedir. İkincisi ise cinsiyet eksenli yetkilendirme endeksini (GEM) göz önüne alarak parlamentodaki kadın üye sayısını, kadın idarecilerin yüzdesini, bayanların toplam geliri kadar herhangi bir ülkedeki kadın idareci sayısını, profesyonel ve mesleki çalışanların oranını değerlendirmektedir. İlk endeks kadınların gelişim kapasitesini ölçmeyi amaçlarken ikincisi sahip olunan bu kapasitenin ne oranda kullanılabildiğini tespit etmektedir; bkz. s. 72-98, özellikle de tablo 3.1 ve 3.5 s. 76-7, 84-5

rinde bile, parlamento üyesi olan ve kabinede bakanlık yapan kadınların toplam üye sayısına oranı yalnızca üçte bir kadardır. OECD ülkelerinin ortalaması ise altıda birden bile daha azdır.[33]

Aslında politik manada cinsiyet ayrımı sorununa çözüm getirebilmek için en kalıcı adımların Batı demokrasileri tarafından atıldığını iddia etmek doğru olmayacaktır. Zira 1993 yılında mahalli idarelerdeki (*panchayats*) encümen üyelerinin en az %33'ünün kadın olması zorunluluğu yönünde, tartışmalı bir kanun yayınlayan ülke, İngiltere yahut Birleşik Devletler değil Hindistan'dır.[34] Hindistan belki de yaşadığı çaresizlik neticesinde kadınlara yerel seviyede böylesine ileri düzeyde bir temsil hakkı tanımıştır. Uzun vadeli demokratik değerlere sahip olmakla övünen özgürlükçü devletlerin pek çoğu ise, yürüdükleri bu yolda yorulmuş ve sınıfta kalmışlardır.

T. H. Marshall, modern Batı dünyasında vatandaşlık bilincinin gelişimi konulu önemli bir makalesinde, demokrasinin inkişafıyla birlikte tedricen ortaya çıkan ve vatandaşlık düşüncesinin temelini teşkil eden üç önemli haktan söz etmektedir. Bunlardan birincisi ekseriyetle 18. yy.'la birlikte kendisinden söz edilmeye başlanan, yurttaşlık haklarıdır ki, kanun önünde eşitlik, mülkiyet hakkı ve ibadet özgürlüğü gibi meseleler, bu bağlamda düşünülmelidir. İkincisi 19. yy.'da kazanılmış olan siyasal haklardır. Üçüncü ve sonuncusu ise sosyal haklardır. Bunlar 20. yy.'da ciddi mücadeleler neticesinde elde edilmiş olan sağlık ve eğitim hakları gibi önemli mevzuları içermektedir.[35]

---

33. A.g.e., s. 52, tablo 2.8.
34. BMKP, *Human Development Report No. 13* (Oxford: Oxford University Press, 2002), s. 70.
35. T.H. Marshall, *Citizenship and Social Class* (Cambridge: Cambridge University Pres, 1950). Yeniden değerlendirebilmek için Tom Bottomore 'Kırk yıldan beri vatandaşlık ve sosyal sınıf', T. H. Marshall ve Tom Bottomore, *Citizenship and Social Class* (Londra: Pluto Pres, 1991), s. 55-93.

Marshall'ın haklar konusundaki bu sınıflandırması, ortaya çıktığı dönemde (1950) oldukça değerliydi ve yenilikçi bir yaklaşım olarak değerlendiriliyordu. Ancak bu teori, sonraki yıllarda, cinsiyet temelinde eleştirilmeye başlandı. Feminist eleştirmenler Marshall planının kadınlara hiç değinmediğinden yakınmakta ve kadın hakları konusunda kaypak bir zemin üzerine oturduğuna vurgu yapmaktadırlar.[36] Genellikle kadınlar, özellikle de gelişmekte olan ülkelerde, en temel vatandaşlık haklarından mahrum iken, siyasal haklar edinmektedirler. Mesela Bangladeşli hanımlar bugün siyasi arenada özne konumundadırlar; ancak görüldüğü üzere fiziksel ve ruhsal manada benliklerini kontrol etme yetisinden, mülkiyet ve çalışma hakkından yahut iş hayatında etkin bir şekilde yer alma hakkına sahip olmaktan çok uzaktırlar. Endüstrileşmiş demokrasilerde de tıpkı diğer ülkelerde olduğu gibi, vatandaşlık hakları, siyasal hakların gerisinde kalmıştır. Örneğin Fransa'da kadınlar, 1946'dan beri oy kullanabiliyorken, 1976 yılına kadar aile içinde ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşlerdir.[37] Bu ülkede maaş yahut sosyal kazanımlar gibi toplumsal haklar ise, hâlâ büyük oranda erkeklerin eline geçen ücret baz alınarak yahut evin reisi olan erkeğin tayin ettiği kurallara dayanılarak belirlenmektedir.

Bununla birlikte tüm bu eleştiriler bile meselenin özünü kavrayabilmemiz için yeterli değildir. Böyle gelmiş böyle gider mantığının değişebilmesi için farklılığın doğasına eğilmek gerekir. Millicent Fawcett, 20. yy.'ın başında kadın ve erkek tamamıyla birbirine benzediği sürece, kadınların layıkı veçhiyle erkekler tarafından temsil edilebileceklerini belirtmiş, ancak bu benzeşmenin tam manasıyla gerçekleşmediğinin

36. Bkz., S. Walby, 'Vatandaşlık cinsiyetlendirilebilir mi?' Walby, *Gender Transformations* (Londra: Routledge, 1997), s. 166-79.

37. Bu 215. Fıkrasında 'Eşler karşılıklı olarak müşterek tasarruf hakkına sahiptirler' vurgusu yapan yeni Fransız aile kanunun yürürlüğe girdiği tarihtir. Bununla birlikte hane reisi olan kocalar, 1985 yılına kadar çiftlerin ortak mülkiyetini idare etme yetkisini kullanmışlardır. Mary Ann Glendon, *The Transformation of Family Law* (Chicago: University of Chicago Press, 1989), s. 90.

görülmesiyle birlikte, kadının farklılıklarının hâlihazırda mevcut olan sistem içerisinde herhangi bir karşılığının kalmadığını da sözlerine eklemiştir.[38] Aradan yüzyıl geçmiş olmasına rağmen, bugün hâlâ Fawcett'in bu teorisi bir sonuca bağlanamamıştır. Kamuoyunda farklılıkların yeterince ifade edilebilmesi, sadece kadınların sayısal yeterliliğe sahip olmalarıyla sağlanamaz. Aksine bu bir kültür sorunudur ve gündemi belirlemenin farklı bir yoludur. Bu sayede öncelikler belirlenebilir ve pek çok mesele hallolabilir. Bu aynı zamanda farklı bir cinsiyetçilik yöntemi belirlemiş ve değişik bir davranış modeli geliştirmiş kurumlarla devlet mekanizmasının da sorunudur.

Böylesine çarpıcı bir iddianın arkasında bir dizi varsayım yatmaktadır. Teşhisi, en azından genel anlamda, mümkün olan varsayımlardan bir tanesi, bilhassa erkek ve kadınların değerleri ve davranışlarıdır ki, erkeğin değerler bütününün baskın olduğuna dair bu muteber anlayış, yalnızca kadınlara değil hepimize zarar vermektedir. Bu meseleyle yakından alakalı bir diğer husus da, eskilerin, cinsiyet farklılıklarını algılamaktaki isabetli yaklaşımlarının yanı sıra, gözlem ve tefekkürleri neticesinde ortaya koydukları hiyerarşik düzende düştükleri yanılgıdır.

İşin gerçeği bu modası geçmiş düşüncelerin tamamen değiştiğini iddia etmek saçmalıktır. Bunun yanı sıra, tüm fazilet ve meziyetlerin, kadının hâl ve hareketleri neticesinde hayat bulduğunu ve kadının doğuştan üstün olduğunu düşünmek de, bir o kadar saçmadır. Zira dünyanın dört bir yanında bedeli ne olursa olsun, erkeklerin saldırganca tutumlarını ve erkek egemenliğini tamamıyla benimsemiş kadınların yanı sıra, kontrol edilemez derecede bireysel hırs ve ihtirasa sahip kadınlara da rastlanmaktadır. Akdeniz ülkelerinde ve diğer birçok bölgede bu tip kadınların hayran olunacak derecede erkeklere benzeyip, onları taklit ettikleri söylenebilir. Günümüzde cinsel kimlikler her zamankinden çok daha karmaşık bir hâl almış ve birbirleriyle değiştirilebilir bir görünüme bürünmüştür.

38. Héritier'den alıntı, *Masculin/féminin*, s. 292.

Her şeye rağmen, bugün hâlâ kadınların farklılıklarının ve kadınlara özgü hususiyetlerin, daima ayırt edici ve tavsiye edilir bir şekil ve muhtevayla ortaya çıktığını tartışıyor olmamız bile çok ehemmiyetlidir. Gerek endişe, ilgi, uysallık, sabır, gündelik ilişki ve gereksinimlere karşı duyarsız kalmayıp bu konulara yönelik samimi bir ihtimam göstermek gibi muayyen ahlaki *hassasiyetler,* gerekse de başkalarının ihtiyaçlarını sezip bu ihtiyaçları giderme noktasında harikulade bir çabayla onlara yardımcı olmak gibi belirli manevi *değerler,* kadınların farklılıklarının ne derece önemli ve etkili olduğunu göstermek için yeterlidir.[39] Bahsi geçen bu meziyetlerin bilinçli bir şekilde kamuoyuna sunulması, olağanüstü bir davranıştır. Aynı zamanda böylesine bir endişe taşımak, etik anlamda vatandaş olmanın gerekliliğidir. Şayet parlamentolarımız bu fikir ve inançların kılavuzluğunda hareket etselerdi bugün bulundukları konumdan çok farklı bir yerde olacaklardı.

KÂR VE AHLAK

Modern dünyada genellikle ahlak ile ekonomi birbirleriyle ilişkilendirilmez. 'Ticaret ticarettir' özdeyişi tıpkı evrensel bir nakarat gibi, 18. yy.'dan beri insanların diline pelesenk olmuştur. Bu aynı zamanda bir sağduyu meselesidir. En azından Kuzey'de bunun böyle olması gerektiğine dair bir anlayış hâkimdir. Tıpkı *The Economist*'in de etkileyici bir samimiyetle haykırdığı gibi: *'Ticaret en nihayetinde tek bir şeye odaklanmaktadır ki, o da, kârdır [...] Şayet tüccarlar personel ve müşterilerine güleryüz göstermelerinin yahut 'ortak bir sosyal sorumluluk' politikası geliştirmelerinin veya ekolojik dengeyi bozmayacak ürünleri sergilemelerinin kârlarına kâr katacağını düşünüyorlarsa, bu prensiplere mutlaka uyacaklardır Aksi takdirde bu sorumlulukları yerine getirmeyeceklerdir'.*[40] Bu tip bir değerler hiyerarşisini sorgulayıp savunmanın, umumiyetle zihni bula-

39. Nussbaum, *Women and Human Development*, s. 242.
40. Bkz., 'Globalleşme ve eleştiriler', *The Economist*, 29 Eylül 2001, s. 4.

nık kimseler tarafından gerçekleştirildiği yahut bu hiyerarşik yapının hakikatle uzaktan yakından ilgisi olmadığı düşünülmektedir. Hatta bu değerler manzumesini kadınsı bulanların bile var olduğunu sözlerimize eklemeliyiz.

Durum her zaman böyle değildir. Uzun bir zamandan beri akademik anlamda ekonomi biliminin ahlakiyatın bir dalı olduğu düşünülmektedir. Glasgow Üniversitesi ahlak felsefesi profesörü Adam Smith, görüş ve düşüncelerini ıslah etmeye çalışan neoliberallerin göz ardı ettiği, *The Theory of Moral Sentiments* (1790) adlı çok önemli bir eser kaleme almıştır. Günümüzde ekonomi ve ahlaki değerler arasındaki irtibatı yeniden tesis etmeye duyulan ihtiyaç çok daha fazladır. Aksi takdirde, iktisadi hayata hâkim olan grupların boyunduruğu altında yaşama riskini ve kesinlikle ahlaki ölçütlere uymayıp, onlara direnç gösteren sistemin uşağı olma ihtimalini, sürekli içimizde taşıyacağız.[41]

Şevk ve hararetle global kapitalizmi savunan kimseler, ahlaki değerlere karşı koyabilmenin mümkün olduğuna inanmaktadırlar. Bir başka ifadeyle gerek kâr etme güdüsünün gerekse de piyasa ekonomisinin (genellikle yanlış bir kanaat sonucu her ikisinin de birbirlerine sıkı sıkıya bağlı oldukları düşünülmektedir) kendi içinde bir ahlaki duruş sergilediğine dair yaygın bir düşünce vardır. Bu fikri savunanların kendilerine dayanak olarak gösterebilecekleri birçok görüş bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi de neticecilik'tir. Adam Smith'in 'görünmeyen el' olarak tanımladığı o meşhur serbest piyasa unsurları, kaçınılmaz bir şekilde *hepimiz için* kârlı neticeler üretmektedir. Serbest piyasa koşullarında, kişisel çıkarlar doğrultusunda hareket eden kimseler, bir anlamda toplumsal zenginleşmenin de en iyi teminatlarıdır. Kuşkusuz herkes aynı oranda kâr edemeyecektir. Ancak herkes kâr edecektir. Son zamanlarda bu iddia cimrice bir adlandırmayla **'damla damla**

41. Bu mevzuyla alakalı meşhur bir tedavi yöntemi için bkz., Amartya Sen, *On Ethics and Economics* (Oxford: Blackwell, 1987), bilhassa da s. 22-8.

akma etkisi' yahut daha cömert bir ifadeyle 'bütün tekneleri taşıyabilen gelgit etkisi' olarak tanımlanmaktadır.

Bir diğer tartışma ise haklar konusunda olmalıdır. Pazarda iş görme ve alım yapma, mal-mülk satma ve edinme (sınırsız) hakkı belirli kurallarla sınırlandırılmıştır. Bunlar modern anlamda özgürlük düşüncesinin temelini teşkil eden unsurlar olsalar da, hiçbir zaman tek başlarına hürriyet fikrini sınırlandırmanın bedelini ödemeyi göze alamazlar. Piyasa, kendisinden bir parça olan her bir kimse için farklı yöntem ve biçimler kullansa da, tek bir doğru takdim etmektedir ki, bu da, Isaiah Berlin'in* ortaya attığı 'negatif' özgürlük kavramının temelini teşkil eden, baskı ve zorlamadan korunmadır. Aslında bu bazılarının da iddia ettiği gibi özgürlüğün ta kendisidir.[42]

Üçüncü bir tartışma konusu ise esas itibariyle tarihseldir. Tüm istikrarsız uygulamalarına ve eşitsizliklerine rağmen, bugüne kadar icat edilmiş olan ekonomik sistemler içerisinde, kapitalizmden daha iyisi yoktur. Kapitalizm, dünyanın belirli bölgelerine olağanüstü miktarda zenginlik kazandırmış ve bundan daha fazlasını sunacağına dair vaatlerde bulunmuştur. Bu vaatleri sorgulayıp kapitalizmi yalancı çıkarmak, altın yumurtlayan tavuğu kesmek demektir. Bununla birlikte zaten elimizde ne teorik ne de pratik anlamda bizleri ikna edebilecek alternatif sistemler bulunmamaktadır. Marks'ın 19. yy. kapitalizmine yönelik analiz ve eleştirilerinin rakipsiz ve eşsiz olduğu söylenebilir. Ancak 20. yy. için tasarlanan Marksist

---

* Isaiah Berlin: Çağdaş İngiliz ahlak ve siyaset filozofudur. Değerlerin yer, zaman ve toplumsal koşullar tarafından belirlendiğini savunan Marksist görüşe karşı çıkarak determinist öğretilere karşı tavır almış ve ahlaki değerlerin ve insanın sorumluluğuyla özgürlüğünü korumanın önemini vurgulamıştır. (çev.)

42. 'Tüketici irtibatta olduğu diğer bayiler sayesinde satıcının baskısından korunmaktadır. Satıcı malını pazarlayabileceği diğer müşterilerin yardımıyla tüketicinin baskısından kurtulmuştur. İşçi ise yanında çalışabileceği başka patronlara güvenerek işverenin baskısından sıyrılmıştır. Aslında bunun gibi pek çok örnek verilebilir. Piyasa bunu kişisel çıkarları gözetmeksizin merkezi otoriteye dayanmadan gerçekleştirmektedir.' M. Friedman, *Capitalism and Freedom* (Chicago: University Press, 1982), s. 15.

ekonomi, girişimci bir ruha sahip olmakla beraber, pratikte, özgürlükçü düşünceyi katlettiği için, dünya genelinde üstünlük kuramamıştır. Dolayısıyla da kendi sonunu hazırlamış ve tahtını kapitalizme kaptırmıştır.

Bu ve benzeri tartışmalar biraz ihtimam gösterildiği takdirde neticeye bağlanabilir. Yukarda da kısaca değindiğimiz gibi global ekonominin yükselen bir gelgit etkisi oluşturması, daha çok ABD halkının ihtiyaç ve arzularına bağlıdır. Ancak bu medd-cezir, yalnızca tekneleri su yüzeyine çıkarmamış, aynı zamanda günümüz Afrika'sında olduğu gibi, pek çok şeyi de en meşum ve dehşetli hâliyle sulara gömmüştür. Mevcut finansal kurumların ürünü olan 'gazino kapitalizmi' (parayla para kazanma, çev.) için çalışan birey ve şirketler, bugün olağanüstü kârlar elde etmektedir.[43] Bununla birlikte, en az bu sektörde çalışanlar kadar akıllı ve maharetli olan bazıları ise, sosyal sorumluluk gerektiren meslekler için ter akıttıklarından, böylesine yüksek kazançlar elde edebilme lüksüne sahip değildirler. Güneyde yaşayanlar ise, 'görünmeyen el'in bitmek bilmez ihtiyaç ve istekleri neticesinde bir çıkıp bir batmaktadır. Kapitalizm hâlihazırda varolan biçimiyle, sonuçları önceden kestirilemeyen ve oldukça adaletsiz neticeler üreten bir sistemdir. Aynı zamanda bu sistem global manada anlaşmazlık yaratan bir özelliğe sahip olduğu için, etik anlamda inandırıcılığını kaybetmiştir.

Benzer bir tartışma haklar konusunda da yapılmaktadır. Mülkiyet hakları ve serbest piyasa, ne kadar önemli kabul edilse de, alınıp satılan bir mal olarak düşünülmemelidir. Her ikisi de ancak ortaya koydukları sonuçlar bakımından değerlendirilebilir. Amartya Sen'in* de ifade ettiği gibi kıtlık, iflas, ticari basiretsizlik gibi felaketler, belli bir meslek grubunu yahut nüfusun bir bölümünü yoksul kılabilecek ve hatta

---

* Amartya Kumar Sen: Hindistanlı ekonomist, felsefeci. 1998 senesinde refah ekonomilerine katkılarından dolayı Ekonomi dalında Nobel Ödülü almıştır. Kıtlık, İnsani Gelişim Teorisi, Refah ekonomisi üzerine çalışmış yoksulluğa neden olan mekanizmalar ve siyasi liberalizmi incelemiştir. (çev.)

43. Susan Strage, *Casino Capitalism* (Oxford: Blackwell, 1986).

tamamıyla imha edebilecektir. Bu katliam öylesine sinsice gerçekleşecektir ki, haklar perspektifinden bakıldığında, hiçbir gayrimeşru duruma yahut olumsuzluğa rastlanmayacaktır. Bu noktada Sen'i şaşırtan ve rahatsız eden şey, tüm bu yaşananlara rağmen, hak elde etmenin toplumsal bağlamda niçin bu kadar önemsendiği ve insan yaşamı üzerinde neden mutlak bir önceliğe sahip olduğudur. Sen'e göre bu uğurda milyonlarca insanın ölümü göze almasını anlamak çok daha zordur.[44]

En olağanüstü durum ve şartlarda bile gözüpek kimseler, bazılarının hürriyete kavuşabilmesi için, diğerlerinin tutsak edilmesi gerektiği fikrini savunan kapitalizmin bu yönünü kavrayamamakta ve bu sisteme uşaklık etmektedir. İnsanların bir bölümü (hem Kuzey hem de Güney'de sadece küçük bir azınlık) emretmekte, kontrol etmekte, zenginleşmekte ve doymak bilmez bir biçimde tüketmektedir. Bu kimseler olağanüstü miktarda servet sahibidir ve bu serveti kendilerinden sonrakilere miras bırakırlar. Geriye kalanlar ise özellikle de global Kuzey'de yaşayanlar, belirli oranda söz hakkına sahip olsalar da, kontrol yetkisinden mahrumdurlar. Onlar da tüketmektedir, ancak birçoğunun yalnızca bir ev ve bir arabası vardır. Sadece asgari düzeyde tüketebilme şansına sahip olan bu insanlar, konuşma hakkından ise yoksundur. Global kapitalizmin kumandası altında, hayatlarını idame ettirmeye çalışan bu sosyal grupların bulundukları konum, karşılıklı bağımlılık ve dayanışmayı gerektirir ki, bu işbirliği aynı zamanda bu kimselerin ayrı ayrı özgürlük derecelerini de belirler.

Tarihselliğiyle dikkat çeken üçüncü bir tartışma konusu ise, zenginlik ve refahın adil bir şekilde dağıtılması (paylaştırılması) esasına uymasa bile, benzeri görülmemiş yeni fikirler aşılayan bir ekonomik sistemin terk edilmesi gerekliliğiyle ilgilidir. Kuşkusuz bu, en güçlü münakaşa konusudur ve alternatiflerinin olmadığı bir dünyada, gücünü daha da arttırmaktadır. Bu tartışmaya şahit olan birçok eleştirmen, ekonomik

44. Amartya Sen, 'Piyasanın ahlaki duruşu', E. F. Paul (eds), *Ethics and Economics* (Oxford: Blackwell, 1985), s. 6.

ve siyasi amillerin -firmalar ve hükümetler- farklı rollerine yoğunlaşmaktadır. Piyasalar ve firmalar kesinlikle rekabet ve kâr güdüsü ile hareket ettikleri için gerçekleştiremedikleri pek çok şey vardır. Bunun yanı sıra bulaşmamaları gerektiği hâlde, uğraşmak zorunda kaldıkları birçok şey de bulunmaktadır.

Bu durumun aksine, tartışma sürdüğü müddetçe, gerek ulusal gerekse de uluslar üstü düzeyde, avamın ve toplumun diğer kesimlerinin menfaat ve kazanımlarını koruyup geliştirmek, devletin görevleri arasındadır. Şayet hükümetler demokratik yöntemlerle seçilmişlerse, büyük oranda iktisadi teşebbüsler tarafından kabullenilmeseler bile, belli bir meşruiyetleri vardır. Dolayısıyla onların görevi kamu ahlakı ve iş idaresi arasındaki ayrımı belirlemektir. Bir diğer sorumlulukları ise, piyasaya sınırlı miktarlarda arz edilen ve şiddetli rekabete konu olan 'pozisyonel' (yöreye has, çev.) ürünlerle alakalı zıtlaşma ve çatışmaları yatıştırmaktır. Onlar aynı zamanda kapitalizmin çatısı altında faaliyet gösteren, doymak bilmez bir tabiata sahip, ekonomik aktörlerin, bu harisane duygularını törpülemekle yükümlüdürler. Bunu yaparken bir taraftan da piyasanın tatbikinde yetersiz kaldığı bir dizi kuralı dikte ettirmek zorundadırlar. Bütün bu hadiseler gerçekleşirken piyasanın uygulamakta bir hayli başarılı olduğu fonksiyonlarına dokunulmamıştır ki bunlar; dürtüsel tepkiler oluşturmak, bilgi ve fikir akışını garanti altına almak ve rekabet ile yeniliği teşvik etmektir.

Bu tablo, günümüz liberal ve sosyal demokratik reform hareketinin ana fikridir. Ayrıca politik eylem programı olarak, fiilen ortaya konmaktan ziyade, sadece ilan edilmektedir. Bununla birlikte bir kez daha ciddi bir siyasi alternatif beklentisi, 'sol' yahut 'merkez sol' hükümetlerin, liberal fikirlere mutlak bir boyun eğişle itaat etmeleri neticesinde buharlaşıp uçmuştur. Bu hükümetler, hayalini kurdukları eylemleri gerçekleştirdiklerini iddia etseler bile, bunun yeterli olup olmadığı konusunda şüphelerim var.

İktisat alanında hemen hemen en radikal siyaset bilimci olan Montesquieu, *Mes Pensées* adlı eserinde şu sözlere yer

vermiştir: *'Zenginleri haklı çıkarmaya çalışanlar haksızdır. Çoğu kez bazı kimselerin şöyle söylediğini duyarsınız "Eğer çok zenginsem kusuruma bakmayın"*[45] 18. yy.'a ait bu ifadenin altında -ki bu sözler 21. yy. insanını ürkütüp korkutmaktadır- servet sahiplerini algılamaktaki bağıntısal problem yatmaktadır. Zengin olmak, özellikle de *çok* zengin olmak, kişinin diğerleriyle kurduğu münasebetlerde kendisini daha etik bir bakış açısıyla ifade etmesini engellemektedir. Marksist duyarlık bu tedirgin edici ve endişe verici sözlerin yüzyıllardır kulaklarımızda çınladığına şahit olmaktadır.

Globalleşme çağında bu tip endişeler ayyuka çıkmaktadır. Mali piyasalarda çalışan kimselerin günlük kazançları ve büyük anonim şirketlerin gelirleri, anlamsız bir şekilde ve ahlaksızca şişmekteyken, Starbucks'ta çalışan bir işçi, gazeteci Naomi Klein'e *'bir saatlik kazancımla yalnızca iki büyük tatlandırıcılı kapuçino alabilirsin'* demiştir. Klein'in bu konudaki yorumu ise şudur: *'Alanında markalaşmış firmaların, perakende mağazalarında çalışan işçilerin hepsi de, işyerlerinin kolayca para kazanmasına ve hayal bile edilemeyecek kârlar elde etmesine yardımcı olurken, yaşadıkları hayal kırıklığını dile getirmektedir. Onlara düşen bu olağanüstü kazancın giderek büyüdüğünü seyretmekle yetinmektir.'*[46]

Acaba etik anlamda daha inandırıcı veya daha demokratik bir ekonomik sisteme dair herhangi bir ümit ışığı belirmiş midir? Zenginlerin peşini bir türlü bırakmayan bağıntı problemini dikkate alan bazı araştırmacılar, sınırlama prensibini ortaya atmışlardır. Bu prensibe göre ülkedeki en zengin beş kişiyle, en yoksul beş kişi arasındaki ortalama kazanç farkı, kesinlikle 1/5'lik bir orandan daha fazla olmamalıdır. Bu bir 'adil ve insaflı eşitsizlik projesi'dir.[47] Diğer bir kısım araştır-

45. C. L. De Montesquieu, *Mes Pensées*, böl.6, 'Cupidité et libéralité', no. 1130, Montesquieu, *Oeuvres completes*, ed. R. Caillois, c. I (Paris: Gallimard, 1949), s. 1290.
46. Naomi Klein, *No Logo* (Londra: Flamingo 2000), s. 264.
47. Bkz., Giorgio Ruffolo, *La qualita sociale* (Roma: Laterza, 1985), s. 224'deki tartışmaya.

macı ise yavaş yavaş 'piyasa sosyalizmi'ne* yönelmek gerektiğini ifade etmektedir. Bu sosyalist bakış açısına göre, yerel fabrikatörlerin gücü ve sayısı sınırlandırılmalı, ayrıca tüketici kooperatiflerinin hacimsel büyüklüğü asla belirli bir ölçünün üzerine çıkmamalıdır.[48] Bu önermeler kendilerini daha çok etik terimlerle ifade etmektedir. Bunun yanı sıra bu telkinler bireyin ekonomik dürtülerini harekete geçirmiş ve toplumsal kutuplaşmanın önüne set çekmiştir. Ancak tüm bu olumlu gelişmelere rağmen, önermelerin henüz tecrübe edilmemiş olmaları, pratikte uygulanabilirlilikleri yahut yaptırım güçleri hakkında, ciddi kuşkular uyandırmaktadır.

LEGAL VE İLLEGAL

Dünya tarihinin son otuz yılı bize bu mevzuyla alakalı çok fazla rahatlatıcı bilgi sunmamaktadır. Şayet kapitalizmin kendilerinden güç alarak faaliyet icra ettiği kanun, tüzük ve normları dikkatli bir şekilde incelersek, yalnızca, gündemi belirleyen unsurun kargaşa ve yolsuzluk olduğunu değil, aynı zamanda gayri meşru ekonomik uygulamaların etki alanlarını bir hayli arttırdıklarını da açıkça görebiliriz. Günümüzde meşru ve gayrimeşru ekonomi büyük oranda birbirine karışmıştır. Her ikisi de aynı finans ve iletişim ağlarıyla birlikte benzer nakliye sistemlerini kullanmakta ve hatta bazen aynı hukukçulara müracaat etmektedir. Pek çok ülkede yöneticiler ve diğer politikacılar, rüşvet yahut oy karşılığında veya her ikisi için de bir yandan hukuk ve nizama duyulan ihtiyaç hakkında beyanatlar verip ısrarla bu konu üzerinde dururken, diğer yandan da meşru olmayan sektörel uygulamalara gözlerini kapamaktadır. Aynı zamanda bilimsel yetersizlik

* Piyasa Sosyalizmi: Karar alma mekanizmalarının piyasaya ait olduğu, âdemimerkeziyetçi bir yapının bulunduğu, bunun yanı sıra mülkiyet haklarını kamu kesiminin elinde tuttuğu ekonomik sistemdir. (çev.)

48. David Schecter, *Radical Theories: Paths beyond Marxism and Social Democracy* (Manchester University Press, 1994), s. 124-49. D., Schweikart, *Market Socialism. The debate among Socialists* (Londra: Routledge, 1988).

neticesinde teknolojik dönüşüm de dibe vurmuştur. 'Kara' para her zamankinden çok daha kolay bir şekilde aklanmakta ve piyasalarda serbestçe dolaşabilmektedir. Deniz taşımacılığındaki konteynır inkılabı kokain ve diğer uyuşturucuların tahmilinde harikulade bir örtü niteliğindedir.[49]

Uluslararası kanundışı ekonomi, dünyayı iliklerine kadar sömürmektedir.[50] Ünlü coğrafyacı Teresa Isenburg'a göre bu ekonominin hudutlarını tayin edebilmek için, etik yapısal profiliyle, kendisine hayat veren cereyanı iyi tanımlamak gerekir.[51] Aslında sabit sınırlara sahip olmayan bu ekonomik yapı, daha ziyade sürekli temas hâlinde bulunduğu geniş bir coğrafyayı mütemadiyen kirletmeye devam etmektedir. Bu yapıya hayatiyet kazandıran itici güçler ise, hızlı birikim, kabile sadakati, yiğitlik ve şiddettir. Dolayısıyla bu ekonominin kültürel alt yapısı da tıpkı Tarantino'nun filmlerinde anlattığı dünyada olduğu gibi batıl itikatlara, sofuluğa, zenginlik ve gösteriş meraklısı bir tüketim anlayışına, şantaj ve hıyanete dayanmaktadır. Tüm bu olumsuz gelişmelerin neticesinde ortaya çıkan ise baş döndürücü bir sosyal değişim yahut vakitsiz ölümdür. Bazen özetlenmiş yahut şiddete maruz kalmış hayatlar da gündeme taşınabilmektedir.

Kanundışı ekonominin temel faaliyetlerini tanımlamak için en çok 'trafik' kelimesi kullanılmaktadır. Mesela yasal olmayan yollarla gerçekleştirilen göç ticareti, kaçak göçmen

49. Tahminlere göre evvelce Birleşik Devletler'e ait limanlardaki mühürlü bir konteynırı tetkik etmek beş gümrük memurunun üç saatini almaktaydı. Birleşik Devletler'in 'modern' gümrükleri denetleme prosedürleri nedeniyle ülkeye giren yaklaşık 9 milyon konteynırın yalnızca %3'ü denetime tabi tutulmaktadır. P. B. Stares, *global Habit: The Drug Habit in a borderless World* (Washington DC: Brookings, 1996), s. 69.

50. André Bossard, Interpol'ün sabık genel sekreteri, ulus ötesi suçların iki anahtar özellikle ayırt edilebileceğini belirtmektedir. Öncelikle failler, onların kurbanları, satın alınan hizmetler veya alışverişi yapılan ürünlerden herhangi birisinin sınırı geçmesi zorunludur. Yahut bu ve benzeri faaliyetlere yön veren talimatların sınırın karşı yakasında da yankılanması gerekir. Diğer taraftan gerçekleştirilen faaliyetin ya bir anlaşma, konvansiyon yada benzer ulusal kanunlar vasıtasıyla en az iki devlet tarafından adi suç kabul edilmesi gerekir.

51. Teresa Isenburg, *Legale\Illegale, una geografia* (Milan: Edizioni Punto Rosso, 2000), s. 25.

trafiği şeklinde izhar edilmektedir. Bu zavallı insanlara, yüksek miktarlarda para ödemelerine rağmen, yolculuk esnasında, yahut sonrasında hayatta kalacaklarına dair hiçbir garanti verilmemektedir. Bunun yanı sıra uyuşturucu ilaçlar ve zehirli maddelerin transferi için de yine bu kelime kullanılmaktadır. Ayrıca yine bizim deyimimizle, köleleştirilmiş hayat kadınlarının, soyu tükenmekte olduğu için koruma altına alınan hayvanların, ateşli silahların ve nükleer silah yapımında kullanılan hammaddelerin, ülkeler arasında el değiştirmesi için de 'trafik' kelimesi tercih edilmektedir. Çok büyük miktarlarda para akışı da bu ticari faaliyetlere eşlik etmektedir. 1996 yılında IMF'nin açıkladığı bir değerlendirme raporuna göre, bu illegal trafik neticesinde her yıl yaklaşık 500 milyar dolarlık bir meblağ 'aklanmakta' ve uluslararası finans piyasalarına kazandırılmaktadır.

Gayrimeşru dünya yalnızca trafik kelimesiyle tanımlanıp geçilebilecek kadar basit değildir. Aynı zamanda yeryüzünün tamamına yerleşerek etkisini derinden hissettirmektedir. Yakın dönemde Kolombiya'daki Magdalena akarsu vadisinin göbeğinde Hobbes'in 'doğanın devleti'* teorisine uygun bir yerleşim birimi kurulmuştur. Bölgenin doğal kaynakları, vadiyi büyük oranda yabancı yatırımına açık hâle getirmiştir. Petrol için Teksas Petrol, muz için United Fruit Company, zümrüt madenciliği için ise birden fazla şirket bölgeye akın etmiştir. Burada bir kez daha geleneksel sendikal örgütlenme ve hatta önemli bir tarımsal reform hareketiyle karşı karşıya kalınmıştır (1936 tarihli 200 sayılı yasa). Ancak sendikacıların tümü, ordudan bağımsız hareket eden paramiliter örgütler tarafından öldürülmüştür. Bu sayede vadi, maden ve

---

* Hobbes'e göre bütün güç ve kudret tek bir insanda toplanır. Bu, devlet ya da Latince civitas olarak adlandırılır. Devlet insanlardan oluşur ama insanlardan bağımsızdır. Ayrıca devlet anayasa ile kendini sınırlandırmamalıdır. Hobbes, merkezi bir egemen gücün çevresinde örgütlenmemiş toplumsal-siyasal düzenin gerekliliğini ve geçerliliğini göstermek amacıyla devletin bulunmadığı bir insanlar kalabalığı ortamı tasarlar ve bunu 'doğa durumu' olarak adlandırır. (çev.)

büyük çiftlik sahipleri, muz ihracatçıları, ordu mensupları ve gelenekçi siyasi partilerin iradeleri doğrultusunda 'ıslah edilmiştir'. O günün koşulları göz önüne alındığında terör artık sıradan bir hadisedir. Köylüler 140 farklı gruba bölünmüş, yaklaşık 6000 paramiliter örgüt üyesinin baskısıyla topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır.[52]

Kolombiya'daki merkezi Magdalena vadisi, işgal edilmiş yerler için uç bir örnektir ve meşruiyet namına her şeyini kaybetmiştir. Bu bölgeye benzeyen başka yerleşim birimleri de vardır. Bunlar da tıpkı Magdalena vadisi gibi içler acısı durumdadır. Ancak bahsi geçen bu yerleşim birimlerinin tamamı, en azından günümüze kadar, global küre içerisinde sadece küçük bir parçayı teşkil etmektedir. Dünyanın diğer birçok bölgesinde meşru ve gayrimeşru arasındaki gerilim, eşit derecede sinsilik ve hainliğe dayanmakla birlikte, daha az dramatik olmasından ötürü, farklı biçimlerde zuhur edebilmektedir. Kuşkusuz resmi davranış kodları ve muayyen hukuksal normlar mevcuttur. Fakat bunlar klientalizm ve adam kayırmacılık ile rüşvet ve irtikâbın baskın olduğu bir dünyada geçerliliğini yitirmiştir.

Yarı-legal ve illegal uygulamalar tıpkı bir tespihin taneleri gibi, sürekli bir dizinin üzerine sıralanmış yahut da pek muhterem Antonio Gramsci'nin hayalinde canlandırdığı şekliyle, bir trenin birbirine bağlı ve sıralı yük vagonlarına yerleşmiştir. Bahsi geçen bu dizinin bir ucunda hami ve müvekkil ilişkisi, diğer ucunda ise büyük çapta ticaret yapan toptancı anonim şirketlerle, silahlı illegal örgütler yer almaktadır. Bir uçtan diğerine geçiş imkânı sağlamaya ne gerek vardır ne de böyle bir durum kaçınılmazdır. Kişi tercih ettiği vagonda seyahat etme hakkına sahiptir. Hatta dilediği zaman treni bile terk edebilecektir. Bununla birlikte şayet bir kolektif şuur, (bu herhangi bir anonim şirket olabileceği gibi bir ulus devlet de olabilir) kat edeceği mesafeyi, belirlenmiş bir düzlemde bütün bu uygulamalara dayanarak düzenlemez ve sınırlarını muay-

52. A.g.e., s. 87.

yen davranış kodlarıyla birlikte kendi kültür dinamikleri ve kamu ahlakına göre tespit etmezse, çok kısa bir süre içerisinde, illegalitenin gündelik faaliyetlerinin altında ezilecektir.[53]

Latin Amerika tarihi bir dereceye kadar bu bağlamda okunmalıdır. Tarihçi Anthony McFarlane, bağımsız Güney Amerika devletlerinin gelişimleri hakkında şunları söylemektedir:

Özgürlüğün geleneksel olarak, esas itibariyle olumsuz manada anlaşıldığı siyasal kültürlerle, (burada bahsi geçen özgürlük kavramı siyasal kültürün kendi içinde var olan hürriyetçilik düşüncesinden ziyade, devletten kaynaklanan özgürlükle ilgilidir) torpil ve rüşvet yoluyla devletin usandırıcı taleplerinden ve yüklediği vergilerden kaçmanın olağan sayıldığı yerlerde, temel liberal prensiplerin üzerinde yükselen entegre ulusal devletlerin inşasının bir hayli problemli olduğu kanıtlanmıştır. Her ne kadar İspanya krallığı süpürülüp temizlenmişse de, kişisel ve ailevi bağların, devlet ve vatandaşı modern yönetim biçimlerine rapteden resmi yaptırımları gölgelemeye devam ettiği toplumlarda, rüşvet ve torpil, güç ve kaynakların dağılımında önemli bir araç olma özelliğini korumaktadır.[54]

Kuşkusuz burada karşımıza çıkan tehlike, meşruluk ve gayrimeşruluk problemini basit ve sade metotların ötesinde bir yöntemle yahut Maniheizm* prensiplerine göre tedavi etme çabasıdır. Kanunsuzluk tek bir esasa dayanmamakta-

53. J. Scott, *Comparative Political Corruption* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1972), s. 79-80, devletin vatandaşlarına yetinme duygusu ve adap kaideleri aşılaması gerekmektedir. Bu konularla alakalı yeni ve yararlı bir çalışma için bkz., L. M. Maccdo Pinto De Sousa, 'Rüşvet ve istismar: kontrol politikaları vasıtasıyla siyasi hayatın etik standartlarını değerlendirmek', Doktora tezi, European University Institute, San Domenico di Fiesole, 2002.

54. Anthony McFarlane, 'Bourbon İspanya Amerika'sında siyasi istismar ve reform', W. Little ve E. Posada-Carbo (eds), *Political Corruption in Europe and Latin America* (Londra: MacMillan, 1996), s. 61.

* Maniheizm: 3. yy.'da Pers İmparatorluğu'nda Mani tarafından kurulan ve kısa sürede hızla büyük bir coğrafyaya yayılan din. Mani dininin dünya görüşünde Tanrısal aydınlık ile karanlık iki rakip olarak karşı karşıya durur. Bu ikisinin mücadelesinde aydınlığın bir kısmı karanlığın içerisinde tutsak kalmıştır. Yazarın bu ikilemleri ve çelişkiler yumağını, mesela meşruiyet ve gayri meşruiyeti, bu aydınlık ve karanlığa benzetmiş olması kuvvetle muhtemeldir. (çev.)

dır. Tartışılmakta olan olgu ve olaylar bulanık ortamların ve bir dizi nüansın ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Post-Komünist Rusya'da toplumun gelişigüzel bir şekilde tüccarlaşması ile resmi yaptırımların şeffaflığı konusunda yaşanan sıkıntılara bağlı olarak, halk arasında kanundışı ekonominin algılanış biçimi farklılıklar arz edebilmektedir. İşin gerçeği bu algılamaların bir kısmı hem mutat bir davranış biçimi olarak kabul görmüş, hem de hayatta kalmak için kesinlikle gerekli hâle gelmiştir.[55]

Öte yandan şayet rüşvet, irtikâp, gayrimeşru piyasa faaliyetleri gibi olumsuz hususiyetlerin sınırları gözle görülür bir değişkenlik arz ediyor ise, kabul edilemez kamusal icraatlara hamledilen temel tariflerin, asırlarca değişmeden tek bir tanımla sabit kalmaları nasıl açıklanacaktır? Nitekim 1619'da rüşvet, **'kişisel menfaatlerin tatmini için amme hizmetine adanan paralar'ın kullanımı** şeklinde tanımlanmıştır.[56] Yine 17. yy.'da da aynı sözcüğün benzer ifadelerle açıklanmasına devam edilmiştir. Ancak burada bir fark vardır ki o da rüşvetin yalnızca suç değil, aynı zamanda günah olarak da kabul edilmesidir. Floransa'nın önemli tarihçilerinden Guicciardini, bu ve benzeri ithamlara karşı kendisini müdafaa ederken, tıpkı Pericles gibi, *'para karşılığında ayartılmaktan kurtuldum'* demektedir.[57] Rüşvetin modern tanımları da daha tafsilatlı ve özenli bir söyleyişle birlikte neredeyse aynı noktalara temas etmektedir. İltimas/torpil kelimesinin de asırlar boyu manasını değiştirmeden bugünlere ulaştığını unutmamak gerekir.

Gelenek yahut keyfiyetin etki ve baskısını ispat etme çabalarıyla, bulanık bir ortamın doğuşunu hazırlayan amiller, makul çağrışımlarının ve en olumsuz durumda bile akla yat-

55. Caroline Humphrey, 'Çağdaş Rusya'da rüşveti yeniden yorumlamak', S. Lovell (eds), *Bribery and Blat* (Londra: MacMillan, 2000), s. 216–41.

56. Linda L. Peck, *Court, Patronage and Corruption in Early Stuart England* (Londra: Routledge, 1993), s. 161.

57. F. Guicciardini, *Consolatoria, Accusatoria, Defensoria. Autodifesa di un politico*, U. Dotti (Roma: Laterza, 1993), s. 99. Bkz., J. C. Waquet'in önemli çalışması, *Corruption: Ethics and Power in Florence, 1600-1770* (1984, University Park: Pennsylvania State University Press, 1992).

kınlıklarmın yanı sıra, kaypak bir zemin üzerinde kaim olmalarıyla da hatırlanmalıdır. Dünyanın dört bir yanında rüşvet ve ifsada alışmış politikacılar tutum ve yaklaşımlarını haklı çıkarabilmek amacıyla sürekli bu ve benzeri davranış biçimlerini kullanırlar. Bunun yanı sıra her türden rüşvet ve ifsadın gerek devlete duyulan inanç ve itimadı sarstığına, gerekse de ekonomik performansı dumura uğrattığına dair mevcut global kanıtlar, bugün karşı konulamaz bir biçimde gün yüzüne çıkmıştır.[58]

Bu iddiaların tümüne en güzel cevap 1995 yılında Lord Nolan tarafından İngiltere'de yayınlanan *Kamusal Hayatın Standartları Üzerine Komite Raporu*'ndan gelmektedir:

Çalışmamızda sık sık ahlaki anlamda şüpheli olan davranışların 'gri alan' tabiriyle isimlendirildiğini duymaktayız. Bizi ilgilendiren bu ibarenin bulanık ve karmaşık anlam yapısıyla, birilerinin artık kamusal hayatta doğru ve yanlış arasındaki farkı belirlemede kesin bir tavır ortaya koymaktan vazgeçmeleridir. Kamusal hayatı iliklerine kadar teneffüs eden halkın, belirli bir insicama sahip, muayyen bir eylem biçimini kendilerinden umup ummadıklarına dair şüpheleri varken, kuşkusuz en uygun olanı bu eylemi gerçekleştirmemektir.[59]

Aslında bugün hem dünyayı saran uluslararası illegal ekonomik faaliyetlere hem de kokuşmuş politik uygulamalara karşı, global eksenli bir mücadele kampanyası başlatılmıştır. Bu kazananı ve hatta zaman zaman kimin ne tarafta yer aldığı katiyen belli olmayan bir savaştır. Sonuç itibariyle kesin olan tek bir gerçek vardır ki o da, tıpkı Nolan'ın raporunda belirttiği gibi, saptayıp kabul ettirmeyi umduğumuz sınırlar ve standartlarla ilgilidir.

---

58. R. Theobald, *Corruption, Development and Underdevelopment* (Durham, N.C.: Duke University Press, 1990), s. 125-32. İnandırıcı bir Asya manzarası için bkz., P. D. Hutchcroft, 'Ayrıcalık siyaseti. Asya'da rant ve istismar', A. J. Heidenheimer ve M. Johnston (eds), *Political Corruption: Concepts and Contexts* (New Brunswick, N.J.: Transaction, 2002), s. 488-512.
59. *First Report of the Committee on Standarts in Public Life*, c. 1: *Report* (Londra: HMSO, 1995), s. 16.

TÜKETİM VE ÇEVRESEL MUHAFAZAKÂRLIK

20. yy.'ın sonu itibariyle gezegenimizin ekolojik tarihinde ilk kez, global kaynakların sınırlı ve kırılgan bir tabiata sahip olduklarına dair ciddi bir kanaat hasıl olmuş, bu inanç konunun uzmanları arasında baskın fikir hâline dönüşmüştür. 19. yy.'a ait, doğanın insanlara sınırsız nimetler sunduğuna dair iyimser anlayış, yerini daha karanlık ve kötümser bir gelecek beklentisine bırakmıştır. 1992 yılının ilk aylarında Birleşik Devletler Ulusal Bilimler Akademisi ve Londra'daki Royal Society'nin (Kraliyet Cemiyeti) ortaklaşa yayınladıkları bir rapor şöyledir: *'Şayet nüfus artışıyla ilgili mevcut öngörülerin doğruluğu kanıtlanırsa ve yine gezegenimiz üzerinde yaşayan insanoğlunun tutum ve davranışlarında olumlu yönde herhangi bir değişiklik olmazsa, bilim ve teknoloji ne kaçınılmaz çevresel felaketlerin önüne geçebilecek ne de dünyanın büyük bir bölümünü tehdit etmeye devam eden yoksulluk ve açlığa son verilebilecektir.'*[60]

İşin gerçeği, tüketim ve üreme gibi en temel iki insani fonksiyona bağlı olarak ortaya çıkan problemin arkasında yatan ana saiklerin bir bir sayılıp dökülmesinin zamanı çoktan gelmiştir.

TÜKETİM

20. yy. bireysel tüketimin olağanüstü bir hız ve ivmeyle tavan yaptığı çağ olması yönüyle emsalsizdir. 1890 ve 1990 yılları arasındaki yüzyıllık periyotta, global ekonomi yaklaşık 14, endüstriyel üretim 40, enerji kullanımı 13, balıkçılık ise 35 misli büyümüştür. Bilhassa zengin ülkelerde özellikle de 1945'ten sonra etkisini iyiden iyiye hissettirmeye başlayan tüketim miktarındaki artış, adeta insanın nefesini kesmekte-

60. US National Academy of Sciences and Royal Society, Londra, *Population Growth, Resource Consumption and a Sustainable World* (Londra ve Washington DC, 1992), L.R. Brown ve H. Kane'den aktarımla, *Full House: Reassessing the Earth's Population Carrying Capacity* (Londra: Earthscan, 1995), s. 30.

dir. 1998 yılı itibariyle dünya genelinde bireysel ve kamusal harcamalar için, 24 trilyon Amerikan doları sarf edilmiştir ki bu rakam, 1975 senesinde harcanan paranın iki, 1950 yılındakinin ise altı katıdır.[61] Bütün bu hesaplamaların global ekoloji üzerindeki etkisi kuşkusuz bir hayli ürkütücüdür. 20. yy.'a ait bu çevresel değişimlerin sadece birkaç tanesi yenidir; (insanların kendi elleriyle ozon tabakasını inceltip delmeleri bu değişimlere örnek olarak verilebilir) ancak çevre üzerinde bıraktıkları etkinin derecesi ve yoğunluğunun bu denli arttığına daha önce hiç şahit olunmamıştır.[62]

Bu problemlerin hepsi de bazıları potansiyel bakımdan diğerlerinden daha yıkıcı olan yeni stres alanları yaratmaktadır. Petrol ve mineraller gibi geri dönüşümü olmayan kaynaklar, büyük miktarlarda tüketilseler de, bilim adamlarının ortak kanaatine göre, bunların gelecekteki durumları konusunda çok da kötümser olmaya gerek yoktur. Zira son yıllarda bu kaynakların üretim ve rezervleri (bunlar yeraltındaki rezervler değil cari fiyatlarla çıkartılıp işlenmekte olanlardır) arasındaki orantısal fark, gözle görülür miktarlarda artmıştır. Bunun yanı sıra, geri dönüşüm tekniklerinde yaşanan hızlı gelişim ve teknolojik atılımlar ise, alternatif kaynaklara yönelme imkânlarını çoğaltmıştır.

Benzer durumları, zaman zaman esef verici bir doğrulukla 'doğal musluklar' şeklinde tanımladığımız tabiat unsurları için söylemek pek mümkün değildir. Bu doğal musluklardan bir tanesi olan atmosfer, hiçbirisi son elli yılda dört misline çıkan karbondioksit yayılımından daha fazla tehlike taşımayan bir dizi yöntem vasıtasıyla gittikçe artan bir şekilde kirletilmektedir. Ozon tabakasına delici etki yapan sera gazları arasındaki irtibatın neden olduğu küresel ısınma ve muhtemel köklü iklim değişikliklerinin ise, ittifakla kabul edilmese de umumiyetle gezegenimizdeki canlılar için ciddi bir tehlike

61. BMKP, *Human Development Report No. 9*, s. 1 ve 46.
62. John McNeill, *Something New under the Sun* (Londra: Allen Lane, 2000), 1890'lar ve 1990'lar arasında artan faktörler için s. 4; ve s. 360 tablo 12.1.

(tehdit) arz ettiklerine dair yorumlar yapılmaktadır.[63] Eğer sıcaklık değerleri bu şekilde artmaya devam ederse dünya nüfusunun büyük bir bölümü için, (her ne kadar hepsi için aynı tehdit söz konusu olmasa da) felaket kapıda demektir. Bu felaket özellikle kıyı bölgelerinde mukim olanlar için su taşkınları, kasırga ve bora iken, Sahra-Altı Afrika'sında yaşayanları bekleyen asıl tehlike ise kuraklık ve bunun neticesinde ortaya çıkan kıtlıktır. Kısacası hemen herkes bir şekilde risk altındadır.

Atmosfer haricindeki diğer iki büyük 'doğal musluk' olan yeryüzü ve okyanuslar, sınırsız tüketimin neticesinde ortaya çıkan kirliliğin sonuçlarına katlanmak zorundadır. Günümüzde toprağın altında ve üstünde biriken zehirli atık, süprüntü ve çöp yığınları, giderek daha da büyümekte ve düzenli bir biçimde Kuzey'den Güney'e doğru taşınmaktadır. Okyanus ve denizlerde yaşayan canlılar ise, eski ve yeni çok farklı türden ve muazzam miktarlardaki kirlilik unsuruyla mücadele etmek zorundadır. Bu kirletici etmenlerin hiçbirisi denetimsiz ve bakımsız tankerlerle gemilerden sızan petrol kadar dramatik değildir.

Geri dönüştürülemeyen kaynaklar ve buna bağlı olarak da 'doğal musluklar' konusunda duyarsız kalmamak gerektiğinde mevcut koşulları değerlendirerek, tüketimi azaltmak ve bu koşullara bakarak tüketim miktarını belirlemek kesinlikle insanların elindedir. Çevre tarihçisi John McNeill alışkanlıklarımızı değişen durum ve şartlara göre ayarlayabilme kapasitesine sahip olmamız yönüyle bizi farelere benzetmektedir. Muhtemelen krizlere duyarlı olmamız ve bireysel tüketimimizi mevcut ortamın gerektirdiği koşullara uydurabilme yeteneğimiz, McNeill'i böylesine bir çıkarımda bulunmaya itmiştir. Öte yandan bazı ileri görüşlü farelerin (!) ısrarla kuyruklarını sallamaları sayesinde ozon tabakasındaki 'delik' bugünlerde küçülmeye başlamıştır. Ancak bir an için şöyle bir etrafımıza

63. *Climate Change2001: The Scientific Basis. Contribution of Working Group 1 to the Third Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

baktığımızda farelerin yanı sıra köpekbalıklarının da işbaşında olduklarını görmekteyiz. Ve maalesef köpekbalıklarının menfaatlerinin temini ve daha da önemlisi hayatta kalması değişmez hâl ve koşullar altında, sürekli aynı şeyi yemeye devam etmelerine bağlıdır. Dolayısıyla etobur hayvanların hâkimiyeti altındaki bir dünyada, gelecek konusunda ümitvâr olmak pek de mümkün değildir.

Geri dönüştürülebilir kaynaklar, modern tüketim biçimlerinden etkilenen üçüncü önemli çevresel unsurdur (hatırlanacağı üzere bunlardan ilk ikisi geri dönüştürülemeyen kaynaklar ve 'doğal musluklar'dır). Su, toprak, ormanlar, balıklar ve farklı türden canlılar en azından teorik olarak yenilenebilir kaynaklar arasında zikredilmektedir. Bununla birlikte Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın, bize verdiği bilgiye göre, global manada 1950'den bu yana su kaynakları neredeyse yarı yarıya azalmıştır. Öte yandan yeryüzündeki ekili alanların altıda biri, şiddetli kuraklığa maruz kaldığından, her bin kişiye düşen ormanlık arazi miktarı, 1970 yılında 11,3 km^2 iken bu rakam bugün 7,3 km^2'ye kadar gerilemiştir. (Bunlar 1998 verileridir). Yine birçok balık ve hayvan türünün tükenme riskiyle karşı karşıya kaldığını göz ardı etmemek gerekir. Bu ve benzeri kaynaklar geri dönüştürülebilirler. Fakat hâlihazırda meydana gelen hadisenin yenilenme olduğuna dair elimizde çok fazla kanıt yoktur.[64]

Diğer taraftan bir süreliğine bu bölümün daha önceki kısımlarına dönerek, büyük bir patlama gösteren bireysel tüketimin yeryüzünde ne kadar adaletsiz dağılım arz ettiğini, en dramatik biçimiyle fark ettiğimizi belirtmeliyiz. Nitekim dünyanın en zengin %20'lik dilimi, kişisel tüketim harcamalarının %86'sından sorumlu iken, prizmanın en altında yer alan %20'lik yoksul kesim ise, bu harcamaların yalnızca %1,3'lük kısmından mesuldür. Öte yandan yeryüzünde yaşayan 1,4 milyar insan, düzenli olarak su kaynaklarına ulaşabilme konusunda sıkıntı yaşamakta ve başkalarından yardım dilenmekte-

64. BMKP, *Human Development Report No. 9* (1998), s. 60-90.

dir. Paraya hükmeden ve sürekli tüketenin aynı zamanda en fazla kirleten olduğu hususunda herhangi bir şüphe yoktur. Zira tek başına Birleşik Devletler küresel CO^2 yayılımının hemen hemen 1/4'lik bir kısmından sorumludur.

ÜREME

Şayet modern anlamda tüketim, doğal çevrenin muhafazası fikriyle çatışan en temel insani faaliyet ise, üremenin de hemen onun arkasından geldiği varsayılmalıdır. 20. yy.'ın başında dünya nüfusu 1,2 milyar iken 1950'de 2,5 milyara dayanmış, 2000'de ise 6 milyarı aşmıştır. 2025 yılı itibariyle bu rakamın 7,8 milyarın üzerinde olacağı öngörülmektedir.[65] Acaba dünya bu kadar çok insanı taşıyabilecek kapasiteye sahip midir?

Göründüğü kadarıyla bu sorunun cevabı sınırlı bir 'evet'dir. Nüfus bilimcisi ve istatistik uzmanı Massimo Livi-Bacci son dönemlerde mevcut delilleri dikkatle gözden geçirerek kaleme aldığı eserinde şu ifadelere yer vermektedir: '*Öyle görünüyor ki yeryüzünün gelecek yüzyılda 10 yahut 11 milyar insana tahammül edebileceğini düşünmek gerçekçi bir yaklaşımdır.*'[66] Bununla birlikte onun (ve kuşkusuz bizlerin) cevabı bu kadarla sınırlı değildir. Zira üreme çeşitleriyle tüketim biçimlerinin *birleşmeleri* neticesinde ortaya çıkan sonuçları tecrübe edip değerlendirebilmek için her iki etmeni bir arada düşünmek gerekir.

İlk bakışta bu birleşmenin teselli vermekten başka bir işe yaramadığı düşünülebilir. Öte yandan dünyanın en çok kirleten nüfusunu barındıran zengin ülkelerin aynı zamanda en yavaş nüfus artışına sahip devletler olduğu da doğrudur. Bir diğer gerçek ise, Kuzey'deki teknolojik gelişmelerin zaman zaman çevresel felaketlerin önüne geçebilmek amacıyla kullanılıyor olmasıdır. Her şeye rağmen dünyanın Kuzey'inin yerkürenin kirletilmesine yönelik o ciddi katkısını azaltabilmek

65. Massimo livi-Bacci, *A Concise History of the World Population* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 175.
66. A.g.e., s. 193.

maksadıyla mutlaka tüketim tarzlarında daha köklü reformlar yapılmasına ihtiyaç vardır. Alternatif model ve yöntemler geliştirme çabaları ve bu çabaların fiili olarak tatbik edilmesine yönelik çalışmalar, çağımızın en mühim hadiselerinden biri olarak önümüzde durmaktadır.[67]

Bununla birlikte dünyanın kirletilmesi konusunda özellikle doğurganlık seviyesinin oldukça yüksek seyrettiği daha yoksul ülkelerle, gelecekte nüfus artışının en belirgin şekilde hissedileceği devletlerin içinde yer aldığı Güney'in rolü de, en az Kuzey'inki kadar önemli bir yer işgal etmektedir. Yoksulluk ve nüfus artışının birlikte hareket etme temayülünde olmaları, yalnızca cehalet yahut doğum kontrol yöntemlerine erişme konusunda yaşanan sıkıntılarla değil, aynı zamanda sağlık imkânlarındaki yetersizlik, maddi imkânlardan yoksunluk ve çocukların ilerleyen yaşlarda ebeveynlerine her konuda destek çıkabileceklerine dair bir nevi aile sigortası gibi görülmeleriyle de açıklanabilir. Gelecek birkaç on yıl içinde yerine getirilmesi gereken en önemli görevlerden birisi de, hiç şüphesiz insani koşulların çok altında hayatını idame ettirmeye çalışan düşük ve orta gelirli ülke halklarının -ki Dünya Bankası verilerine göre dünya nüfusunun yaklaşık %85'i kişi başına yıllık sadece 1,250 dolarlık bir gelire sahiptir[68]- şartlarını iyileştirmektir. Fakat bu amacı gerçekleştirebilmek ancak kaynak kullanımının kurgusal bir şekilde arttırılmasıyla mümkün olabilecektir. Tarımsal üretimin arttırılması kimyasal ilaçların sebep olduğu kirliliğe davetiye çıkarmakla birlikte, verimli araziler, ormanlar, su kaynakları ve balıklar üzerinde belirli bir baskıya neden olacaktır. Tüketim araçları açısından düşünüldüğünde ise, petrol ve mineraller gibi geri dönüştürülemeyen kaynakların kullanımında, ciddi bir artışın söz konusu olduğu görülmektedir. Yine daha önce yerleşime açılmamış arazilerin iskân edilmesi, başta nüfus yoğunluğunun bir hayli yüksek seyrettiği sahil kesimleri olmak üzere, dünyanın dört bir yanında

67. Daha geniş bir tartışma için bkz., böl 2.

68. World Resources Institute, *World Resources 1998-1999* (Oxford: Oxford University Press, 1999), s. 345.

oldukça kırılgan bir yapıya sahip, çevresel dengenin tehdit edilmesi sonucunu doğuracaktır (dünya nüfusunun yaklaşık 2/3'i deniz kıyısından en fazla 60 km içeride oturmaktadır).

Bu nedenle gelecek yıllarda Güney'deki nüfus artışının yalnızca yaşam standartlarındaki iyileşmeyle değil, aynı zamanda mevcut tüketim şekillerine bağlı olarak ortaya çıkan, hayat tarzlarıyla da irtibatlandırılmasının büyük önem arz ettiğini anlamak gerekir. Kendine mahsus kuralları olan bu birleşmenin sonuçları kesinlikle önceden kestirilememektedir. Doğrusu, global kaynaklar ve ekolojik denge üzerinde bir hayli ağır, muhtemelen tahammül edilemez boyutta, müeyyidelerin bulunduğu gerçeğini görmezden gelen hiçbir öngörünün, geleceğe ışık tutamayacağını göz ardı etmemek gerekir. Bunun yanı sıra gerek Güney gerekse de Kuzey'deki tüketim biçimlerini bir arada değerlendirmeye yönelik çabalar da hâlâ sonuç vermemiştir. Şayet Kuzey, zevk veya sefahat düşkünü, ahlaksız ve kötü niyetli tavrını sürdürürse, Güney'in daha makul, ölçülü ve sonuçlarına katlanılabilir modelleri örnek alacağını düşünmek boşuna olacaktır. Aslında istese dahi bunu gerçekleştirebilmesi zaten pek mümkün değildir. Zira Kuzey sahip olduğu tüm değerleri, kendi tüketim tarzlarını ve tükettikten sonra elinde kalan artıkları dünyanın farklı bölgelerine ihraç etmektedir.

Latife Tekin o unutulmaz romanı *Berci Kristin Çöp Masalları*'nda, 60'lı yıllardaki İstanbul'a yönelik göç dalgasını değerlendirirken hayli çarpıcı bir şehir portresi sunmaktadır:

Çöp taşıyan kamyonlar bir kez gelip gittikten sonra, çöp yolunun ağzındaki simitçiler tepeye sekiz gecekondu yapıldığını öğrendiler. [...] Öğlen olmadan tepeye kar gibi insan yağmaya başladı. [...] Köylerinden gelip akrabalarının yanına yerleşenler, gecekondu kurmak için şehrin arka tepelerinde gezinenler onların arkasından seğirttiler. Kadın erkek, çoluk çocuk dört bir yana dağıldı. Önce ayaklarıyla, kollarıyla, bir diz çöküp bir dinlenerek ölçü aldılar. Sonra kazmayla toprağı çiziktirip tek gözlü eğri büğrü planlar yaptılar. [...] Sabah naylon leğenden

çatıları, eski kilimlerden kapıları, muşambadan camları, ıslak biriketlerden duvarlarıyla, çöp yığınlarının çevresinde, ampul ve ilaç fabrikalarının alt yanında, tabak fabrikasının karşısında, ilaç artıklarının ve çamurun kucağına bir mahalle doğdu.[69]

2000 yılı itibariyle kentin nüfusu 9,5 milyon iken 2015 senesinde bu rakamın 12,5 milyona yükseleceği öngörülmektedir. Buna rağmen İstanbul gelişen dünyanın şehir yığınları arasında yalnızca orta ölçekli bir metropol konumundadır. Zira Mumbai'nin (Bombay) 2015'de 26, Lagos'un 23, Dakka'nın 21, Sao Paolo'nun 20, Karaçi ve Mexico City'nin ise 19 milyonu aşan bir nüfusa sahip olacağı tahmin edilmektedir.[70]

Bu kaos ortamının içinde Afrika, Asya ve Latin Amerika'nın megapollerine yönelik kendiliğinden gelişen, insanların ümitsizliğinden kaynaklanan bu nüfus hareketi, toplumsal manada alternatif tüketim tarzlarının ortaya çıkacağına dair öngörülerde bulunmayı büyük oranda engellemektedir. Gelişmekte olan ülkelerde reklâma harcanan paranın tahmin bile edilemeyecek miktarlara ulaşması, televizyona atfedilen değerin artması sonucunu doğurmuştur. Televizyonla birlikte büyük şehirlerdeki billboardlar, geleneksel ve aynı zamanda da şüphe götürmeyecek derecede aşikâr bir tüketim tarzına yönelik, güçlü ve kışkırtıcı bir hissiyatın doğuşuna zemin hazırlamıştır. İçerisinde araba sevdası, yağlı fast foodlar ve tütün gibi gündelik zevklerin de bulunduğu çok geniş bir yelpazeyi kapsayan bu tüketim anlayışı, büyük oranda kentli nüfusun kaynağı belli olmayan refah ve zenginliğinin de bir parçasıdır. Aslında bunların dışında kamuoyuna sunulabilecek pek fazla bir şey de yoktur. Farklı uluslara ait basın kuruluşlarının kullandığı dil çok çeşitli ve değişken olabilir, ancak reklâm ve reklâmcılık evrenseldir.

---

69. Latife Tekin, *Berji Kristin. Tales from the Garbage Hills* (1983; Londra: Marion Boyars, 1993), s. 16.

70. UN Centre for Human Settlements (Habitat), *Cities in a globalizing World: Global Report on Human Settlements, 2001* (Londra: Earthscan, 2001), tablo B. 1, s. 300–6; 2000 yılında dünyanın en büyük 20 kentinden yalnızca üç tanesi global Kuzeydeydi-Tokyo, New York ve Los Angeles.

Ekonomik anlamda ölçüsüzlük, birincil hizmetlerden yoksunluk ve sosyal bütünleşme eksikliği gibi unsurlarla karakterize edilen büyük kentlerdeki yığılmaların, doğaları gereği, nüfus patlamasının felaket getirici uzamsal (mekânsal) bir boyutu bulunduğuna kuvvetli bir biçimde işaret etmeleri normaldir. Öte yandan kentin zengin mahallelerinin özel bekçiler vasıtasıyla korunması ve sürekli kameralar tarafından gözetlenmesi, öyle ya da böyle etraflarına çit çekmek anlamına gelmektedir. Sınırları önceden tayin edilmiş bu uç örneklerin aksine, kenar mahalleler ve gecekondu bölgelerindeki halk ise, tıpkı Rio'da olduğu gibi, Nairobi'de de bulaşıcı hastalıkların pençesi altında kıvranmakta, kötü veya yetersiz beslenme sorunuyla boğuşmak zorunda kalmakta ve en temel hizmet ve gereksinimlerden bile yoksun bir hayat sürmektedir.[71] Global kentli nüfusun yaklaşık üçte biri (3,2 milyarlık bir insan topluluğu) bugün şehirlerin yoksul mahallelerinde yaşamaktadır. Yine bu yoksul mahallelerde hayat süren insanların en az yarısı yirmi yaşın altındadır. Yapılan tahminlere göre bugün neredeyse 100 milyon çocuk sokaklarda yaşamaktadır. Bu durum muazzam bir biçimde, global ölçekte şeytanın düzenine ayak uydurulduğunu göstermektedir. Kadınlar ise geçimlerini sağlayabilmek için çaresizce işportacılık, parça başı işçilik, gündelikçilik ve maalesef fahişelik gibi adi ve geçici işlere yönelmektedirler.[72] Kentleşme hülyası gündelik hayatın tahammül edilemez boyuttaki miskinlik ve sefaletine yenik düşmüştür. Bu öylesine hızlı bir dönüşümdür ki şayet hapisten kaçmanın bir yolu varsa o da suç çetelerine üye olmaktan geçmektedir.

Kuşkusuz gayrimeşru davranış biçimlerine örnek gösterilebilecek farklı yöntemler yahut alternatif metotlar da mevcuttur. Örneğin gelişmekte olan Arap kentlerinde, sosyal bütünleşmenin geleneksel formlarından mahrum kalınması-

71. Un Centre for Human Settlements, *The Challenge of the Slums: Global Report on Human Settlements, 2003* (Londra: Earthscan, 2003).

72. Mike Davis, 'Gecekondular gezegeni', *New Left Review*, NS, 26 (Mart-Nisan, 2004), s. 21-5.

na, devlet tarafından sunulması gereken hizmetlerde yaşanan sıkıntılar da eklenince, (burada kastedilen sağlık, eğitim ve temizlik gibi birincil hizmetlerdir) halkın, dayanışma ve karşılıklı yardımlaşma bilinci aşılayan, gerek ılımlı gerekse de radikal İslami gruplara itilmesi kaçınılmaz olmaktadır. Gecekondu bölgelerindeki yoksulluk, işsizlik ve ağır hayat şartları, bu İslami grupların menfaatine olmakta ve halkın gözünü açmaktadır. Tıpkı Bichara Khader'in de ifade ettiği gibi İslam *'son çare ve nihai sığınaktır[...] İttifak arayışlarına en iyi cevaptır. (Bu ittifak iman edenlerin bir araya gelmesi yani gerçek anlamda ümmet fikrine geri dönülmesiyle sağlanacaktır). Adaletsiz uygulamaların üstesinden gelecek, ihtilafları bitirecek ve farklılıkları tesviye edecektir. Klan, kabile, parti, zümre gibi hizipleşmeler ve etnik ayrımcılık ancak İslam sayesinde son bulacaktır.'*[73] Sahra-Altı Afrika ülkelerinin yoksul mahallelerinde ve daha çok Latin Amerika'da, İslam'a karşılık Pentekostal Hıristiyanlığı'nı* görmekteyiz. Kadınlara kiliselerde önemli roller biçmek, aslında kıymet verilip takdir edilmesi gerekenlerin sadelik ve tutumluluk taraftarlarıyla, riyazet yanlıları olduğu yönündeki ısrarcılık ve körü körüne itaate itibar etmek, bu mezhebin temel dinamikleridir. Taraftarları gün be gün artmakta olan pentekostalizm, *'kuşkusuz yeryüzündeki şehirli yoksul nüfus arasında en geniş katılıma sahip halk hareketidir.'*[74] İşin gerçeği, gecekondularda yaşayan yoksul halk tarafından itibar gören halk hareketlerinin hepsi bu kadar masum değildir. Burada bir kez daha yoksul mahallelerde hâkim olan hami ve müvekkil ilişkisinin gecekondu sakinlerine, Lagos'taki İslam karşıtı Oodua Halk Meclisi yahut Mumbai'deki Shiv Shena Hareketi gibi etnik-dini ayrılıkçı

73. Bichara Khader, 'La città araba di ieri e di oggi: alcune riflessioni introduttive', Fondazione Giovanni Agnelli, *Città e società nel mondo arabo contemporaneo* (Turin: Fondazione Giovanni Agnelli, 1997), s. 17.

* Pentekostalizm veya Pentekostal akım: Evanjelik Hıristiyanlık içerisinde sayılan ve Tanrı ile kişisel bir deneyime vurguda bulunan, Hıristiyan mezhebidir. İsmini Pentekost Bayramından (Hamsin Yortusu) alır. Karizmatik hareket benzeyen Pentekostalizm karizmatik hareketten önce çıkmıştır. (çev.)

74. Davis, 'Gecekondular gezegeni', s. 32.

gruplara katılmaları yönünde, öncülük etme zamanının çoktan geldiğini belirtmeliyiz.[75]

Peki, bundan sonra ne yapılabilir? Tüm samimiyetimizle itiraf etmeliyiz ki, yerine getirilmesi gereken vazife, gerek çevresel muhafazakarlık açısından gerekse de modern metropol hayatının, bilhassa da Güney üzerinde korkunç tezatlar arz etmesi bakımından göz korkutucudur. Her ne kadar bu problemlerden ilkinin üstesinden gelebilmek için bazı adımlar atılmışsa da, ikincisiyle alakalı neredeyse hiç yorum yapılmamaktadır. 1972 yılında Stockholm'de gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Olağan Kongresi'yle birlikte, global çevresel faaliyetlerle ilgili bir dizi önemli uluslararası anlaşmaya imza atılmaya başlanmıştır. Yine Uluslararası Ozon Tabakası'nı Koruma Konvansiyonu (1985, yürürlüğe giriş tarihi ise 1998'dir) ve Montreal Protokolü (1987, 1989 yılında yürürlüğe girmiştir) sayesinde başta kloroflorokarbon (CFC) olmak üzere ozon tabakasını delici maddelerin üretim ve tüketimleri hakkında da bazı kalıcı önlemler alınmıştır. 1997 tarihli Kyoto Protokolü ise, her ne kadar birçok kişi tarafından yeterince radikal olmaması yönüyle eleştirilse de, ilk kez hukuken altı temel sera gazının kullanımının azaltılması yönünde bağlayıcı kararlar aldırması bakımından dikkatleri çekmektedir. 2005 senesinin Şubat ayında Protokol'ün yürürlüğe girmesiyle birlikte aralarında Çin, Hindistan ve Rusya'nın da bulunduğu (Rusya bu protokole henüz dâhil olmuştur) 141 ülke bu metni imzalamış, ABD ise imzalamayarak gelişmelere seyirci kalmıştır.[76]

Bu üzücü hadise nedeniyle bir kez daha fareler ve köpekbalıkları arasındaki ayrıma dönmek zorundayız. Çevresel manada Birleşik Devletler köpekbalığıdır. Zira sırtını, 20. yy

75. Vena Das (ed), *Mirrors of Violence: Communities, Riots and Survivors in South Asia* (New York: Oxford University Press, 1990).

76. Global emisyonun %17'sinden sorumlu olan Rusya'nın protokole imza atması global manada %55'lik bir orana ulaşmanın eşiğindeki bir dünyada antlaşmanın yürürlüğe konması için hayati bir öneme haizdir. Andrew Jack ve Raphael Minder, 'İklim muahedesi son engeli aşmak üzere', *Financial Times*, 23 Ekim 2004.

boyunca tedarik etme yönünden hiçbir sıkıntı duymadığı ucuz ve zengin fosil yakıtına dayamıştır. Birleşik Devletler'in kısa vadede bu politikasını değiştirebileceğine dair pek ümit yoktur. Çünkü ABD, yaşam standartlarını, tarih boyunca benzeri görülmemiş bir şekilde maddi refaha ve enerji kaynaklarının kullanımına göre belirlemiştir. 1983 ve 87 yılları arasında yetişkin nüfusu, sadece 180 milyon olan Amerika'da, 51 milyon mikrodalga fırın, 44 milyon çamaşır ve kurutma makinesi, 85 milyon renkli televizyon, 36 milyon buzdolabı ve soğutucu, 48 milyon videokaset kayıt cihazı ve 23 milyon kablosuz telefon satılmıştır.[77] 1992 senesinde Rio de Janeiro'da gerçekleştirilen Çevre ve Gelişim konulu BM konferansında, daha sonra Birleşik Devletler başkanlık koltuğuna oturacak olan George Bush, *'Amerikan halkının yaşam biçimi müzakereler yoluyla belirlenip sınırlandırılmaz'* diye haykırırken aslında acı bir gerçeği itiraf etmektedir. Hareket noktasını petrol gibi gittikçe azalmakta olan global kaynaklar üzerindeki çatışma ortamına dayanarak tayin etme mücadelesi, muhtemeldir ki gündemi belirleyen temel mesele hâline gelecektir.

SAVAŞ VE BARIŞ

Modern anlamda savaşa ait ilk veriler, yaklaşık 10,000 ile 5000 yıl öncesindeki Mezolitik dönemde avcı-toplayıcılar arasında ölümle neticelenen çatışmalara dayanmaktadır. Mısır'ın Nabia bölgesindeki Gebel Sahaba'da taş devri sonlarına kadar uzanan, yaklaşık 14,000 ila 12,000 yıl öncesine ait olduğu varsayılan, toplam elli dokuz adet erkek, kadın ve çocuk cesedi bulunmuştur. Bu insanların neredeyse yarısı şiddet olaylarına maruz kaldığı için ölmüştür. Erişkinlerin yirmi kadarının vücutlarında derin yaralar bulunmuş, çocukların hemen hepsinin ise baş yahut boyunlarında yaralar olduğu tespit edilmiştir. Bu zavallıların idam edildikleri açıktır. Gebel Sahaba ve birçok farklı bölgedeki bulgular, Lawrence Keeley'in deyimiy-

77. Juliet Schor, *The Overworked American* (New York: Basic Books, 1991), s. 108.

le, *'tarih öncesi avcı toplayıcıların en az kendilerinden çok daha sonraki taydaşları kadar insafsız ve merhametsiz olduklarının ve bu dönemde meydana gelen savaşların uzun süre devam ettiğinin birebir tanıklarıdır.'*[78]

Acaba tarihsel bir geçmişi bulunan ve modern teknoloji geliştikçe daha kötüye giden öldürme isteği insanoğlunun kaçınılmaz kaderi midir? Ve yine bizler birbirimizi öldürmeye daha ne kadar devam edeceğiz? Birçok kişi bu durumun, tarihin en ibret verici hadisesi olduğu noktasında hemfikirdir. İnsanlar 'katletme güdüsüyle doğarlar'. 1932 yılında Einstein, Freud'a, insanların, kin gütme ve yok etme psikozlarına karşı direnç gösterebilecek daha güçlü bir dürtü geliştirebilmelerinin mümkün olup olmadığını sormuştur.[79] Freud bu soruya isteksiz ve bir o kadar da ihtiyatlı bir iyimserlikle cevap verirken, meslektaşları daha karamsar bir tablo çizmeyi tercih ederek, meseleyi determinist* bir görüş açısıyla değerlendirme yoluna gitmişlerdir. İnsan doğası, (tartışmanın odak noktası burasıdır) neyse odur ve kaderimizi tayin ve kontrol etmek elimizde değildir. Genellikle bu ve benzeri tezler, Neo-Darwinizm'le ilişkilendirilmektedir. İnsan, 'beşeri bir hayvandır', oldukça hünerli ve yaratıcıdır. Aynı zamanda 'en yıkıcı

78. Lawrence H. Keeley, *War before Civilisation* (Oxford: Oxford University Press, 1996), s. 37. Taş ve kemik uçlu silahlar yalnızca o insanlar arasında kullanılmıştır. Bunlar insan iskeletleriyle birlikte yahut onların çok yakınında gömülü hâlde bulunmuştur. Kaza eseri veya hayvanların ısırmaları sonucu yaralanmalar ile insanlar tarafından açılan yaralar birbirlerinden kolaylıkla ayırt edilebilmektedir. Bu tip silahların kullanımına son 40,000 yıl içerisinde şahit olunmaktadır. Erken dönem kalıntılarına delil olarak gösterilebilecek bir örnek İtalya'da Grimaldi'de ortaya çıkmıştır. Bu Aurignacia çağına ait (36,000-27,000) bir çeşit mermerdir ve küçük bir çocuk iskeletinin omurgasına gömülü hâlde bulunmuştur.

79. Bu yazışmalar *Neden Savaş?* Başlığıyla 1933 yılında yayınlanmıştır. Bu mübadelenin ilginç bir tahlili için bkz., Daniel Pick, *War Machine: The Rationalisation of Slaughter in the Modern Age* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1993), s. 214-20.

* Determinizm (nedensellik): Genel olarak nedensellik ilkesi bilinen olay ve olguların birbirine belirli bir şekilde bağlı olması, her şeyin bir nedeni olması, her şeyin bir nedene bağlanarak açıklanması, belli nedenlerin belli sonuçları yaratacağı yada aynı nedenlerin aynı koşullarda aynı sonuçları vereceği iddiasını içerir. (çev.)

ve yırtıcı' canlı türlerinden birisidir.[80] Savaş tarihçisi Robert O'Connell'in deyimiyle O, 'elinde silahla doğan harikulade vasıflara sahip bir hayvanlar imparatorudur.'[81]

Bu iddiaların doğru kabul edilmesi durumunda gündelik siyasetin zaman kaybından başka bir işe yaramadığı düşünülecektir. Atılan zarların sonucu bizim aleyhimizedir, sahibi olduğumuz silahlar binlerce kez yeryüzünün altını üstüne getirebilecek güçtedir. Geriye, elimizdeki dondurmayı yalayarak heva ve heveslerimizi tatmin edebileceğimiz çok az vakit kalmıştır. Aslında tartışmaya önem kazandıran bu meselenin üzerinde çok fazla durmaya gerek yoktur; realizm ve bilim maskesine bürünmüş olan fatalizm (kadercilik anlayışı, her şeyi kadere bağlama inancı, çev.) böylesine kolay bir şekilde zafer kazanılmasına müsaade etmeyecektir.

Öncelikle belirtmeliyiz ki eğer insanlar hayvanların bir türüyse, çok özel niteliklere sahip oldukları kesindir. Bir keresinde müşfik ve yufka yürekli bir hümanist olmamasına rağmen biyolog E. O. Wilson'un şu sözlerine tanıklık etmiştim: '*Habeş maymunlarının* (ağzı köpeğinkine benzeyen kısa kuyruklu bir maymun türü, çev.) *elinde nükleer silah olsaydı, bir hafta içinde dünyayı yok ederlerdi...*'[82] Tarihsel veriler yalnızca erkeklerin değil, bir an için kendilerine dönecek olursak, tek başlarına kadınların bile kaçınılmaz bir biçimde savaşa meylettiklerini göstermektedir. Aslında insan hissiyatı, burada bahsedildiğinden çok daha karmaşıktır. Polis memurlarının tamamı, 'sıradan' insanların bile zaman zaman öldürmek zorunda kalabileceğini bilirler. Bu süreç, Amerikan filmlerinin bitmek tükenmek bilmeyen, tipik bir kaynağı hâline gelmiştir. Eğer gerçekten bütün insanlar genetik olarak savaşmak için

80. Siyaset filozofu John Gray tarafından kaleme alınan hayli tartışmalı bir makale için bkz., John Gray, *Straw Dogs* (Londra: Granta, 2002), s. 4 vd.

81. Robert L. O'Connell, *Of Arms and Men* (Oxford: Oxford University Press, 1989), s. 310.

82. E. O. Wilson, *On Human Nature* (Cambridge, Mas.: Harvard University Press, 1978), s. 104. O sözlerine şöyle devam eder: 'Suikastlara, basit çekişmelere ve önemsiz kavgalara rutin bir vazifeleriymiş gibi refakat eden karıncaların yanında insanlar teskin edici barışseverlerdir.'

yaratılmışlarsa, birçoğunun Birinci Dünya Savaşı esnasında, siperlerden kaçmak için kendilerini vurması yahut sakat bırakmasını açıklayamazdık. Ve de Napolyon ordusunun, düşman askerlerinin gece baskınlarından sakınmak adına kampı terk etmesi ve yine tarih boyunca neredeyse tüm insanlığın, sahte sarhoşlara dönüştürülüp kandırılarak savaşa sürüklenmesini açıklamak çok zor olacaktır.[83]

Kuşkusuz savaş hususunda başka hikâyeler de vardır. Bunlar daha çok, insandaki savaşma duygusunun tahrik ettiği heyecan, tutku ve ihtirasın insanlığı esir almasıyla alakalıdır. Bilinçaltımızda sürekli bastırmaya çalıştığımız tutkulardan bir tanesi de, öldürme esnasında yaşanan hazdır; cesetler bizi büyülemektedir. Zira çok kısa bir süre öncesine kadar en 'uygar' geçinen askerlerin bile, ölülere ait çeşitli organları toplayıp biriktirmekle övünmeleri önemli bir alışkanlık idi. Her ne kadar onaylamasak da daha makul sayılabilecek bir diğer tutku ise, savaşın kazandırdığı şan ve şerefle ilintilidir. Kahramanlık, dostluk, fedakârlık ve kendini feda etme konusundaki yüksek ideallerin hepsi de, antropolog Margaret Mead'ın tespitiyle 'sürekli tekerrür eden uygarlaşma problemi' içerisinde önemli bir yer işgal ederler.[84] Bu problem erkeğin rolünün geçerli ve anlaşılır bir biçimde tanımlanmasına duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. İçinde bulunduğumuz çağda tıpkı geçmişte olduğu gibi, bu gereksinimi karşılayabilmenin en belirgin yollarından birisi savaşmaktır. Yiğitlik ve cenk etmek bir kısır döngü hâlinde birbirlerine sıkı sıkıya bağlanmışlardır. İnsanoğlu savaşır çünkü savaşlar insanları yaratır.

Her şeye rağmen burada çok derin bir karmaşanın ortasında kaldığımızı belirtmeliyiz. Bu konuyla alakalı bugüne kadar yazılmış en ustalıklı ve manidar romanda, genç Kont Rostov'un, Austerlitz Savaşı'nda harp meydanında atının üzerinde hücum etmek için fırsat kolladığını görürüz. O, 'umut

83. Bu hususların detaylı bir tasviri için bkz., Barbara Ehrenreich, *Blood Rites: Origins and History of the Passions of War* (Londra: virago, 1997), s. 86.

84. Margaret Mead, *Male and Female* (Londra: Gollancz, 1950), s. 168.

ve heyecan ile sadece titremektedir.' Hayalinde kendisini bir kahraman ve İmparatorun elçisi addetmektedir. Ancak birdenbire o aşırı sevinç hâli ortadan kaybolmuştur. Ruslar bu büyük savaşı kaybetmişler ve kendisi *'yalnızca hayatını feda etmekten korkan bir zavallıya değil aynı zamanda çok fazla gereksinim duyduğu yiğitlik ve cesaretini de yitirmiş bir suçluya dönüşmüştür [...] Rustov'un yüreğini saran bu korku sürekli beyninde yankılanmaktadır. Çevresindeki cesetler yaşadığı dehşetin içine karışmıştır. Yavaş yavaş kalbinde acıma ve merhamet duyguları belirmeye başlamıştır. O artık hayalinde annesinin yazdığı son mektubu canlandırmaktadır: "Acaba annem şu an ne hissediyor?" diye düşünmekte ve kendi kendine şu soruyu sormaktadır: "Eğer O, bugün beni bu meydanda topların içerisinde görseydi gerçekten de bana yardım eder miydi?"*[85]

Erkekler için durum bundan ibarettir; ya kadınlar? Burada bir kez daha, münakaşası yapılan bu konunun sarih olmadığını görmekteyiz. Bir önceki paragrafta insanın yaradılıştan gelen özelliklerini aksettiren satırlarda, kadınların barışın yanında yer aldıkları, erkeklerin ise yalnızca savaş taraftarı oldukları iddia edilmiştir. Oysa tarihte erkeğini savaşa teşvik edip bu hususta onun kanaatini paylaşan ve enerjisinin büyük bir kısmını cenk etmeye ve milliyetçi değerlere adayan eşlerin, kız kardeşlerin, annelerin ve cariyelerin yığınla örneğini bulabiliriz. Dünya ordularının hemen hepsinde kadın askerlerin sayısı artmaktadır. 'Öteki'ine karşı insanlıktan çıkmak ve nefret duyguları beslemek -ki bu burada bahsi geçen 'Öteki'nin ortadan kaldırılması için gerekli bir ön kabuldür- sadece erkeklere has bir özellik değildir.

Diğer taraftan karşıt cinslerin savaş bahsine yönelik tutumlarının temelini teşkil eden tarihsel farkı kavramaya çalışmakta yarar vardır. Burada bir kez daha kadınların, bilhassa da çocuklarına ve en yakın aile bireylerine karşı üstlendikleri bakma ve besleme rolleri yani yaşam hakkı nedeniyle, hayatlarının akışını öncelikler listesine göre tayin ettiklerine şahit

85. L. Tolstoy, *Savaş ve Barış* (1869; Londra: Pan, 1972), s. 300, 305-306).

olunmaktadır. Kadınlar arasında şiddet karşıtı söylemler el üstünde tutulmaktadır.[86] Tarihteki neredeyse tüm sosyal yapılar içerisinde kadınlar, çok kısa bir süre öncesine kadar kamusal alandan uzaklaştırılmakta ve özel hayatlarına mahkûm edilmekteydiler. Birçok yönüyle küçültücü bir durum olan bu sözde mahkûmiyet, uzun vadede kadınları yaşam hakkını koruma ve hayatı savunma yönünde daha da hırslandırmış veya en azından erkeklerin savaşmak, kendini feda etmek ve ölmek adına, ardı arkası kesilmeyen kamuoyu çağrılarının aksine, 'ayakta ve dik durmayı' kadınların en aziz ve kutsal meselesi hâline getirmiştir.

İnsanın doğasında varolan fatalizm, dikkate alındığında (ki bu insan türünün yok etme temayülünün biyolojik göstergesidir) gözden kaçırılmaması gereken iki önemli husus açığa çıkarılacaktır. Bunlardan birincisi, erkek cinsinin savaşmaya yönelik karmaşık duyguları ve kararsız tavırlarıyken, ikincisi kadınların, özellikle de annelerin sevdiklerine karşı tutku derecesinde serdettikleri barışçıl ve koruyucu içgüdüleridir. Öte yandan bunlardan daha önemli sayılabilecek üçüncü bir husus da vardır. Şayet saldırganlık hem erkek hem kadınlarda her yerde ve her koşul altında gözlemlenebilen bir davranış biçimiyse, içinde cereyan ettiği dünya ve aktığı mecra, toplumdan topluma ciddi bir şekilde değişiyor olmalıdır. Her zaman olduğu gibi bu durum en iyi antropo-

86. Yakın dönemde Peggy Reaves Sanday tarafından Minangkabau köyü için hazırlanan kayda değer çalışmaya bakılabilir. Peggy Reaves Sanday, *Women at the Center: Life in a Modern Matriarchy* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2002). Batı Sumatra'daki Minangkabaular Endonezya'nın 4. büyük etnik grubudur. Yaklaşık 4 milyon nüfusları vardır. Belubus köyünde geleneksel kanunlar ve köylülerin deyimiyle *matriarchaat* (anaerkil yapı) etkin olmaya başlamıştır: 'Gösterişsizliği ve kolayca fark edilmemesine rağmen nazikçe boyun eğiş ve kibarlık sayesinde, Minangkabau kadınının, erkek kardeşlerinin de yardımıyla önemli bir kalıcı güce ulaştığı söylenebilir.' (s.240). Burada da birçok farklı yerde olduğu gibi Aristo'nun erkek ve kadın kategorileri ile onlara atfedilen değerler tersyüz edilmektedir: ıslaklık ve yumuşaklık, doğurganlık ve büyümenin, kuruluk ve sertlik ise kısırlık ve ölümün belirtisi hâline gelmiştir.

loji tarafından anlaşılacaktır. Antropolojinin diğer kültürleri analiz etme çabaları bir bakıma eleştirel bir gözle kendimizi yeniden sorguya çekmemiz için bir davettir. İnsanların ihdas etmeye çalıştıkları şeylerin, gelenek ve görenek, kurallar ve kültür olduğunu büyük bir açıklık ve sadelikle ifade etmeye çalışan seçkin Amerikalı kadın antropologlardan birisi de Ruth Benedict'tir. Ona göre bireylerin kendi biyolojik gereksinimleri tek başına ne 'ilkel' ne de 'uygar' halkların kaderini tayin edemeyecektir. Benedict, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen başında kaleme aldığı bir çalışmasında şu satırlara yer vermiştir: *'Farklı nedenlerden ötürü patlak veren savaşın öldürücü sonuçlarının bedelini ödüyoruz. Aslında bu savaşın zehrini kusanları tespit edebilmek için bireyin ne olduğuna değil toplumun ne olduğuna bakmak gerekir.'*[87]

O, bu mühim farkı muhtelif kabilelerin tarihsel geçmişlerinden ilham alarak izah etmektedir. Günümüz süper güçlerinden herhangi bir tanesiyle tesadüfî bir benzerlik arz etmekten çok daha fazlasına sahip Iroquois Yerlileri* (her ne kadar Benedict bunu bilmese de) şu trajik metodu uygulamayı tercih etmişlerdir:

Onlar 'barışı muhafaza etmek adına' bir konfederasyon kuran başarılı savaşçılardır. Barıştan maksatlarını dokunaklı vecizelerle dile getirmiş beklentilerini duygulu ve etkileyici geleneksel şiirlerinde adeta kutsallaştırmışlardır. Kurdukları konfederasyon, 'sulhu korumak için' gerçekleştirdikleri askeri harekâtlarda(!) onları diğer kabilelerin korkulu rüyası hâline getirmiştir. Kendilerininkinden daha küçük ve zayıf olan kabilelere hayat hakkı tanımamışlar ve bu kabilelerin ekonomik yapılarını altüst etmişlerdir. Iroquois savaşçıları yurtlarına geri döndüğünde onların eliyle, muzdarip olan kabileler bir araya

87. R. Benedict, 'Savaşın doğal tarihi' (1939), Benedict, *An Anthropologist at Work*, ed. Margaret Mead (Londra: Secker & Warburg, 1959), s. 377.

* Iroquois Yerlileri: Kuzey Amerika ve Kanada civarında yaşayan ve aynı kökten geldiklerine inanılan Kızılderililerin oluşturduğu federasyon ve millet. Aile düzenleri anaerkildir. Kişinin soyu anasının soyuna bakılarak belirlenir. (çev.)

gelerek taarruza geçmişler ve konfederasyona ait köy ve kasabaları tarumar etmişlerdir.[88]

Diğer taraftan Benedict, Orta Avustralya'daki kabilelerin çok uzun zamandan beri *'birbirlerinin tören ve protokol kurallarını paylaştıklarını, mecliste bir araya geldiklerini, uzun mesafeli yolculuklara çıkacaklar için seyahatleri sırasında başlarına bir iş gelmeyeceğini teminat altına alan emniyet vesikası hazırladıklarını ve kabileler arası evlilikleri aralarında kan bağı olanların izdivaçları kadar olağan kılan bazı kurallar tesis ettiklerini'* belirtmektedir. Benedict'e göre Orta Avustralya'da savaşların askıya alınması *'birbirlerinden tamamen bağımsız hareket eden kabilelerin sıcak münasebetleri sonucu ortaya çıkan, karşılıklı dayanışma anlayışına bağlıdır. Bu münasebetler aynı zamanda bizim için çok tuhaf ve anlamsız sayılabilecek bir dizi ritüel ve geleneksel törenle pekiştirilmektedir.*[89]

Benedict'in kurumlar (mecliste bir araya gelmek), birbirine karışma (kabileler arası evlilikler) ve ritüeller (merasim, tören ve ayinler) üzerine yaptığı değerlendirmeler hayati önem arz etmektedir. Bu tablo bize saldırganlıktan savaşa doğru sürüklenen bir toplumunkinden farklı, yeni bir sosyokültürel çevre yaratma olanağı -kesinlikle bundan daha fazlası değil- sunmaktadır. Bu sayede tevekkül anlayışına dayalı fatalist bir bakış açısının yerine, daha yapıcı ve müspet bir yaklaşımın temelleri atılmaktadır. Bu, zamanla olağan kabul edilecek barış kültürüdür.

Demokrasilerin asla birbirleriyle savaşmadıkları olgusu, modern anlamda bir ümit ışığının belirmesine neden olmaktadır. Ancak bu iddia dikkatle ele alınmalıdır. Yine demokrasilerin, en azından bugünkü sınırlı biçimleriyle barışsever bir kamuoyuna yahut münevver önderlere sahip olmalarına da gerek yoktur. Geçmişte onlar affı mümkün olmayan sömürgecilik faaliyetleriyle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Benzer

88. A.g.e., s. 382.

89. A.g.e., s. 374-5. Benedict'in hayattayken basılamayan makalesi Margaret Mead'ın aynı döneme ait şu kısa anekdotuyla kıyaslanmaktadır 'Savaş bir icattır, biyolojik bir gereklilik değil', *Asia*, 40 (1940): 402-5.

bir durumun, bu konuda pek çok eserin kaleme alındığı günümüzde, Irak'ın işgali için de söz konusu olduğu söylenebilir. Bununla birlikte ülkenin demokrasiyle idare edilip edilmemesi, barış yahut savaş kararı alınmasında belirleyici olan yerel ölçütlerden -kesinlikle en etkilisi değildir- yalnızca bir tanesidir.[90] Her şeye rağmen gerek teori ve gerekse de pratikte demokrasinin barışa ciddi katkıları olduğu yönündeki kanaat hızla yayılmaktadır. Öte yandan sayıları gün geçtikçe daha da artmakta olan demokratik yönetimler arasında, barışçıl bir işbirliği tesis etme anlayışını temel alan Avrupa Birliği, her ne kadar insanlığın geri kalanının gereksinimlerine karşı duyarsız kalsa da, model olarak yenidir ve dikkate alınması gereken bir felsefeye sahiptir. Öyle ya da böyle, 2000 yılı itibariyle BM'ye üye 197 ülkeden 120'si demokratik bir yönetim şekliyle (her ne kadar demokrasi bu ülkelerde sınırlı bir biçimde uygulanıyor olsa da) idare edilir hâle gelmiştir. Ulrich Beck'in de ifade ettiği gibi 'demokrasi modernitenin samimi bir göstergesidir.'[91]

Sırada kitlesel ölümlere neden olan silahlar vardır. İnsanoğlu barışı amaçlayanlardan çok savaşı gaye edinen ideoloji ve kurumları icat etmeye, birleştirmekten çok bölmeye, silahsızlandırmaktan ziyade silahlanma konusunda rekabet etmeye eğilimlidir. Zira kırk yıl önce yalnızca iki tane nükleer güç varken, bugün bu sayı sekize ulaşmıştır. Ayrıca Kuzey Kore'nin iddiaları kabul gördüğü takdirde bu rakam dokuza yükselecektir. Hepsi bu kadarla da sınırlı değildir. Sık sık işaret edildiği üzere modern teknoloji baş döndürücü bir hızla ilerlemekte ve genetik gibi bilimler dramatik bir biçimde arazlar ve suistimaller konusunda yeni olanaklara kapı aralamaktadır. Bu yeni olanaklar bireylerin yahut küçük grupların erişebileceği bir sınırdadır veya en kısa sürede ulaşabilecekleri

90. Miriam Fendius Elman, 'Demokratik barış teorisini test etmek', Elman (ed), *Paths to Peace: Is Democracy the Answer?* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1997), s. 473-507.

91. Ulrich Beck, 'Ailenin demokratikleşmesi', Beck, *Democracy without Enemies* (Cambridge: Polity, 19989, s. 65.

bir noktaya varacaktır.[92] Aydınlanma tarafından bireysel gelişimin anahtarı olarak tasarlanan bilgi yayılımı ve aktarımı bu bağlamda tamamen farklı ve netameli bir amaç için araç kılınmaktadır. Gerek devletler gerekse de terörist gruplar bu olanakları kullanabilme imkânına sahiptirler. Tüm bu söylenenlerin doğruluğu ispatlanmış iken önemli bir terör uzmanının ağzından şu sözler sarf edilmektedir: *'Bir silahın sahip olduğu imkânlar ile bu imkânları kullanabilme yeteneği arasında derin farklar vardır.'*[93] 11 Eylül sonrasında dünyanın gidişatından ümitvar olabilmemiz için pek fazla nedenimiz yoktur.

Kırk yıldan daha fazla bir süre önce Küba Krizi* bizleri nükleer savaşın eşiğine getirmiştir. Amerikalı şair Robert Lowell '1961 Sonbaharı' adlı şiirinde şu mısralara yer vermektedir:[94]

Nükleer savaşın eşiğinde
Sarsıldı sonbaharlar bile
Biz ki, ölümün kol gezdiği şu dünyada
Neslimizi tüketiyoruz[...]
Bir baba ki
Evladına kalkan olamayan
Gözyaşı akıtmadan
Örümcekler gibi vahşi ve çaresiz
Birlikte ağlıyoruz.

Bir kez daha terör korkusunu, yaşama arzusu ile hevesini ve çaresizlik duygusunu iliklerimize kadar hissetmekteyiz. Kitabımızın bu bölümünde kısaca taslağını çizdiğimiz, modern dünyanın ikilemleriyle başa çıkmak oldukça zor görünmektedir. Bunlar aynı zamanda bizleri derin bir yeis ve

92. B. Joy, 'Gelecek niçin bize gereksinim duymayacak?', *Wired*, Nisan 2000, Gray'dan aktarılmıştır. Gray, *Straw Dogs*, s. 13.

93. David C. Rapoport, 'Terörizm ve felaket silahları', H. Jokolski ve J. M. Ludes (eds), *Twenty-First Century Weapons Proliferation: Are We Ready?* (Londra: Frank Cass, 2001), s. 16.

* Küba Füze Krizi: ABD'nin Türkiye'ye, SSCB'nin Küba'ya nükleer başlıklı füze yerleştirmesi ile başlayan Ekim 1962'de dönemin iki süper gücünü karşı karşıya getiren ve dünyayı nükleer savaş tehdidi altında bırakan bunalım. (çev.)

94. Robert Lowell, *Poems: A Selection*, ed. Jonathan Raban (Londra: Faber ve Faber, 1974), s. 83.

ümitsizlik girdabının içine çeken nefret ve çatışma kaynaklarıdır. Öyle görünüyor ki tarih aklın ve hayatta kalmanın tarafını tutmamaktadır. Zaman elverdiği takdirde bu cehennemin azabından kurtulmanın yolları denenecektir. Elbette ki bu çıkış yolları bireyi huzur ve refaha erdirmeyi taahhüt etmezler. Ancak bunlar gündelik hayatımızda karşımıza çıkan daha kapsamlı problemlerin çözümü için çeşitli öneriler sunabilirler. Kuşkusuz bu yeterli değildir. Fakat bu sayede, en azından hayatın ritmini, tercihler ve var oluş nedenlerimizi, gün be gün daha iyi kavrayabilmemizi sağlayacak dinamiklere kavuşabilme imkânı doğacaktır. 6 milyardan fazla insanın bulunduğu bir dünyada bireysel tercihlerin hiçbir şey ifade etmediği düşünülebilir. Lakin bu tercihlerin eyleme dönüşmesi fevkalade sonuçlar üretecektir.

BİREYLER, TERCİHLER ve TÜKETİCİ KAPİTALİZMİ

ÖZGÜRLÜK VE BENCİLLİK

Birey ve bunun neticesinde ortaya çıkan bireycilik akımı çağdaş dünyada olduğu gibi hiçbir dönemde bu kadar çok rağbet görmemiştir. Tarihsel olarak bu süreç tıpkı İsveçli mümtaz tarihçilerden Jacob Burckhardt'ın da ifade ettiği gibi erken dönem İtalyan Rönesans'ına dayanmaktadır. 14. yy.'da İtalyanlar arasında 'komşuları gibi olmamak yahut onlara benzememek tuhaflığından korkan tek bir kişi bile kalmamıştı.' 1390 yılı Floransa'sıyla alakalı şu ifadeler çok manidardır: *'Floransa'daki erkeklerin tamamının kabul edebileceği bir kılık kıyafet biçimi olmayacaktır. Herkes dilediği gibi kendi ölçütlerine göre giyinip kuşanmayı tercih etmektedir.'* Burckhardt'ın deyimiyle işte bu karşı konulmaz 'ferdiyetçilik' İtalyanları Modern Avrupa'nın ilk çocuğu yapmıştır.[95]

95. Jacob Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy* (1860; Londra: Phaidon, 1950), s. 82.

Ekseriyetle, 18. yy.'ın sonuna doğru vuku bulan ikiz devrimlerin -Amerikan ve Fransız ihtilalleri- belli bir hiyerarşik düzene dayanan, Avrupa'nın kadim yönetim biçimlerinden, bireyin özgürlüğünü temel alan toplumların yaratılmasına geçişte dönüm noktası oldukları kabul edilmektedir. Modern anlamda bireyselcilik Atlantik'in her iki yakasında da Hakların Deklarasyonu'yla hayata geçirilebilmiştir. Yayınlandığı dönemde büyük yankı uyandıran 12 Haziran 1776 tarihli Virjinya Eyaleti Haklar Manzumesi'nin 1. Babı'nda şu ifadelere yer verilmektedir: *'Bütün erkekler doğaları gereği aynı oranda özgür ve bağımsızdırlar. Aynı zamanda Tanrı vergisi bazı haklara sahiptirler.'*[96]

20. yy.'ın global tarihinin altı çizilmesi gereken özelliklerinden bir tanesi olan bireysel fırsat ve imkanlarda yaşanan artış esaslı ve bir o kadar da ihtilaflı bir hadisedir. İlk bakışta 20. yy.'ın bireylerden ziyade kitleler tarafından domine edildiği sanılmaktadır. Toptan üretim, kitle iletişimi, kitlesel eylemlere dayalı ideolojiler (sosyal sınıflar, uluslar yahut her ikisi tarafından yürütülebilir), kitle orduları ve önceden kestirilemeyecek miktardaki kitlesel şiddet, bu yanılgıyı arttıran unsurlardan yalnızca birkaç tanesidir. Ancak bahsi geçen yüzyıldan uzaklaştıkça büyük otoriter rejimlerin özgürleşme, özerklik elde etme ve ifade özgürlüğüne sahip olabilme yönündeki bireysel ısrara karşı, geniş bir ölçekte verdiği mücadelenin sonucunda ortaya çıkan artçı sarsıntıların şiddeti daha iyi kavranmaktadır. Bu bağlamda antropolog Louis Dumont'un, Hitler'in *Mein Kampf* kitabı üzerine yaptığı analiz ve çözümlemeler pek çok sırrı gün yüzüne çıkarmaktadır. Hitler'e göre Alman aileleri zehirleyen toksinler bireyci bir bakış açısı sonucunda salgılanmaya başlanmıştır. Kadınların haklarını ve özgürlüğünü

96. 26 Ağustos 1789 tarihli Fransız İnsan ve Vatandaşlık Hakları Deklerasyonu benzer bir ifadeyle başlar: 'İnsanlar haklar ve özgürlükler bakımından doğuştan eşittirler.' Bkz., klasik bir mukayese için G. Jellinek, *The Declaration of the Rights of Man and of Citizens: A Contribution to Modern Constitutional History* (Westport, Va.: Hyperion Press, 1979); orijinali *Die Erklarung der Menschen- und Bürgerrechte* (Leipzig, 1895).

savunmak, geleneksel kurumların feshi için çalışmak, demokratik anlamda siyasal ve sosyal adaletin mücadelesini vermek, sınırlı bir plütokrasi (zenginler hâkimiyeti, servet sahipleri sınıfı, çev.) ile Aryan* kitleleri sömürmeye çalışmak, salgılanan bu zehirlerden yalnızca birkaç tanesidir. Ona göre tüm bu eğilimler negatif sonuçlar üretmekte ve doğrudan Yahudilerin çıkarlarına hizmet etmektedir.[97]

Altmış yıl sonra tamamen farklı bir düzlemde gerçekleşen Sovyet İmparatorluğu'nun çöküş hadisesinin, olaya şahit olanların penceresinden bakıldığında, bölge halkının bireysel özgürleşme çabalarına, farklı kazançlar elde etme mücadelesine ve ifade özgürlüğü taleplerine yönelik en ufak bir yarar bile sağlamadığı görülecektir. Bununla birlikte yüzyılımızın son kitle rejiminin tepesinde oturan ve yaklaşık 1.2 milyar insanı kanatları altına almış olan Çin Komünist Partisi'ni, Çin toplumuna bağlayan o sıkı bağlar, 1978 yılından sonra çözülmeye başlamıştır. Şayet siyasal anlamda bireycilik, 1989 senesinde Tiananmen Meydanı'nda ölüme mahkûm edilmişse, ekonomik ferdiyetçilik bugüne kadar hiç görülmemiş bir serbestlikle hükümranlığını ilan ediyor demektir.

Göründüğü kadarıyla yakın tarih gerçek manada sağlam, tutarlı ve global bir ferdiyetçilik mücadelesini sonuna kadar sürdüren bir çizgiye doğru evrilmektedir. Bu konuda daha fazla ilerlemeden önce bazı temel ayrımların yapılmasında yarar vardır. Bir taraftan bireycilik; özerklik, haklar, ifade özgürlüğü ve fırsat eşitliğinin artması olarak değerlendirilmektedir. O, adeta özgürlük fikrine hayat veren taze kandır.

---

* Aryan: Bu kavram büyük oranda Proto-Hindu-İranlıların etnik olarak kendilerini tanımlamaları amacıyla kullanılmaktadır. Zamanla yalnızca Hindu-İranlıları değil aynı zamanda Hint-Avrupa dillerini konuşan (neredeyse Estonya, Macaristan ve Bask bölgesi dışındaki tüm Avrupa) halkları kapsamına almıştır. Avrupa'da 'Aryan ırkı' tabiri, gerek etnik gerekse de dil bağlamında, özellikle 19 ve 20. yy.'larda kendisini hissettirmiştir. (çev.)

97. Louis Dumont, *Essays on Individualism* (Chicago: University of Chicago Press, 1986), s. 149-79. Dumont'un ifadesine göre (s. 176) yaşanılan çağın ruhu Hitler'e de 'bulaştırılmış'tır. O her şeye karşı her şeyle mücadele etme fikrine katiyetle inanmaktadır. Ayrıca kendisinde de var olduğunu düşündüğü bireysel eğilimleri Yahudilere aşılama sevdasındadır.

Diğer taraftan ise bireyci bakış açısının toplumdan kendini soyutlamak ile sıkı sıkıya ilişkisi olduğu ve dayanışma kültürünü zayıflattığı düşünülmektedir. De Tocqueville *Democracy in America* adlı eserinde bu ikinci duyarlık ile ilgili vakitsiz ama bir o kadar da manalı bir tanımlama yapmaktadır. Ona göre ferdiyetçilik kesinlikle demokrasinin bir ifade biçimidir. O, *'yeterince olgunlaşmış ve kemale ermiş bir düşüncedir.'* Aynı zamanda *'toplumun her bir üyesini hemcinslerinden kopmaya niyetlendiren ve ailesiyle arkadaşlarından uzaklaştıran bir yönü vardır[...] bu kopmanın neticesinde insanlar sonsuza dek kendi içlerine kapanacaklar ve vicdanlarıyla baş başa kalıp yalnızlığa mahkûm olacaklardır.'*[98]

Acaba bu iki sınırlayıcı unsur -özgürlüğün kutsanması ve yalnızlığın zaferi- birbirlerinden bağımsız düşünülebilirler mi? Yahut herhangi biri ister istemez diğerinin de varlık nedeni mi olmaktadır? Bireyciliğin modern görünümleri genellikle bu olumsuz ve karamsar çağrışımları yansıtmaktadır. Katolik kilisesi, bireycilik yerine benzer bir anlama sahip olan egoizm kelimesini tercih etmekte ve 'bireyler' den ziyade 'kişiler' üzerinden konuşmayı yeğlemektedir. 19. yy.'da gerek sağ gerekse de sol görüşlü Fransız kanaat önderlerinin birçoğu, *ferdiyetçilik* ile bireyin kendisini toplumsal tasavvur ve düşünce biçimleriyle dayanışma bilincinden ayırıp soyutlamasını eşdeğer kabul etmişlerdir.[99] Sonraları bu kavram Sosyal Darwinizm'le*

98. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America* (1835; Londra: Everyman, 1994), c. 2, kitap 2, s. 98-9. Her ne kadar biri diğerinin içinde yok olsa da O, 'Bireysellik ile kişinin kendisine abartılı bir biçimde sevdalanması anlamındaki bir tutkuyu ifade eden' *egoizmi* birbirlerinden ayırmaktadır. Tocqueville'ye göre erken dönem Amerikan demokrasisinin bu eğilimlerle mücadele edecek gücü vardır. Zira 'Birleşik Devletler vatandaşlarının kontrolündeki bağımsız kurumlar ve sonuna kadar kullanmakta hiçbir beis görmediği siyasi haklar vatandaşlar tarafından toplum içerisinde kaldıkları müddetçe binlerce kez hatırlanacaktır.' (s. 105). Bu son hususlarla alakalı daha geniş bir müzakere için bkz., böl. 4 ve 5.

99. Michele Batini, *L'ordine della gerarchia. Contributi reazionari e progressisti alle crisi della democrazia in Francia, 1789-1914* (Turin: Bollati Boringhieri, 1995). Sosyal Darwinizm: Charles Darwin'in toplum bilim alanındaki fikirleri ve evrim teorisi gibi düşüncelerinin sosyolojik alandaki etkilerinden bahsedilirken kullanılan terimdir. Özellikle milliyetçilik temelli Nazizm akımı Sosyal Darwinizm'i uygulama iddiasındadır. (çev.)

irtibatlandırılmıştır. Darwinizm bireyleri, hayat mücadelesine hazırlamanın ve hayatta kalmanın en uygun yolu kabul edilen, insafsız bir rekabetin içerisinde bulunmaya zorlamaktadır. Arızalı bir söyleme sahip Anglo-Amerikan* bireyciliğinin tipik bir örneği olan bu anlayış, zamanla güçlü bir biçimde kendisinden söz ettirecektir.[100] 80'li yıllarda Ronald Reagan ve Margaret Thatcher'ın siyasi başarıları bireyciliğin yeni bir çizgide evrilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu sayede neoliberalizm evrensel manada kabul görmeye başlamış ve hızlı bir bireysel entelektüel birikime dayalı, ben merkezli bir anlayışın ortaya çıkışına zemin hazırlanmıştır.

Aslında birey kavramını yalnızca ferdiyetçiliğin olumsuz bakış açısına hapsetmek vahim bir hata olacaktır. Bu mevzuuyla alakalı farklı geleneksel yorumlar mevcuttur. Romantizm bunların en önemlilerindendir ve amaçlarımıza yeterince hizmet etmektedir. Romantik düşüncede birey kültünün, çağdaş dünyaya karşı duyarsız kalmama ve memnuniyetsiz bir tavır takınmayla olduğu kadar, doğayla barışık yaşamak ve ona saygı duymakla ve yine öznellik ve yaratıcılığın kutsanmasıyla da sıkı bir bağlantısı vardır. Bahsi geçen bu farklı ruhsal durumlar, insan ömrü içerisinde birbirlerine tezat teşkil edecek bir mahiyette ortaya çıkabilmektedir. Bazen bu duygular toplumdan sakınmak, memnuniyet ve zevk alma duygusundan mahrum kalma neticesinde acı çekmek, şövalyelik çağına özlem duymak gibi anlamsız ve birbirlerinden çok farklı hâllere bürünebilmekteyken, zaman zaman ise yaratıcı ve bir o kadar da yenilikçi bir kisveyle bireyi etkisi altına alabilmektedir.[101]

---

* Anglo-Amerikan: Atalarının İngiliz olduğu varsayılan Birleşik Devletler vatandaşları için kullanılır. Bu aynı zamanda kıta Avrupa'sı hukukunun uygulanmadığı Amerika'da geçerli hukuktur. Bu sistem kanun maddelerinden önce içtihada dayanır. (çev.)

100. Kavramın farklı yorumlarıyla alakalı kayda değer bir takdimi için bkz., Stephen Lukes, *Individualism* (Oxford: Blackwell, 1973).

101. 'Kökleri itibariyle Romantizm isyan yıldızı ve "melankolinin kara güneşi"nden yansıyan ışıklarla aydınlatılmaktadır. (Nerval)'; M. Löwy ve R. Sayre, *Révolte et mélancolie* (Paris: Payot, 1992), s. 30.

Tıpkı Shelley'nin de hatırlamaya değer bir biçimde kaleme aldığı gibi: *'Yeterince iyi olan bir insan etraflıca düşünmeyi bilmeli ve kuvvetli bir tasavvur yeteneğine sahip olmalıdır. O, gerektiğinde kendisini başkasının ve hatta başkalarının yerine koyabilmelidir. Diğer insanların çektiği acı ve yaşadığı mutlulukları kendisininmiş gibi bağrına basabilmelidir.'*[102] Burada bir kez daha erken dönem Alman Romantizm'inin topluma eleştirel ve yaratıcı bir bilinç aşılamakla birlikte biteviyelik, monotonluk ve bastırılmışlığın üstesinden gelebilecek bir dinamizm kazandırdığı ferdiyetçilik anlayışı üzerine yapılmış güçlü bir vurguya şahit olunmaktadır. Shelley'nin 'Ode'den Napoli'ye' adlı şiiri doğa ile politika arasında bir bağlantı kurmakta ve adeta esen rüzgâra tercümanlık yapmaktadır:[103]

Düşüncelere yön veren kehanetler
Onlar ki beni yağmalıyor
Bahsetmek zorundayım
Çünkü onlar benim kaderim!

Modern bireycilik düşüncesinin daha kötümser bir versiyonu olan bir diğer ferdiyetçi yaklaşım, Romantik geleneğin bir kısmını her ne kadar varacağı nokta belli değilse de kendisine röper kabul etmiştir. Bu yaklaşıma göre bireyin sahip olduğu özelliklerin farkına varması kesinlikle kolektif bir projenin ürünüdür. Ancak bu, diktatörlük rejimlerindeki gibi devlete boyun eğerek yahut bireyin iradesine ipotek koyarak değil, fertlerin özgürlük beklentisini daha geniş bir düzlemde ve sosyal sorumluluk bağlamında yerleştirmeye çalışmakla mümkün olacaktır. Müteakip sayfalarda modern tüketim biçimlerini değerlendirirken Romantizm'in kendisine ve bıraktığı mirasa yeniden değineceğim.

---

102. P. B. Shelley, 'Şairin Savunması', L. Winstanley (ed), *Shelley's Defence of Poetry. Browning's Essay on Shelley* (Boston: D. C. Heath, 1911), s. 18–19. Makalesinin sonunda şu ifadelere yer vermektedir: '[Şairler] insan doğasının derinliklerinde etkili ve coşkun bir biçimde yankılanan o sesi değerlendirmektedirler[...] Şairler, kabul görmeyen kanun koyucudurlar.'
103. P. B. Shelley, 'Ode'den Napoli'ye', mısra 49–50; bkz. L. M. Crisafulli Jones, 'Şiir ve isyan: "Shelley'in Ode'den Napoli'ye" adlı şiiri. J. Cheyne ve L. M. Crisafulli Jones (eds), *L'esilio romantico. Forme di un conflitto* (Bari: Adriatica, 1990), s. 206.

TERCİHLER VE SINIRLAMALAR

Birleşik Devletler'in 1998 yılında yayınladığı *İnsani Gelişim Raporu*'na göre 'gelişmekte olan' ülkelerde yaşayan 4.4 milyar insanın yaklaşık üçte biri yeterli içme suyu kaynaklarından, dörtte biri barınma olanaklarından, beşte biri ise modern sağlık hizmetlerinden yoksundur.[104] Onlar için, bireyin hayatını idame ettirmesini sağlayan en temel gereksinimlerin karşılanması bile risk altındadır. Onların asli ihtiyaçları, bireyin istidatlarının tekâmül etmeye başladığı bir çizgiye doğru evrilmektedir; bu anlamda ilk adımlar eğitim, kadın erkek eşitliği, birey akışkanlığı vb. alanlarda atılmıştır. Bu sayede *'başkalarının hedeflerine destek çıkıp hizmet etmek yerine her insan için gerekli olan özgürlük ve fırsatlar birer birer elde edilmektedir.'*[105]

Öte yandan bu yüzyılın başında bireylerin, modern tarihin diğer hiçbir döneminde olmadığı kadar, kendi kendilerini ifade etme olanağı ve tercihte bulunma hakkı elde ettikleri doğrudur. Yine bugün global toplumun önemli bir kısmı, yalnızca Birleşik Devletler, Kanada, Japonya ve Batı Avrupa'da değil, aynı zamanda Doğu Avrupa, Hindistan, Meksika, Güney Kore, Çin, Brezilya ve Avustralya'da da, daha önce hiç şahit olunmamış miktarda bir ekonomik kaynağa, fırsat eşitliğine, özgürlük hakkına ve hareket olanağına sahiptir. Kentli global orta sınıf, giderek daha fazla güçlenmekte ve sayısız gruba bölünmektedir. Şüphesiz bu grupların birbirlerinden çok farklı nitelikleri vardır. Bu gruplar elde ettikleri gelir ve bulundukları yer kadar eğitim, kültür ve inançları bakımından da birbirlerinden ayrılmaktadır. Profesyonel işletmeciler, orta kademe yöneticiler ve küçük girişimcilerden müteşekkil bu grupları, gerek özel sektöre yahut kamuya ait modern hizmet kollarıyla sanayi tesislerinde çalışan ücretli işçiler ve teknik elemanlar, gerekse de geleneksel kent burjuvazisinin yegâne temsilcileri kabul edilen, zanaatkârlar ve serbest meslek sahipleri temsil etmektedir.

---

104. BMKP, *Human Development Report No. 9*, s. 14.
105. Nussbaum, *Women and Human Development*, s. 55.

Bu grupların, direnç kuvvetleri ve siyasi duruşları gibi sayıları da konjonktüre göre değişebilmektedir.[106] 2002 yılında Bir Hindistan eyaleti olan Gujarat'da ölüm kusan Hindu çetelerini Müslüman kardeşlerine karşı kışkırtanlar doktorlar ve avukatlardı. Tarihçi Sunil Khilnani, çete üyelerinin arabalarla sokak sokak Müslüman avına çıktıklarını ve önceden planladıkları kıyımı gerçekleştirebilmek için, Müslümanlara ait cep telefonlarını dinleyerek, onlara ait adreslerin bulunduğu hükümet destekli bilgisayar çıktılarını nasıl kullandıklarını tüm ayrıntılarıyla bizlere nakletmektedir.[107] Diğer taraftan 1 Temmuz 2003'de kendilerine ait bir evde gayri resmi bir buluşma tertip ederek, Hong Kong'da yarım milyondan fazla insanı, insan hakları meselesi için seferber edecek olan, 23. Madde'den Endişe Duyanlar Grubu 'nu* faaliyete geçirenler de yine Hong Konglu bir grup avukattır.[108]

---

106. Bu konuyla alakalı çok az mukayeseli eser vardır. *Global demografik bakış* açısından bazı kanıtlar için bkz., N. Keyfitz, 'Tüketim ve nüfus', D. A. Crocker ve T. Linden (eds), *Ethics of Consumption* (lanham, Md.: Rowan & Littlefield, 1998), s. 486. Keyfitz, 1 ila 1,2 milyar arasındaki insanın global orta sınıfa dahil olduğu yönünde geniş bir değerlendirme sunmaktadır. Japon orta sınıfının 1960'dan 1990'a kadar geçen süredeki kırılgan yapısı için bkz., A. Gordon, 'Japon orta sınıfının kısa ve mutlu hayatı', Oliver Zunz (eds), *Social Contracts under Stress* (New York: Russell Sage Foundation, 2002), s. 108-29. Gelişmenin farklı basamaklarında gerek kentsel gerekse de kırsal anlamda orta sınıfın oynadığı rol için bkz., Diane E. Davis tarafından yakın dönemde hazırlanmış önemli bir çalışmaya, *Discipline and Development: Middle Classes and Prosperity in East Asia and Latin America* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004). Değerler ve yaklaşımlarla alakalı klasik bir çalışma için, Maria Ossouwska, *Bourgeois Morality* (1956; Londra: Routledge & Kegan Paul, 1986).

107. Sunil Khilnani, *The Idea of India* (1992; Londra: Penguin, 2003), p. x.

* 23. Maddeden Endişe Duyanlar Grubu: Çin'e bağlı Hong Kong özerk Yönetim Bölgesinde demokrasi yanlısı siyasi bir grup. Grup üyeleri Hong Kong yönetimi tarafından daha önce yayınlanan ve 2002-2003 yılları arasında genişletilen 23. Maddeye karşı koyabilmek amacıyla bir araya gelmişlerdir. Bu madde güvenlik bahanesiyle kayıtsız şartsız ve sudan sebeplerle vatandaşların gözaltına alınıp mahkûm edilebilmelerine olanak sağlıyordu. (çev.)

108. Daha fazla detay için www.margaretng.com. Bu konuda 23. ve 24. Maddelerden Endişe Duyanlar Grubu hakkında bilgi verme nezaketinde bulunan avukat Mike Davis'e şükran borçluyum.

Demek ki global orta sınıf, toplumsal tavır alış ve politik duyarlık bakımından tamamen farklı bir yerlerde durmaktadır. Bununla birlikte bu sınıfı oluşturanlar, bireysel özgürlük arayışları, aldıkları eğitim, tüketim tarzları ve gündelik tercihlerini belirleyen potansiyel etmenler konusunda ittifak hâlindedirler. Onlar için her iki yol da mubahtır. Orta sınıf ya günümüz dünyasının başat özelliklerinden olan yalnızca kendi menfaatleri için tüketme, kabuğuna çekilme ve kapılarını dış dünyaya kapatma gibi, bireyselleştirici eğilimlere yönelmekte yahut da yeni özgürlük alanlarını kullanarak diğer yönelim biçimlerini keşfetmeye çalışmaktadır. Bu ikinci davranış biçimine göre ferdiyetçiliğin ayrıştırıcı yönü yumuşatılmaktadır. Modernite açısından düşünüldüğünde ise sınıf üyeleri kolektif rollerine ve sosyal sorumluluklarına karşı daha duyarlı hâle gelmektedir. Kısacası onlar farklı tercih haklarına sahip olmaları yönüyle yeterince şanslıdırlar. Önemli olan bunu nasıl değerlendirdikleridir.

Akla gelen ilk yorum bu tercihlerin niteliğiyle alakalıdır. Zaman zaman tercih hakkının sınırsız olduğu düşünülebilir. Aslında sanıldığının aksine, onları dizginleyen hayal edebileceğimizden çok daha fazla etmen vardır. Seçme hakkı modern çağın ürünüdür ve ona yön vermektedir. Fakat bu yönlendirme müşfik bir biçimde gerçekleşmemektedir. Bunun yanı sıra tercihte bulunma yeteneğinin belirli bir olgunluğa erişebilmesi için burada bahsi geçen süreçlerin pek çoğunun tecrübe edilmesi zorunludur.

ZAMAN

'Her şeyin bir zamanı ve yeri vardır' fikri sistematik bir biçimde ilk kez Viktoryacılar (Kraliçe Viktorya taraftarları, çev.) tarafından ortaya atılmıştır. 19. yy.'ın ikinci yarısında Batılı toplumlar, zaman kavramı hususunda en uygun ifadeyle 'kronolojikleştirme' diye tanımlanabilecek devrimsel bir dönüşüme maruz kalmışlardır. Bu, nicelik bakımından

standardize edilmiş lineer (doğrusal) zamanın zorla kabul ettirilmesi demektir.[109] Bahsi geçen dönemde dünyanın merkezindeki başkent olan Londra'da, her sabah buhar gücüyle çalışan trenler, tarifelere harfiyen uyabilmek için müthiş bir çaba sarf etmekte ve her gün işiyle evi arasında seyahat eden binlerce yolcunun, yüzlercesini şehrin büyük merkezi istasyonlarına taşımaktadır. Dakiklik, yani bir işi tam vaktinde yapma hususundaki titizlik, modern anlamda toplumsal münasebet ve ekonomik ilişkilerin asli özelliği hâline gelmiştir. Sonraki dönemlerde 'zaman ve devinim' çalışmaları büyük çapta imalat yapan fabrikaların üretim bantlarındaki iş verimini kontrol edip arttırabilmek için kullanılmaya başlanmıştır. İş saatlerinden sonraki çalışma anlamına gelen 'mesai' artık farklı bir şekilde ücretlendirilmektedir. Kronolojikleştirme süreci tedrici bir biçimde gelişen dünyaya yayılmakta ve 20. yy.'ın sonundaki global modernite hareketinin standardizasyonu, en hayati unsurlardan birisi olarak önümüzde durmaktadır.

Günümüzde zaman neredeyse para kadar önemli bir mesele hâline gelmiştir. Otuz yılı aşkın bir süredir çalışanlar, zamanlarının giderek daha fazla *daraldığına* şahit olmaktadır. Bir gün yahut bir hafta içinde, neredeyse hiçbir zaman hiçbir şey için yeterli vakit bulunamamaktadır. Güne başlarken yapılan listelerin gün sonunda çok az bir kısmının tamamlanabildiği gerçeği artık çok sıradan bir durum hâline gelmiştir. Bu yaşanan süreçte modern bilgi teknolojisinin oldukça önemli bir rolü bulunduğu gerçeği yadsınmamalıdır. İletişim imkânları -faks, e-mail, internet- olanca hızıyla yaygınlaşmakta buna mukabil iletişim araçlarının her birinin kullanımı için gerekli olan zaman olağanüstü bir biçimde azalmaktadır. Bilgi Teknolojisi reformu bireyin hayatını kolaylaştıracağına daha karmaşık bir hâle getirmektedir. Aslında boş gibi görünen her bir dakika çoktan işgal edilmiştir.

109. J. R. Gillis, *A World of their Own Making* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press,1996), s. 82.

Juliet Schor'un 1991 tarihli *'Overworked American'* (haddinden çok çalışan Amerikalı) adlı çalışması bu bağlamda oldukça aydınlatıcıdır. Birleşik Devletler'de işgünlerinin sayısı günden güne fazlalaşmakta ve daha fazla insan, evine iş getirmektedir. Bu da stres alanlarının artmakta olduğunu kanıtlamak için yeterlidir. Gerçekten de yüksek tansiyon, mide ve kalp rahatsızlıkları, depresyon, kronik yorgunluk vb. hastalıklarda belirgin bir artış söz konusudur. Vardiya sistemi, bir başka deyişle 24 saat çalışma esasına dayalı iş kültürü, ağırlaşan hayat şartları neticesinde, insanların omuzlarına yüklenen sorumluluk artışı, bugünlerde daha fazla bireyin uyku düzensizliği kliniklerine başvurmasına sebep olmaktadır.[110] Günümüzde giderek yaygınlaşan bir diğer şikâyet konusu da bireyin ailesine yeterince vakit ayıramamasıyla ilgilidir. Bu problem özellikle çalışan kadınlar arasında çok sık görülmektedir. Yapılan bir araştırmaya göre çalışan annelerin yarısı işleriyle evlerini uzlaştırmaya çabalarken ya **'biraz'** yahut **'çok fazla'** stres yaşamaktadır. Schor, bu konuya şu sözlerle son vermektedir: *'Zaman fakirliği sosyal dokuyu bozmaktadır.'*[111]

Bu aşırı zihni ve duygusal gerginlik her zaman patolojik sonuçlar üretmeyebilir. Stres ve gerginliğe bağlı ifade biçimleri, bazen gündelik hayatımız hakkında aldığımız önemsiz kararlarda da kendisini açığa vurabilmektedir. New York'un Manhattan bölgesindeki ofis çalışanları, öğle yemeği vaktinde, sandviçleriyle nam salmış bir dükkânın önündeki kuyruğa katılmayı düşlemektedir. Bu hayal gerçeğe de dönüşebilir; ancak kuyruktakiler genellikle bekleme süresinin uzunluğu nedeniyle, saatlerine şöyle bir göz atıp bulundukları yerden uzaklaşmaktadır. Pret a Manger adlı bir İngiliz sandviç şirketi, birbiri ardına gerçekleşen bu anlık faaliyetlerin arkasında yatan mantığı kavrayarak, bundan bir fayda elde etmeye çalışmaktadır. Bu firma sandviçlerini müşteri gelmeden önce hazırlar. Hiç kimse daha fazla peynir talep etmemekte ve kuy-

110. Schor, *The Overworked American*, s. 11.
111. A.g.e., s. 15.

ruklar hızla erimektedir. Bu İngiliz gıda şirketinin acımasız ve rekabetçi piyasaya başarılı bir giriş yapması 'zamanın değiş tokuşuna dayalı' ticaret anlayışının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Buna göre müşteri elindeki sandviçi yeme konusunda biraz daha zaman kazanabilmek veya ilkbahar güneşi altında birkaç dakika fazla oturabilmek yahut günlük listesindeki vazifelerden bir tanesini daha öğle tatiline sıkıştırabilmek için, tükettiği şeyin kalitesinden feragat edebilmektedir.[112]

Sınırlı bir zaman için görünmeyen bir kafesin içine hapsolunmak yalnızca bir Amerikan hastalığı değildir. İtalya'nın göbeğindeki Emilia-Romagna bölgesinde aileler üzerine yapılmış yeni bir araştırmaya göre, her ne kadar Manhattan'daki *tempoya* sahip olmasalar da, erkekler fevkalade uzun bir süreyi çalışarak geçirmektedirler: Erkeklerin yüzde 45,2'si haftalık olarak 41 ila 55 saat arasında değişen bir süreyi evinin dışında çalışmaya ayırmakta iken bir diğer yüzde 30'luk kesim için ise bu süre 55 saatten bile fazladır. Üstelik burada bahsi geçen bu çalışanlar güçlü ve zengin iş adamları değildir. Aksine böylesine ağır çalışma koşulları altında ezilenler ancak ve ancak işçi, tezgâhtar, zanaatkâr ve küçük girişimciler olabilir.[113] İş kendi mantığını ve ritmini yaratacaktır ve bu yaradılış zorla kabul ettirilerek değil içselleştirme yoluyla gerçekleşecektir. Benzer şeyler, daha sonra da görüleceği üzere, çarşıya çıkmak ve alışveriş yapmak için de söylenebilir.

Genellikle ikincil bir öneme haiz bu ve benzeri tercihlerin bireysel manada sorgulanabilmesi için çok vahim sonuçlar üretmeleri gerekir. Bakın bu kez Toskana'da yaşayan küçük bir girişimcinin kızı, babasının esef ve pişmanlığını sosyolog Francesco Ramella'ya nasıl aktarmaktadır:

'Ebeveynlerimin her ikisi de çalışmaya gitti. Aslında çocukluğumun ilk yıllarında, on yaşına kadar, onlarla çok az zaman

112. I. Parker, 'New York'ta bir İngiliz sandviçi', *Guardian*, 9 Ağustos 2002.

113. G. Bursi, 'Dalla parte della famiglia: "fare casa"' Istituto regionale Emiliano Romagnolo per i Servzi e Sanitari (IRESS) (ed.), *Famiglia e territorio. Azioni e servizi a sostegno della famiglia nei Comuni della provincia di Modena* (Milan: Franco Angeli, 2000), s. 16-17.'

geçirdiğimi söyleyebilirim[...] Babamla ancak ve ancak kendisi vahim bir hastalığın pençesinde kıvranırken beraber olabilmiştim. O, beynindeki bir tümör nedeniyle öldü ve ömrünün son on üç yılını bu hastalığın sıkıntısını çekerek geçirdi[...] Zaten bu illetle boğuşmak zorunda kalmasaydı sanıyorum ki sonsuza dek evlat sahibi olmanın önemini kavrayamayacaktı.[...] O zamanlar hep şunu söylerdi: "Keşke zamanı geri alabilseydim. Şayet öyle bir imkânım olsaydı çocuklarım küçükken Cumartesi ve Pazar günlerinin tamamını onlarla geçirir ve hafta sonları işe yahut Fiera'ya gitmezdim." Sanırım ne demek istediğim şimdi daha iyi anlaşılmaktadır!"[114]

Toskanalılar'ın yakından tanıdığı Peder Ernesto Balducci, müstesna kişiliğinin yanı sıra dünya meselelerine kayıtsız kalmayan bir din adamı olması yönüyle de dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştı. Peder, çalışmalarının bir tanesinde iki tip zamandan bahsetmektedir. O, görünürde 'yararsız' kabul edilen yani 'kendi kendine dönüp duran ve dans eden' zaman ile bize, bir başka deyişle gündelik hayatımıza ait olan, yani 'mevcut olan (varolan)' zamanı birbirlerinden ayırmıştır. Aslında bu, çağdaş dünyada çok fazla idrak edemeyeceğimiz esaslı bir ayrımdır:

Çocukken içinde uyuduğum odanın sarp kayalıklara bakan manzaralı bir penceresi vardı[...] Bu manzarayı süsleyen tepelerin üzerindeki güller bambaşkaydı. Kayalıkların bir kenarında, bir hayli uzakta, belli belirsiz fark edebildiğim eski bir rahibe manastırı bulunmaktaydı. Geceleri manastırın çanları düzenli aralıklarla çalarak rahibelere uyku vaktinin geldiğini haber verirdi. Zaman zaman çanların gürültüsüyle kalkar ve rahibe hücrelerinin o küçük pencerelerine başımı çevirerek, birbiri ardınca yanıp sönen lambaların neden olduğu o dehşetli manzarayı dikkatle takip ederdim. Her gece beni iliklerime kadar ürpertip zevk sarhoşu yapan bu mahrem manzaranın büyüsünü, şimdi daha iyi kavramaktayım. O an sanki zamanın bizler için

114. Francesco Ramella (ed.), *Under 36. Giovani adulti a Poggibonsi* (Poggibonsi: Nencini, 1998), s. 137-8.

farklı bir ritme sahip olduğu, bambaşka bir hayatla yüzleşmekteydim. Zaman adeta kendi kendine dönüyor, dans ediyor ve asıl olana yani mevcut olan (varolan) zamana en ufak bir ihtimam bile göstermeden 'yararsız' bir şekilde akıp gidiyordu. Şunu itiraf etmeliyim ki hayatım boyunca o pencereden dolayı asla doğru yoldan sapmadım.[115]

BİREYSELLEŞME, 'ESNEKLİK' VE RİSK

Tercihlerimiz yalnızca alışılmış zaman anlayışımız tarafından sınırlandırılıp saptırılmamakta, aynı zamanda modern toplum vasıtasıyla daha karmaşık bir hâle getirilmektedir. Görünüşte ziyadesiyle cazip ve özgürlükçü olan tercih hürriyeti, gerçek hayatta uygulanabilirliği bir hayli güç bir mesele olarak önümüzde durmaktadır. Gerek Ulrich Beck gerekse de Anthony Giddens, kitle üretim çağı için olağan kabul edilen, zorunluluk ve alışkanlıklar ile aitlik duygusunun, gelişmekte olan modern toplumlarda nasıl ortadan kalktığı üzerinde önemle durmaktadır. 1950'lerden 70'lerin başına kadar devam eden, savaş sonrası dünya ticaretinin altın çağında, büyük Fordist* fabrikalar, sürekli genişleyen müşteri halkaları için standart ürünler imal etmekteydiler. Bu sayede kapitalizm dizginlerini koparmış ve bireysel hayatın akışkanlık şiddetinde önemli bir artış kaydedilmiştir. Savaş sonrası Kuzey dünyasında genellikle 'standart' biyografilere rastlanmaktadır; erkek fabrika işçileri otuz yıl yahut daha fazla bir süre aynı iş yerinde çalışmaktadır. Bu kimselerin eşleri umumiyetle ev hanımıdır. Çalışan eşler ise büyük bir olasılıkla yarı zamanlı işleri tercih etmektedir. Bu kimselerin 'normal' sayılabilecek iki çocuk-

115. E. Balducci, *Il cerchio che si chiude*, ed. L. Martini (Genoa: Marietti, 1986), s. 153-4, Bruna Bocchini Camaiani'den aktarımla, *Ernesto Balducci. La Chiesa e la modernita* (Roma: Laterza, 2002), s. xi.

* Fordist üretim tarzı: Henry Ford tarafından geliştirilen, mass production yani kitlesel üretim olarak da adlandırılan, tek tip ürünün yığınlar hâlinde üretilerek birim başına sabit maliyetin azaltıldığı, sıfır esnekliğe dayanan üretim sistemi. Her işçinin işte uzmanlaşarak hızlanmasına ve üretimin işçilerden sırayla geçerek son işçide tamamlanmasına dayanır. (çev.)

lu bir aileleri vardır. Bir araba, bir telefon, bir televizyon ve iki haftalık yaz tatilleri en büyük lüksleridir. Bugünlerde ise 'standart' biyografilerin yerini 'tercihli' olanlar almıştır. Bu yeni biyografiler Beck'in 'bireyselleştirme' olarak tanımladığı yapısal olgunun önemli bir kısmını teşkil etmektedir. İnsanlar hayat rotalarını irticalen yahut tecrübe ederek kendileri çizmek zorundadır. Beck'in deyimiyle onlar *'kendi kendilerini tamir etmektedir.'*[116]

İlk bakışta bu durumun, Fordizm'in rutin faaliyetleri yahut modernizm öncesi toplumların hiyerarşik düzenleriyle mukayese edildiğinde daha cazip ve zengin tercih olanakları sunduğu düşünülebilir. Fakat 'bireyselleştirme', esneklik, değişkenlik, şüphe ve istikrarsızlığın bir hayli fazla olduğu bir çevrede ortaya çıkmaktadır. Sözlük anlamı olarak esneklik, tıpkı rüzgârda savrulduktan sonra ilk hâline geri dönen bir ağacın yaşadığı değişkenliğe benzer bir mana taşımaktadır. Bu, bitkilere has bir özellik olan gerilme direncidir. Bununla birlikte Richard Sennett'in de ifade ettiği gibi bugün neoliberal dünyada, *'fiili anlamda esneklik[...] daha çok insanları savuran ve eğip büken bir güç olmaya odaklanmıştır.'*[117]

Bireyciliğin 1980 ve 90'lı yıllarda oldukça revaçta olan Sosyal Darwinci yönünü kutsallaştıran global neoliberalizm, karmaşanın arttığı, kolektif dayanışma bilincinin çözülmeye başladığı ve 'savunmasız' bireylerin piyasanın baskısına maruz kaldığı bir dünyada, daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Bu şartlar altında işyerindeki tercihler, sosyal güvence ve sendikal haklardan yoksun ve aynı zamanda denetmenlerle patronların keyfi güç kullanımına açık, kısa vadeli anlaşmaların belirlediği bir yöne doğru evrilmektedir. Aslında her zaman için 'hayır' deyip greve gitme imkânı vardır. Bu sistem,

116. Ulrick Beck, U. Beck, A. Giddens ve S. Lash'a göre 'siyasetin yeniden icadı'nın ele alındığı *Reflexive Modernisation: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (Cambridge: Polity, 1994) adlı eseri, s. 15-16. Beck'in bu konularla ilgili zorlayıcı ve orijinal çözümleri için, Risk Society (1986; London: Sage, 1992) adlı eserine bkz.

117. R. Sennett, *The Corrosion of Character* (New York: Norton, 1998), s. 46.

tıpkı feodalizmin yaptığı gibi, insanları hayatın kölesi olmaya zorlayamaz. Ancak problem, grevden öteye başka bir çare kalmamasıyla alakalıdır.

Dünyanın Güney'indeki birçok bölgede, bugün rahatlıkla ispatlanabileceği üzere, sağlığa zararlı şartlar altında az ücretle işçi istihdamı, çocukların çalıştırılması ve piyasa unsurlarından zarar görme gibi etmenler, toplumların kanayan yarası hâline gelmiştir. Daha iyi koşullarda çalışma olanağına sahip olma ve çocukların sömürülmediği bir dünya arzusu, son otuz yılda yaşanan iktisadi dönüşümün taraftarlarınca sürekli dillendirilmektedir ve belki de bu taleplerin dillendirilmesine devam edilecektir. Öte yandan yukarıda bahsi geçen iki farklı durum arasında seçim yapmak, yoğun bir kaynak kullanımı neticesindeki zenginliğe dayalı uluslararası iktisadi sistemin güvenirliliğini de sorgulamak demektir. Burada bir kez daha kâr etme yahut ahlaklı davranma ikilemiyle karşı karşıya kalınmaktadır.[118]

Dünyanın Kuzey'inde modern anlamıyla esneklik, kendisini en çok insan ömrünün iki farklı döneminde hissettirmektedir: Bunlar, genç insanların, daha çok geçici işleri tercih ettikleri, meslek hayatına atılma anı ve amiyane tabirle 'tecrübe kazanma' amacıyla sömürüldükleri döneme denk gelmektedir. Bu kısır döngü, vaktinden evvel gelişen, mevsimsiz bir hadiseyle neticelenmektedir. Kırklı yahut ellili yaşlardaki ustalar, tezgâhtarlar, yöneticiler ve pek çok diğer iş kollarında çalışan kimseler, umulmadık bir biçimde işlerinden atılmaktadır. Böylesine sıkıntılı bir süreci yaşayan bu bireylerin kendilerini 'yenilemeleri' artık çok güçtür. Onlar için geriye tek bir seçenek kalmıştır ki o da başlarına gelen bu hadiseyi içlerine sindirip sağduyulu bir şekilde davranmaya devam etmektir.

Risk ve bundan zarar görme ihtimali neoliberal oyunun parçalarıdır. Ancak risk dereceleri eşit bir dağılıma sahip değildir. En üstte günümüz kapitalizminin teşvik ettiği risk alma ve spekülasyon bulunmaktadır. Kapitalizm, aynı zamanda operatörlerine sınırsız maddi imkân ve güvence sunmaktadır. İstikrarsız ve düzensiz bir global mali piyasanın ortaya çıkışı, spekülasyonun onaylanması ve şimdiye kadar hiç şahit

118. Klein, *No Logo*, böl. 9, 215–53.

olunmamış miktarda bir riskin göze alınması demektir. Bugün Daimler-Chrysler firması, kazancının yarısını araba satışından ziyade, dış devletlerle gerçekleştirdiği nakit para ticaretinden elde etmektedir. Merkez Bankası İdare Heyeti'nin başkanı Alan Greenspan'ın Temmuz 2002'de Birleşik Devletler Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurulu'nun önünde yaptığı konuşmada da ifade ettiği gibi, *'günümüz insanı geçmiş nesillerden daha tamahkâr ve açgözlü değildir. Hırs ve açgözlülüğü bu derece artmış gibi gösteren aslında cadde ve sokaklardır.'*[119] Bizi bekleyen tehlike Susan Strange'in de çok yerinde bir şekilde tahlil ettiği üzere 'gazino kapitalizmi'dir.[120] Aslında bu, sınırları zorlayıp bireysel sorumluluğu arttırarak bütün sisteme tesir edecek bir operasyon biçimi değildir.

TERCİH VE TÜKETİCİ KAPİTALİZMİ* BATI MODELİ

Tercihte bulunmanın, gün boyu ne tükettiğimizden daha önemli olduğu, bir başka alan yoktur. Gündelik hayatımız-

119. Frank Partnoy'dan bir giriş alıntısı olarak aktarılmaktadır. Frank Partnoy, *Infectious Greed: How Deceit and Risk Corrupted the Financial Markets* (Londra: Profile, 2003).

120. Strange, *Casino Capitalism*, bkz. ayrıca türevleriyle alakalı ölçülü ve açıklayıcı bir makale için, L. Van Liedekerkee (eds), *Explorations in Financial Ethics* (Louvain: Peeters, 2000). Müellifler şunları yazmıştır: 'Sorumluluk sahibi bir şirket çevresinde bırakabileceği potansiyel etkiden haberdar olmalıdır. Sorumluluk kültürü tüm amilleriyle dikkat ister; huzur ve güven üretir. Bu noktadan itibaren kişisel manada şirket düzeyinde ve sistematik seviyede bir sorumluluk kültüründen bahsetmenin zor olduğunu belirtmeliyiz.' (s.135–6).

* 20. yy.'da global ölçekte insanlığın yaşadığı durum 'tüketim kültürü', 'tüketim toplumu', 'tüketici kapitalizmi' gibi kavramsallaştırmalarla analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu tür kavramları yaşamla gelen süreci anlama çabasının ötesinde Batı dünyasının, Batı dışı toplumları yönlendirme çabalarının bir parçası olarak okuyabilmek gerekir. Eğer tüketimi, başka toplumlarla kıyaslandığında, bir toplum da fazla olduğu anlamında kullanıyorsak bu durum iki oluşum biçiminde ortaya çıkar. Birincisi toplum hem çok üretiyor, hem de çok tüketiyordur. Sanayileşmiş kapitalist ekonomilere sahip ülkelerde olduğu gibi. Bu duruma ABD, Almanya, Fransa gibi ülkeler örnek olarak gösterilebilir ve bunlara 'tüketim kapitalizmi'nin ya da 'tüketici kapitalizmi'nin egemen olduğu toplumlar denebilir. İkinci durum ise ürettiğinden daha fazlasını tüketen veya tüketmeye çalışan toplumları açıklar. Endüstrileşmesini tam olarak gerçekleştirememiş toplumların durumunu yansıtır. (çev.)

da sabah uyandığımız andan itibaren (tıpkı New York sandviçinin zamandan tasarruf etme amacıyla tercih edilmesi gibi) tüketimle ilgili kararlar alırız: diş macunu, şampuan, kondisyon aletleri, tıraş köpüğü, tıraş bıçağı, tuvalet kağıdı, makyaj malzemeleri, parfüm, kıyafetler ve ayakkabılar, içecekler, yoğurt çeşitleri ve kahvaltılık tahıllar, ekmek ve üzerine sürülebilecek yiyecekler, reçeller, bisiklet yahut araba, tren veya otobüs... Bu liste bu şekilde uzayıp gitmektedir ve bunlar yalnızca güne başlamak içindir.

Ürün ve hizmetler dünyası mali piyasaların olduğu kadar kapitalizmin de önemli bir parçasıdır. Bu, dinamik ve aynı zamanda da son derece cazibeli bir dünyadır. Yeryüzünün dört bir yanında mali piyasaların ihtişam ve debdebesi televizyonlardaki haber bültenlerinde büyük bir vakar ve ciddiyetle düzenli olarak sunulmaktadır. Fakat pek çoğumuz için bunlar günlük hayatımızda hiçbir anlam ifade etmeyen ve sürekli yükselip alçalan rakamsal sembollerdir. Buna karşılık ürün ve hizmetler bu rakamlarla mukayese edilemeyecek oranda etkileyicidir. Mevcut iktisadi sistemin yapı taşı kabul edilen farklı tercihlerde bulunabilme imkânı, aynı zamanda bu sistemi temize çıkarmaktadır. Genellikle böylesine bir tercih hakkı özgürlüğün kendisiyle eşdeğer kabul edilmektedir. Hiç kimse onun cazibesini göz ardı etmemelidir. Modern tüketim açısından bu sistem hemen hepimiz için karşı konulmaz bir cazibe merkezi ve kişisel çıkarım kaynağıdır. İşin gerçeği bizi kendimizle baş başa bırakan bu kaynak, çok büyük bir olasılıkla modern dünyada bireyselliği tanımlayabilecek en önemli öğedir.

Aslında modern tüketim, toplumun ruhunda derin yaralar açmaktadır. Birinci bölümde de değinildiği üzere, bu tüketim tarzının kümülatif sonuçları, dünya ölçeğinde çevresel yaşamı ciddi bir biçimde tehdit etmektedir. Tüketici kapitalizmi -insanların satın alma kapasiteleri hariç- sınır tanımamaktadır. Bunun yanı sıra tüketimi arttırabilmek için sürekli yeni ihtiyaç alanları icat edilmektedir. Bu anlamda tüketim hiç

durmadan ekseni etrafında dönerek halkalar çizen bir makine gibidir: Hırsla istemek-elde etmek-kullanmak-hayal kırıklığına uğramak-ıskartaya çıkarmak- tekrar hırsla istemek... Bu sistemin çok basit bir mekanizması vardır ve göründüğü kadarıyla başarılı olamaması neredeyse imkânsızdır. Lakin bunun hepimizi global bir oyunun maskarası hâline getirdiği de bir gerçektir. Sistemin işleyişi iki temel önermenin gerçekleşmesine bağlıdır; bunlar doymazlık ve servet avcılığıdır. Neredeyse sahip olduğumuz her şeyin yerine yenilerinin konması zorunludur. Ayrıca servetimiz hacimsel ve rakamsal olarak artmaya ayarlanmıştır. Dolayısıyla daimi ret ve daimi birikim çıktıkları yolda el ele yürümektedir. Bu, başımıza gelen felakete çare sunabilecek tek reçetedir.

Bir an için insanı insan kılan bireysel özellikler yaklaşımına geri dönersek, modern tüketimin temel unsurlarının bireyin kendisini tanımlayabilmesi için ne kadar ehemmiyetli olduğu gerçeği daha iyi anlaşılacaktır. Bu temel unsurların arasında yalnızca yeterli su ve besin kaynakları, temiz meskenler ve kıyafetler değil, aynı zamanda tedavi hizmetleri, kaliteli eğitim, televizyon ve bilgisayar da bulunmaktadır. Bir zamanlar Mao Zedong maddi tüketim için bisiklet, radyo, kol saati ve dikiş makinesi sahibi olmanın yeterli kabul edildiğini söylemekteydi.[121] Belki de Çin'deki Kültür Devrimi sırasında ve öncesinde bu iddia doğruydu. Fakat bugün için aynı şeyleri söylemek imkânsızdır. Zira yaşanan her çağ kendi gereksinimlerini icat etmektedir. Dolayısıyla tüketime yönelik fundamentalist bir yaklaşım hiçbir surette bu sorunu çözemeyecektir.

Bununla birlikte modern tüketimin sürekli arttırmayı amaçlayan doymak bilmez doğası, yalnızca gereksinimler açısından ele alındığında oldukça kısırdır. Ancak her çağ bu gereksinimleri kendisine göre tanımlamak ister. Günümüz maddi kültürüne ait anahtar unsurlardan birkaç tanesini, bu noktayı aydınlatabilmek için örnek olarak verebiliriz.

121. 1949 Martında Mao şunları yazmıştır: 'Yoldaşlar sade hayat tarzını ve sıkı mücadeleyi muhafaza edebileceklerine inanmalıdırlar.' Stuart S. Schram, *The Political Thought of Mao Tse-Tung* (New York: Praeger, 1969), s. 320.

İçinde yaşadığımız meskenler bu anahtar unsurlardan yalnızca bir tanesidir. Avustralya'da Sydney ve Melbourne'ün merkezden uzak banliyölerinde 'Mc Mansion' adıyla yeni yerleşim alanları ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz bu kavram da Amerikan icadıdır ve muazzam büyüklükte çift kat olarak tasarlanmış revaklı ve sütunlu malikâneleri anlatmak için kullanılmaktadır. Bu evlerin ön tarafında büyük bir kapı, kemerli bir giriş ve en az üç araçlık bir garaj bulunmaktadır. Babadan kalma arazinin 400 ila 600 metrekarelik kısmına inşa edilen bu malikâneler rekor bir zamanda tamamlanmaktadır. İnşaat için ağaçlarıyla birlikte eski evin arkasındaki bahçe, bostan, sebze tarlası ve çocukların etrafta koşmaları yahut ağaçtan evler yapmaları için ayrılmış olan oyun alanından vazgeçmek gerekmektedir. Bunun yerine aileler sportif faaliyetlerde bulunabilmeleri amacıyla çocuklarını otomobillere bindirmektedir. Diğer taraftan evin içinde de onlar için farklı eğlence imkânları vardır. Zira bu konaklarda yalnızca yatak odaları, banyolar, iç içe sıralanan mutfak/oturma odası/misafir odası/ ve salon değil, aynı zamanda oyun odası ve ev sinema sisteminin kurulu olduğu geniş bir salon da bulunmaktadır. Bütün bu hadiseler Avustralya'da bir haneyi paylaşan ortalama aile bireyi sayısının, tıpkı gelişmiş ülkelerin tamamında da şahit olunduğu üzere, sürekli azaldığı bir ortamda cereyan etmektedir. 1981'de 3,7 olan bu rakam 2001'de 2,7'ye gerilemiştir. Çevresel etkenler açısından değerlendirildiğinde bu konakların dayanıklı olmaktan başka bir özellikleri yoktur. Örneğin ağaç gölgesine rastlanmamaktadır. Evler ikindi güneşinin altında pişmektedir. Ayrıca klimalar bitmek tükenmek bilmeyen bir enerjiyle devamlı çalışmaktadır.[122]

122. J. Hawley, 'Bu şekilde nereye kadar?', *The Australian* Good Weekend Supplement, 23 Ağustos. Avustralya'daki McMansionların mimarları iç görünüş itibariyle aynı özelliklere sahip dış görünüş itibariyle ise birbirlerinde farklı dokuz mimari yapıyı bireylerin tercihine sunmuşlardır: French Provincial, Tuscan, Georgian, Federation, Victoriana, Colonial, American Colonial ve Australian Traditional veya Modern...

Bahsi geçen anahtar unsurlardan bir diğeri de motorlu araçlardır. 1998 yılı itibariyle Birleşik Devletler'de araba sayısı sürücü sayısından daha fazladır. Ülkede 207.048.193 ruhsatlı motorlu taşıta karşılık yalnızca 184.980.187 ehliyetli sürücü bulunmaktadır. 2000 senesinde *Ad Age* dergisi tarafından yapılan bir araştırmaya göre yedinci büyük otomobil üreticisi olan Amerika'da yeni arabaların reklamına harcanan para 11.9 milyar dolardan fazladır. Federal Hükümetin karayolu taşımacılığı için tahsis ettiği miktar ise yalnızca 7 milyar dolardır.[123] Ortalama her Amerikalı erişkin günde yaklaşık 70 dakikasını tekerleklerin üzerinde geçirmektedir. Bunun da ötesinde Birleşik Devletler'deki araba yolculuklarının üçte ikisini sürücüler kendi arabalarıyla tek başlarına gerçekleştirmektedir. Bu durum ferdiyetçiliğe yeni ve aynı zamanda da ürkütücü bir boyut kazandırmaktadır. Robert Putnam bu hususla alakalı şunları söylemektedir: '*Yaşadığımız hayatı uzamsal (mekânsal) bir biçimde düzenleme arayışımızın kaçınılmaz bir sonucu olarak, özel hayatımızda giderek daha fazla bir süreyi tek başımıza metal kutuların içerisinde mekik dokuyarak geçirmekteyiz.*'[124] Dünyanın dört bir tarafındaki yorumcular genellikle yalnız geçirilen bu süreyi dinlendirici bulmakta ve vicdan muhasebesi için bir fırsat olarak değerlendirmektedir. Ancak bu, en basit tabiriyle tuhaf bir modern davranış biçimidir ve sık sık başımıza gelen bir trafik tıkanıklığı içerisinde bulunmanın ne kadar dinlendirici olduğu tartışmalı bir konudur. Zira dakikalar birbiri ardınca akıp geçtikçe gideceğimiz yere geç kalma ihtimali artmakta ve modern zamanın stres canavarı bir kez daha bizi içten içe kemirmeye başlamaktadır. Birleşik Devletler'de sürücü başına trafik tıkanıklığı nedeniyle geç kalma oranı, yıllık olarak 1982'de yaklaşık 16 saat iken düzenli bir artış göstere-

123. H. Dittmar, 'Yayılım: otomobil ve Amerikan rüyasına ulaşma çabaları', Juliet B. Schor ve B. Taylor (eds), *Sustainable Planet: Solutions for the Twenty-First Century* (Boston: Beacon Press, 2002), s. 109.

124. Robert Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (New York: Simon & Schuster, 2000), s. 212.

rek 1997'de 45 saate yükselmiştir.[125] Çevresel anlamda hususi motorlu taşıtların üretim ve kullanımındaki istikrarlı artış ile hafif kamyonlar ve 'sportif amaçlı araçlar' şeklinde tabir edilebilecek vasıtalara yönelik korkutucu boyuttaki temayül, mübalağasız en iyi şekliyle felaket olarak tanımlanabilir. Bu eğilimler insanlık için büyük bir tehdittir. Lakin hükümetlerin hiçbirisi tek başına arabaların motor kapaklarının üzerine 'öldürebilir' etiketini yapıştırabilme cesaretine yahut iyi niyetine henüz sahip değildir.[126]

Anahtar unsurların üçüncüsü oyuncaklardır. Çok çeşitlilik yani modern tüketimin tabiatında varolan boşa çıkarma ve telef etmenin, oyuncaklar dünyasındaki yansımalarını Jonathan Franzen *The Corrections* adlı romanında, burada anılmaya değer bir biçimde işlemektedir. Romanın kahramanı Gary Lambert basamakları bir bir tırmanan başarılı bir finans uzmanıdır. Lambert'in üç oğlu ve kötü giden bir evliliği vardır. Kendisi ailesiyle birlikte oldukça değerli bir Mc Mansion'da yaşamaktadır:

Evin bodrum katında rutubetten arındırılmış zemini halı kaplı ve duvarları çam figürleriyle süslü oyun odası, hâlâ hoş bir görünüme sahip olmakla birlikte, sağlı sollu yığılmış eşyaların verdiği hüzün ile er ya da geç öleceğini bilen bir canlı gibi, sonunu beklemektedir. Bir kutu dolusu kaset, suni köpükle paketlenmiş çeşitli ev eşyaları, bir kenarda çürümeyi bekleyen kayak ve plaj malzemeleri, hiçbir amaç güdülmeksizin odaya rastge-

125. Bu rakamlar Birleşik Devletler'de Los Angeles'tan Corpus Christi'ye Cleveland'tan Providence'a uzanan altmış sekiz kent bölgesinde gerçekleştirilen bir araştırmaya dayanılarak ortaya çıkmıştır. A.g.e., s. 213.

126. Global seviyede, Birleşik Devletler dünya benzin üretiminin 1/3'inden fazlasını tüketmektedir; Birleşik Devletler'in karbondioksit emisyonunun üçte birinden fazlası ve yine diazot monoksit emisyonunun %40'ı ulaşım sektöründen kaynaklanmaktadır. Son yıllarda yer seviyesinde kirlenmeye neden olan gaz yahut buhar borularında önemli oranda emisyon azalımı kaydedilmiştir. Ancak ortalama araç kullanım müddetinin artması temiz havaya ulaşma yönünde yapılan düzenlemeleri olumsuz manada dengelemiştir. Her yıl 41,000'den fazla Amerikalı ana yollarda ölmektedir. Araba Amerikan ulus gençliğini yok eden bir kıyım makinesi gibidir. Dittmar, 'Yayılım', s. 111-12.

le atılmıştır. Aaron ve Caleb'in eski oyuncakları beş büyük teneke kutuyla bir düzine küçük mukavva kutunun içerisindedir[...] Böylesine tıka basa dolu bir odada Jonah yalnızdır yahut en yakın arkadaşıyla oyun saatindedir. İki arkadaş adeta arkeolojik kazı yapmaktadır. Jonah, öğleden sonrasının tamamını bir büyük teneke kutunun yarısını boşaltmaya adamıştır. Kutunun içerisindekileri sabırla incelemekte ve işine yaramayacağını düşündüğü şeyleri sağa sola fırlatmaktadır. Oyun saati bittiğinde yahut akşam yemeği hazır olduğunda o henüz bir kutuyu bile boşaltamamıştır. Ve maalesef ki arkeolojik kazı neticesinde çıkan parçaları tekrar yerine gömmek zorundadır.[127]

Bahsi geçen anahtar unsurların sonuncusu ise gıda ürünleridir. Gelişmiş ülkelerin tamamında yaygınlaşma seyri izleyen obezite yiyeceklerin, trajik hikâyesini bizlere nakletmektedir. Global orta sınıfa katılabilmek için haddinden fazla tüketmek, yeterince israf edebilmek ve aşırı kiloların neticesinde ortaya çıkan hastalıklardan muzdarip olmak gerekmektedir. İngiltere, Avrupa'da obezitenin en hızlı arttığı ülkelerden birisidir. Nüfusunun yüzde 22'si obezdir ve bu sorun, son yirmi yılda çocuklar arasında üçe katlanmıştır. Avam Kamarası Sağlık Hizmetleri Komitesi, yakın zamanda yayınladığı bir raporla, mevcut durumda her hangi bir değişiklik yaşanmadığı takdirde, çocukların aşırı şişmanlığın neden olduğu rahatsızlıklar sebebiyle, ebeveynlerinden önce ölme tehlikesiyle karşı karşıya kalacakları uyarısında bulunmaktadır.[128]

Bu noktada bir an için Franzen'in Gary'sine geri dönersek onun çok şişman olmadığını, ancak evinin barbeküsünde karışık ızgara pişirme fikrinin zihnini sürekli meşgul ettiğini görürüz:

---

127. Jonathan Franzen, *The Corrections* (New York: Farrar, Straus & Giroux, 2001), s. 168.

128. J. Mason, 'Çocukluk çağındaki obezite krizine Bakanlık desteği "yetersiz"', *Financial Times*, 27 Mayıs 2004. Aynı zamanda kayda değer bir çalışma için bkz., E. Schlosser, *Fast Food Nation: The Dark Side of the All-American Meal* (New York: Houghton Mifflin, 2001).

Gary, keklik göğsü, tavuk ciğeri, kuzu fileto ve Meksika usulü Hindi sucuğu yapardı. Aynı zamanda dolmalık kabağı ve kırmızıbiberi de pek severdi. Patlıcan, yeşilbiber, süt kuzu pirzola, İtalyan sosis ve sucuğu diğer favori yiyecekleriydi. Eline aldığı o harikulade domuz sosisleri ve pirzolalarıyla dans etmeye bayılırdı. O, bu dansı çok sevdiği için sürekli tekrarladı, tekrarladı fakat birdenbire tekrarlayamaz hâle geldi.[129]

Daha iyi ürünlere ve hizmete sahip olabilmek için insanlar daha fazla çalışmalı, kazanmalı, harcamalı ve borçlanmalıdır. Çiftler ne kadar çok kazanırlarsa kazansınlar her nasılsa beklentilerine bir türlü son veremezler. Demek ki yanlış giden bir şeyler vardır. Bu noktada bir kez daha Juliet Schor'a kulak vermeliyiz: *'Çalışmak ve harcamak karşılıklı olarak birbirlerini etkileyen güçlü bir sendrom hâline gelmiştir. Bu ikilemin ördüğü ağ sayesinde, nedenini bilmemekle birlikte tercihlerimizi muhafaza edebilmekteyiz.'*[130]

Bahsi geçen bu ağın önemli bir kısmı modern tüketimin perakendeci yapısıyla dokunmuştur. Gelişmiş ülkelerin tamamında bireyler, bilhassa da ev hanımları, umumiyetle daha fazla ürünün bir arada bulunduğu büyük merkezlerden alışveriş yapmayı alışkanlık hâline getirmiştir. Tüketimi arttırmaya yönelik mantıksal açılım hayret verici bir uzamsallıkla (mekânsallık) burada da devreye girmektedir. 90'lı yılların başında Birleşik Devletler'in 4 milyar metrekaresi alışveriş merkezine dönüştürülmüştür ki bu da her Amerikalı erkek, kadın ve çocuk için ortalama 16 metrekarelik bir alan demektir. Son on beş yılda, hızlı bir artış kaydetmiş olan bu yönelim, yalnızca Birleşik Devletler'e özgü bir mesele değildir. Bugün Birleşik Devletler'in en büyük özel işvereni Wal-Mart, en zengin ailesi de Walton'dur.[131]

Büyük çarşı ve hipermarketlerden alışveriş yapmak, karşıt cinsler arasında şiddetli tartışmalara neden olmakta ve bazı

129. Franzen, *The Corrections*, s. 164.

130. Schor, *The Overworked American*, s. 112.

131. A.g.e., s. 107. Wal-Mart'ın gizemini açığa vuran bir çalışma için bkz., B. Ortega, *In Sam We Trust* (New York: Times Books, 1998).

erkeklerde nefret uyandırmaktadır. Modayı yakından takip eden ünlü bir İskandinav mağazalar zinciri IKEA hakkında aktarılan bir rivayete göre, bu alışveriş merkezinde başka hiçbir yerde şahit olunamayacak sayıda boşanmalar gerçekleşmiştir. Elbette ki 'çalış ve harca' düsturunun, yaşadığımız hayatı düzenleyerek bize kılavuzluk yapacağına dair hiçbir garantimiz yoktur. Ancak Wal-Mart, IKEA yahut benzeri bir alışveriş merkezine gitmeyi alışkanlık hâline getirmenin de, temelden olumsuz bir tecrübe olduğunu düşünmek doğru değildir. Aksine bu tip faaliyetlerin genel anlamda bir aile gezisine kapı araladığı ve zaman zaman, tıpkı IKEA örneğinde de görüldüğü gibi, İsveç usûlü kahve yahut yemek molası verme olanağı bulunan, yeni bir sosyalleşme biçimine işaret ettiğini göz ardı etmemek gerekir. Bu modern tapınakların geniş hareket alanları ve yüksek çatıları ziyaretçiler üzerinde derin bir etki bırakmaktadır. Bu noktada aklımıza Goethe'nin İtalya'nın güneyindeki Paestum tapınağının kalıntıları üzerine yapmış olduğu değerlendirmeler gelebilir. Onun ziyaretçilere vermiş olduğu tavsiyeye göre *'tapınağın her bir bölümünün diğerlerine hayat verip ahenk kazandırdığını anlayabilmek için, bu harikulade mabedin, bir başından öbür başına yürümek ve etrafını dolaşmak gerekir'*.[132] Modern tüketimin uçsuz bucaksız koridor ve dehlizleri henüz tahrip edilmemiştir. Tıka basa ürünlerle dolu raflar koridorları süslemektedir. Bu ürünler fevkalade yüksek fiyatlarla yahut olağanüstü indirimlerle piyasaya sürülmektedir. Bunun yanı sıra aynı fiyata *daha* fazlasına sahip olabilme imkânı doğmuştur (1 alana 2. bedava). Biz bu modern mabetlerin bir başından öbür başına yürürken yahut onların içinde amaçsızca dolaşırken, ürünler raflardan bize adeta göz kırpmaktadır. Bu cazip davet sonucunda bize düşen itaatkâr olmak ve alışveriş sepetlerimizi doldurmaktır. Ancak Goethe'nin Campania'da başına gelenlerin aksine bizi kasada para ödemek gibi bir son beklemektedir.

132. J. W. Goethe, *Italian Journey* (1786-8; Harmondsworth: Penguin, 1970), s. 218.

Genellikle daha mütevazı ve gösterişsiz mahallelerde, süper yahut hipermarketler, modern şehrin komşuluk ilişkilerinin odak noktası olma gibi önemli bir görev üstlenmişlerdir. Floransa'nın varoşlarında yer alan 'le Piagge' kentin en sıkıntılı mahallerinden birisidir. Mahallede yer alan modern fakat bir o kadar da bakımsız ve yetersiz oteller ile özel konutlar da yaklaşık 10,000 kişi barınmaktadır. Özel mülk sahiplerinin büyük çoğunluğu Floransalı değildir. Bu kimseler bir şekilde bu mahalleye nakledilmişlerdir. Dolayısıyla bölge adeta 'problemli' ailelerin depolandığı bir ambar hâline gelmiştir. İşsizlik, uyuşturucu ve suç şebekeleri oldukça yaygındır. Mahallede, radikal bir rahip olan Don Alessandro Santoro'nun başını çektiği, Katolik Comunita di Base adlı dini örgüt hariç, insanları bir araya getirebilecek ne bir kulüp ne bir fabrika ve ne de bir sosyal hizmet kurumu vardır. 2002 yılının Sonbaharında İtalyan Süper ve Hipermarket Tüketici Kooperatifleri Birliği Coop, le Piagge'de yeni bir ticaret merkezi açmış ve bu merkezin meydan ile yürüyüş yollarını, bölge halkının komşuluk ilişkilerini geliştirebilecekleri buluşma noktaları hâline getirmiştir. Ancak burası kamuya ait olmayan özel bir alışveriş merkezidir ve tamamen tüketimi arttırmayı amaçlamaktadır. Bölgeyi inceleyen Francesca Manuelli şu tespitlerde bulunmaktadır:

Le Piagge'deki uçsuz bucaksız meydan, her ne kadar kamuya aitmiş gibi bir izlenim bıraksa ve sürekli kalabalık olsa da, aslında özel mülkiyettir ve dükkânlar kapandığında meydana giriş, kepenklerle engellenmektedir. Bu durumda sosyal münasebetler ticari bir zaman tarifesine tabidir. Her hâlükarda mahalle sakinleri, bu meydanda geçirdikleri hoş vakitler nedeniyle kendilerini misafir hissetmeye devam edeceklerdir. Aslında pek haksız da sayılmazlar, zira bulundukları yer kendilerine ait değildir ve yapısal olarak sadece tüketime endekslidir.[133]

Şu hâlde alışveriş merkezleri ve hipermarketler modern dünyanın tapınak ve saraylarıdır. Bunlar bugün yerel düz-

133. Francesca Manuelli, 'Le Piagge. Storia di un quartiere senza storia, 1979–2003', M. A. Diss. Floransa Üniversitesi, 2003, s. 115.

lemde oldukça gereksiz olan Fordist fabrikalara ait büyük hangarların ve bankalardaki geniş koridorların yerini almıştır. Bu yeni tüketim mabetlerinin birçok olumsuz yanı vardır. Bunlardan bir tanesi bu yapıların trafik tıkanıklığı, betonarme binaların sayısındaki artış, büyük oto parkların fazlalaşması, şehrin plansız bir biçimde genişlemesi, tüketim-ikamet-toplumsal duyarlık zincirinin kopması gibi önemli problemler nedeniyle çevre felaketine yol açmasıdır. Biraz önce bahsi geçen olumsuz durumlarla yakından alakalı bir diğer mesele ise, bu modern tapınakların, söndürülmesi zor bir ateş hâline gelerek, küçük esnafı yakmasıdır. Müstakil perakendeciler, satış fiyatları açısından bu büyük işletmelerle rekabet edememekte ve Mc Donalds ile Starbucks gibi uluslararası mağazalar, bu yerel girişimcileri çiğnemeden yutmaktadır. Büyük sermayeli ticaret (Wal-Mart şirketler zinciri) ve bayileşme (Starbuck ve arkadaşları) perakende sektörünün görüntüsünü değiştirmiştir. Bu Naomi Klein'in uzmanlık alanıdır. Tıpkı Klein'in de ifade ettiği gibi bazı yerel işletmeciler için işler yolunda gitmektedir: *'Bunlar [umumiyetle] banliyöler, küçük kasabalar ve işçi halkların yaşadığı mahallelerle, orta sınıfın hâkim olduğu semtleri içine alan bölgelerde faaliyet gösteren, yüksek kabiliyete sahip perakendecilerdir Bu marifetli yerel girişimciler adeta klonlanmış bitkiler gibi birbirlerini kopyalayarak sürekli çoğalmaktadır'*[134]

YAYILIM

Bugün yeterince açık olduğu üzere bu, kafaları karıştıran ve düzeni bozan bir tüketim modelidir. Onu daha kötü kılan şey, herhangi bir kritiğe tabi tutulmaksızın, genel itibariyle Amerikan menşeli, bir hayli güçlü uluslararası şirketlerin kanatlarında, dünyanın tamamına ihraç edilmesidir. Hareket noktasından da anlaşılacağı üzere, markaların diğer ülkelere transfer edilmesine dayanan bu süreç, sevinç gösterileriyle

134. Klein, *No Logo*, s. 155.

yaşanmaktadır. *Boston Sunday Globe* 2004 Mayısında bu durumu okuyucularına şu şekilde aktarmıştır:

Amerikan filmleri, fast food ve alanında markalaşmış isimler, yalnızca rekabeti öldüren o ölümcül günahlar nedeniyle değil, aynı zamanda Soweto'dan Şanghay'a kadar dünyanın hemen her yerinde, halkın Hollywood'un son dönem ürünlerini büyük bir içtenlikle kucaklamaları nedeniyle de, global piyasayı dömine etmektedir. Gerçekten de Kentucky Fried Chicken'dan bir şeyler yemek yahut The Gap'ın belirlediği modaya uygun giyinmek bugünlerde oldukça revaçtadır.[135]

Hiç şüphesiz bu kısır iddiada doğruluk payı vardır. Tüketim transferi sonucunda ortaya çıkan global tüketici kültürünün, hatırı sayılır bir heyecan ve hevese neden olduğu göz ardı edilmemelidir. Ancak tüketimin yarar ve faziletlerini merkeze alan bu tartışmanın burada neticeleneceğini söylemek güçtür. Bu hususla alakalı günümüz Çin örneğini ele alarak, dünya ölçeğinde bu anlamda lehte ve aleyhte gelişen hadiselerin, neler olduğu konusunda belirli bir kanaat edinilebilinir. Bunu yaparken yalnızca sabık-kadim kültürlerin yok edilmesini amaçlayan ve yeni olanın sorgusuz sualsiz kabulünü hedefleyen, aşırı kolaycı bir yöntem kullanmaktan sakınmak isterim. Elbette ki bu, meydana gelen hadisenin bir kısmını, muhtemelen de büyük ve önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Fakat yaşanan süreç, burada anlatılandan daha karmaşıktır. Antropolog Daniel Miller, kesinlikle haklı olarak, sadece '*önceki* kültür'ü (*a priori* culture) (global istila ve standardizasyondan önce varolan) değil '*sonraki* kültür'ü (*a posteriori* culture)* (global normların sonradan lokalize edilmesi) de değerlendirerek dışarıdan içeriye bir sel gibi akan tüketim kültürüne ihtimam gösterip entegre olma konusunda bizleri teşvik etmektedir.

Mao Zedong'un Komünist rejimi döneminde gerek bireysel

135. C. Nickerson, 'Dünya ekseninde Birleşik Devletlerin sürekli artan gürültüsünün kritiği', *Boston Sunday Globe*, 2 Mayıs 2004.

* Burada bahsi geçen önceki kültür, sosyal bilimlerde deneyden önce olan anlamında kullanılmaktadır. Genelde deneyle kanıtlanamayacak olgular için kullanılır. Sonraki kültür ise sonradan gelen bilgi anlamındadır. Deneyim ve algılarla edinilen bilgiyi ifade eder. (çev.)

gerekse de toplumsal tüketim, şiddet yoluyla kontrol altına alınmıştır. Halk hâlâ çok yoksuldur ve 'Büyük İleri Atılım' projesinin (1958-1960) başarısızlığını, hem kentte hem de taşrada iktisadi teşekküllerin devlet kontrolüne tabi tutulmasını, ürün ve hizmetlerin eşit bir biçimde paylaştırılmasını takip eden süreçte yaşanan kıtlığın dehşetli manzarası, zihinlerden henüz kazınamamıştır. Bugün yetişkin nüfusun çok az bir kısmı 60 ve 70'li yıllardaki koşulların tekdüzeliğini unutabilmiştir. O dönemde evlerde, her ailenin kendisine ait birkaç kişisel eşyasının dışında, içerisinde ancak işyerlerinde değerlendirilebilecek sıralar, masalar ve sandalyelerin de bulunduğu, standart mobilyalar kullanılmaktaydı. Kentlerde devlet memurları ve işçiler benzer meskenlerde yaşamakta, bisiklet kullanmakta, işe otobüsle gitmekte, boş zamanlarını değerlendirebilmek için, aynı sınırlı aktiviteleri icra etmekte ve benzer kıyafetler giyinmekteydi. Ferdiyetçilik önemli bir suçtu. Bireyci yaklaşım Komünist toplumun kolektif değerlerine ihanet etmek demekti. Partinin ileri gelenleri ise, etrafı duvarlarla çevrili özel malikânelerinde farklı bir yaşam biçiminin olanaklarını sonuna kadar sömürmekteydi. Bu kimseler, sahip oldukları sınırsız gücü kendilerine ve yoldaşlarına menfaat temin edebilmek için, fütursuzca kullanıyorlardı. Aslında o yıllarda Çin'deki tüketim anlayışı, Batının alternatif bir model olarak öngördüğü ve tüketimcilik (consumerism) sistemine tepki olsun diye sahip çıktığı 'gönüllü basitlik'* anlayışına antitez üreten 'gönülsüz basitlik' düşüncesinin bir örneğidir. Bu, müteakip sayfalarda kendisine yeniden değineceğimiz önemli bir hadisedir.[136]

1978 yılından sonra Deng Xiaoping'in zaferiyle birlikte bu model dramatik bir biçimde değiştirilmiştir. Kollektivizasyon

* Gönüllü basitlik: Yaşamı daha anlamlı hale getirebilmek için gönüllü olarak basitleştirmek, kimi şeylerden kendi isteğiyle vazgeçmek. (çev.)

136. Deborah S. Davis (ed), *The Consumer Revolution in Urban China* (Berkeley: University of California Press, 2000); K. Gerth, *China Made: Consumer Culture and the Creation of the Nation* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003); M. Meisner, *Mao's China and After* (New York: Free Press, 1999).

ruhunun* ölmesi, gerek taşrada gerekse de kentlerde özel teşebbüsün yeniden hayat bulması, devlet müdahalesiyle üretim ve tüketim sahalarının birbirlerinden ayrılması, ülkedeki bâkir iç piyasanın yabancı yatırımcılara açılması, Çin'in Satın Alma Gücü Paritesi'nin yıllık bazda olağanüstü miktarda artması... Tüm bu gelişmeler insanın nefesini kesecek bir tüketim hamlesine zemin hazırlamıştır. Ancak bu hamlenin hızı ve kitleler tarafından algılanma derecesinin, Batının tüketim tarihiyle hiçbir paralellik arz etmediği gerçeği de göz ardı edilmemelidir. İhtilal düzeyindeki bu kalkınma projesini tasvir edebilmek için birkaç örnek vermekte yarar vardır. Beslenme alışkanlıkları değişmiş ve çeşitlenmiştir. Keza kıyafet ve ayakkabılarda da benzer bir seyir izlenmektedir. Kentli nüfusun boş zamanlarını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirdiği faaliyetlerin sayısında da belirgin bir artış kaydedilmektedir. Dans, bowling, sinema ve konserler eğlence kültürünün yeni öğeleridir. Evler hacimsel açıdan büyümüş ve daha fazla mahremiyet sunmaya başlamıştır (özellikle kentsel bölgelerde bundan böyle çok az aile başkaları ile aynı mutfak ve tuvaleti kullanmak zorunda kalacaktır). Bunun yanı sıra emlak piyasası ortaya çıkmış ve evlerin satış yoluyla el değiştirmesine olanak tanınmıştır. Bir Şanghay gazetesinde 1994 Mayısında yayınlanan şu reklâm okuyucularına şu sözlerle akıl vermektedir: *'Bir ev satın alarak patron olabilirsiniz!'*[137]

Komünist rejimin ilk on yılında, bireysel yaşama dair en önemli adet ve törenlerin bile büyük bir sadelikle gerçekleştirildiği gözlemlenmekteydi. Toplumsal İlişkiler Bürosu bir evlilik genelgesi yayınlayarak yeni evli çiftlerin, bu mutlu günlerini, gösterişten uzak çay partileri veya evlerinde verdikleri yemek davetleriyle kutlayabileceklerini karara bağla-

---

* Burada kendisinden bahsedilen kollektivizasyon, Sovyetler Birliği'nin 1928 ve 1933 yılları arasında, geleneksel tarım çalışmalarını dönüştürerek büyük üreticilerin gücünü azaltmayı hedefleyen projesinin, Çin'deki karşılığıdır. Bu projeyle köylüler kendi çiftliklerine sahip olup, büyük çiftliklere katılarak güçlenmişlerdir. (çev.)

137. Deborah S. Davis, 'Tüketim ihtilali', Davis, *The Consumer Revolution*, s. 9.

mıştı. Cenazeler için de benzer bir şekilde ölçülü ve makul bir tören tertip edilecekti. Ölüyü yakma alışkanlığı büyük oranda devam ettirilmekteydi. Anma merasimleri ise genellikle mahdumun işyerinde gerçekleştiriliyordu. Yirmi beş sene sonra Çin orta sınıfının hızlı ve dinamik bir biçimde zenginleşmesiyle, evlilik seremonileri tıpkı Güney İtalya'daki gibi maddi ve sembolik anlamda önem kazanmaya başlamıştı: bundan böyle davetli listeleri kabaracak, davetliler için abartılı ve uzun süren ziyafetler tertip edilecek, birbirinden pahalı ve lüks yiyecekler masaları süsleyecekti. Öte yandan Batı tarz ve modasından esinlenerek hazırlanmış damatlıklar belirli bir statüyü simgelediği için artık önemli kabul edilmekteydi.[138]

Aynı şekilde bireysel tercihlerde yaşanan patlama da memnuniyetle karşılanmıştı. Bu sayede yoksul, sindirilmiş ve kontrol altındaki bir toplumdan modern tüketimin kazanım ve lezzetlerinden faydalanabilecek bir topluma doğru yönelim başlayacaktı. Tercih imkânları arttıkça hayat standartları ve sağlık koşullarında ciddi bir iyileşme görülmekteydi.[139] Bireyler hayatlarında önemli bir yer işgal eden otoriter devletin baskıcı rejiminden uzaklaşıyordu. Kentlerde tüketimi merkeze alan yeni sosyal muhitler oluşuyordu. Bowling oynamak ve dans etmek artık sıradan eğlencelerdi. Her ne kadar 4 Haziran 1989'dan ve Tiananmen Meydanı katliamından beri, iktidardaki parti ülkeyi demir yumrukla yönetmeyi sürdürse de, bazı araştırmacılar gündelik hayattaki tüketici ihtilalinin bu otoriter rejimi derinden sarstığını iddia etmektedirler. Bu noktada tüketim ve özgürlüğün, tıpkı öne sürüldüğü gibi bir kez daha el ele beraberce yollarına devam ettikleri söylenebilir.

Bununla birlikte burada anlatılanların hiçbirisi hikâyenin tamamını yansıtmak için yeterli değildir. Zira Batı tarzı tüke-

138. M. Gillette, 'Elbisenin içinde ne var?' Davis, *The Consumer Revolution*, s. 80-106.

139. Peter Nolan, *China and the Global Business Revolution* (New York: Palgrave, 2001), s. 914 tablo 14,6. 1980 ve 1997 yılları arasında bireysel tüketim üç kattan fazla artmıştır. Ölüm oranları her 1000 doğum için 42'den 322ye düşmüştür. Açlık sınırının altında olanların sayısı ise 262 milyondan (1978) 74 milyona (1996) düşmüştür.

tim modelini karakterize eden, doymak bilmezlik ve emek sarf etmeden kazanma çabası, Çin'de zaten varolan bir durumdur. Deng Xiaoping, politikalarını ortaya koymaya başladığında bunların başarıya ulaşması hâlinde, 2000 yılı itibariyle kişi başına yıllık ortalama 800$ gelire sahip, 'nispeten rahat' (*xiaokang*) bir toplum yaratılabileceğini ifade etmiştir.[140] Ancak piyasanın seyrini belirleyen yeni ilişki biçimlerinin gelişim ve hedef eğrileri sürekli aynı noktada kesişmemektedir. Şehir ve taşra, farklı bölgeler, sahil kentleri ve Çin'in geri kalanı ile sınıflar ve nesiller arasında her türlü eşitsizlik ayyuka çıkmıştır. Tüketici humması kendi mantığını üreterek şiddetini arttırmaktadır. Kolektif bir irade sergilenmediği takdirde, devinimsel bir hareket kabiliyetine sahip bu hastalığın ilerlemesini engellemek imkânsız hâle gelecektir. Çin de tıpkı Amerika gibi 'çalış ve harca' kasırgasının pençesindedir.

Zaman zaman Miller'in zihninde tasarladığı '*sonraki* kültür'ün (*a posteriori* culture) inkişafına zemin hazırlayan bu yeni zenginlik anlayışının, özerkliğe kapı aralayan, bütünleştiren ve mükemmeli arayan yapısına şöyle bir göz atmak gerekmektedir. Orta sınıfa mensup Çinli ailelerin evlerinde, piyano dersleri verilmesi gibi yüksek bir ayrıcalık, Batı tarzı tüketim modelinin basit bir taklidi sayılamayacak harcama kalemlerinden yalnızca bir tanesidir. Bununla birlikte tercihlerin birçoğunun dışarıdan yönlendirilme derecesi artmış ve toplumu global normlara boyun eğmeye mecbur tutma iştiyakı had safhaya ulaşmıştır. 90'lı yıllarda Çin, dünyanın doğrudan yatırıma açık en büyük ikinci ekonomisi hâline gelmiştir.[141] Acaba tüketim tarzları açısından değerlendirildiğinde bunun anlamı nedir?

Bu noktada bir kez daha oyuncaklara dönmek gerekir. Ülkenin belli başlı kent merkezlerinde Komünist Partisi'nin

140. H. Lu, 'Siyasal ve sosyal eşitliğe inanan bir toplumda nispeten rahat olmak' Davis, *The Consumer Revolution*, s. 124.

141. Bu yatırımların etraflı bir analizi için bkz., Y. Huang, *Selling China: Foreign Direct Investment during the Reform Era* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

nüfus planlaması konusundaki uzun soluklu kampanyası, kısa sürede meyvelerini vermiş ve tek çocuklu aile yapısı Çin'de baskın hâle gelmiştir. 1992 yılında Şanghay ve çevresinde gerçekleşen 49 milyon doğumun %97'sinde anneler ilk çocuklarını dünyaya getirmiştir. Şanghay'ın bu tek çocukları aynı zamanda oyuncakların kitlesel tüketicileri olmaları yönüyle de Çin'in tarihindeki ilk nesildir. Önceki yıllarda ebeveynlerin hiçbir zaman oyuncaklara ayıracak kadar parası olmamıştır. Ayrıca o yıllarda her nedense sekiz yaşından büyük çocukların oyuncaklara ilgisinin gereksiz bir düşkünlük olduğu yönünde yaygın bir kanaat vardır. Bugünlerde ise aynı anne ve babalar, bazen çocuklarının da şiddetli baskılarına maruz kalarak, sürekli artan gelirlerinin önemli bir kısmını, evlatlarının memnuniyeti için harcamaya can atmaktadır.

Bu ve benzeri harcamaların kültürel alt yapısı ve tarzı Batıda, Tayvan'da ve Japonya'daki büyük şirketler tarafından belirlenmektedir. Sosyolog Davis ve Sensenbrenner'in de ifade ettiği gibi, 80'li yılların ortasında, Çin televizyonlarında yavaş yavaş reklâmlar öne çıkmaya başlamıştır. Şanghaylı izleyiciler gelecek vaat eden Hong Kong ticaret borsası vasıtasıyla, Heinz bebe bisküvi ve mamaları ile Johnson and Johnson bebe losyonlarına şöyle bir göz atabilme imkânına kavuşmuşlardır.[142] O tarihten itibaren çocuklarla ilgili reklâmlar ve harcama kalemleri, çok süratli bir biçimde artmaya başlamıştır. 1996 yazında en çok satın alınan bazı ürünler, Ultraman robot figürleri, Micky ve Minnie tişörtleri, Disney karakterleriyle süslü kol saatleri, doğum günleri için Kentucky Fried Chicken'dan yahut Mc Donalds'tan ısmarlanan özel yiyecekler ve sekiz ila on sekiz yaşları arasındaki yüzbinlerce Şanghaylı erkek çocuğun giymek için birbiriyle yarıştığı Chicago Bull tişörtleridir. Satılan ürünlerin türü ve çeşidi genellikle çocukların cinsiyetine göre değişmektedir. Kızlar ağırlıklı olarak bebekler

142. Deborah S. Davis ve J. S. Sensenbrenner, 'Ticarileşen çocukluk: Şanghay'ın tek çocukları için aile harcamaları', Davis, *The Consumer Revolution*, s. 54. Müteakip paragraflarda kullanacağım bu fevkalade etkileyici makale için yazarına şükran borçluyum.

ve süs eşyaları için para harcamaktadır. Bir diğer zevkleri ise Şanghay'ın göbeğindeki Parkson mağazasında **'göz kamaştıran ve büyüleyen gençler'** için tertip edilen stüdyo fotoğrafçılığı kurslarına katılmaktır. Bu tek oturumluk kursların ilanları Çince ve İngilizce afişlerle şehirdeki billboardları süslemektedir. Bu stüdyolarda kızların çok sevilen bir çizgi film karakteriyle yahut büyük beyaz bir tavşanla fotoğrafları çekilmektedir. En ucuz fotoğrafın bedeli 300 rmb'dir (renminbi) ki bu da ülkedeki aylık ortalama maaşın yarısından bile fazladır. Kuşkusuz daha pahalı fotoğraflar da vardır. Dört kadem karelik (1 kadem kare 10,0923 metre karedir, çev.) parlak ve rötuşlu bir fotoğraf 96 yılı fiyatlarına göre 800 rmb'ye bir başka değişle 100$'a mal olmaktadır.

Bu hikâyeden de anlaşılacağı üzere Amerikan çizgi filmleri ve bu çizgi filmlerin yan ürünleri, Şanghaylı çocukların alışverişleri ile arzu ve heveslerini belirlemede önemli bir rolesahiptir. 1996 senesinde gösterime giren *Toy Story*, (ilk kez 1995'de sahnelenmiştir) Şanghay'daki dükkân ve sinemaları adeta vurmuştur. Bu usta işi animasyon, savunduğumuz tezi doğrular biçimde küçük bir erkek çocuğun yeni bir oyuncağı (Buzz), eski olana (Woody) nasıl tercih ettiğinin hikâyesini anlatmaktadır. Davis ve Sensenbrenner bu konuyla alakalı olarak kırk yaşındaki bir baba ile onun on yaşındaki kızı arasında, Huaihai Bulvarı üzerindeki 2 no'lu mağazada gerçekleşen, etkileyici bir değiş tokuş hikâyesini bizlere nakletmektedir. Hikâye kızın plastik Ultraman robot figürlerinin bulunduğu raflara koşmasıyla başlar:

Baba: (Ultraman'i işaret ederek) *Bunu mu istiyorsun?*

(Çocuk kabul anlamında başını sallar ve bir kutunun içerisine konmuş iki küçük figürü, sergilenmek amacıyla duvara asılmış büyük bir figürle mukayese edebilmek için havaya kaldırır)

Baba: *Ne yapıyorsun? Bırak onları. Sen oyuncaklarla oynayacak yaşta değilsin, artık büyüdün. Hem bu çok tuhaf bir oyuncak. Onu ne yapacaksın?* diyerek kızına seslenir.

Daha sonra baba ve kız *Toy Story* saatlerine bakmak için oradan ayrılırlar. Çocuk saatlerden de bir tane almak ister fakat baba bu isteği de reddeder. Nihayet daha kullanışlı ve yararlı bir objede, bir kalem kutusunda karar kılarlar. Baba üzerlerin-

de Tayvan'ın meşhur Bon-Bon kedi motifleri bulunan iki tane kalem kutusu satın alır. Göründüğü kadarıyla kızın bu alışverişten 'makul ölçütlerde memnun kaldığı' ifade edilmektedir.[143]

Aslında 1996 senesinde Şanghay'da bir mağazada gerçekleşen bu anlık hadise bizlere çok şey anlatmaktadır. Baba ve kız arasında geçen bu hikaye, global medya ile reklamcılığın kendilerine işaret ettiği yola (Ultraman figürleri ve *Toy Story* saatlerine giden yol) itaatkar bir biçimde baş koyan genç tüketicilerle, satın alınacak ürünlerin yarar ve kullanılışlılığının öncelenmesi gerektiği konusunda ısrarcı davranan ebeveynler arasındaki itiş kakışı ve bu mücadele sonucunda iki farklı kuşağın uzlaşmaya varmasını (en azından üzerinde bir Tayvan logosu bulunan yararlı ve kullanışlı kalem kutular alma konusunda) gözler önüne sermektedir. Fakat unutmamak gerekir ki bütün bunlar sekiz yıl önce gerçekleşen hadiselerdi. Maddi kazanç ile tüketim arasındaki gelgit oldukça kuvvetlidir. Acaba Gary Lambert'in örneğine benzer bir biçimde, Şanghay'da da, kentin yeni borsasında, eşek sudan gelinceye kadar çalışıp evine dönen bir babanın, evin üçüncü yani en küçük çocuğunun, kahramanca bir arkeolojik kazıyla ulaşmaya tenezzül bile etmediği o oyuncak yığınlarına, sadece boş gözlerle bakmasına şahit olabilmesi için daha ne kadar zamana ihtiyaç vardır? Belki de o an çoktan gelmiştir lakin etrafta bu muhteşem hadiseyi tarih sayfalarına kaydedebilecek kimse yoktur.

İMGESEL HEDONİZM

Bu noktaya kadar esas itibariyle maddi kültür açısından tercihte bulunmaya ve bilhassa da tercih edilen ürünlerin neler olduğuna değinmeğe çalıştım. Ancak modern tüketimin Colin Campbell'in 1987 tarihli o sarsıcı çalışmasında 'modern özerk imgesel hedonizm'* şeklinde tabir ettiği[144], maddi olandan

143. A.g.e., s. 69.

* Modern özerk imgesel hedonizm: Sembolik dünyada zevk ve haz peşine düşme eğilimi. Modern tüketim ekonomisi varlığını hissi duruşa borçludur. (çev.)

144. Colin Campbell, *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*

ziyade maddi olmayanla ilgilenen, tamamen bâkir bir yönü de bulunmaktadır. Bu kavramın merkezinde aşırı özlem duymak, hayal kurmak ve şahsi menfaatler yer almaktadır. Günümüzde modern 'hayal makinelerinin' olağanüstü üretkenliğiyle karşı karşıya kalan insanlar -video oyunları, kasetler, walkmanler, DVD'ler, internet üzerinde sınırsız sörf yapabilme imkânı, çok yönlü TV kanalları- kendi imgesel dünyalarını oluşturup harekete geçirebilme konusunda emsalsiz bir fırsat yakalamışlardır. Bu kimselerin hareket noktası genellikle evin bir odasıdır. Fakat varış noktaları için herhangi bir sınır belirlemelerine gerek yoktur. Ayrıca iki farklı istasyon arasında yaşanan bu seyahat ile eşyaların dünyası arasında bir bağ kurmak bir hayli güçtür. Ancak bu yolculuk imgelerin algılanması ve umumiyetle kişinin kendisiyle alakalı hayallere dalmasına dayanmaktadır. Bir başka değişle bu, televizyon kanallarıyla, gece geç vakitlerde, bireyin kendi ruh durumuna en uygun imgelerin peşine düşmesi arasında, gidip gelen kafa karıştırıcı bir yolculuktur.

Hiç şüphesiz böylesine bir tahayyül ve öz-imaj* süreci eşyaların dünyasıyla bağlantılı bir zeminde vuku bulmaktadır. Virginia Woolf, 'The new dress' adlı kısa hikâyesinde ilk kez giydiği bir elbiseyle aynanın karşısına geçen bir kadının bu kıyafetle alakalı düşünme biçimlerini okuyucuya aktarmaktadır:

Lambanın yanmasıyla etrafa saçılan ışık kadının varlığını haberdar etmiştir. Tüm endişelerinden sıyrılmış ve yüzündeki kırışıklıklardan arınmış olan bu hanımın, kendi varlığıyla ilgili hayal ettiği ne varsa karşısında durmaktadır; İşte size güzel bir kadın... Sadece bir an için[...] Orada durup ona bakan kişi, yer yer beyazlamış kırmızıya çalan kahverengi saçlarına taranarak şekil verilen gizemli ve bir o kadar da çekici bir kızdır. Kadının özünde varolan kendi ruhudur; Aslında aynada derin derin silu-

(Oxford: Blackwell, 1987), s. 77-95.

* Öz-imaj; Kişinin kendisi hakkında hissettikleri ve düşündüklerinin toplamı, kendine ne olduğuna ilişkin imaj. Bu imaj, gerçekçi olabileceği gibi fantastik veya idealleştirilmiş de olabilir. (çev.)

etini hayranlıkla izleyen bu kadını kendisi hakkında iyimser, sevgi dolu ve müspet bir düşünceye sevk eden şey, yalnızca kibir ve kendini beğenmişlik hâli değildir.[145]

Modern imgesel hedonizm, Woolf'un tasvir etmeye çalıştığı aldatıcı tecrübenin birçok özelliğine sahiptir. Ancak benim burada üzerinde durmak istediğim şey, bu benzeşmeden ziyade, hedonizmin üç farklı yönüyle söz konusu aldatıcı tecrübeden ayrılmasıdır. Hiç şüphesiz bunlardan ilki onun fiziksel bir varlığa sahip olmamasıdır. Woolf'un hikâyesinin kahramanı Mabel, yeni elbisesinin kolunu ayarlama çabasındadır. Bir video oyununun başında oturan oyuncu ise görmekte, ancak dokunamamaktadır. Aslında her iki durumda da Baudrillard'ın semboller dünyasına atıfta bulunulmaktadır. Fakat Mabel'in yaşadığı tecrübe, maddi dünya ile ilintili iken, diğeri için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir.[146]

Birincisiyle yakından irtibatlı olan ikinci bir ayırıcı özellik ise, duyular ile hisler arasında farklı bir ilişki biçiminin bulunmasıdır. Şayet duyuların geleneksel tüketimi tahakküm altına aldığını varsayarsak, hislerin de modern olanı kuşatacağı gerçeğini kabul etmek zorunda kalacağız. Modern hedonizmin imgesel dünyası -filmler ve oyunlarda- zafer ve mağlubiyet, aşk ve nefret, korku ve cesaret gibi birbirleriyle tezat teşkil eden güçlü durum ve duyguların ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Aslında bu ve benzeri hâllerin daha önceki tüketim tarzlarında var olmadığını iddia etmek yahut sonraki dönemlerde heyecanın yitirildiği konusunda ısrarcı davranmak akılsızlıktır. Gözlemlemek -bu şuurlu eylem modern imgesel hedonizmin temel faaliyet alanı kabul edilmektedir- hissi bir davranış biçimidir. Aynı şekilde erkeklerin internet sitelerindeki milyonlarca imge içerisinden, bilgisayarlarına indirdikleri cinsel görüntülerin de hislere hitap ettiği açıktır. Ancak modern

145. Virginia Woolf, 'Yeni elbise', Woolf, *The Haunted House and Other Stories* (1944; Londra: Hogarth Press, 1962), s. 51-2. Bu örnek için Colin Campbell'a sonsuz şükranlarımı sunarım.

146. J. Baudrillard, 'Tüketim toplumu', *Jean Baudrillard: Selected Writings*, ed. M. Poster (Cambridge: Polity, 1988).

hedonizm açısından tecrübe etmek ve hayal kurmak arasındaki dengenin, ikincisinin lehine doğru taraf değiştirdiği konusunda çok fazla şüphe yoktur.

İstimna konusundaki gelişi güzel ifadeler doğrudan doğruya, son ve en önemli ayırıcı özellikle bağlantılıdır. Modern tüketim ve bilhassa da bu tüketim anlayışının imgesel kısmı ebedi bir *yalnızlık* tecrübesine dayanmaktadır. De Tocqueville'nin bölüm başında değindiğimiz, bireyselleşmenin doğuracağı sonuçlar konusundaki uyarıları, burada bir kez daha karşımıza çıkmıştır: *'bireyselleşme neticesinde insanlar sonsuza dek kendi içlerine kapanacaklar ve en nihayetinde vicdanlarıyla baş başa kalıp yalnızlığa mahkûm olacaklardır.'*[147] Önceleri günlerinin giderek daha fazla bir bölümünü arabalarında geçiren yalnızlığa mahkûm Amerikalıların hayat hikâyelerinden bahsetmiştik. Bu, modern yaşamda karşılaştığımız istisnai bir durum değil aksine sürekli tekerrür eden bir davranış biçimidir.

Modern imgesel tüketim ile giderek artmakta olan bireysel izolasyon arasındaki irtibat hakkında verilebilecek en iyi örneklerden bir tanesi, Walkmanlerin yaygın bir biçimde kullanılmasıdır. Bu durum özel bir ilgi uyandırmaktadır. Zira bu sefer, analiz etmeye çalıştığımız tüketim anlayışının görsel olmaktan ziyade, işitsel bir yönüyle karşı karşıya kalınmıştır. Bu alışkanlığın sağladığı kazanımlar doğrudan doğruya gözle görülebilmektedir. Bireyler bu sayede seyahat ederken, plajda uzanırken, yürüyüş yaparken, işe gidip gelirken vb. durumlarda tercih ettikleri müzik türünü dinleme olanağına kavuşmuşlardır. Bu, fevkalade modern bir ayrıcalıktır. Bunun yanı sıra tartışma konumuzla yakından alakalı olduğu için bu noktada bahsi geçen alışkanlığın negatif etkilerine de değinmekte yarar vardır. Walkmanlar, kullanıcılarını etraflarındaki dünyadan tecrit ederler. Aynı zamanda insanları gündelik hayatın kaçınılmaz gürültülerinden sakınmaya teşvik ederler. Trenin raylar üzerindeki çıtırtısı, gazete sayfalarını

147. Bkz., bu bölümün başına.

çevirirken çıkan hışırtı, duraklarda açılan kapıların gürültüsü ve Walkman kullanıcısının çevresini saran kimseler tarafından yalnızca boğuk bir çınlama şeklinde duyulan ve çok az rahatsızlık veren herhangi bir başka ses, kendisini müziğin ritmine kaptırmış birisi için hiçbir anlam ifade etmemektedir. Walkmanler sayesinde insanlar etraflarına bir başka gözle bakar ve adeta yaşadıkları çevreyi dönüştürürler. Doğrudan kulaklara hitap eden güçlü ve etkileyici müzik, kişinin kendisine, çevresine ve yakınlarına yönelik bakış açısını tamamen farklılaştırmakta ve onu toplumdan soyutlamaktadır; *Onlar* burada, fakat ben sanki başka bir yerdeyim. Yahut 90'lı yılların ortasında bu konu hakkında incelemelerde bulunan bir araştırmacıya Londralı bir kızın haykırdığı gibi: *'Bu tıpkı tek taraflı bir aynaya bakmak gibi bir şey. Ben onları görüyorum ama onlar beni fark etmiyor.'*[148] Burada **'zihni süreçler'** bakımından yanlış giden ve yeni olan hiçbir şey yoktur. Genellikle bizler özgürlüğün ve kişisel dokunulmazlığın tadına varmak ve kısmen de olsa kendimizi içinde bulunduğumuz çevreden soyutlayabilmek için bağımsız yaşamayı tercih ederiz. Ancak toplumsal kurum ve normlardan uzaklaşarak, toplumla ekran yahut telefon vasıtasıyla temas kurma eğiliminde olmak veya hiçbir münasebette bulunmamak kendimize haksızlık etmek demektir. Aslında hepimiz güzel nağmeler seslendiren deniz perileri tarafından büyülenen, modern zaman Odisseas'larıyız. Eğer öyle ise bizi güvenli karalara taşıyacak kulakları kirden pas tutmuş o kürekçiler nerede?

ROMANTİZM VE REKLÂM

Bu noktada bir an için bireyin Romantizm algısına geri dönmek faydalı olacaktır. Bireysel hissiyatı temel alan Romantik teveccüh ve duyarlık ile kişisel tatmin arayışına girmenin, 19.

148. Bkz., Michael Bull'un manalı makalesine 'Tüketim kültüründe sesin işgali: Walkman iştiyakı üzerine tetkikler', *Journal of consumer Culture*, 2 (2002): 88.

yy.'ın ilk yarısında yükselen bu hareketi, birbirleriyle tezat teşkil eden zıt kutuplara doğru yönlendirdiğine, kitabımızın bu bölümünde daha önce de değinmiştik. Bu eğilim ya toplumsal hayattan elini eteğini çekip yalnızlığa hapsolmak, yitik ve geri getirilmesi mümkün olmayan geçmişe özlem duymak şeklinde yahut da kendisini feda edercesine dünyaya bağlanıp, şiddetle onu arzulamak biçiminde tezahür etmektedir. Bazen insan ömrü içerisinde her iki eğilime de şahit olunabilmektedir. Modern özerk imgesel hedonizmin ürettiği sonuçlar bu derece çok yönlü değildir. Hedonizmin telkin ettiği hayalcilik, emrimize amade kıldığı vasıtalar, kendinden türeyen imgesel düşlerin zenginliği... Bütün bunlar bireyin eleştirel bir işbirliğindense, toplumdan bağımsız hareket etmeyi yeğlediğinin, en güçlü belirtileridir. Gelişen dünyada ferdiyetçilik, tarihsel anlamda 1968'den beri, güçlü bir biçimde bu noktaya doğru evrilmektedir. Luc Boltanski* ve Eve Chiapello'nun deyimiyle modern kapitalizm, oldukça başarılı bir şekilde 68 kuşağının 'yaratıcı eleştiri' anlayışıyla bütünleşmekte, devrimci öğrencilerin idealist fikirlerini, kendisini gerek maddi gerekse de imgesel olarak, tüketim âleminin vasıtalarıyla ifade etmeye çalışan, yeni bir Romantik bireycilik ülküsüne dönüştürmektedir.[149]

Bir kez daha kendisine biçilen rol, sınırlı bir biçimde de olsa, yaşanan bu süreç için tercihlerin ne kadar hayati bir önem arz ettiği gerçeğini gözler önüne sermiştir. Modern reklâmcılık imgesel hedonizmin yürürlükte kalma süresini bir hayli uzatmaktadır. Ortaya çıktığı günden beri reklâmcılık esas itibariyle ürünlerle ilgilenmektedir. İngiliz şair Philip Larkin 1964 yılında bu hususla alakalı şu mısraları kaleme almıştır:[150]

---

* Luc Boltanski: Sosyolog. Fransa'da yeni 'pragmatik' ekolün önde gelen isimlerindendir. (çev.)

149. Luc Boltanski ve Eve Chiapello, *Le Nouvel Esprit du capitalisme* (Paris: Gallimard, 1999); aynı zamanda bkz., Peter Wagner, 'Azat etme projesi ve politikanın imkanları yahut 1968 sonrası bireyciliğinde yanlış giden nedir?', *Thesis Eleven*, 68 (2002): 31-45.

150. P. Larkin, 'Esaslı güzellik', Larkin, *The Whitsun Weddings* (New York:

Bütün yolları kesen odalar kadar geniş çerçeveler
Ve caddeleri boydan boya kuşatan muazzam somunlar
Mezarları perdeleyen kremalar;
Gecekonduları büyük bir sitayişle kaplarlar;
Motor yağı ve dilimlenmiş som balıkları
Işıldar, ışıldar ve ışıldarlar
İşte bu resmin kareleri bize hayatı sunacaklar.

Kademeli olarak ortaya çıkış tarihi ülkeden ülkeye değişiklik gösterse de reklâmcılık 'motor yağı'nın yahut 'dilimlenmiş som balığı'nın tabiatında mevcut olan niteliklerden ziyade, bir ürünün romantik bir yaşam biçimi yahut farklı bir hayat felsefesi sunup sunmadığıyla ve duyguları harekete geçirip geçirmediğiyle ilgilenmektedir. Bireyin rüyaları ve elbette ki hayalleri, genel itibariyle her yerde ve her zaman karşısına çıkan bu pazarlama kültürü tarafından esir edilmektedir. Reklâmlar insanların akli melekelerine hitap etmemekte, aksine heyecanını arttırmakta ve duygularını kamçılamaktadır. Bu da tıpkı Larkin'in şiirinde anlattığı gibi, hayatın nasıl olması gerektiğinden çok, nasıl olabileceğiyle alakalı bir durumdur. Tüketiciler sürekli bir eğlence hâli içerisinde olmaya zorlanmakta ve kendilerini başkasıymış gibi hayal etmeye teşvik edilmektedir. Sigaralar, köpüklü alkolsüz içecekler, farklı blucinler, bira çeşitleri ve son zamanlarda zihinleri meşgul etmeye başlayan araba markaları... Bütün bu suni gereksinimler romantik aşklar, uzak diyarlara seyahatler, akıldan çıkmayan melodiler ve cinsel ihtiyaçları tatmin etme arayışları ile birleşince, reklâmların ve pazarlama kültürünün pompalamaya çalıştığı, yeni bir hayat tarzının temelleri atılmış olmaktadır. Blucinleri bir kenarda tutarsak, bu listede yer alan ürünlerin tamamı kişilerin sağlığını tehdit etmektedir. Ancak bu tehdit, yalnızca sigaralar örneğinde açıkça hissedilmektedir. Bunlar 'klişe hayatların alâmeti farikaları'dır. Aynı zamanda Starbucks kafe 'romantizm', Audi marka arabalar 'özgürlük ve hâkimiyet', Diesel etiketli blucinler için ise 'yaşamın ta

Random House, 1964), s. 42.

kendisi'ni simgelerler. Diesel'in sahibi Renzo Rosso bu hususla alakalı şunları söylemektedir: *'Diesel kavramı her şeydir. O bir yaşam biçimidir, hayatın ta kendisidir ve yalnızca bir giyim tarzı değil aynı zamanda bir alışkanlıktır.'* Ve Starbucks firmasının pazarlama müdürüne göre *'o benliğinizi size geri verecek, ruh ve hissiyatınızı okşayan büyük bir oluşumdur.'*[151] Dışarıdan bakıldığında bu sözler karışık ve anlamsız gelebilir. Fakat hiç kimse bu iddialı ifadelerin insanlar üzerinde bıraktığı etkiyi göz ardı etmemelidir. Reklâmlar, tüketici kapitalizminin şırıngalarıdır, muazzam bir harcamanın ve olağanüstü bir maharetin ürünüdür; otuz saniye boyunca beyinlerimize farklı arzu ve hevesler enjekte etmeyi amaçlamaktadır. Reklâmlar sayesinde her şeye sahip olup, kendini daha değerli hissetme hülyası, büyük bir cesaret örneği sergilenerek hayata geçirilmek istenmektedir.

Yaptıkları işin cazibesine inanmayan bazı reklâmcılar, alaycı bir üslupla tüm bu söylenenlerin boş lakırdıdan ibaret olduğunu iddia etmektedir. Onlar, bu endüstrinin sevilen bir imaja sahip olduğu gerçeğini de kullanarak, reklâm yoluyla pazarlamanın, yalnızca topluma belirli ürünler hakkında yol gösterip ışık tutma gibi bir vazifesinin bulunduğu fikrini ortaya atmışlardır. Bu, gereksinimleri yaratmaktan ziyade, onları karşılamak demektir. Zira reklâmcılığın tıpkı Pavlov'un köpekleri örneğinde olduğu gibi bizleri, güdülenme neticesinde, itaatkâr bir biçimde, sürekli doğru dürtüsel tepkiyi ortaya koyacak şartlı refleks sahibi kimseler hâline getirebilecek hiçbir bilimsel arka planı yoktur. Onlara göre tüketicilerin gereksinimlerini önceden kestirmek pek mümkün değildir. Ayrıca üzerinde yaşadığımız dünya, öylesine karmaşık bir yapıya sahiptir ki, en pahalı ve tutarlı pazarlama stratejileri bile, insanları fena hâlde yanıltabilmektedir. Aslen bir İngiliz olan ve Amerika'nın reklâmcılık alanında en tanınmış simalarının başında yer alan David Ogilvy, 1962 yılında kendisine sorulan bir soruya, eleştirel ve aynı zamanda da oldukça sert bir üslup-

151. Klein, *No Logo*, s. 25, 64, 153.

la şu cevabı vermiştir: *'reklâmcılık daima daha fazlasını ister, ancak bu arzusunu hiçbir zaman yerine getiremez. Kamuoyu farklı kanallarda tekrar tekrar izleyiciye sunulan reklâmların birçoğundan **sıkılmıştır** ve bunları görmezden gelmek gibi yepyeni bir haslet edinmektedir.'*[152]

Bazılarımızın reklâm bombardımanı nedeniyle dehşete düştüğü doğrudur. Bunun yanı sıra reklâmların sürekli kendilerini tekrar etmeleri de oldukça sıkıcı bir durumdur. Ancak bu saldırıyı bertaraf etmek için geliştirilen savunma mekanizmasının güçlü ve ikna edici olması beklenmemelidir. Şayet reklâmcılık yukarıda bahsedildiği derecede tesirsiz ve görmezden gelinebilecek bir pazarlama vasıtası ise, bu uğurda milyonlarca dolar harcamaya devam etmenin arkasında yatan iktisadi mantığı kavramak güç olacaktır. Diğer taraftan reklâm yoluyla pazarlamanın yalnızca topluma ışık tuttuğu iddiası da pek inandırıcı değildir. Reklâmcıların toplum hakkındaki kanaatleri oldukça dar bir çerçevede sadece pazarlanan ürünü satın alma çabası içerisinde olan kesimle sınırlıdır. Toplumun geri kalanı (yani dünya nüfusunun büyük bir kısmı) hesaba katılmamakta ve yok sayılmaktadır. Zira satın alma imkânlarından yoksun olanların bahsetmeye değer bir hayatları da yok demektir.[153] Eğer reklâmcılık toplumun hakikatlerini yansıtma konusunda samimi ise, reklâmların genel itibariyle yoksullukla mücadele eden dünya halklarının bu derdine çare aramayı hedefleyen ve insanların o acımasız global tüketim halkasının neresinde yer aldıkları konusunda dikkatini çekmeyi amaçlayan bir 'sosyal' içeriğe sahip olması gerekir. İtalya'da Silvio Berlusconi'nin hiçbir gayret sarf etmeksizin ülkedeki medya sektörünü hâkimiyeti altına alan

152. S. Fox, *The Mirror Makers: A History of American Advertising and its Creators* (New York: William Morrow, 1984), s. 329 ve Ogilvy'nin kariyeri için s. 225-39.

153. Bu ve diğer noktalar için, Michael Schudson, *Advertising, the Uneasy Persuasion* (New York: Basic Books, 1984), s. 235-8: 'Kısacası, satıcıları dinleyen tüketiciler bilinçli vatandaşlar değildir. Onlar önceden belirlenmiş bir dizi seçenek arasından birisini tercih etmek zorunda kalan cılız seslerdir' (s. 236).

Mediaset şirketi asgari düzeyde de olsa 'toplumsal açıdan sorumlu reklâmcılık' hareketini başlatabilmek için, yirmi yılı aşkın bir süre beklemeyi tercih etmiştir. Bu yeni reklâmcılık akımı televizyonlarda düzenli olarak yayınlanan binlerce reklâm arasından yalnızlarca onlarcasını etkileyebilmiştir[154] ki, bunlar da, incir çekirdeğini doldurmayacak basitlikte reklâmlardır.

Demek ki reklâmcılar, sundukları projelerle ne kadar güçlü ve etkin olduklarını hissettirseler de, toplum üzerinde mutlak bir egemenlik kuramamaktadırlar. Aslında bu kimselerin gereksinim duyduğu şey, genellikle öyle varsayılsa da, yalnızca bu projeler değildir. Modern tüketimin muhtevası ve sahip olduğu vasıtalar yoluyla insanlar, daha önce hiç görülmedik sayıda bireysel, imgesel, hedonistik ve romantik seyahatlere sürüklenmektedir. Ancak hakikatle yüzleşmekten sonsuza kadar kaçmak mümkün değildir. Her insanın hayatında 'mekânsızlık' kavramının tarif etmekte yetersiz kaldığı bir *gerçekleme* anı vardır. Hakikatle yüzleşmek bir anda olup bitebilir. Fakat gerçek dünyada hayalcilikten arınmış alternatif ve tutarlı bir bakış açısı mevcut ise, bu yüzleşme anı tahmin edildiğinden çok daha uzun sürecektir. Er ya da geç insanlık mutlak olana ulaşmak, yeni davranış kodları belirlemek ve bunları tecrübe edebilmek için, kendisini gerçeklik karşısında sınama ihtiyacı duyacaktır.[155] Eleştirel bireycilik ve tüketici kapitalizmi hususlarında ise, bize düşen, ne tarz bir davranış biçimine gereksinim duyulduğunun tahkikatını yapmaktır.

GÜNDELİK HAYATA DAİR ALTERNATİF OKUMALAR VE PASAJLAR

Michel de Certeau, o ünlü eseri *The Practice of Everyday Life*'ın giriş kısmında tüketicilerin, kendilerine ait olamayacak kadar geniş bir âleme göç ettiklerini ve misafiri oldukları bu âlemin,

154. Paul Ginsborg, *Silvio Berlusconi: Television, Power and Patrimony* (Londra: Verso, 2004), s. 21.

155. Campbell, *The Romantic Ethic*, s. 214.

içinden çıkılamayacak kadar sıkı dokunmuş bir ağ ile kaplı olduğunu söylemektedir.[156] Böylesine kozmik bir sisteme rağmen yazar, gündelik hayat üzerine bizim meramımızla da yakından alakalı yepyeni bir bakış açısı getirmiştir. De Certeau, açıkça göğüs germenin tavsiye edilebilir bir durum olduğuna yahut başarı ihtimalini arttıracağına inanmamaktadır. Bunun yerine sabit güç *sarf etmenin* daha yararlı olacağını söylemekte ve imalı anlamlar yüklediği bir dizi eyleme atıfta bulunmaktadır: mırıldanma, şikâyet etme, düzenbazlık, eğlenceli keşifler, çok yönlü taklitler ve fiili işbirliği... Bütün bu eylemler potansiyel 'direnç' unsurlarıdır. Ona göre bir usul dairesinde hareket etmek yani taktik, strateji belirlemekten daha önemlidir. Taktik bir muharebe tarzıdır ve 'hareket hâlindekini yakalama' imkânı olduğu kadar sürekli 'manevra yapılacak alanları' kullanmak da demektir. Siyaset beklenmedik olaylara gebedir. Birbirlerinden bağımsız anlık hadiselerin birleşimi bireyi 'disiplinli' bir toplumun denetiminden uzaklaştırmaktadır.

Başarıya ulaşacağına pek ihtimal verilmeyen fakat zihinlerde kalıcı bir etki bırakması itibariyle önemli olan bir diğer tatbiki eylem de kentte yürüyüş yapmaktır. De Certeau'ya göre yürüyüş sırasında atılan adımlar 'sayısız özelliğin bir araya gelmesi'ni sağlamaktadır. Yazar bu hususiyetleri şematiğe dökmeye *Aeneid* şiirinden bir alıntı yaparak başlar: 'Tanrıça attığı adımlarla tanınabilir.' Nerede yürüdüğümüz 'burası' ve 'orası' kavramlarını nasıl oluşturduğumuz, caddelere verilen isimlerin her birimiz için neyi çağrıştırdığı, yürürken hangi rotayı niçin tercih ettiğimiz... Bütün bunlar 'günlük ifade biçimlerinin modern sanatsal uygulamalarıdır': *'Uzun şairane yürüyüşler nasıl panoptik* olduklarına bakılmaksızın*

156. Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley: University of California Press, 1988), s. xx ve 'Genel takdim'in tamamı için, s. xi-xxiv; orijinali *L'Invention du quotidien*, c. 1: *Arts de faire* (Paris: Union Générale des Editions, 1980).

* Panoptik 'gözetleme toplumu' anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıkan bir hapishane kontrol sistemidir. Amaç nezaret altında tutulan bir kişiyi her an her yönden görünür kılmaktır. Burada görülmeden görebilme anlamında olsa gerektir. (çev.)

uzamsal (mekânsal) teşekküllere yön vermektedir: Yürüyüş ne bu unsurlara yabancıdır (yalnızca sınırları önceden tayin edilmiş bu uzamsal (mekânsal) dairenin içerisinde gerçekleşebilir) ve ne de onlarla uyum içerisindedir (hareket kabiliyetini bu unsurlardan almamaktadır). O, yalnızca bu uzamsal (mekânsal) unsurların arasında belirsizlikler ve gölgeler yaratır."[157]

Alternatif uygulamalar için gündelik hayatın dokusunu teşkil eden mikro eylemlere bakmak gerekir. Şayet televizyon reklâmları egemen tüketim toplumu için filtre vazifesi görüyorsa, verdiği mesajların yoldan çıkartabileceği ve hatta yaratıcıları üzerinde ters tepki doğurabileceği karşı hareketler de var demektir. 'İdeal sınırları zorlamak' diyerek sözlerine başlayan De Certeau'ya göre *'tüketicilere ait bu tuhaf uygulamalar ve hilebazlıklar disiplin karşıtı bir oluşumun ortaya çıkışına zemin hazırlamaktadır.*"[158]

De Certeau olaylara yaklaşım tarzını ve öngörülerini hiçbir zaman günlük siyaset teorisine göre şekillendirmemiştir. Aslında böyle davranarak ortaya attığı hipotezin doğasına aykırı hareket etmektedir. O, teşebbüslerini önceden planlanmış yahut koordine edilmiş her hangi bir eylem biçimindeki gibi, bilinçaltına dayanarak içgüdüsel bir yöntemle ve ihtiyari bir şekilde gerçekleştirmektedir. Bunun yanı sıra kullandığı metot, temel problemi en ince ve hassas noktalarına kadar sorgulayabildiği için bir hayli kıymetlidir. Yukarıda ana hatlarıyla kendisinden bahsedilen tüketim modelinin ziyadesiyle yıkıcı olan etkilerini tersine çevirebilmek için, neler yapılabileceği sorusu burada kendisine değindiğimiz temel problemin özünü oluşturur.

KİBİRE VE GÖSTERİŞE KARŞI ŞENLİK ATEŞİ

Floransa'da 1497 senesindeki Karnavalın son gününde ve bir yıl sonra aynı tarihte Signoria Meydanı'nda büyük bir tören gerçekleştirildi. Bu merasim o dönemde Floransa Cumhuriyeti

157. A.g.e., s. 101 ve daha genel olarak böl. 7, s. 91-110.
158. A.g.e., s. xv.

sınırları dâhilinde hatırı sayılır bir manevi güç ve etkiye sahip radikal Dominikan tarikatı rahiplerinden Girolamo Savonarola tarafından tertip edilmişti. Savonarola, Floransalıların zevk ve sefahate dayalı gösteriş meraklısı bir tüketim anlayışına sahip olduklarını düşünüyor ve bu duruma şiddetle karşı çıkıyordu. Karnaval sırasında bölge halkına o güne kadar az ya da çok gönülden biriktirdikleri mülk ve serveti temsilen, kendilerine ait o an için ellerinde ne varsa kent merkezindeki meydanda yakmaları talimatını vermişti. Bu sayede birkaç farklı katmandan meydana gelen piramit şeklinde yüksek bir yapı ortaya çıkmıştı. Piramidin en altında takma sakallar, maskeler ve karnaval kostümleri vardı. Bunların hemen üstünde aralarında Boccaccio'nun da bulunduğu İtalyan ve Latin şairlerin pek kıymetli eserleri bulunmaktaydı. Bir sonraki katmanda kadınlara ait ziynet ve süs eşyaları, esans ve parfümler, aynalar, peçe ve peruklar, udlar, harplar, satranç tahtaları ve iskambil kâğıtları sırasıyla üst üste yığılmıştı. Nihayet en tepede ise tablolar bilhassa da güzel kadınlara ait olanlar yer almaktaydı. 1497 yılında bu tuhaf ve dikkate değer törene şahit olan Venedikli bir tüccar, yakılmak üzere kenara atılan bu eşyalar için, Floransa hükümetine 22,000 altın florin teklif etmişti. O dönemde tutulan kroniklere göre Ona verilen cevap, kendisinin de bir portresinin resmedileceği ve diğerleriyle birlikte yakılacağı olmuştu.[159]

Her ne kadar modern zamanda bu tarz bir uygulamanın ciddi sansasyonlara neden olacağı düşünülse de, Savonarola'nınki burada taraftarı olabileceğimiz bir yaklaşım

159. Burckhardt, The Civilisation of the Renaissance, s. 295-6. Olabilecek muhtemel bir ikinci durumla alakalı güncel bir gözlem için L. Landucci, Diario fiorentino dal 1450 al 1516 (Floransa: Sansoni, 1883), s. 163, 27 Şubat 1498; aynı zamanda Lorenzo Polizzotto, The Elect Nation: The Savonarolan movement in Florence, 1494-1545 (Oxford: Clarendon Press, 1994), 38 vd., Bunlar Savonarola'ya özgü gösteriler değildir. Daha erken tarihlerde diğer İtalyan kentlerinde San Bernardino'nun müritleri de şenlik ateşleri yakmıştır. Bu hadiseye nazaran güzellik, kadın düşmanlığı ve cinsiyet ilişkileriyle alakalı daha derinlikli bir tartışma için bkz., Elisabeth Cropper, 'Giriş', E. Ames-Lewis ve M. Rogers (eds), Concepts of Beauty in Renaissance Art (Aldershot: Ashgate, 1998), s. 1-11.

değildir. Birileri bu din adamının Floransa'daki tüketim ifratına yönelik ikaz ve açıklamalarını sempatiyle karşılayabilir. Zira bugün kentin merkezinde küçük bir gezintiye çıkmak bile, modayı takip etme dışında hiçbir amacı olmayan mağazaların, Floransa'yı nasıl çorak bir araziye çevirdiklerini görmek için yeterlidir. Ancak bu kurnaz din adamının getirdiği çözüm, öyle ya da böyle aşırı tutuculuktan başka bir şey değildir. Aslında bu bir teokrasi yaratma çabasıdır. O, baştan kaybetmiştir. Çünkü modern tarihin değişmez meselesi olan sınırlayıcı otoriter yapı ile bireye sınırsız seçme hakkı tanıyan tercihte bulunma hürriyeti arasındaki kavga, er ya da geç ikincisinin lehine neticelenecektir.

Kanaatimce bunun yerine, gündelik hayatta serbestçe gerçekleştirilen bireysel fiillerin, bir hayli etki bırakan kümülatif sonuçlarına vurgu yapmak daha yararlı olacaktır. Şayet kolektif bir düşünce ve bunun sonucunda da alternatif bir tüketim modeli yaratılır ve bu model yaygın bir biçimde kabul görürse, her birimiz öyle ya da böyle, bu yeni oluşuma katkı sunabiliriz ve bu şekilde davranarak, gündelik hayatımızla ilgili meselelere daha duyarlı bireyler hâline geliriz. Bu noktada aklıma Antonio Gramsci'nin *Prison Notebooks* adlı çalışmasında değindiği 'moleküler eylem' fikri gelmektedir. Gramsci'ye göre, 19. yy.'ın ortalarında Mazzini'nin demokratik Eylem Partisi'nden Piedmont bölgesindeki monarşik anlayışa doğru giderek artmakta olan eğilim, (gerek Mazzini gerekse de Piedmont monarşistleri, Risorgimento hareketine* ilerici ve reformist bir bakış açısıyla getirilebilecek çözümlerin karşısındadır) neo-ulusçuluk düşüncesinin egemen olduğu ülkede, yönetimi elinde bulunduran seçkin sınıfın kompozisyonunu ve siyasi görüşlerini değiştirmesini sağlamıştır. Gramsci, bu süreci, hâli hazırda mevcut olan etmenleri dönüştüren moleküler bir değişime benzetmektedir.[160] Şüphesiz bu tip mole-

* Risorgimento: İtalyanca yeniden doğuş anlamına gelir, İtalyan birliğini kurmak amacını taşıyan insanların hareketi. 19. yy.'da başlatılmıştır. (çev.)

160. Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, ed. Q. Hoare ve G. Nowell Smith (Londra: Lawrence & Wishart, 1971), s. 109.

küler eylemler, yalnızca egemen elit sınıfın elini güçlendirme çabası içerisinde olanların ekmeğine yağ sürmez. Aynı zamanda tam aksi bir cihette fonksiyon icra ederek, de Certeau'nun ortaya attığı gündelik hayatın potansiyel 'direnç' unsurlarını da, ('mırıldanma', 'şikâyet etme' ve 'düzenbazlık') bir araya getirebilir. Bunlar değişime ivme kazandıran motor güçlerdir.

TABİAT

Bu 'tersine çevirme' sürecinde Romantizm hayati bir rol üstlenmektedir. Romantik fikirlerin bireysel hazzı meşru kılmak, modernitenin hiç durmadan devam eden tüketim anlayışına ivme kazandırmak ve bireylerin imgesel hedonizm hayallerini popülarize etmek ve tanımlamak bağlamında ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu, Colin Campbell'ın örneğinde daha önce müşahede etmiştik. Ancak Romantik tahayyülün gücü bununla da sınırlı değildir. Gerçeklemeyi sorgularken, adeta hayalleri canlandırıp hayata geçirirken ve onlara ulviyet kazandırırken romantizmin üzerine düşeni hakkıyla yerine getirdiğini göz ardı etmemek gerekir. Bu bizim doğayla münasebetlerimizde olduğu kadar hiçbir yerde bu derece saf ve samimi bir biçimde hissedilmemektedir. William Wordsworth yaklaşık iki yüzyıl önce olağanüstü bir öngörüyle şu dizeleri kaleme almıştır:[161]

Dünya er ya da geç fazlasıyla bizim olacaktır
Almak ve harcamak... Gücümüzü boş yere tüketmekteyiz:
Doğada gördüğümüz çok az şey bizimdir
Kalplerimizi alçakça bir amaç uğruna satmaktayız!

Bununla birlikte kendi tahayyüllerimizi kullanarak bu gelgiti tersyüz etmek mümkündür. 'Yeşil'in tüketilmesi konusunda ihtiyatlı bir tarihsel geçmiş önümüzde durmaktadır. Burada amaçlanan özelde ekolojik hayatı muhafaza edebilecek ürünleri seçmektir. Bu çaba sayesinde o hassas doğal dengeyi tahrip

161. William Wordsworth, 'Dünya çok fazla bizimledir', H. Gardner (ed.), *The New Oxford Book of English Verse* (Oxford: Clarendon Press, 1975), s. 507.

etmekten ziyade, korumayı başaran bizler, iyi ve hayırlı bir işe imza atmış kimseler olarak, toplum içinde saygın bir konuma yükselebiliriz. Bu tip ürünleri daha yaygın bir şekilde mevcut kılabilmek için, neler yapılabileceği ve bunların ne tarz ürünler olacağı konusundaki tartışma çok hararetlidir ve karmaşık bir hâl almıştır. Ancak hedeflerimiz açısından düşünüldüğünde en önemli şey bir yerlerden başlamaktır. Asgari düzeyde bile olsa gündelik hayatın çekim gücüne kapılmak, bizleri tahrip ve imha etme duygularından arındırarak, geçmişten bugüne süregelen muhafaza ve ıslah etme kültürünün içine çekmektedir. Bu noktadan hareketle, tercihte bulunmak ise kişileri, topluma egemen olan reklâmcılık kültünün (sanıldığı kadar güçlü olmasa da) dalgasına kaptırmak demektir. Bireyin belki de hatırı sayılır bir heyecan ve heves içinde, kendi hayatıyla ilgili hayallere dalması, de Certeau'nun 'mırıldanma', 'şikâyet etme', 'düzenbazlık' ve 'eğlenceli keşifler'den oluşan potansiyel 'direnç' unsurlarının bir parçasıdır.

Gündelik hayatımızda suya yönelik yaklaşımlarımız da fevkalade bir öneme haizdir. Üzerinde yaşadığımız dünyanın neredeyse tamamında, toplumsal bir merak ve hevese bağlı olarak, küçük plastik şişelerdeki suyu satın almak, cazibeli ama bir o kadar da hatalı bir davranış hâline gelmiştir. Caziptir çünkü sürekli su tüketmek vücudumuz için çok yararlıdır. Bunun yanı sıra mütemadiyen fokurdamakta olan bir gezegende içilen buz gibi bir bardak su, öfkemizi yatıştırmakta ve bizi sükûnete davet etmektedir. Ancak ihtiyaçtan fazla su tüketmenin yahut suya gereğinden fazla para harcamanın, aksi bir tesirle bizleri şaşkına çevireceğini de unutmamak gerekir. Her hâlükarda bizler, işyerlerimizde gerektiğinde halkın da yararlanabileceği, sebil bir su membaının varlığı konusunda ısrarcı olmak durumundayız. Zira su, haddinden fazla israf ettiğimiz, fakat yokluğunda da şiddetli çatışmalara neden olabilecek en kıymetli doğal kaynaklarımızdandır.

Gündelik hayatımızı farklı bir bakış açısı ile doğayla irtibatlandıran pek çok unsur vardır ki, su, yalnızca bunlardan

bir tanesidir.[162] Burada önemli olan tüketim ile doğa arasındaki münasebetin farkına varmaktır. Öte yandan romantizm özlemini de kamuoyunun otomobillere yönelik ilgisinden ziyade, bir kez daha Wordsworth'a geri dönerek, yüzümüze çarpan rüzgârın esintisini hissedercesine yahut gezegenimizde güzel ve masum olan ne varsa onlara bekçilik edercesine bir duyarlılıkla açıklamak gerekir. Ancak gündelik hayatımızdaki unsurları, moleküler anlamda katkı sağlayabilecekleri alternatif bir tüketim modelinin hizmetine sunmadığımız takdirde, bu durumu izah etmek mümkün olmayacaktır.

ALIŞVERİŞ: ÜRETİCİ VE TÜKETİCİ İTTİFAKI

İngiliz Kilisesi'nin* beğenip onayladığı ve yeni milenyum yani 2000 yılında yayınlanmasını tavsiye ettiği bir dua kitabında, alışverişle ilgili dikkat çekici bir paragraf yer almaktadır:

Nereden nasıl alışveriş yaptığımız ve ne satın aldığımız, hayat algımız ve inandığımız değerlerle yakından alakalıdır[...] Eğer sahnede bize Tanrı'nın uşakları rolü biçildiyse, mağaza sahiplerinin oldukça güçlü bir kolektif grup oluşturduğunu söyleyebiliriz[...] Şayet yoksulluk sınırında değilsek, ürün fiyatlarının, dünyanın herhangi bir yerinde, etik anlamda, kabul edilemeyecek çalışma koşulları altında belirlendiğini düşünmeksizin, her zaman için en ucuz olanın arayışına gireriz. Aslında burada komşu ve komşuluk hakları anlayışımız üzerine vurgu yapmak niyetindeyiz.[163]

Yukarıdaki beyanata imza atmak için Hıristiyan olmaya (İngiliz Kilisesi'ni hariç tutarsak) gerek yoktur. Gündelik hayatta alışverişe çıkmak, uluslararası düzlemde ticaret yapmak, toplumsal şartlar ve bireysel yeteneklerin belirlenme-

162. I. Ivoi, 'Un bicchiere d'acqua', Ivoi, *Fare con meno* (Floransa: Arpat, 2001), s. 81-6; Vandana SHIVIA, *Water Wars: Privatisation, pollution and Profit* (Londra: Pluto Press, 2002).

* İngiliz Kilisesi: Batı Kilisesinin İngiltere kolu. Katolik ve Protestan geleneklerin bir kısmını kabul eder. Papanın otoritesini onaylamaz. (çev.)

163. *New Start Worship* (Londra: New Start, 2000), Hertz'den aktarımla, *The Silent Takeover*, s. 149-50.

sinde hayli önemli bir yere sahiptir. Antropolog Daniel Miller, tüketim üzerine kaleme aldığı birçok makalesinde *'tüketimden kaynaklanan güç kullanımının mutlak yetkiye sahip olma'* şeklinde algılanmasa bile ev hanımlarının modern dünyanın 'global diktatörleri' olduğunu iddia etmektedir.[164] Bugüne kadar alışveriş tercihlerimizi belirlerken ürünlerin nereden geldiği, nasıl imal edildiği, hangi koşullar altında üretildiği yahut yetiştirildiği, kimin neyi niçin seçtiği gibi ehemmiyetli meseleler pek göz önüne alınmamıştır. Bununla birlikte gelişen dünyada giderek daha fazla mağaza sahibi, bu soruları sormakta ve en iyi tüketimin nasıl ve hangi koşullar altında gerçekleşebileceği konusunda fikir üretmektedir. Bu, Yeşiller dışında herhangi bir siyasi parti yahut oluşum tarafından ifşa edilmeyen, ılımlı bir etki ve nispete sahip olmakla birlikte, özünde müthiş bir potansiyel barındıran gizli kapaklı bir sorgulamadır.

Tercihte bulunma konusunda İngiliz Kilisesi'nden gelen ilk aşikâr tepki, üretimi, özellikle çocukların kitlesel sömürüsüne dayanan ürünlerin, satın alınmaması yönündeki teşebbüstür. Bu durum, müdahale alanları yaratmaya dönük bir çabadır ve Nike, Gap gibi firmalara karşı düzenlenen kampanyalarla harikulade bir başarı yakalanmıştır. 1996 yılında Wal-Mart'ın düzenlediği Kathee Lee giysi dağıtma kampanyasına, adından da anlaşılacağı üzere, Amerikan televizyonlarının gözde talk-show sunucularından Kathee Lee Gifford, bizzat iştirak etmiş ve bu kampanyada isminin kullanılabilmesi için, kendisine tamı tamına 5 milyon dolar ödenmiştir. Yardım niyetine dağıtılan kıyafetler, saati 31 cent gibi çok düşük bir ücret karşılığında, neredeyse gün boyu çalışmak zorunda kalan Honduraslı çocuklar tarafından dikilmiştir. Bu durum karşısında Gifford, televizyonda gözyaşına boğulmuş ve birdenbire, sağlığa zararlı koşullar altında, az ücretle işçi çalıştıran işyerlerine karşı düzenlenen muhalif kampanyanın en aktif savunucusu hâline gelmiştir.[165] Buna rağmen daha yapılacak çok

164. Daniel Miller, 'Tüketim, tarihin öncü kolu', Miller (ed.), *Acknowledging Consumption* (Londra: Routledge, 1995), s. 34 ve 36.

165. Hertz, *The Silent Takeover*, s. 150.

şey vardır. 2002 senesinde Büyük Britanya'da yayınlanan bir araştırma, hazır giyim atölye ve mağazalarını, kitlesel ihmal ve suistimallere karşı denetleyip, bu konuda onlara yol gösterebilecek kayda değer davranış kodlarının bulunmadığını ortaya koymuştur.[166] Bunun dışında, daha sonra değineceğimiz başka olumsuz durumlar da vardır.

O zaman atılması gereken ilk adım, üretimi kesin olarak kitlesel sömürüye dayanan ve çevreye zarar veren ürünleri satın almayı ve aynı şekilde bu bağlamdaki hizmetleri kullanmayı reddetmektir. Aslında bu da, esas itibariyle menfi bir arayıştan kaynaklanan, ziyadesiyle önemli ve olağandışı bir tercihte bulunma hakkıdır. Müspet tercih diyebileceğimiz ikinci bir kategori vardır ki, bu, hem daha heyecan verici hem de daha imgeseldir. Müspet tercih, tüketiciler ile üreticiler arasında ittifak kurma fikrini temel alan bir anlayıştan doğmuştur. Tüketiciler diledikleri takdirde yaygın mağazalar zinciri mantığını kabul etmeme hakkına sahiptir. Bunun yerine bazı üreticilerle dolaysız olarak temas kurmayı tercih edebileceklerdir.

Bu tarz birliktelikler yerel, ulusal yahut uluslararası düzeyde kurulabilir. Yerel anlamda müspet tercihte bulunacak tüketiciler küçük esnaf ve zanaatkârları gözetme eğilimindedir. Aksi takdirde bir nesil yok olup gidecektir. Bu kimseler aynı zamanda vakitli vakitsiz üretilerek dondurulan ve dünyanın dört bir yanına ulusötesi şirketler tarafından taşınan, egzotik meyve ve sebzelerden ziyade, mevsimine uygun yerel ürünleri satın almayı tercih etmelidir. Bu tüketici hareketlerinin en bilinen ve maharetli olanlarından bir tanesi İtalya'daki Slow Food'dur (fast foodun zıddı yavaş gıda, çev.). Burada modernitenin moda uygulamaları çift taraflı saldırıya uğra-

166. W. Young ve R. Welford, *Ethical Shopping* (Londra: Fusion Press, 2002), s. 83-9. Yazarlar, yarım yıldızdan beş yıldıza kadar derecelendirme yapmaktadır. En yüksek orana ulaşan şirket üç yıldız ile C&A olmuştur. İçerisinde Armani, Austin Reed, Benetton, Bon Marché, Diesel, French Connection, Gucci, Hugo Boss, Jaeger, Laura Ashley, Mothercare, Tie Rack, Viyella, Yves St Laurent'in de bulunduğu birçok şirket yalnızca yarım yıldız almış yahut hiç yıldız alamamıştır.

maktadır. Bunlardan birincisi zamanın kullanımıyla ilgilidir; Gıda tüketimi hızlanmak yerine yavaşlamakta ayrıca zevk almaktan ziyade karnını tıka basa doldurma ön plana çıkmaktadır. İkincisi ise mağazalar zinciri mantığıyla alakalıdır; Slow Food hareketi dikkatle desteklenmedikleri takdirde maharet ve sırlarının unutulma riskiyle karşı karşıya kalacağı yerel hassasiyete sahip zanaatkârları tespit edip himayesi altına almaktadır.[167]

Uluslararası düzeyde insanları bir araya getiren güç Adil Ticaret* hareketidir. Burada amaçlanan Güney'deki üreticilerle Kuzey'in tüketicileri arasında özel bağlantılar tesis etmektir.[168] Kahve iki taraf arasındaki ittifakı hâsıl eden en temel ürünlerden birisidir. Takvimler 1973 yılını gösterdiğinde bir grup Hollandalı iş adamı Guatemala'daki bir kooperatiften ilk kez az miktarda da olsa kahve ithal etmiştir. Bugün Guatemala'nın en başarılı kooperatiflerinden birisi Chajul'dur. Ülkenin kuzey-batısındaki Sierra de los Cuchumatanes'de kurulmuş olan ve bir hayli itibarlı bir konuma sahip bu oluşumun 20,000 insanı ve 48 kabileyi temsil eden 3000 üyesi bulunmaktadır. Yerel nüfus esas itibariyle Maya-Ixil ve Quiché etnik gruplarına mensuptur. Yöreye ait geleneksel

167. Carlo Petrini, 'Il cibo e l'impegno', *Micromega*, quaderno supplemento al n.4 (2004), s. 7-16.

* Adil Ticaret: Gelişmiş ve gelişmemiş ülkeler arasındaki ticaret eşitsizliğini ve farklarını ortadan kaldırmak için ileri sürülmüş bir fikirdir. Kahve, şeker, kakao gibi tarımsal ürünleri üreterek hayatlarını sürdüren Güneyli çiftçilerin haklarını koruyarak, yani mamulün değerinin altında satın alınmasına engel olarak onları açlık vb. sorunlardan kurtarmayı amaçlamaktadır. Bu da Fair Trade (Adil Ticaret) logolu ürünleri satın alma bilincini edinmekten geçer. (çev.)

168. Hareketin Hollanda'daki gelişimi için bkz., N. Roozen ve F. Van der Hoff, *L'Aventure du commerce équitable* (Paris: Lattes, 2002); İtalya için, Francesco Gesualdi, *Manuale per un consumo responsabile* (Milan: Feltrinelli, 2002), İtalya'da ve uluslararası arenadaki yararlı adreslerin listesini de ihtiva eden ekiyle birlikte; temel bir başlangıç için, D. Ransom, *The No-Nonsense Guide to Fair Trade* (Londra: New Internationalist ve Verso, 2001). Alternatif Ticaret için Uluslararası Federasyon (IFAT), birçoğu Güneyli üreticiler olan 47 ülkede 143 Adil Ticaret markasıyla faaliyet gösteren bir şebekedir; bkz., web sitesine, www.ifat.org.

metotları kullanarak ürettikleri kahve yüzde yüz Arabica'dır ve kendi sınıfında dünyanın en iyisidir. Yakın döneme kadar 150,000'in üzerinde insanın öldüğü otuz yedi yıl süren iç savaş ile tanınan bir ülkenin, gözlerden uzak dağlık bir bölgesi için, Kuzey'deki tüketici nüfus ile temasa geçmiş olmak, ziyadesiyle kârlı bir durumdur. Chajul'da yaşanan değişim ile (sağlık koşullarının iyileşmesi, öğrencilere okullarını bitirebilmeleri için burs verilmeye başlanması, bölgede bir eczane ve küçük bir müze açılması) birinci bölümde kısaca izah etmeye çalıştığımız Kolombiya'daki merkezi Magdalena (Yeşil Silikon Vadisi, çev.) vadisinin koşulları arasında taban tabana bir zıtlık vardır. Şayet bunlardan birisi işgal edilmiş, meşruiyetten nasibini almamış ve terörist gruplar tarafından altı üstüne getirilmiş bölgeler için verilebilecek uç bir örnek ise, diğeri kesinlikle bunun aksine, umudun yeniden tesis edildiği, herkesin gözdesi hâline gelebilmek için uğraş veren bir yer kabul edilmelidir.[169] Global orta sınıf ile uzak bölgelerdeki kırsal nüfusu birbirine bağlayan köprüler kurmayı tercih eden tüketiciler arasında daha iyi örnekler bulunabilir. Burada kendisine vurgu yapılan şey 'gerçekleme' sürecinden ve kendisini 'mekânsız' olmakla tatmin edemeyen saf bir hayalciliğin ötesindeki alternatif bir seyahatten başka bir şey değildir.

Adil Ticaret tamamen 'gelişmekte olan' ülkelerdeki üreticilerle 'gelişmiş' ülkelerin tüketicileri arasında cereyan etmez. 'Gelişmekte olan' ülkelerin kendi bünyesinde yahut karşılıklı gerçekleştirdikleri ticari mübadele ile orta sınıfı teşkil eden daha zengin kesimlerin, tüketim faaliyetlerini yeniden gözden geçirmesi, bu ticaretin ilk safhasını oluşturur. 2000 yılında Bangladeş'in başkenti Dakka'da, Adil Ticaret hareketi, satışa sunduğu ürünlerle oldukça başarılı bir sergi tertip etmiştir. Diğer taraftan Meksika ise kendi ulusal 'Transfair' logolu ürünlerini piyasaya sürmektedir. Yine Hindistan'da elli farklı kadın örgütünü koordine eden Sahsa şirketler grubu

169. Chajul için bkz., L. Guadagnucci ve F. Gavelli, *La crisi di crescita. Le prospettive del commercio equo e solidale* (Milan: Feltrinelli, 2004). S. 17-18. Merkezi Magdalena vadisi için bkz., s. 33-4.

Kalküta'da (Batı Bengal'in başkenti, çev.) ürünlerinin yüzde 30'unu pazarladığı bir perakende mağazası açmıştır.[170]

Bu girişimlerin kullandığı dil umumiyetle kadınlara hitap etmektedir. Avrupa'da Adil Ticaret hareketine yön veren perakende mağaza yöneticileriyle, bu mağazalarda çalışan personelin yüzde 80'i kadındır. Güneye büyük oranda hâkim olan ataerkil kültür, dünya genelinde üretici ve tüketiciler arasında gerçekleşen uzun vadeli ittifakların ortaya koyduğu dinamiklere karşı bir hayli hassastır. Kitabımızın birinci bölümünde, bir toplumun güçsüz ve aciz kadın üyeleri ile yoksul köylü hanımlara özgürlük, iş ve bir dizi haktan yararlanma imkânı sağlayan, Bangladeş Kırsal Kalkınma Komitesi gibi demokratik ve yetki sahibi bir oluşum arasında yaratılan karşılıklı sinerjiye, kısaca değinmiştik.[171] Adil Ticaret girişimleri de genel anlamda bu çizgiye sadık kalmakta ve buna benzer bir cihette hareket etmektedir.

Adil Ticaret ürünlerini satın almaya dayalı 'müspet' tercihle yakından alakalı bir diğer eylem biçimi de, kişinin parasını ahlaki kurallara riayet eden bir banka yahut sermaye grubuna yatırmasıdır. Bunlardan ikincisi finansal hizmetlerin en hızlı büyüyen unsurları arasındadır. İngiltere'de 2000 yılı itibariyle bu ve benzeri bir hesaba yatırılan paranın miktarı 3,7 milyar paundu geçmiştir. Bankaların birçoğu, tıpkı konfeksiyon mağazaları gibi, bünyesindeki hesap ve yatırımları, denetim altında tutabilecek genel bir ahlak yasasından yoksundur. İngiltere'de bu özellikteki 4 banka (Lloyds TSB, Barclays, NatWest, ve HSBC) cari hesaplar pazarının %65'ini kontrol etmektedir. Ancak Co-operative Bank, Triodos Bank ve Ecology Building Society gibi istisnai kurumlar da vardır. Günümüzde Etik Yatırım Araştırma Servisi alternatif yatırım stratejilerinin geliştirilebilmesi için bir hayli emek sarf etmektedir.[172]

---

170. A.g.e., s. 30.
171. Bkz., böl.1.
172. Daha detaylı bilgi için bkz., wwwj.eiris.org._İngiliz bankaları için, Young ve Welfond, *Ethical Shopping*, s. 108 vd.

Her ne kadar etik sermaye, silah tüccarları yahut tütün ticareti yapan şirketlerin olumsuz yatırımları için perde vazifesi görse de, dünyanın en yoksul ve en uzak bölgelerine kadar ulaşabilme potansiyeline de sahiptir. Bangladeş kırsalına geri dönecek olursak, Muhammed Yusuf tarafından kurulan Grameen Bank'ın yaklaşık 36,000 köyde varlığını hissettirdiğini görürüz. Bu banka, yüz binlerce müşteriye kredi vererek onları tefecilerin elinden kurtarmıştır. Bu sayede müşterilere mikro-ekonomik tercihlerde bulunabilme imkânı sağlanmıştır

Bütün bu örnekler ve daha fazlası dünya ekonomisi ve bu ekonomiye yön veren tüketici alışkanlıkları denizinde sadece bir damla kadar yer tutmaktadır. Fakat onları önemli kılan iki temel sebep vardır. Bunlardan birincisi üretim noktasında dönüştürüm sürecine bağlı olmalarıdır. Adil Ticaret, yalnızca belirli şartlara riayet eden yerlerde üretilen ürünleri piyasaya sürmekle nam yapmıştır. Bu tarz ticareti düstur edinmiş küçük ölçekte üretim yapan çiftçiler, çıkarları doğrultusunda mücadele veren demokratik örgütlere iştirak edebilmektedir. Büyük çiftliklerde yahut fabrikalarda çalışan işçilerin ise sendikalara üye olarak, yetersiz çalışma ve barınma koşulları kadar düşük ücrete karşı söz söyleme hakları vardır. Ayrıca bu işyerlerinde çocuk emeğinin sömürülmesine ve işçilerin zorla çalıştırılmalarına müsaade edilmemektedir. Üretim yerlerinin tamamında çevre duyarlılığı konusunda belirli stratejiler geliştirilmiştir. Bunun da ötesinde alıcılar üreticilere, yaşam, eğitim ve çalışma koşullarını iyileştirmeleri amacıyla kullanabilecekleri bir sosyal 'sigorta primi' ödemeyi kabul etmek durumundadır. Chajul'daki eczane, müze ve okul bursları bahsi geçen bu primlerin neticesidir.

Burada zikredilen toplumsal talepler, dünya ticaretinin ve ürün zincirinin ve neo liberal tecrübenin gereği düşük ücretler, sağlık ve güvenliği tehdit eden unsurlar, iş emniyetinin sağlanamaması ve denetimden uzak şirketlerin olağanüstü kârlar elde etmeleri gibi olumsuz davranış biçimleriyle karşılaştırıldığında, bu taleplerle taban tabana zıtlık arz eden

güvenlik, ifade ve örgütlenme hürriyeti ve sosyal hakların bir araya gelerek oluşturdukları fayda ve fazilet dairesine yönelme potansiyelinin var olduğu görülür. Bu fevkalade büyüleyici bir alternatif modeldir. Bu sayede, arzu edilen şekilde Kuzey ve Güney'e ortak hedef ve değerler, ortak bir demokrasi bilincine ulaşma, sosyal münasebetleri dikey olarak değil yatay bir düzlemde belirleme, müstakil tercihlerde bulunma hakkı elde etme gibi şuurlu davranış kodları aşılanmaktadır.

İkinci ve daha geniş bir anlam ise barış ve savaş meselesinin arkasında gizlidir. Adil Ticaret anlayışının prensipleri, bizleri global nüfusun büyük oranda nefret ve kızgınlıkla takip ettiği, Kuzey dünyasının imtiyazlı hâli ve küstah duruşu yerine, Amerikalı antropolog Ruth Benedict tarafından öne sürülen, barış ve refahın aynı anda bir arada bulunabilecekleri fikrine geri götürmektedir. Hatırlanacağı üzere Orta Avustralya'daki aborjinler arasındaki savaşların askıya alınması *'genellikle birbirlerinden bağımsız hareket eden kabilelerin karşılıklı dayanışmaları neticesinde gelişen sıcak münasebetlerin doğurduğu olumlu bir tepkidir Bu sıcak ve samimi ilişkiler bizler için hiçbir anlam ifade etmeyen tuhaf gelenekler ve dinsel törenlerle pekiştirilmektedir.'*[173] Aslında üretici ve tüketiciler arasındaki Adil Ticaret ittifakı büsbütün yıkıcı olmasa da, en azından büyük ulus ötesi şirketlerin idare heyeti odalarından yahut hipermarketlerin geniş salonlarından bakıldığında, bir hayli anlamsız ve tuhaf görünmektedir. Ancak yapılan anlaşmalar sayesinde dünyanın yoksullaşan ve aynı zamanda da en yoksul bölgelerinde günlük alışveriş seçenekleriyle üretilen ürünler arasında doğrudan temas kurabilme imkânı sağlanmıştır. Ayrıca oluşturulan ittifakların doğurduğu tepkiler asgari düzeyde ama bir o kadar da etkili ve kuvvetli olmuş, ayrıca Shelley'in *'insanların sevinç ve kederlerini'* bizimmiş gibi kabul etmek yönündeki dualarını kabul görmüştür.

173. Bkz., böl.1.

ZORLUKLAR

Yukarıdaki izahat maksatlı bir iyimserlik ve idealizm taşımaktadır. Aslında gerçek burada anlatılandan çok farklıdır. Zira açığa çıkarılması gereken çeşitli engel, tahdit ve güçlükler vardır. Üreticilerin nazarından, 'Güneyli' müstahsillerle 'Kuzeyli' tüketiciler arasındaki ilişkinin adilane bir düzlemde cereyan etmeyip, gizli bir neo sömürgeciliğe dayandığını delilleriyle birlikte ima ve telkin etmeye çalışan, çok sayıda muhalif unsurun sahneye çıktığı gözlemlenmektedir. Üreticiler, gerek ulusal gerekse de uluslararası mahfillerde, Adil Ticaret faaliyetinin ciddiye alınması yönündeki taleplerini, giderek daha fazla dile getirmekte, yöresel koşulları daha iyi kavramakta ve Adil Ticaret anlayışına yön veren yaptırımların, daha esnek bir yapıya kavuşturulmaları için çaba sarf etmektedir. Daha geniş pazarlara açılma konusunda sabırsız davranan bazı üreticiler, hayret uyandıracak bir şekilde ekonomik büyüme ve yayılmacılığa herkesten çok vurgu yapma eğilimindedir.[174]

Başlangıçta yaşanan bu acılar hâli hazırda içinde bulunduğumuz süreçte, Adil Ticaret hareketinin karşımıza çıkardığı ürünlerin yayılımı ve tedariki (sunulan hizmetleri bir kenarda tutarsak) konusundaki yapısal sınırlamalar ile mukayese edildiğinde hiçbir şeydir. Günümüzde piyasalarda mevcut yaklaşık 7000 Adil Ticaret ürününe rağmen, sermayenin ve bu sermayeden kazanılan meblağın üçte ikisini kahve, çikolata ve çay oluşturmaktadır. Bu ticarete yön verenler global seviyedeki küçük işverenler değildir. Dünya genelinde 20 ila 25 milyon arasında değişen sayıdaki insanın hayatını idame ettirebilmesi kahveye bağlıdır. Latin Amerika, Asya ve Afrika'daki küçük üreticiler ve aile çiftlikleri kahve üretimini domine etmektedir.[175] Normal şartlar altında bu ticaretin sonucunda kazanılan paranın yüzde onu üreticilere giderken, yüzde

174. Guadagnucci ve Gavelli, *La Crisi di crescita*, s. 30-2.
175. S. Zadek, *Purchasing Power: Civil Action for Sustainable Consumption* (Londra: New Economics Foundation, 1998), s. 29.

elli beşini nakliyeciler ve aracı firmalar, yüzde yirmi beşini ise perakende satış yapan mağaza sahipleri elde etmektedir. Kraft, Nestlé, Procter & Gamble ve Sara Lee gibi dev şirketler dünya kahve piyasasının yegâne hâkimleridir. Şayet Guatemala'daki Chajul örneğine benzer yüzlerce tecrübe yaşanmış olsaydı, kahve üretimine yön veren dinamikler ve çıkar ilişkileri, hep aynı seyirde kalmayacaktı. Ancak gündelik hayatımızdaki ürün ve hizmetlerin acaba kaç tanesi Adil Ticaretin erişemeyeceği bir noktada durmayı başarabilecektir?

Güne başlarken kullanılan ürünlerin, farklı iş kollarında faaliyet gösteren mağazalarda ne kadar az sayıda bulunduklarını anlayabilmek için, daha önce bu ürünler hakkına hazırlamış olduğum listeye geri dönmek yeterlidir. Perakende satış yapan 'normal' işyerlerinde belki de sabahın erken saatlerinde kullanabileceğimiz ürünler arasında yalnızca Body Shoplar'dan gelen bir vücut losyonu yahut bir kremi bulabiliriz. Uluslararası Toplumsal Ticaret Şeması'na göre değerlendirildiğinde Body Shop, kendi kendine yetebilen belli başlı büyük şirketlerden yalnızca bir tanesidir.[176] Eğer İtalya'da oturuyorsanız ve sürekli alışveriş yaptığınız süpermarket Güney Hindistan'daki üreticilerle irtibatını devam ettirmekteyse, belki de sizin için vazgeçilmeyecek ürün, Kerala'daki bir kadın kooperatifi tarafından üretilmiş pamuklu bir gömlektir. Belki de bu ürün, şöyle bir bakış attığımız market raflarındaki Adil Ticaret prensiplerine göre ithal edilmiş çay yahut kahvedir. Unutulmamalıdır ki güne başlarken, günü yaşarken yahut günün sonunda vazgeçemediğimiz tüketim alışkanlıklarımızın büyük çoğunluğu Adil Ticaretin kapsamına girmemektedir.

Tüketicilerin karşılaştıkları zor koşullar ve bu koşullar karşısındaki ketum tavırlarının çok farklı nedenleri vardır. İlk bakışta bu durumun cesaret verici olduğu söylenebilir. Pek çok anket gelişen dünyada tüketenlerin kitlesel sömürüye

176. Young ve Welford, *Ethical Shopping*, s. 137-41. Yaptıkları araştırmada Body Shop, dört yıldız alabilen altı perakendeciden biridir.

dayanmayan yahut çevreye zarar vermeyen ürün ve hizmetleri, gerekirse daha fazla para ödeyerek satın almaya razı olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Bununla birlikte haklarında sınırlı bilgiye sahip olduğumuz antropolojik araştırma ve çalışmalar ise, bu konuda farklı şeyler telkin etmektedir. 1998 senesinde kuzey Londra'daki bir caddede gerçekleşen birbirlerinden bağımsız elli kadar alışveriş deneyimine eşlik eden Daniel Miller, yalnızca bir müşterinin geri dönüştürülebilecek ürünlere yöneldiğini, iki tanesinin ise 'etik ürünler'i satın almayı tercih ettiğini gözlemlemiştir. Miller'in bu alışveriş tecrübesinden çıkardığı sonuç şudur: *'Gerek benim gerekse de bu alanda araştırma yapan arkadaşlarımın çalışmaları, ürün tercihine dayanan alışveriş "anarşizmi"nin umumiyetle başkalarının çıkarlarını gözetme konusunda sınıfta kaldığını rahatlıkla kanıtlayabilmektedir.'*[177] Bu noktada bize düşen bunun nedenlerini sorgulamaktır.

Bu soruya bir cevap bulmaya çalışan Miller, alışveriş bağlamında 'ahlak' ve 'etik' arasındaki ayrıma dikkat çekmektedir. O alışveriş faaliyetinin temelden *'aşk ve ihtirası maddi bir eylem vasıtasıyla zımnen ifade etme arzusuna'* bağlı olduğunu fark etmiştir.[178] Ona göre *ahlaki* alışveriş genel itibariyle tasarrufla ve bireyin ailesi, kendisi yahut arkadaşları için müşfik bir seçim yapmasıyla yakından alakalıdır. Küçük bir çocuğun çok sevdiği kahvaltılık tahıl gevrekleri yahut içecekler, şık ve zarif ev eşyaları, kârlı fiyatlarla alınmış iyi kalite ürünler... Bunların tamamı ahlaki alışverişin yahut evimizle ilgili endişelerimizi giderebilmeleri noktasında, kendilerine büyük bir önem atfedilen şeylerin ifade biçimleridir. Ahlakın bu anlamdaki kullanımına ve ev hayatına bir sonraki bölümde geri döneceğimizi söyleyerek *etik* alışveriş mevzusuna geçebiliriz. Miller'a göre bu tarz bir alışveriş, ev ahalisinin mevcut ilgileriyle, diğerlerinin endişe ve merak duyduğu şeylerin birbirine

177. D. Miller, *The Dialectics of Shopping* (Chicago: University of Chicago Press, 2001), s. 119. Belki de 'kırmızı' renginin bu tarz bir alışverişi tanımlamak için ortaya atılması yeni tartışmalara neden olacaktır.

178. A.g.e., s. 136.

karışmasına aracılık etmektedir. Buna eşitlik ve adalet olgusunu daha derinden muhakeme etme hassasiyeti neden olmaktadır. Miller, araştırmaları sırasında alışverişin bu türüne genel itibariyle bireyin doğrudan doğruya sorumluluk duyduğu kişilere karşı serdettiği aşk ve arzunun bir ifadesi sayılan, 'ılık' türdeşliğin karşısında, bir nevi 'soğuk' değiş tokuş olarak pek çok kez rast gelmiştir.[179]

Bunlar, üzerinde durulması gereken ve belirli bir anlamı olan farklılıklardır. Ancak hikâyenin tamamını yansıtıp yansıtmadıkları konusunda kuşkularım vardır. Adil ticaret anlayışıyla tezat teşkil eden saikler, Miller'ın tarif ettiği alışveriş usullerinin içerisine gizlenmiş olmalıdır. Belki de bu sayede mevcut durumun daha rahat anlaşılmasına kapı aralanacaktır. Bilgi eksikliği had safhadadır. Mademki 'normal' ürünlerin arz, aleniyet ve taahhüdü sinsice ve mütemadiyen hayatımızı kuşatmaktadır; sınırlı sayıdaki alternatiflerinin hiçbir surette aleniyet taşımadığını da kabul etmek gerekir. Süpermarkette Adil Ticaret sayesinde raflara dizilmiş farklı çay markaları olabilir, fakat market yönetiminin, dünya döndükçe neden bu ürünü almamız gerektiği konusundaki tatminkâr bir açıklama için bir dolar, paund yahut euro harcamayı bile gözü götürmemektedir. O hâlde market çalışanlarının bize itiraf edeceği şey, bu ürünün talep yetersizliği nedeniyle raflardan kaldırıldığı olacaktır.[180] Günümüzde pek çok insan alışverişin bu türünü tuhaf ve dolambaçlı addetmektedir.

Adil Ticaret anlayışını olumsuz güdüleyen saiklerden bir diğeri ise nitelik ve tercihtir. Burada etnografyanın alanına

179. A.g.e., s. 137. Miller, seçtiği caddedeki halkın (işçi sınıfı ve düşük orta sınıf hanelerin bir karışımı), vasatı teşkil ettiğini ve yaşlılarla sakatlara alışverişlerinde yardım ederek (sık sık alışverişi bizzat kendileri yaparak), hayır kurumlarına parasal destekte bulunarak, fedakarlık gösterdiklerini açıklama konusunda güçlük yaşamaktadır.

180. Londra'daki British Library'nin (kütüphane) kafe ve restoran bölümlerinde Adil Ticarete dayalı kahvenin satıldığına dair bulgulara rastladım. Ancak bir keresinde Fransız bir işçiye sorduğumda kahvenin 'geçici' olarak bulunmadığı cevabını aldım. Çok fazla talep yok ve bu bizim için büyük bir utanç kaynağı diye de sözlerine ekledi.

giren iki farklı hikâyeye değineceğim. Her iki hikâye de kesinlikle kendi dünyalarına hapsedilmeleri düşünülemeyecek arkadaşlarımla ilgilidir. Dostlarımdan bir tanesi Londra'dadır ve günün birinde bana evinde Nescafé ikram etmiştir. Bu ikram sırasında ona neden tıpkı diğer birçok insan gibi Adil Ticaretin ürettiği kahveden içmediğini sordum. *'İçtim'* diye cevap verdi, *'fakat aldığım son parti o kadar kalitesizdi ki Nescafé'ye geri dönmek zorunda kaldım'* diyerek sözlerini tamamladı. Şu tesadüfe bakın ki bu kez Rhode Island'ın Providence kentinde bir diğer arkadaşım beni, çok sevdiği ve beğendiği bir kafe bara götürmüştü. Burada Adil Ticaretin markalaştırdığı kahvelerden vardı ve ben bir tane ısmarladım. Bunun üzerine arkadaşım gülerek ve biraz da sitemle şu sözleri sarf etti: *'Beni vicdan azabına sokma ne yapayım elimde değil bu yaştan sonra tadına doyamadığım kapuçinoyu nasıl bırakayım.'* Aslında niyetim kesinlikle onu vicdan azabına sokmak değildi. Amacımın bu olmadığı konusunda onu ikna etmek için her yolu denemek zorunda kalmıştım. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere uzun vadeli tercihlerin üstesinden gelmek sanıldığı kadar kolay değildir.

Son olarak ulaşılabilirlik ve fiyat konusunda da olumsuz bir durumun yaşandığını söyleyebiliriz. Adil Ticaret ürünleri bilhassa da çay ve kahve dışındakiler genellikle belli başlı mağazalarda bulunabilmektedir. Buna karşılık bugüne kadar böylesine bir arayış içerisine giren müşteri sayısının önemsenmeyecek kadar az olduğuna da burada değinmekte yarar vardır. Diğer taraftan Miller tarafından ortaya atılan fiyat sorunu da ikincil bir mesele olmaktan öteye gidememektedir. Doğrusu, mağaza sahiplerinden çok azı, üretildiği yerdeki çalışma koşullarının iyi durumda olduğunu garanti eden, Rugmark etiketli bir halının peşine düşme konusunda, yeterince ısrarcı davranmaktadır. Rugmark Vakfı*, on seneden

---

* Rugmark Vakfı: Çocuk emeğinin sömürülmesine karşı mücadele ederek, çocuk işçi çalıştırmadığını ispat eden üreticilerin halılarını onaylamaktadır. Dolayısıyla bu onay ürünün Adil Ticaret prensiplerine uygun bir şekilde üretildiğinin teminatı hâline gelmektedir. (çev.)

daha fazla bir süredir, Hindistan ve Pakistan'da çaresizlikten deliye dönmüş aileler tarafından, halı fabrikalarına *satılan* çocukların emeğinin sömürülmesine karşı mücadele vermektedir. Kuşkusuz böylesine bir yöntemle hayatları ipotek altına alınan çocukların, bir araya gelerek seslerini duyurmaları pek mümkün görünmemektedir. Sahipsiz olan bu yavrular, kolaylıkla sindirilmekte ve küçük bedenleri kötü muameleye ve suistimallere maruz kalabilmektedir.[181] IKEA veya herhangi başka bir mağazada kolayca bulabileceğimiz güzel ve nispeten ucuz bir halının, üzerine oturmak veya biraz önce bahsettiğimiz hadiseleri düşünmemek, hatta bunlardan habersiz olmak, bizler için ne kadar basit bir durumdur.

Demek ki içinde bulunduğumuz çağda 'ahlaki' diye tanımlanan alışveriş biçiminin orta veya uzun vadede bu karmaşık meselelere çözüm getirmesi güçtür. Kendimce kuşkularım olmasına rağmen, belki de alışkanlık hâline getirdiğimiz bazı tercihler yoluyla, belirli bir ailevi ahlak duygusunu aşılamaya çalışmaktayız. Büyük bir olasılıkla, ya cehaletten ya da para veya zaman eksikliğinden, reklâmcılığa yahut 'özel' bir teklife yanıt verircesine, biz bireyler genellikle yanlış tercihlerde bulunuruz. Tercihlerimiz yanlıştır, çünkü bu sayede kişinin kendini sevmesi ile insanlığı sevmesi gibi iki farklı dünya arasında, köprüler kurup irtibatı sağlayabilecek günlük potansiyel tek bir tüketici davranışı bile tesis edilemeyecektir. Bununla birlikte, tercihlerimiz ve başkalarının sahip olduğu koşulların, içinden çıkılmayacak bir surette ve karşı konulmaz bir biçimde, birbirlerini tamamladıklarını anlama konusunda sınıfta kalınmıştır. Başka türlü davranıyormuş gibi görünmek yalnızca fark edemediklerimize değil, aynı zamanda farkında olduklarımıza da zarar vermektedir.

181. Bkz., daha fazla detay ve kişisel tecrübeler için www.rugmark.org. Yaşanan tüm güçlüklere rağmen 1995-2002 yılları arasında Avrupa ve Kuzey Amerika'da 2 milyondan daha fazla Rugmark etiketli halı satılmıştır.

ÖZET

Tüketim tarihinde zaman zaman ürün veya eşyaların dünyasındaki hızlı yayılım ve lükse dair harici tuzaklar, reddedilme suretiyle ve hatta şiddetli çekilme biçimindeki bir tepkiyle karşılanabilmektedir. Albert Hirschman, 1982'nin yansıması olan o meşhur çalışması *Shifting Involvements*'da şu ifadelere yer vermektedir: *'Takdir etmeyle birlikte delicesine sevdaya tutulma ve tiryakisi olma... Göründüğü kadarıyla bolluk ve refah neredeyse ne tür ürünlerin daha yeni ve daha mebzul miktarda satışa sunulduğuna bakılmaksızın aksi bir tepkiyle kendi sonunu hazırlamaktadır.'*[182] Hirschman, bu sözleri sarf ederken zihninde esas itibariyle dünyanın dört bir yanında, öğrencilerin özetle tüketici kapitalizminin birçok safhasını reddettiği tarihe denk gelen 1968 ve sonrası vardı. Şayet zamanda geriye doğru bir yolculuğa çıkarsak, Savonarola'nın, 15. yy. Floransa'sının öne sürdüğü, bireycilik ve bunun neticesinde ortaya çıkan kibir ile gösteriş budalalığına karşı serdettiği şiddetli reaksiyonu, anlamlandırmak kolaylaşacaktır. Fakat tüm bu reaksiyonlara rağmen tüketim olgusu, cüretkâr bir biçimde hiçbir taviz vermeden yoluna devam etmektedir.

Üzerinde çalışma ve yeniden düşünme gereksinimi duyduğumuz şey ahlakçılık, sadelik ve çoğu kez ikiyüzlü aşırı bir tepkisellikten ziyade, ciddi manada tehdit edilen bir dünyada, tüketimin makul bir seviyede tutulmasını sağlayabilecek unsurların neler olduğudur. Bireyciliğin devamlılık arz etmesi modernitenin can damarıdır. Fakat bireycilik iddiasını, körü körüne kişisel çıkarlara alet etmeyi gerektirecek bir durum söz konusu değildir. Gelişmiş ve daha da önemlisi gelişmekte olan ülkelerde, maddi anlamda oldukça yüksek bir refah ve gelir seviyesine sahip mutlu azınlığın, bitmek tükenmek bilmez bir enerji, hırs ve arzu ile ürün ve hizmetleri tüketme yarışına girdiği kesinlikle doğrudur. Aslında bu yalnızca onların suçu

182. A. Hirschman, *Shifting Involvements* (Princeton: Princeton University Press, 1982), s. 46.

değildir. Zira kaynaklar zaviyesinden bakıldığında da, ürün ve hizmetlerin neredeyse tamamının, eşit derecede bir enerji ve arzu ile insanların duygularını okşadığı ve onları kendi çekim alanına davet ettiği görülecektir. Fakat tüm bu yaşanan hadiselerin ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan israf ile çevresel tahribatın, toplumsal manada huzursuzluk ve endişeyi arttırarak, memnuniyetsizliği körüklediği de aynı derecede doğrudur.

Bireyi merkez alan alternatif bir yaklaşımın, şahsi ihtiyaç ve iştiyakların yansıtılmasını mümkün kılacak bir biçimde, maddi dünyayı 'geri kazanım'a tabi tutması gerekir. Bu ikisini birbirinden ayırmak, hileli bir durumdur ve çok beceri ister. Ancak günümüz koşullarında sınırlama bir başka değişle yetinme duygusu ve ürünlerin yüksek değerler arz etmesi, kati surette olması gereken bir şeydir. Tüketicilik kültürünün mevcut uygulamalarıyla alakalı olarak bazı eleştirmenler, maddi dünyaya yönelik tutum ve yaklaşımlarımız konusunda, yeni bir 'gönüllü basitlik' modelinin geliştirilmesinin faydalı olacağı kanaatindedir. Diğerleri ise bizi itidale davet etmekte ve bunun daha memnuniyet verici bir durum olduğunu söylemektedir.[183] Bunlar, üzerinde düşünülmesi gereken kıymetli yorumlardır. Nihai amacımızın tüketme hırs ve arzusunu yıkmak yahut reddetmek olmadığını kesinlikle zihnimizden çıkarmamalıyız. Ancak bu hırs ve arzunun, makul bir sosyal bağlam içerisine çekilmesi de elzemdir. Bu girişimi gerçekleştirirken mutlak surette akılda tutulması gereken şey, bireyin tüketme faaliyetinin, dünyanın dört bir yanındaki ürün halkalarıyla yakından alakalı olduğu gerçeği ve tek bir satın almanın bile, belirli bir anlam ve potansiyel güç taşıdığı olgusudur. Evine halı satın almak isteyen Kuzeyli bir müşteri düşünün. Bir de adeta mahpus hayatı yaşayan, tutkuları esir edilmiş ancak istidat ve kabiliyetlerini keşfedebilmesi için, kendisine şans tanınan ve okula gönderilen Hindistanlı küçük bir kız çocuğu hayal edin. Acaba bu iki örneği muhafazakâr ve himayeci bir bakış açısından ziyade, karşılıklı etkileşim ve ortak hedefler prensibine dayanarak bir araya getirmek, gerçekten de bu derece zor mudur?

183. Örnek için bkz., Schor ve Taylor, *Sustainable Planet*, *passim*.

AİLELER

Aile, modern dünyada bireylere şekil veren temel kurumdur. Çağdaş politik sistemlerin tamamı azami derecede bu meseleyle alakalı olmak zorundadır. Ancak günümüzde bu önemli mevzu istismar edilmekte yahut gözden ırak tutulmaktadır. Aileler gündelik siyasetin *amillerid*ir. Onlar yalnızca sevgi, muhabbet, hissiyat, mahremiyet ve tabiiyete değil aynı zamanda eğitim, sosyalizasyon ve fikri inkişafa da hitap eden mümtaz kurumlardır. Kapsamlı düşünüldüğünde aile müessesinin, bireylerin daha geniş bir dünyayla irtibat kurdukları kanallara yön verdiği fark edilecektir. Onlar ne tür amiller ve kurumlardır ki böylesine ala bir öneme haizdirler. John Stuart Mill, ailenin önemini açık bir biçimde takdir ve beyan eden az sayıdaki modern siyasi düşünürlerdendir. Örneğin Lenin, tıpkı Rawls'ın da yaptığı gibi bunu kesinlikle kabul etmemiştir. Mill, 1869 yılında bu konuyla alakalı olarak şu satırları kaleme almıştır:

Aile, despotizmin faziletleriyle birlikte kusurlarının da ziyadesiyle beslendiği bir eğitim ocağıdır. Bağımsız ülkelerde ise

vatandaşlık, eşit koşullarda yaşayan halk için kısmi bir mektep gibidir. Ancak vatandaşlık kültürü modern hayatta çok az bir yer işgal edebilmiştir. Ayrıca bu kültürel dinamik, alışkanlıkların yahut derin duygu ve düşüncenin yanına bile yaklaşamamıştır. Adaletle tesis edilen bir aile, bağımsızlık fikrinin fazilet ve hususiyetlerini yayan gerçek bir mektep olacaktır.[184]

Mill'in bu sözlerinde haklılık payı vardır. Fakat aileyi 'adaletle tesis etme' arzusunda olanlar -kiliseler, toplumsal reform taraftarları, diktatörler ve diğerleri- umumiyetle hayal kırıklığına uğramaktadırlar. Aileler başlarına buyruk hareket ederek kendi rotalarını tayin edebilirler. Onların kendilerine ait sırları, hatıraları ve dilleri vardır. Mutfak masasında dile getirilen duygu ve düşünceler, gece vakti ailedeki küçük çocuğun kulağına fısıldanan günün son sözleri, sözle olduğu kadar mimikler ve el hareketleriyle bir nesilden diğerine aktarılan davranış biçimleri... Bunların tamamı aile bireylerinin dış dünyaya bakışlarını ve bu dünyanın telkin yahut buyruklarının vermiş olduğu tepkiyi derinden etkilemektedir. Aileler konusunda tıpkı geçen yüzyılın ortasındaki büyük Avrupalı diktatörler gibi aşırı derecede müdahaleci devletler bile sınıfta kalmışlar ve onlara tam anlamıyla istediklerini yaptırtma hususunda güçlükler yaşamışlardır.[185] Elbette aileler de, bilhassa uzun vadeli düşünüldüğünde kilise ve devletler tarafından yayınlanan kanun ve normlardan etkilenmişlerdir. Ancak hiçbir güç içlerine sızarak onları edilgen kılamamıştır.[186]

Burada aile kurumunun değişime kapalı olduğu yönünde bir fikir beyan etmek istemiyorum. Amacım bireyin özgür

184. J. S. Mill, 'Kadınlara tabi olma', Mill, *On Liberty and Other Essays* (1869; Oxford: Oxford University Press, 1991), s. 510.

185. P. Ginsborg, 'Büyük Diktatörlerin aile siyaseti', D. Kertzer ve M. Barbagli (eds), *The history of the European Family*, c. 3: *Family Life in the Twentieth Century* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 2003), s. 174-97. Hitler ve Stalin döneminde doğum oranlarındaki artış uzun vadede faydalı sonuçlar üretmiştir; Hitler Alman kadınlarının birçoğunu savaşa sürükleyememiştir. En dehşetli diktatörlerden biri olan Franco, İspanya İç Savaşı'nın önemli unsurlarından kabul edilen takdis ayinine aileleri getirtememiştir.

186. Ferdinand Mount, *The Subversive Family* (Londra: Jonathan Cape, 1982), yazar fevkalade bir şekilde bu noktaya dikkat çekmiştir.

olmadığı yahut belli başlı aile paradigmalarını parçalayıp zincirlerden kurtulma konusunda yetersiz kaldığı intibaını vermek de değildir. Fakat aile formasyonu bireylerin kaderini kolayca *tayin edebiliyorsa* eski bir Eton Kolejli* olan Eric Blair'in (dünya onu George Orwell olarak tanır) eylemlerini yorumlamak bir hayli zorlaşacaktır. Öyle ya eğer olaylar bu seyirde cereyan etmekteyse, 1920'lerin sonunda Paris'te bulaşık yıkayan ve daha sonra İspanya İç Savaşı'nda Cumhuriyetçilerin yanında harbe katılmak için bölgeye giden birisinin hayatı nasıl izah edilecektir? Cumhuriyetçilerin içinde taşıdığı bu isyan kültürü, çocukluk devresinin ilk yıllarında maruz kaldıkları derin psikolojik etkinin izlerini taşımaktadır. 1938 senesinde İngiliz yazar Dodie Smith, bu konuyla alakalı şu ifadeleri kaleme almıştır: *'Aile adeta kollarıyla bizi ilikilerimize kadar saran ve yüreklerimizi işgal eden ne kadar dilesek ve çabalasak da kendisinden kurtulamadığımız o pek muhterem ahtapot...'*[187] Sonuç itibariyle aileler kitabımızın bu bölümünün kendilerine adanmasını fazlasıyla hak etmişlerdir.

İlerleyen sayfalarda ev ve aileyi, aile kategorilerini ve içinde yaşadığımız aile ile hayal ettiğimiz aileler arasındaki bir dizi farkı tartışmaya açacağım. Fakat bunlardan ziyade öncelikle aile hayatının birbirleriyle tezat teşkil eden iki farklı tezahürü üzerinde yoğunlaşmak istiyorum. Bunlardan birincisi esas itibariyle kendini önemseyen, ruhsal ve manevi bir bakış açısına sahip olan, giderek genişleyen, dünyadan izole edilmiş ve her şeyden önce kendisine odaklanmış bir aile tipidir. İkincisi ise sızdırmaz değil ama gözenekleri vasıtasıyla içine sızdıran, dış dünyaya kapalı değil ama açık, her şeyi öğrenmek isteyen, meraklı ve başkalarıyla kaynaşma arzusunu sürekli içinde taşıyan bir yapıya sahiptir. Tüketici kapitalizmi bizi belli bir yere kadar bireyciliğe de kapılarını açan birincisine doğru iter. Öte yandan kaçınılmaz global politikalar ise ikincisine yönelmemiz konusunda bizlere baskı yapmaktadır.

---

* Eton Koleji: İngiltere'de bulunan bu kolej 1440 yılında VI. Henry tarafından hayır kurumu olarak ücretsiz eğitim vermek amacıyla kurulmuştur. (çev.)

187. D. Smith, *Dear Octopus*, (Londra: Heinemann, 1938), s. 120.

EVİM GÜZEL EVİM

Günün sonunda çoğumuz bir şeyler yemek ve sonrasında uyumak için evimize gideriz. Ancak bu, dünyanın Kuzey'i için bile evrensel bir örnek olmaktan çok uzaktır. Otuz bir yaşındaki Mihail Rusu, 2004 yılının Haziran ayında Romanya'dan Floransa'ya göç etmiş bir mültecidir. Karnını doyuracak ve uyuyacak bir yer bulamayınca, kentin caddelerine sıralanmış olan büyük çöp konteynırlarından bir tanesinin içine girmiştir. Gece geç vakitlerde bu konteynırlar, içlerindeki çöpleri un ufak edecek ağır ve keskin bıçaklarla donatılmış çöp kamyonlarına bağlanmaktadır. O gece de bu işlem tekrarlanmış ve derin bir uykuda olan Rusu çöplerle birlikte kamyonun o keskin bıçaklarının altında kalarak feci bir şekilde can vermiştir. Üzerinden bir pasaport, biraz bozuk para, birkaç telefon numarasının yazılı olduğu küçük bir kâğıt parçası (bu numaralardan bir tanesi annesine aittir) ve bir paket Pall Mall marka sigara dışında hiçbir şey çıkmamıştır.[188]

Birçoğumuz gece eve gideriz fakat ev her hâlükarda aile demek değildir. Meskenler, duvarları arasında akraba olmayan kimseleri de barındırabilirler. Antik Yunan *oikos*larındaki (ev, hane, aile anlamlarına gelen Yunanca kelime, çev.) köleler, dünyanın dört bir tarafında varlıklı ailelerin yanında çalışan her türden hizmetçi ve uşaklar, hayvanlar, sadece evcil olanlar değil aynı zamanda köy evlerindeki çiftlik hayvanları, yahut Hindistan'da orta sınıfa ait evlerde bile kendilerine sık sık rastlanan kurbağa ve kertenkeleler, bu duruma örnek gösterilebilir.

Elbette ki 'aile', birlikte yaşamadığımız ve gece evine gitmediğimiz kimselerden de oluşabilir. Bu kavram ebeveynlerimizi veya daha geniş bir ifadeyle kan bağı yahut evlilik yoluyla akrabamız olan kimseleri de içine almaktadır. Her

188. L. Montanari, 'Urla disperate, poi e schiacciato', *la Repubblica*, Floransa baskısı, 2 Haziran 2004; aynı zamanda C. Riconda, 'Uomini topo braccati e affamati', a.g.e.

ne kadar ailemiz hakkında konuşurken kimleri kastettiğimiz hususunda kesin bir kanaate sahip olsak da, dâhil ve hariç olanlar konusundaki kriterimiz ciddi oranda değişebilmektedir. Birçok insan, köpeğinin kuzeninden daha değerli olduğunu düşünebilir. Dolayısıyla aile kavramını mutlak bir analitik kategorizasyona tabi tutamayız. Soyumuzun dayandığı 'sülale' ile bizlerin oluşumuna katkıda bulunduğumuz 'döl aile' arasında bir ayrım yapmanın yararlı olacağı kanaatindeyim. Fakat bireylerin tamamı aile 'meydana getirmezler.' Örneğin gelişmiş ülkelerde çocuk sahibi olmadan, birlikte yaşamayı tercih eden insanların sayısı günden güne artmaktadır.

Demek ki ev ve aile aynı şey değildir, ancak her ikisini birbirlerinin yerine kullanmak gibi genel bir anlayış hâsıl olmuştur. Amerika ve Batı Avrupa'da ideal bir evcil grubun bir erkek, bu erkeğin karısı ve çocuklarıyla oluşturulabileceği yönündeki yaygın kanaat, giderek artmakta olan yeis ve korkuya rağmen ısrarla savunulmaktadır. Bu noktada bir an için Gary Lambert'in *The Corrections*'daki barbekü partilerinden birisine geri dönmek istiyoruz: *'Ve bu yüzden o hâlâ burada ızgarasının başındadır. Mutfak camından Caroline'in Jonah ile parmak güreştirdiğini görebilmektedir. Küçük kız bir yandan da Aaron'dan yürüttüğü kulaklıkla müzik dinlemekte ve başını ileri geri oynatarak tempo tutmaktadır. Kuşkusuz bu sahne aile hayatını yansıtıyormuş gibi görünmektedir. Acaba burada bu adamın tecessüsle baktığı ve içine dâhil olduğu klinik bir depresyon vakası dışında gerçekten de kötü giden başka bir şey var mıdır?'*[189]

Aile neredeyse her zaman 'bir zamanlar ne idiyse artık o değildir.' Eskiyen ve ihtiyarlayan her nesil haleflerini itham etme eğilimindedir. Bunun yanı sıra aile hayatının çöktüğü hususunda şikâyetçi olmak gelenek hâline gelmiştir. On dokuz ve yirminci yüzyıl boyunca, yakın bir tarihte aile mefhumunun tamamen ortadan kalkacağına dair herhangi bir korku olmasa bile, çöküş konusunda bitmek bilmez bir feryat ve figanın kulaklarımızı sürekli çınlattığını söyleyebili-

189. Franzen, *The Corrections*, s. 166.

riz. Bu, Katolik Kilisesi'ne özgü bir haykırış değildir. Örneğin Christopher Lasch, *Haven in a Heartless World* (1968) adıyla yayınladığı o meşhur eserinde sade ve niyeti apaçık belli olan şu ifadeye yer vermiştir: *'Aile, yüzyıldan daha fazla bir süredir çözülmekte ve parçalanmaktadır.'*[190] Çağdaşlarımız her ne kadar meseleye bu zaviyeden yaklaşsalar da aile hayatı, yaşadığı başıboşluğa ve uğradığı tahribata rağmen bugün hâlâ toplum nazarında kabul görmektedir. Göründüğü kadarıyla bu da yirminci yüzyıl için önemli bir ders niteliğindedir. Büyük bir tarihsel müessese olan evlilik günden güne azalmaktadır. Ancak toplum henüz bireylerden müteşekkil bir şebekeye dönüşmemiştir. Buna karşılık aile ise harikulade bir *elastikiyet* arz ederek, biçim ve nicelik bakımından sürekli değişime uğramaktadır. Fakat bu değişim gerçekleşirken odak noktası olan aile bireylerine yönelik sadakat, sevgi, besleme ve bakıp büyütme iştiyakıyla birlikte, aile dışındakilere serdedilen heyecansız yaklaşım ve davranış tarzlarını muhafaza etmiştir.

Modern aileler, şaşırtıcı şekillere bürünebilir. Burada birkaç tanesini zikretmekle yetineceğim. Mesela Judith Stacey tarafından Kaliforniya'daki Silikon Vadisi'nde tahlil edilenler gibi sözde 'post-modern' aileler vardır. Bunlar ciddi sıkıntılarla boğuşmak zorunda kalan, 'her zaman ve her yerde görülebilen istikrarsız evliliklerin kurbanı kadın ve çocuklar üzerinde tahrip edici etkiler bırakan, ekonomik gelişmeler'in ürünü olan ailelerdir.[191] Erkekler ise 80'li yıllarda bireysel kültürün ağına düşmüşlerdir. Ekonomik anlamda zenginleşme ve sosyal devingenlik, erkek cinsinin genel temayülü hâline gelmiştir. Onlar artık haftada 60 ila 80 saat arası çalışan 'işkolik'lerdir. Aile içerisinde sesleri bir fısıltı kadar bile duyulmamaktadır. Mücadele edenler ise kadınlar bilhassa da işçi sınıfına dâhil olanlardır. Bu kadınlar, kendi ayakları üzerinde durma sevdasındadır, ancak piyasa bu hülyalarını hayata geçirme noktasında onlara çok az imkân tanımaktadır.

190. C. Lasch, Haven in a Heartless World (New York: Basic Books, 1977), s. xx.
191. J. Stacey, Brave New families: Stories of Domestic Upheaval in Late Twentieth Century America (New York: Basic Books, 1990), s. 13.

Boşanma hadisesinin sık vuku bulması ise onları ve çocuklarını çaresiz kılarak, ekonomik anlamda güvencesiz bırakmaktadır. Bugün anneler evlatlarını sınır tanımayan uyuşturucu ekonomisinden sakındırabilmek için sıkı bir mücadele vermektedir. Bu yüzden de genellikle kapsamlı ve imgesel akrabalık bağları icat edilmektedir.

Buna karşılık orta ve kuzey İtalya'nın 'endüstrileşmiş taşra' bölgelerindeki köy ve kasabalarda yakın temas hâlinde olan aileler de mevcuttur. Daha önce de görüldüğü üzere[192] Burada bir kez daha erkeklerin çalışmaktan başlarını bile kaşıyamadıklarına ve çocuklarına çok az zaman ayırabildiklerine şahit olunmaktadır. Ancak dayanışmanın, üç nesli de kapsamına alacak şekilde, sıkça vuku bulduğunu unutmamak gerekir. Gündelik hayatta torunlarına kol kanat geren büyük anne ve büyük babalar, ilerleyen yaşlarda bakıma muhtaç hâle geldiklerinde, yaptıkları fedakârlığın karşılığını fazlasıyla almaktadır. Uzamsal (mekânsal) ve duygusal anlamda yakınlık günün değişmez kuralıdır. Çocuklar nadiren sülalelerinden kopup uzaklara taşınır yahut 'ansızın ortadan kaybolur.' Yetişkin erkek evlatlar annelerini neredeyse kurulmuş saatler gibi bir dakiklikle ziyaret ederler. 'Düşkünlük gösteren', vefalı ve zürriyet bakımından geniş aileler, hep beraber aynı çatının altında yaşayan bireylerden oluşmazlar. Fakat stratejik anlamda, hırs ve arzular bakımından bir bütün teşkil ederler. Bu aileler, himaye etme, girişimcilik ve yatırım konularında önemli mevzilerdir.[193]

Şu hâlde belli başlı kozmopolit kentlerde modern bir fenomen olarak sayıca giderek artan 'yeniden tertip edilmiş' aileler vardır. Bunlar genellikle uzamsal (mekânsal) bir yayılım alanı bulan, parçalanmış aileleri, sabık bağlaşmalara bakarak

192. Bkz., böl 2.

193. G. De Rita, 'L'impresa familiare', P. Melograni ve L. Scaraffia (eds), La famiglia italiana dall'Ottocento ad oggi (Bari: Laterza, 1998), s. 383-416. Bu konuda bir alan çalışması için, p. Ginsborg, 'I cambiamenti della famiglia in un distretto industriale italiano, 1965-1997', P. Ginsborg ve F. Ramella (eds), Un'Italia minore. Famiglia, istruzione e tradizioni civiche in Valdelsa (Floransa: Giunti, 1999), s. 109-54.

birleştirmeye çalışan, zaman zaman başarılı, ancak umumiyetle başarısız olan, bir hayli karmaşık gruplar hâlinde örgütlenmişlerdir. Tam bu noktada zaman, karıştırıcı ve güçleştirici bir işleve sahiptir. Günlük hayatın rutini (sürekli tekerrür eden ve aldatıcı bir şekilde sınırsız ve sonsuzmuş gibi görünen bir çeşit aile zamanı) iki evi olan çocukları etkileyen bir durumdur. Tatillerde çeşitli ziyaretlerde bulunan bu çocuklar, farklı mekânlarda ebeveynleriyle buluşmakta, kimi zaman da kendilerinden pek hoşnut olmayan üvey anne ve babalarıyla uğraşmak zorunda kalmaktadır.[194]

Dünyanın Kuzey'inde doğum oranları azaldıkça ailelerin daha az sayıda üye tarafından oluşturulması baskın eğilim hâline gelmektedir. Birlikte yaşayan çocuksuz heteroseksüel çiftler ile gey ve lezbiyenler gibi homoseksüel evcimen aile grupları, artık ön plandadır. Aynı zamanda giderek daha fazla sayıda insan, özellikle de yaşlı bireyler, yalnız yaşamaktadır. Bazı araştırmalarda yalnız yaşayan bu insanlar, istatistiksel olarak 'tek-üyeli aileler' şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutularak, konumuzla mutlak manada tezat teşkil eden bir etikete kavuşturulmaktadır. Bunlar genel itibariyle 'doğurgan aileler' sürecini tamamlamış, çocukların baba ocağından ayrılma safhasına şahit olmuş, sonrasında da kocalarının ardından yas tutmuş dul kadınlardır. Onlar için aile artık anılarda kalmıştır.

Her ne kadar tamamı için söz konusu olmasa da, dünyanın Güney'indeki birçok bölgede ailelerin önemli bir kısmı, tek bir büyük düşmanın; mahrumiyetin tehdidi altındadır. Latin Amerika'da avam tabakasının üzerinde yaşadığı kaypak zeminde, uçurumun kenarındaki aileleri boşluğa itmek için, az bir çaba sarf etmek yeterlidir. Çoğu kez bölgenin kent ve kırsalında, sağlam temeller üzerine inşa edilmiş kadim aileler, tampon vazifesi görmektedir. Fakat bu bölgelerde bile aile bağları oldukça kırılgandır. Cuzco kentindeki Perulu bir papaz, Duncan Green'e şu gerçekleri itiraf etmiştir: *'Peru toplumu çok otoriterdir. Yoksulluk içerisinde yaşayan birisinin sebep*

194. Bkz., Marzio Barbagli, Provando e riprovando (Bologna: il Mulino, 1990).

olduğu herhangi bir hata yahut kaza, felaket addedilir ve o kişi şiddetli bir şekilde cezalandırılır. Eğer bir çocuk koyun kaybederse, dağlara çıkmak zorundadır ve asla geri dönemez. Sorumluluk çok önemlidir.'[195] Metropol kentlerin varoşlarındaki gecekondu bölgelerinde ise aile içi şiddet, bilhassa da çok çocuklu olanlarda, ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda bu ailelerde fiziksel suistimaller de çok yaygındır. Aslında bu şiddeti uygulayanlar özlerden ziyade üvey anne veya babalardır. Zira sokak çocuklarının evlerini terk etmelerinin en temel sebebi, üvey babaları tarafından atılan dayaklardır.

Dünyanın en yoksul bölgelerindeki mahrumiyet kadın aile üyelerinin yaşam koşullarını dumura uğratan, insanlıktan nasibini almamış cinsiyet temelli kısıtlamalar biçiminde de zuhur edebilir. Birinci bölümde Martha Chen tarafından, kuzey Hindistan ve Bangladeş köylerinde yapılan bir araştırmada, tarihsel olarak erkeklerin, kadınların hayatlarını nasıl kuşatma altına aldıklarını görmüştük. Kadının yeri yalnızca evidir, çarşı ve pazarlar, sokak ve caddeler, kasaba ve şehir merkezleri onlara yasaklanmıştır. Fakat kadınların mahrumiyeti sadece uzamsal (mekânsal) değildir. Kanunla meşru kılınmış ataerkil sistem, evlilik akitlerine, her yönüyle, ailelerin erkek üyeleri tarafından karar verilmesi konusunda emin olmak ister. Kız kardeşler yahut kız evlatlar bir renkli televizyon veya kol saati gibi çok basit hediyeler karşılığında satılmaktadır. Burada 'aile mefhumu' ciddi bir biçimde ihmal ve istismar edilerek yozlaştırılmaktadır.[196]

Farklı demografik yapılar Güney'in büyük bir kısmında da Kuzey'dekine benzer bir şekilde (düşük doğum oranları ve kaynak bolluğundan ziyade yüksek doğum oranları ve sınırlı kaynaklar) ağırlığını ciddi oranda hissettirmektedir. İş kaybı, hanenin geçimini temin eden ev reisinin hastalanması, talihsiz bir kazaya kurban gitme yahut her hangi bir suça adının

195. D. Green, Hidden Lives: voices of Childeren in Latin America and the Caribbean (Londra: Cassell, 1998), s. 25.

196. Zorunlu olarak Martha Nussbaum tarafından altı çizilen bir nokta için, M. Nussbaum, Women and Human Development, s. 243.

karışması, alkolizm, hapse girme... Bunların tamamı ailelerin hızla dağılmasına neden olmakta ve aile üyelerine kalıcı zararlar vermektedir. Anita Desai'nin çocuklar için kaleme aldığı o harikulade romanı *The Village by the Sea* (1982), Bombay'ın güneyinde, Hindistan sahil şeridi üzerinde bulunan Thul'daki, yoksul bir ailenin hayatını, ailenin büyük çocuğunun gözüyle okuyucuya aktarmaktadır. Babanın içkiye olan düşkünlüğü ile annenin sağlığını tehdit eden kronik rahatsızlık aileyi derinden sarsmıştır. On iki yaşındaki Bari, geceleri kendilerine ev vazifesi gören barakaya geri dönmek zorundadır:

Lila, Bela ve Kamal... Bari aslında onları pek düşünmemekte daha doğrusu başlarına gelebilecekler konusunda çok fazla endişe duymamaktadır. Çünkü onlar o küçük kulübede sürekli beraberdir ve aynı hayatı paylaşmaktadır. Kendisi ise oldukça ağır bir yükü sırtlanmak zorunda kalmıştır. Bu öylesine ağır bir yüktür ki Bari'nin kardeşlerini altında ezildiği yükten ayrı bir yerde tutması pek mümkün görünmemektedir. Lila, Bela ve Kamal; biri kendisinden büyük ikisi ise küçük olan üç kız kardeş... Burada onlar kulübelerini aydınlatan yahut Bari dışarıdayken kendilerini teselli eden küçük bir ateşten başka hiçbir şeye sahip değillerdir.

Acaba onlar neyi beklemekteler? Nasıl bir hayatın özlemi içerisindeler? Kuşkusuz hiçbirisi Bari'nin yaptığı gibi bir balıkçı teknesinde yahut fabrikada çalışmayı düşlememektedir. Bir gün mutlaka evlenecekler ve belki de babalarının şahit olamayacağı bu mutlu hadiseye kardeşleri dâhil olmak zorunda kalacaktır[...] Şayet Bari, kız kardeşlerini gecenin karanlığı gibi üzerlerine çöken bu kasvetli ve sıkıcı dehlizden, hastalıkların pençesinden, sarhoş bir babadan ve ümitsizlikten kurtarmak istiyorsa iş bulmak zorundadır.

O, Thul'da hiçbir zaman ailesine yardım edebilecek kadar para kazanamayacaktır. Bu yüzden de Bombay'a gitmek zorundadır[...] Bari o gece de kulübeye gider, Pinto üzerine atlar. Kardeşleri dikkatle onu süzmektedir. Onların, üzgün, ürkek ve korku dolu bakışları Bari'yi hıçkırıklara boğar, 'Neler olmaktadır?'[197]

197. A. Desai, The Village by the Sea: An Indian Family Story (Londra: Puffin Books, 1984), s. 45-6.

Aileler, sadakat, üyelerine karşı serdedilen ihtimam ile endişe ve karşılıklı güven anlayışıyla ayakta durmaktadır. İhtiyaç duydukları şey sabit bir gelir, sıhhatli bir hayat ve çocuklar için eğitimdir. Çoğu kez bu değerler manzumesi ve gereksinimler, global neoliberal ekonomiyle keskin bir tezat teşkil ederler. Yoksul aileler kapitalizmin neden olduğu dürtüsel bir tepkiyle silkelenebilirler. Ancak dünyayı çepeçevre sarmış olan emek piyasasındaki insafsızlık ve 'esneklik', bir kez daha onları korkunç ve önceden kestirilmesi güç bir sona doğru savurmuştur.

MAHREMİYET, GÜNDELİK HAYAT VE DÜŞ KURMA

Aile ve ev birlikte ele alınan fakat muhakkak böyle olması gerekmeyen, birbirlerine yakın yerlerde duran ve toplum nazarında samimi bir yer işgal eden, ama *içerisi* ve *dışarısı* ayrımının yapılması yönündeki haklı taleplere de sessiz kalmayan iki farklı yapıdır. Böylesine bir ayrışmanın var olmadığı, ahalinin merakla sürekli burnunu soktuğu yahut devletin kartal gözleriyle inceden inceye süzdüğü bir hayat, en temel fonksiyonlarını yitirmiş ve derinliğini kaybetmiştir. Bununla birlikte inanç ve değerlerin özgürce ifade edildiği, vicdanlı olmanın tuhaf karşılanmadığı, mahrem seksüel faaliyetlerin meşru sayıldığı, mütevazı ve ılımlı bir 'içerisi'nin varlığı ev dâhilinde sosyalleşme için zaruridir. Almanların tabiriyle böylesine bir *Intimsphare*'nin (mahremiyet, çev.) aynı zamanda bireysel baskının merkezi ve bireyin günlük faaliyet alanı olduğu gerçeği yadsınamaz. Ancak sürekli tekerrür eden zulüm ve baskı bizleri konuşlanılan mevzilerin terk edilmesi gerektiği sonucuna götürmemelidir. Aksine ihtiyaç duyduğumuz şey, *içerisi* ve *dışarısı* arasındaki muhtemel bağlantıları özenle tespit ve tesis etmeye çalışmaktır. Üzerimize düşen bir diğer görev de, zulme uğramış aile üyelerine, olağan baskı ve zulüm kaynaklarına karşı aman dileyerek, yardım talep edebilecekleri dış mihraklara ulaşma yollarını öğretmektir. Bir kez

daha aile içerisinde muzdarip olanlar, bu dış mihraklara sıkıca sarılmayı kısa günün kârı saymışlardır. Çünkü onlar baskıya maruz kalanların her şeyidir.

Mahremiyet asli olandır. Tıpkı liberallerin de özenle altını çizmeye çalıştıkları gibi kıskançlık derecesinde korunmalıdır. Geçmişte bu hassasiyet bazen burjuva ideolojisinin saf bir parçası olarak ihmal edilmiştir. Elbette ki modern 'mahrem' aile, köken itibariyle 18. yy.'ın sonu ve 19. yy.'ın başındaki orta ve üst tabakanın arzu ve beklentilerine dayanmaktadır. Ancak hane içerisindeki mahremiyet, aynı zamanda Barrington Moore Jr'ın da ifade etmeye çalıştığı gibi, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Alman fabrika işçileri ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Amerika'da, otomobil endüstrisi çalışanları arasında da etkisini güçlü bir biçimde hissettirmiştir. 1950'lerdeki iktisadi mucize sırasında İtalyan köylüler, Milano hinterlandına sürüler hâlinde üşüştüklerinde, en çok peşine düştükleri şeylerden birisi de, hususi bir apartman dairesine sahip olmaktı. Bu dairenin kentin kenar mahallelerinde veya metruk bir arazide bulunması bile, onlar için sorun değildi. Yeter ki kendilerini göçe zorlayan taşra bölgesindekilerin meraklı bakışlarından uzak olsundu.[198]

Mahremiyet, Julie Innes'in ifade etmeye çalıştığı gibi esas itibariyle gizlilik âlemi üzerinde kontrolü sağlama iştiyakı ile yakından alakalıdır.[199] Bu âlemde aileler yahut diğer evcimen gruplar, günlük davranış biçimlerini kendileri yaratırlar. Yemeğe birlikte oturur, televizyon izler, tatil planları yapar, görüşlerini beyan eder ve tartışırlar. Gündelik hayatta dört duvar arasında olmak, aile bireylerinin zaman ve enerjilerini gönül rızasıyla diğer üyelere adadığı (gecenin bir yarısında kalkıp bebeğin karnını doyurmak, evladının yanında ödevin

198. Milano hinterlandındaki Rho kasabası için bkz., A. Pizzorno, Comunita e razionalizzazione 8'Turin: Einaudi, 1960), s. 184-5. Almanya ve Amerika'yla ilgili örnekler için bkz., Barrington Moore Jr, Privacy: Studies in Social and Cultural History (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1983), s. 285.

199. J. C. Innes, Privacy, Intimacy and Isolation (Oxford: Oxford University Press, 1992), s. 69.

başına oturmak, hasta bir aile ferdinin bakımını üstlenmek...) hibe ekonomisi içerisinde zirve noktasına ulaşmış, süregelen bir mübadeleler sistemi üzerindeki karmaşık bir insicama bağlıdır.[200] Bir kez daha kadın figürü, büyük bir olasılıkla da anne, (fakat Desai'nin hikâyesinde bu evin on üç yaşındaki kızı Lila'dır) bütün sorumlulukları sırtlanarak kendisini başkalarının huzur ve mutluluğu için feda etmiştir.

Fikir itibariyle mahremiyet yalnızca kolektif değil aynı zamanda bireyseldir. Modernitenin en mühim başarılarından bir tanesi, bireylere ev *dâhilinde* daha fazla hareket alanına sahip olma imkânı sunarak bir çeşit 'içerisinin içerisi' yaratmasıdır. Böylece tıpkı modern Şanghay örneğinde olduğu gibi aileler, tuvaletlerini başkalarıyla paylaşma zorunluluğundan kurtulmuşlardır. Ebeveynler, çocuklarının uyuduğu odadan ayrı bir yerde cinsi münasebette bulunabilmekte ve özellikle de yetişkin oğul ve kızlar evin kendilerine ait bölümlerinde serbestçe hareket edebilmektedir. Lakin dünya coğrafyasının önemli bir kısmında ailelerin böylesine bir sonuca ulaşabilmeleri için kat etmeleri gereken daha çok mesafe vardır.

Sonuç itibariyle mahremiyet can alıcı bir meseledir. Jürgen Habermas'ın da üzerinde ısrarla durduğu gibi o, *'kişisel bütünlüğün müdahale edilemeyen alanını ve bağımsız yargıyı kuşatır.'*[201] Umumiyetle tarihsel manada hane içerisindeki mahremiyet yahut yarı-mahremiyet, harici baskılara direnç gösterilmeye başlanan yer olarak algılanmaktadır. Çağdaş Afrika kökenli Amerikalı aktivist Bell Hook*, *'beyaz ırkın saldırılarına göğüs geremediğimiz noktada özel alana girerken hanenin tahrip edici değeri'*nden bahsetmektedir.[202] Eve ait kapalı alan her zaman için politik dayanışmanın örgütlenmesinde hayati bir önem arz eder. İlk anda sivil toplum tarafından, bir oturma odasın-

200. M. Douglas, 'Bir ev fikri: bir mekân türü', Social Research, 58, 1 (1991): 18.

201. J. Habermas, Between Facts and Norms (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1996), s. 368.

* Asıl adı Gloria Jean Watkins'dir. Bell Hook müstear ismidir. (çev.)

202. B. Hook, 'Direnç alanı olarak hanemiz', Hooks, Yearning. Race, Gender and Cultural Politics (South End Press, 1990), s. 47.

da, bir *salotto*'da yahut bir *salon*'da tertip edilen herhangi bir toplantının, ittifak yahut yerel bir dayanışma hareketi hâsıl etmesi, sıklıkla şahit olduğumuz bir durumdur.

Her birimiz öyle ya da böyle bir aileye mensubuz ve genellikle diğer sosyal oluşumlar için harcadığımız enerjinin çok daha fazlasını ailemiz için sarf etmeye hazırız. Tıpkı Juliet Finch'in, aile sadakati ve yükümlülük duygusu üzerine kaleme alınmış, son dönemlerin en hassas çalışmalarından birisinde belirttiği gibi aile, *ciddiyetle* ele alınması gereken bir kurumdur.[203] Birçoğumuz ailelerimizi ideal bir bakış açısıyla olması gereken yahut olmasını istediğimiz aile tipiyle mukayese ederiz. Yine şu veya bu şekilde mevcut durum ve koşulların ve hatta aile fertlerinin yaşadığı hayatın daha farklı olduğu bir dünya hayal ederiz. John Gillis meseleyi derinliğine analiz ederek kaleme aldığı eserinde şu satırlara yer vermektedir: *'Her birimizin iki ailesi vardır; birlikte yaşadığımız ve tarafımızdan yaşattığımız. Her ikisinin de aynı olmasını isteriz. Fakat onlar hiçbir zaman aynı olmazlar.'*[204]

Hıristiyan dünyasında, aile ocağını Noel'den daha fazla bu gerilimli noktaya taşıyan başka hiçbir an yoktur. 'Büyük Noel Kavgası ve Diğer İsveç Gelenekleri' gibi hatırlanmaya değer bir başlıkla yayınlanan bir makalede, Orvar Löfgren, İsveç'te geçmişte ve bugün gerçekleştirilen Noel kutlamaları üzerine yapmış olduğu röportajları toplamıştır. O, bu konu hakkında araştırma yaparken şunu fark etmiştir; *'tüm bu sözlü belgeler aslında başka ve daha önemli bir gerçeğe ışık tutmaktadır ki bu da aile birliği yahut asabiyetini kuşak çatışmasının üzerinde hayal etmek, gelecekten ümitvar olmak veya nostaljik bir geçmişe hayranlık duymaktır. Bunların tamamı hayatın nasıl tersyüz edildiğinin ve ne şekilde olması gerektiğinin yansımalarıdır.'*[205]

Güvenilir ve sıhhatli olma durumu, kırsal bir geçmişin, sert, sofiyane, samimiyetinden kuşku duyulmayan ve gerçek

203. J. Finch, Family Obligations and Ssocial Change (Cambridge: Polity, 1989).
204. Gillis, A World of their Own Making, s. xv.
205. O. Löfgren, 'Büyük Noel Kavgası ve diğer İsveç Gelenekleri', D. Miller (ed), Unwrapping Christmas (Oxford: Clarendon Press, 1993), s. 217.

olduğu varsayılan geleneklerine yönelik, daimi bir ima ile bir İsveç Noelini meydana getiren yıllık törenlerin can damarını teşkil eder. Günümüzde İsveç oldukça sekülerleşmiş bir toplum yapısına sahiptir. Fakat Noellerde aileler kutsallara ve yasaklara ziyadesiyle vurgu yaparlar; mumlar yakılır, maskeler takılır ve doğal ürünler tercih edilir. Hazırlıklar yorucudur ve inceden inceye gerçekleştirilir. Her sabah çocuklar Noel arifesindeki takvimden bir yaprak daha koparır; 13 Aralıkta okulda, evde ve işyerlerinde Lucia yortusu* kutlanır. Evler temizlenir, halılar toplanıp kaldırılır ve Noel sabahının o büyülü atmosferine uygun bir biçimde hazırlıklar tamamlanır. Evin en az bir odası kutlamanın gerektirdiği şekilde yeniden düzenlenir. Mum ışıklarıyla aydınlatılan bu odaya kırmızı perdeler asılmaktadır. Fosforlu cam parçalarının üzerine vecizeler yazılır, gösterişli süsler evin dört bir yanına asılır. Kuşkusuz Noel ağacı ile çeşitli hediyeler bu dekorasyonu tamamlamaktadır.[206]

Aileler umumiyetle beklentiler konusundaki bu hayli gergin ortamın üstesinden gelemezler. Takdis ve tahsis merasimi sırasında o büyük patlama gerçekleşir; Kolektif bir şuur doğmuş, ancak ideal olana ulaşılamamıştır. Anne aşırı çalışmanın neden olduğu yorgunluktan kaynaklanan gözyaşı selinin eşiğindedir. Büyük baba ve büyük anne dalgın ama bir o kadar da arzuludur, kutlamalara katılmaya tenezzül etmiştir ('galiba [kızımızın] ön ayak olduğu bu Noelde de yüzümüz pek gülmeyecek').[207] Yeterince sabırsız davranan çocuklar ise hiperaktif bir ruh hâli içerisindedir. Yetişkinlerin tamamı haddinden fazla yemiş ve harcama yapmıştır. İsveç'in anne ve baba tarafını dengelemeye dayanan çift kutuplu akrabalık siste-

* Lucia Yortusu: Katolik ve Orthodoks Hıristiyanlar tarafından aziz kabul edilen Lucia adına her yıl 13 Aralık tarihinde kutlanır. (çev.)

206. A.g.e., s. 220-1. Amerikalılar, İsveçliler'den daha dindardır. Zira Noeli daha şamatalı ve şaşalı bir biçimde kutlarlar. Yalnız bu kutlamaların aynı zamanda ticari bir pratiğinin ve suni yönlerinin de olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Nitekim 1960'lardan beri İsveç'te en popüler televizyon programı Noel Arefesinde öğleden sonraları yayınlanan Walt Disney yapımı çizgi filmlerdir.

207 A.g.e., s. 225.

mi, en zor sınavlarından birisini vermektedir. 'Yeniden kurulan' aileler (ki İsveç'te sayıları her gün biraz daha artmaktadır) Noele uygun bir yapı arz etmemektedir. Çocuklar hangi ebeveynle birlikte hareket edecektir? Başka hiçbir mesele bu derece yüksek bir gerilimle ele alınmamaktadır. Beklentiler arttıkça, dini tören ve merasimler toplumsal normlara uygun bir seyirde cereyan ettikçe, modern ailelerin sahip oldukları potansiyeli ve bulundukları konumu hazmetmeleri giderek zorlaşacaktır.

APAYRI BİR DÜNYA AİLECİLİK

Mahremiyet kutsaldır ve kimse bu alana müdahale edemez. Fakat bu kutsallığın karanlık bir yüzü de vardır ve o yalnızca Noellerde ortaya çıkmaz. Modernitenin mevcut uygulama biçimleri, aile hayatının mahrem kılınmasına, kamusal alandan ayrı tutulmasına ve kendisini, aile ocağını merkeze alan tüketim modeline vakfetmesine özel bir vurgu yapar. 1993 senesinde İngiltere'de Çağdaş Sanatlar için verilen yüksek profilli Turner Ödülü'nü kazanan, heykeltıraşlık sanatının yaratıcısı Rachel Whiteread'in ölümsüz eseri *House*, bu tarz bir aile hayatını etkileyici bir biçimde bizlere sunmaktadır. Bu eser, giderek daha fazla tahrip edilen bir şeyi; evin içerisini resmeden alçıdan yapılma bir makettir. Bu sayede 'negatif alan' somut bir eserle müşahhaslaştırılmakta ve 'mevcudiyetin hatırası' muhafaza edilmektedir. Bu somut maket yalnızca içten bakılınca değil, aynı zamanda dış dünyaya kapılarını kapatmış olması yönüyle de bir ev görünümündedir. O, ortaçağ şatolarını karakterize eden gözetleme kulelerine sahip değilse de kusursuz bir kaledir. Bu kaleyi savunanlar hızla yaklaşmakta olan düşmanın gücü hakkında fikir yürütebilmektedir. 'İçeri girmek' şöyle dursun içine bakma şansı bile yoktur. 'Dışarı çıkmak' şöyle dursun dışarı bakma imkânı bile yoktur. Belki de bu bir sığınaktır. Fakat daha çok hapishaneyi; nevroz

ve fonksiyonel bozukluğun ve muhtemelen de şiddetin doğduğu bir aile hapishanesini andırmaktadır.[208]

Merhametsizliğin moda olduğu bir dünyada Whiteread, modern aile hayatının esaslarından bir tanesini keşfetmiştir; bu keşif etrafı duvarlarla kuşatılmış bir yere hapsolunma, iç gözlem ve zihni meşguliyeti kapsamaktadır. 1967 yılında İngiliz antropolog Edmund Leach, radyoda yayınlanan seri konuşmalarında şu iddiada bulunarak geniş katılımlı bir tartışmanın fitilini ateşlemiştir: *'Bugün evcimen aileler izole durumdadır[...] Aile, tüm ucuz sırları ve sınırlı mahremiyetiyle hoşnutsuzlukların kaynağı hâline gelmiştir.'*[209] Dinleyicilerin birçoğu bu cüretkâr sözlere itiraz etmiş ve Leach, bir daha asla ailelerin aleyhinde konuşmayacağını taahhüt ederek özür dilemek zorunda kalmıştır.

Hane, dokunulmazlığı yönüyle aile ise içine kapanık bir bütün teşkil etmesi bakımından, en azından kısmen, gözden geçirmeye değer, oldukça uzun bir modern tarihe sahiptir. Bugüne kadar hiçbir müellif kendine güvenen ailenin meziyetlerini 15. yy.'da Floransa'da yaşamış Leon Battista Alberti kadar belagatle övmemiştir. Alberti'nin ünlü eseri *Libri della famiglia* 1430'lu yıllarda aile fertleri arasında vuku bulan bir dizi kurgusal sohbete dayanılarak yazılmıştır. Kitap, aile ve devletin gerek yapı, gerekse de hiyerarşi bakımından birbirlerini çağrıştırdıklarına vurgu yapmakta, ancak ailenin küçük dünyasının, devletin geniş ve büyük âleminden daha üstün olduğunu varsaymaktadır.[210] Aile, gücünü doğaya borçludur, site devleti ise elverişlilik yahut gereklilik nedeniyle vardır. Alberti'nin insan doğası ile *nadirlik* ve *güzellik* hakkındaki fikirleri, genel münakaşa konumuz açısından oldukça ehemmiyetli bir yere sahiptir. Ona göre sevgi yani muhabbet aile için öncelik hakkına sahip müstesna bir ruh hâlidir. İnsan

208. Whiteread'ın çalışmasıyla alakalı yorum ve fotoğraflar için bkz., J. Lingwood (ed.), House (Londra: Phaidon Press, 1995). Heykelin kendisi sadece birkaç dakika sonra yerel idareciler tarafından ortadan kaldırılmıştır.

209. E. Leach, A Runaway World? (Londra: BBC Publications, 1968), s. 44.

210. L. B. Alberti, I libri della famiglia (1433-40); (Turin: Einaudi, 1972).

doğası tam o noktada zirveye ulaşır. Evin dışında mahcubiyetin ve ihtiyatlı planlar yapmanın temel prensip kabul edildiği düşman bir dünya uzanmaktadır. Alberti'nin pervasız ama bir o kadar da canlı diyaloglarında hane, insanlığın güvenilmez tutumları karşısında kırsal bir sığınaktır. Bu öylesine bir sığınaktır ki aile göz göre göre kolektif bir şuurla dünyanın kötülük ve problemlerine sırtını dönmektedir:

Taşradaki villanda duvarların arkasına saklanarak, hırsızlıklara tanıklık etmekten kurtulabilirsin, şehirde yaşayanların gözleri önünde cereyan eden olumsuz hadiseler ve sayısız fenalık sana bulaşmayabilir. Bu korkunç olayların kulaklarında çınlamasına da gerek yoktur. Şehirde saatler birbirini kovalar ve insanların öfkeden gözü dönmüş vahşi hayvanlar gibi böğürüp acı ve ince çığlıklar atmaya başladıklarını görürsün.[211]

Egemenlerin müdahaleci ve çatışmacı doğası ile siyasi erki elinde tutanların, bu gücü kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya yönelik eğilimleri, devleti kendisine şüpheyle yaklaşılan bir kurum hâline getirmiştir. Alberti'ye göre, iki farklı kolektif yapı -aile ve iktidar- birbirlerine karşı denge unsurlarıdır. Bunun da ötesinde 'sevgi' ve 'merhamet' gibi önemli meziyetler en iyi şekliyle aile içerisinde ifade edilmektedir.[212]

211. A.g.e., s. 247. Kendi çevirim. İngilizce'deki eksiksiz bir adaptasyon için bkz., L. B. Alberti, The Family in Renaissance Florence, ed. Renée Neu Watkins (Columbia, S. C.: University of South Carolina Press, 1969).

212. A.g.e., s. 218. Alberti'nin bu bağlamdaki mahcubiyeti ailesinin Floransa'dan sürgün edilmesidir. Bununla birlikte Rönesans araştırmacılarının birçoğu Floransa *aile günlükleri* ve *kroniklerinin* ki bu dönemde bunlardan hatırı sayılır miktarda vardır, neredeyse her zaman hükümet ve devlet dairelerindeki memurların yolsuzluklarına değindiklerinden bahsetmektedir. Bu Floransa geleneği ile aile ve devlet arasındaki herhangi bir duraksamanın yaşanmadığı çağdaş Venedik pratiğinin mukayesesini yapabilmek ve yine Alberti'nin yapıtlarıyla Venedikli Giovanni Caldiera'nın çalışmalarını değerlendirebilmek için bkz., M. King, 'Evlilik ve aile üzerine Caldiera ve Barbaros', Journal of Medieval and Renaissance Studies, 6 (1976): 19-50. Alberti'nin aile üzerine ikinci diyaloğundaki meziyet kavramı için bkz., Q.R.D. Skinner'in önemli yorumlarına, The Foundations of Modern Political Thought (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), c. 1, s. 92. Alberti'nin aile modelinin İtalya tarihindeki etkisi üzerine, C. Tullio-Altan, La *nostra Italia* (Milan: Feltrinelli, 1986), özellikle de s. 22-4.

Alberti, sanki olacakları önceden sezinlemiş gibi, 2. bölümde Daniel Miller'ın ahlaki ve etik alışveriş arasındaki farka değinisiyle karşımıza çıkan tartışmalara, diyaloglarıyla (oldukça geniş bir biçimde) yer vermektedir. O, bunlardan aile bireylerinin bakımı ve muhabbetini temel alan birincisine yönelmiş, ailenin mevcut ilgilerinin daha geniş şekliyle hakkaniyet duygusuna tabi kılındığı ikincisine ise pek değinmemiştir.

Yüzyıllar boyunca dış dünyaya karşı şüpheci ve savunmacı bir yaklaşım sergileyen kendi içine kapanık aile, destekten çok eleştiri almıştır. Ulaşabildiğim kadarıyla bu konuyla alakalı en çarpıcı eleştiri Chartist akımın* etkisiyle yazılmış bir edebi çalışmadan gelmektedir. *America Compared to England* adlı bu uzun risaleyi 1849 yılında Britanyalı bir Chartist değil radikal bir Amerikan; Cincinnatili avukat Robert W. Russell yazmıştır. 'Bağımsız ve bağlantısız yaşayan zavallı aileler' başlıklı bölümde Russell, insan doğası konusunda Alberti'ye göre tamamen farklı bir bakış açısının arayışı içerisindedir. Russell'in hepsinden önce cevaplanmasını istediği soru, bağımsız ve ayrı yaşamaya vurgu yapan kimselerin gerçekleştirdikleri eylemlerin sonuçlarının neler olduğudur:

Camlar, dışarıdan içeriye yönelecek meraklı bakışlara karşı dikkatlice karartılır. Hiçbir değer arz etmeyen bahçenin etrafı, yalnızca kıskançlık derecesinde bir mahremiyet anlayışı nedeniyle, manasız bir şekilde kalın duvarlarla çevrilir. Aslında bu, insanları göze çirkin görünen ölü bir duvarla karşı karşıya bırakmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Doğrusu görünüş itibariyle evler birer hapishane, sakinleri ise mahkûmlardır. Lord Bacon'a göre ise, başkalarına karşı muhabbet duymak, insanın doğasında varolan gizli bir eğilim ve dürtüsel bir devinimdir. Bu ihtiyaç bir ya da birkaç kişi üzerinden giderilmezse, tabiatıyla toplumun geneline sirayet edecektir. Bu nedenle, soyutlanmış ailelerde yaşamak, ister istemez insan ırkına yönelik anlayış ve bakış açımızı bütünüyle kuşatarak sınırlandırmaktadır. Dört

* Chartizm: İngiltere'de 19. yy. ortalarında (1838-1848), işçi sınıfı tarafından başlatılmış, parlamentodan anayasal haklar istemeyi amaçlayan bir harekettir. Ancak hiçbir zaman dikkate alınmamıştır. (çev.)

duvar arasına kapatılırız ve bu kalın duvarların arkasında cereyan eden hadiseler bizi çok fazla alakadar etmez. Bizler toplumu bir mikroskop vasıtası ile gözetleriz. Bu mikroskop sınırlarını yalnızca bilgimiz dâhilindekilerin ve aile üyelerimizin çizdiği, küçük bir çemberin içerisinde meydana gelen hadiseleri kapsamına almaktadır. Kısacası yardımseverliğimiz ve merhametimiz evde başlar ve en iyi orada ifade edilir[...] Her şey bireyselleştirilmiştir; soğuktur ve ürkütücüdür. Her birey diğerleri için gerekli olan ihtimam ve özeni kendisine yüz kat daha fazla göstermeye mecbur edilmektedir.[213]

20. yy.'da Amerikalı sosyolog Edward Banfield, bu ve benzeri aile davranışlarıyla ilgili analitik bir şema oluşturmuştur. Banfield, 1958 senesinde güney İtalya'nın Basilicata eyaletindeki Chiaromonte köylüleri hakkında bir dizi araştırma yapmıştır. Araştırmaları neticesinde güney İtalya'daki kırsal yaşamın kavimsel özelliklerini **'ahlak dışı ailecilik'*** (amoral familism) tabiriyle isimlendirerek yepyeni bir tanım icat etmiştir. Ona göre Chiaromonte ve benzer köylerin aşırı derecede geri kalmasına neden olan saik *'köylülerin ortak menfaatleri doğrultusunda birlikte hareket etme hususunda yetersiz kalmaları yahut çekirdek ailenin mevcut maddi beklentilerini aşan hiçbir olumlu davranış biçimine hayat hakkı tanınmamasıdır'.*[214] Bu **'ahlak dışı ailecilik'** anlayışıdır ve Banfield, çekirdek aile

213. W. R. Russell, 'İngiltere'ye kıyasla Amerika', G. Claeys (ed.), The Chartist Movement in Britain, 1838-50. (Londra: Pickering & Chatto, 2001), c. 5, s. 363-4. Risalenin tamamı için bkz., s. 137-408.

* Ahlak dışı ailecilik: 'Ahlak dışı ailecilik' yahut 'Aile bağnazlığı' demenin içeriğini tam veremeyeceği bu sözcükle ne demek istediğini Banfield şöyle anlatır: 'Bu yetersizlik... 'amoral familism' denen bir ethostan doğmaktadır. Onu doğuran ise şu üç şeyin bir arada işleyişidir: yüksek ölüm oranı, toprak kullanımını belirleyen koşullar ve de geniş aile kurumundan yoksunluk.' O'na göre mutlak değil göreli anlaşılması gereken 'ahlak dışı ailecilik' zor koşullarda ayakta kalmaya çalışan tarihteki tüm insan birim ve toplulukları için geçerlidir. (çev.)

214. E. Banfield, The Moral Basis of a Backward Society (Glencoe, Ill.: Free Pres, 1958), s. 10. Banfield'ın 'kehanet hipotezi' köylülerin 'sanki şu kuralı uyguluyormuşçasına davranmalarıdır: "Maddeyi azami oranda arttırır, çekirdek ailenin avantajlarından yararlanır; diğerlerinin de bu şekilde hareket ettiğini varsayar"' (s. 83)

üzerine yoğunlaşan böylesine arızi ve dışlayıcı bir yaklaşımı, doğrudan doğruya geri kalmışlıkla ilişkilendirmektedir. Banfield, aile müessesini hedeflediği noktaya taşıyabilmek için, Chiaromonte'daki kolektif hayatın çaresizlik ve perişanlığını benzer hacimde, fakat çok daha müreffeh olan Birleşik Devletlerin bir köyündeki, (St George, Utah) coşkun ve ateşli dayanışma ruhuyla mukayese etmektedir. O, İtalya'nın güneyindeki ailelerin, çevrelerini kuşatmış olan yoksulluk duvarını, Amerika'nın işbirliğine dayanan bu dinamik anlayışı içerisinde, kendilerine bir yer bulabilmeleri koşuluyla, çok kısa bir zaman zarfında tırmanıp aşabileceklerine inanmaktadır.

Banfield'ın tezleri ağır bir biçimde ve kısmen de haklı olarak eleştirilmiş[215], ancak 'ailecilik' fikri en azından İtalya bağlamında kabul görmüştür. Bu fikrin kabul görmesinin altında yatan temel neden, büyük bir olasılıkla, geçmişin yanı sıra, dolaylı yollarla da olsa, günümüzle irtibatlandırılabilmesidir. Ailecilik yalnızca İtalya'ya özgü kırsal ve modası geçmiş bir sistem değildir. Aynı zamanda biraz sonra değineceğimiz üzere yeterince kentli ve moderndir.[216]

Bu kavramın çağdaş dünyanın gerçeklerine uygun bir biçimde yeniden tanımlanmasına ihtiyaç vardır. Benim düşünceme göre, bu da ancak ailecilik fikrinin nispi bir yaklaşımla, bir kez daha gözden geçirilmesiyle sağlanabilecektir. Modern ailecilik, aile, sivil toplum ve devlet arasında, kendine mahsus kuralları olan kısmi bir *ilişkiye* dayanır. Kısmidir zira ailenin değer ve ilgileri, bireysel işbirliğine dayalı, diğer iki temel

215. D. De Masi'nin Banfield ile alakalı İtalyanca ekindeki makalenin muhteşem bir koleksiyonu için bkz., D. De Masi, Leb asi morali di una societa arretrata ve kısmen A. Pizzorno, Familismo amorale e marginalita storica, ovvero perché non c'eniente da fare a Montegrano', s. 237-53.

216. Bkz., Laura Balbo, Stato di famiglia (Milan: Etas Libri, 1976), s. 132-3. İngiltere'de 'mahremiyet' kavramı 'ailecilik' kavramına yakın bir anlam taşır. Bu kavramın kullanımı için bkz., J. Goldthorpe'nin Lutonlu işçilerle alakalı önemli çalışmasına, J. Goldthorpe, The Affluent Worker (3 cilt, Cambridge: Cambridge University Press, 1968-9). Luton'u yeniden ziyaret ve mahremiyet ile mücadele edebilecek bir tez için bkz., F. Devine, Affluent Workers Revisited (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992).

unsur ile dengelenmektedir.[217] Bu tanım yapılırken bağıntısal ilişkiyi belirleyen üç öğenin de -aile, sivil toplum ve devlet- önem ve etkisi ayrı ayrı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu meseleyi, Banfield'in örneğindeki gibi yalnızca aile kurumunun özelliklerini hesaba katarak açıklamaya çalışmak, sığ bir yaklaşım olacaktır. İtalya'da aile birimlerinin dayanışmasını sivil toplumun, bilhassa da güneydeki nispi zayıflığı ve başıboş ama bir o kadar da cezalandırıcı bir devlet yapısıyla irtibatlandırdığımızda, aileciliğin modern biçimiyle ortaya çıkışına ve kıymetini arttırmasına zemin hazırlanmış olmaktadır. Diğer ülkelerde, bu öğelerin farklı bir karışımına ve ailelerin daha geniş bir sosyal muhit içerisinde farklı derecelerde bütünleşmelerine şahit olunmaktadır.

Bununla birlikte, bu noktada yer yani mekânın geniş çaplı bir tedaviye imkân vermediğine de değinmek gerekmektedir. Zira Çin'de ve birçok Orta Doğu ülkesinde aileciliğin benzer öğelerinin yaygın oluğunu söylemek mümkündür. Çin'de baba-oğul ilişkisine ve evladın ana babaya hürmetine güçlü bir şekilde vurgu yapan Konfüçyüsçuluğun etkisi, İmparatorluk devletinin iktidar ve nüfuzunu kaybetmekte olduğu gerçeğiyle birleştirildiğinde ailenin, Çin toplumunun referans kabul ettiği mihenk taşı hâline geldiği görülecektir. Aile ve akraba kayırmacılığı tüm amilleriyle yükselen değerdir.[218] 1949 yılında iktidara gelen Çin Komünist Partisi, bu zihni yapıya ve bu anlamdaki tutum ve davranışlara karşı savaş açmış, ancak 1978 reformlarının hayata geçirilmesiyle, aile güç ve meşrui-

217. Sivil toplum kavramıyla alakalı kapsamlı bir tartışma için bkz., böl. 4.

218. 1935-37 yılları arasındaki durum Olga Lang'ın, Chinese Family and Society (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1946), adlı çalışmasında anlatılmaktadır. Bilhassa da s. 54-6 ve 181-92'deki akrabacılıkla ilgili sayfalarda. Francis Fukuyama da akrabacılık ve Konfüçyusçuluk arasındaki önemli bağlantıya değinmektedir. F. Fukuyama, Trust: the Social Virtues and the Creation of Prosperity (Londra: Penguin, 1996), s. 85 vd. Onun ailecilik tanımı 'gerekirse diğer sosyal münasebetlerin harcanması pahasına aile bağlarının korunması için toplumun haddinden fazla ısrarcı olması' şeklindedir. (a.g.e., s. 65). Bu benimkine nazaran daha kapsamlı bir açıklamadır.

yetini, eskisine nazaran daha kuvvetli bir biçimde hissettirmeye başlamıştır.[219]

Orta Doğunun Arap coğrafyasına gelince, kabile içi evliliğe dayanan toplumsal aile geleneği, bu bölgede sık vuku bulan kardeş çocukları arasındaki izdivaçlarla tanımlanmaktadır. Evli erkek evlatların ebeveynleriyle bir arada yaşamaları ve biraderler arasındaki veraset eşitliği, toplumsal formasyonun oluşumunda esaslı bir etkiye sahiptir. Bir sonraki neslin gelin ve damat adaylarının, şimdiden belli olduğu bir aileden daha 'kapalı'sı yoktur. Her ne kadar son zamanlarda geleneksel yapı çöküntüye uğramışsa da, aile ve kabilelerin bölgedeki muhtemel ve mevcut siyasi gelişmeler üzerinde, ciddi oranda etkili oldukları gerçeği yadsınmamalıdır.[220]

AMERİKAN MODELİ

Banfield'in İtalya'nın güneyindeki 'ahlak dışı ailecilik' anlayışına yönelik suçlamalarda bulunduğu sene içerisinde (1958), J. K. Galbraith, *The Affluent Society* adlı o meşhur eserinin bir pasajında, Birleşik Devletlerde de İtalya'dakine ürkütücü boyutta benzeyen, bazı durumların hâsıl olduğuna değinmek-

219. Komünist tecrübenin ilk onlu yıllarındaki detaylı bir muhasebesi için, N. J. Diamant, Revolutionising the family: Politics, Love and Divorce in Urban and Rural China, 1949-68 (Berkeley: University of California Press, 2000).

220. Daha fazla bilgi için bkz., böl. 4. Aynı zamanda bkz., Emanuel Todd, The Explanation of Ideology: Family Structures and Social Systems (Oxford: Blackwell, 1985), s. 133-45; Beshara Doumani (ed), Family History in the Middle East: Household, Property and Gender (Albany, N. Y.: State University of New York Press, 2003). Burada Orta Doğudaki Müslüman Arap ülkeleriyle mukayese edildiğinde Türkiye'de devlet ve aile arasında tarihsel manada farklı bir ilişki biçiminin var olduğuna değinmekte yarar vardır. Bu fark gerek Osmanlı döneminde gerekse de Kemalist evrede iktidar ve önceliğin aynı elde toplanması şeklinde tezahür etmiştir. Türkiye'de aile toplumsal manada ne kadar etkin ve önemli olursa olsun hiçbir zaman belirleyici bir siyasi güç olamamıştır. Tabiî ki istisnai durumlar da vardır. Ancak iki veya üç jenerasyon dışında ailelerin daimi manada kamusal bir güç kullanma yetkisine sahip olmadıkları ortadadır. H. Gerber, State, Society and law in Islam (Albany, N. Y.: State University of New York Press, 1994), s. 149.

tedir. Gözlemlediğim kadarıyla o dönemden günümüze kadar uzanan süreçte, hiçbir araştırmacı iki örnek arasında irtibat kurmayı düşünmemiştir:

Leylak rengi ve kiraz kırmızısı, klimalı, hidrolik direksiyon ve hidrolik frenli otomobillerine atlayan aile seyahate çıkar. Yolculuk boyunca asfaltı bozuk, devasa çöp yığınlarıyla iğrenç bir görüntü arz eden, harabeye dönmüş binalarıyla dikkat çeken, billboardları ve afişleri eskimiş, telefon ve elektrik tellerinin çoktan yerin altına alınmış olması gereken şehirlerden geçilir. İçinde yol aldıkları sayfiye bölgesinin doğal güzellikleri ticari hırs nedeniyle görünmez kılınmıştır. (Bizim değer sistemimizde ürünlerin pazarlanması mutlak bir önceliğe sahiptir. Sayfiye bölgesinin manzarası örneğinde de görüleceği üzere estetik düşünce daima ikinci sıradadır. Bu ve benzeri meseleler tıpkı bir zincirin halkaları gibi birbirlerine bağlıdır) Ailemiz piknik yapmak için oldukça kirli bir nehir kıyısında mola verir. Evden çıkmadan önce zevkle paketlenen yiyecekler portatif buzdolabından çıkarılır. Gece halkın sağlığını ve manevi değerlerini tehdit eden bir parkta geçirilecektir. Şişme yatağın üzerinde uykuya dalmadan önce naylon bir çadırın altında, çürümeye yüz tutmuş atıkların etrafa saldığı o dayanılmaz kokunun ortasında, belli belirsiz bir şekilde Tanrı'nın kendilerine sunduğu nimetler için şükranlarını bildiren o tuhaf ve anlamsız dua dillendirilir. Acaba Amerikan dehası bu mudur?[221]

Kuşkusuz Galbraith mübalağa etmektedir. 50'li yıllarda Amerikalı aileler bu kadar yoğun bir şekilde kendilerini limuzinlerine hapsetmemişlerdi. Kentler ve kırsalın hâli de kesinlikle burada resmedildiği kadar kötü değildi. İşbirliği ve dayanışma kültürü doruk noktasındaydı. Aileler çoğu kez dini gruplara dâhil olmaktaydı. Ebeveyn-öğretmen ortaklığı ön plandaydı. Aileler zevkle farklı sosyal faaliyetlere ev sahipliği yapmaktaydı. O dönemde Amerikan banliyö hayatıyla ilgili klasik çalışmalar, ailelerin iç içe girdiklerine dair kayıtlarla

221. J. K. Galbraith, The Affluent Society (1958; Londra: André Deutsch, 1977), 192.

doludur. Parkların tamamının, çürümüş atıkların yaydığı kötü kokular nedeniyle acınası bir durumda olduğu iddiası da doğru değildir. Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen kişisel ve umumi olan arasındaki fark da hemen göze çarpmaktaydı. Bazı bireyler zenginlik ve refah içerisinde yüzerken halkın geneli sefalet ve yoksulluğu sürdürmek zorundaydı. Beyaz adam her türlü lüksün düşünüldüğünde ikametgâhlarda günü gün etmekteydi. Siyahlara ise gecekondular reva görülmüştü. Burada anlatılanların de Tocqueville tarafından ortaya atılan ve Amerikan demokrasisinin esaslarından biri kabul edilen *bağlanmışlık* prensibiyle dolaylı bir ilgisi olduğu unutulmamalıdır.

Yüzyılın ikinci yarısında bağlanmışlık prensibinin etkisini kaybetmesi, Robert Putnam'ın son çalışması *Bowling Alone*'da (2000) dramatik bir biçimde ve kılı kırk yararcasına tasvir edilmiştir. Putnam'ın işbirliği, dostluk ve sosyal sermayeye dair bulgularını bir sonraki bölümde daha detaylı bir şekilde tartışmaya açacağım. Buna karşılık burada altını çizmek istediğim şey, üç anahtar alanın aile, sivil toplum ve devletin, Amerika örneği ele alındığında, geçen yarım yüzyılda nasıl bu derece değiştiğidir? Aileler, bilhassa da son yirmi yılda büyük oranda kamusal alandan özel alana çekilmiştir. Sivil toplum nicelik ve niteliğini kaybetmeye başlamış, kamu hizmetleri ve kamusal alan ise çarpıcı bir biçimde küçülmüştür. Bu hadiseler bir bütün olarak ele alındığında, yeni ve modern bir Amerikan ailecilik anlayışının temel ilkelerinin oluşmaya başladığı rahatlıkla anlaşılacaktır.

Bu üç eğilimden ilki, Amerikan aile hayatının hususileşmesi, burada bizi en çok alakadar edecek olanıdır. Antropolog M. P. Baumgartner, 80'li yılların ortalarında, New-Jersey'in banliyölerinden birisinde yaptığı alan çalışmasının neticesinde, bölgedeki ayrışma kültürünü, içe kapanık toplum yapısını ve kendi tabiriyle **'ahlaki minimalizasyon'u** fark etmiştir: *'Yetersiz çatışma ve anlaşmazlık ortamı ilgi ve endişe zafiyetini beraberinde getirir. Sosyal bağların zayıflığı ise genel bir*

kayıtsızlık hâli ve soğukluk duygusu uyandırır.'[222] Komşuların kendileri çalıp kendileri oynamaktadır, birbirlerinden beklentileri çok azdır. Karşılıksız iş yapmak ve yaptırmak çok zordur. Amerika'nın neredeyse tamamında hane *içerisinde* harcanan zaman konusunda gözle görülür bir artış yaşanmaktadır. Putnam'ın tuttuğu kayıtlara göre, 90'lı yıllarda spora dayalı tüketimde yaşanan olağanüstü açlık, koşu bantları ve farklı jimnastik aletleri vasıtasıyla 'hane-içi' faaliyetler düzenlenerek giderilmiştir. O dönemde dostluk ve işbirliği üzerine gelişen, az sayıdaki bilinç alanlarından bir tanesi, güvenlik odaklı 'Mahalle Bekçiliği' gruplarıdır. Ancak Birleşik Devletler Adalet Bakanlığı'nın 1998 yılında yaptırdığı bir araştırmaya göre, hane sakinlerinin yalnızca yüzde 11'i, o güne kadar en az bir kez mahalle bekçiliği toplantılarına katılmıştır. Buna karşılık yüzde 14'ü evinde silah, yüzde 15'i bekçi köpeği bulundurmakta, yüzde 41'lik büyük bir grup ise, evinin kapısına fazladan kilit taktırmaktadır.[223] Fiziksel bariyerlerle, emniyet görevlileriyle ve dışarıdan gelebilecek istenmeyen müdahaleleri engellemek amacıyla kurulmuş, güvenlik kameralarıyla övünen 'kapısı kapalı aileler'in sayısı hızla artmaktadır.

TELEVİZYONUN ETKİLERİ

Giderek artmakta olan bireyci ve ev merkezli yaşam biçimi, yalnızca Birleşik Devletler'de değil dünyanın büyük bir bölümünde, televizyonu hayatın merkezine taşımıştır. Bir zamanlar köy evlerinin başköşesinde ocak ve şömineler bulunurken, bugün onların yerini televizyon almıştır. Borneo'dan Brezilya'ya, dünyanın dört bir yanında etnograflar çocuklara, aile büyüklerine yahut uzak diyarlara göç etmiş akrabalara ait, manevi değeri yüksek fotoğraflara uygun görülen yerin, televizyonların tepesi olduğunu bizlere aktarmaktadır.[224]

222. M. P. Baumgartner, The Moral Order of a Suburb (New York: Oxford University Press, 1988), s. 134.
223. R. D. Putnam, Bowling Alone, s. 107.
224. D. Morley, Home Territories: Media, Mobility and Identity (Londra:

Gündelik hayatımızda dikkatimizi bu renkli kutudan daha fazla çeken herhangi bir şey yoktur. Yetişkinler göz önüne alındığında 2001 yılı itibariyle Birleşik Devletler'de ortalama günlük televizyon izleme oranı 4 saat 22 dakikaya ulaşmıştır. Benzer şekilde İtalya'da bu oran 3 saat 58 dakika, Türkiye'de 3 saat 43 dakika, Japonya'da 3 saat 45 dakika, Brezilya'da ise 3 saat 19 dakikadır.[225] Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere, uyku süresi dışında gündelik hayatımızda televizyon izleme alışkanlığı kadar, zaman ayırdığımız ikinci bir aktivitemiz yoktur. Bunun yanı sıra yıllık bazda grafikler incelendiğinde, hane başına televizyon sayısının doyma noktasına ulaştığı ülkelerde bile, televizyonların izlenme ve satış oranlarının istikrarlı bir biçimde artışını sürdürdüğü görülecektir. 2002 yılında dünyanın en güçlü ve etkili televizyon sermayedarı Rupert Murdoch, önemli bir varsayımda bulunarak, beş yıl içerisinde interaktif televizyonculuğun oltasına takılan hane sayısında, o güne oranla on beş kat artış yaşanacağını iddia etmiştir.[226] Aslında '**oltasına takılmak**' doğru bir tabirdir. Lakin bilgisayar oyunlarının hızlı yayılımının yarattığı etkinin de bu ifadenin çatısı altına alınması gerekmektedir.

Televizyonun etkileri üzerine yapılan tartışmalar büyüleyici ve karmaşıktır. Düşünce ekollerinden bir tanesi, tamamen farklı bir bakış açısıyla, bu küçük renkli kutunun mutat manada evlerimizde bulunmasının yararlı etkilerine vurgu yapmaktadır. Rachel Whiteread'in *House* (Ev) adlı romanında tasvir ettiği evde hiç pencere yoktur ve büyük bir olasılıkla dış dünyayla antenler vasıtasıyla temas kurulmaktadır. Her ne kadar içerideki aile, fiziksel anlamda dışarıdan soyutlanmışsa da, belirli oranda bilgiye ulaşması ve dış dünyayla irtibatını sağlayabilecek uyarıcı saiklere sahip olması mümkündür. Bu

Routledge, 2000), s. 87 vd. Morley düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir: 'Birleşik Krallık'taki resmi araştırmaların amacı hane halkını birlikte sofraya oturanlar şeklinde tanımlayabilmektir. Lakin göründüğü kadarıyla bazı durumlarda hane halkı birlikte izleyenler şeklinde tanımlanırsa daha doğru olacaktır' (s. 89).

225. Mukayeseli bir istatistiksel bilgi için bkz., www.csm.com.cn.

226. W. Goldman Rohm, *The Murdoch Mission* (New York: Wiley, 2002), s. xiv.

da, insanlara oturdukları yerden farklı mekân ve durumları 'müşahede' edebilme imkânı sağlayan televizyon yoluyla olacaktır. İşte Raymond Williams'ın 'özelin akışkanlığı'* dediği durum da buna benzer bir şey olsa gerektir.[227]

Televizyon, ailelere ulusal ve hatta uluslararası düzlemde, toplumun bir ferdi hâline gelebilmeleri konusunda, başka hiçbir etmenin yapamayacağı kadar yardımcı olur. Aile üyeleri haber ve tartışma programlarını izleyerek, dünya düzeni hakkında fikir edinir, aynı kültürü ve davranış biçimlerini paylaşan toplumları, daha geniş bir perspektiften izleyebilme şansına sahip olur. Bu hususun altını özenle çizen uzmanlar televizyonun 'yatay'** yahut 'demokratik' niteliklerine vurgu yapmaktadır. Örnek vermek gerekirse Joshua Meyrowitz, televizyonun içeriği kadar vasıta rolü üstlenmiş olmasının da önemine değinerek bu sayede sosyal hayata dair yeni bir 'coğrafi mekân' anlayışının üretildiğini iddia etmektedir. Yer ve konum açısından hiyerarşik duyarlık iflas etmiştir. Bunun yerine yeni ve daha evrensel iletişim alanları ortaya çıkmaktadır: *'Televizyon vasıtasıyla zengin ve yoksul, genç ve yaşlı, âlim ve cahil, erkek ve kadın ve her yaştan, meslekten, sınıftan ve dinden tüm insanlar çoğu kez aynı anda aynı yahut çok benzer bir bilgiyi paylaşabilmektedir.'*[228] Hatta sıradan bir Amerikan dizisindeki gözü pek bir kadın polis ve benzeri bayatlamış televizyon klişeleri bile kırsal ve ataerkil Bangladeş yahut Hindistan gibi bir başka izleyici dünyada olağanüstü etkiler bırakabilmektedir.

---

* Özelin akışkanlığı: Özel alanın akışkan hâle gelmesi. Bunu bir arabaya benzetebiliriz. Araba, özel alan sayılabilir. Kişiyi toplumdan soyutlar fakat aynı zamanda oldukça akışkandır. Onu istediğin her yere götürebilirsin. (çev.)

227. R. Williams, Television, Technology and Cultural Form (Londra: Fontana, 1974), s. 26.

** Buradaki yataydan kasıt sınıfsal ayrımın ortadan kalktığı, ekip çalışmasının öne çıktığı, kademelerin azaltıldığı, iletişim, diyalog ve uzlaşmaya dayanan yatay hiyerarşi olsa gerektir. (çev.)

228. J. Meyrowitz, No Sense of Place (Oxford: Oxford University Press, 1985), s. 90.

Bununla birlikte bu ve benzeri argümanlar, televizyon patronlarının 'dikey' hiyerarşileri* karşısında dengelenmek zorundadır. Televizyon, kendisini demokratik mekanizmaların herhangi bir biçimine kolaylıkla uydurabilen bir vasıta değildir. Umumiyetle kitle iletişim piyasası küçük balığın peşinden koşmaz. Aksine bu alanda çok büyük miktarda bir sermaye girdisine ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak yirmi yılı aşkın bir süredir yalnızca bir konsantrasyon sürecine şahit olunmaktadır. Devlet eliyle sürdürülen görsel yayıncılık, daha geniş bir halk tabanını kuşatmaya çalışırken, ticari bir mantıktan yola çıkılarak üretilen global televizyonculuk, sınırlı bir oligarşinin elinde toplanmıştır.[229] Bu hareketin temsilcileri müşterek vasıflara sahip kimselerdir. Bunlar hayatta kalabilmek için gerek duydukları taze kanı; seyircileri, dengeli bir biçimde paylaşabilme konusunda olağanüstü bir gayret sarf etmeyi iyi bilirler. Zira yayınladıkları reklâmların akıbeti, harcadıkları enerjinin karşılığını ne derece aldıklarıyla alakalıdır. Ayrıca doymak bilmez bir tabiatları vardır. Açgözlülük onların birinci kuralıdır. Sınırlı, faydacı ve uzlaşmacı bir kültürel altyapıya sahip olmaları da cabasıdır. Bütün bu anlatılanlardan çıkarabileceğimiz sonuç, bu önemli iletişim aracının, onların elinde güvende olmadığıdır. Onlar bazen emirleri altındakilere belirli oranda üslup özgürlüğü tanıyarak, bunun neticesinde ortaya çıkacak sonuçları tecrübe etmek isteyebilirler. Fakat genellikle işi şansa bırakmadan, yüksek kâr amacıyla kendini tekrar eden ve öğretici bir nitelik taşımayan televizyon yayıncılığı üretirler. Bu anlayış, reklâmlar ve her türlü teknik donanım ve bilginin pazarlanması yoluyla desteklenmektedir.[230]

---

* Dikey Hiyerarşi: Emir ve komuta anlayışına bağlı yönetim felsefesine dayanır. Bürokratik yapı ağırlıktadır. Hiyerarşi ile yetkiler açık bir biçimde tanımlanmıştır. (çev.)

229. Bu dünyanın aydınlatıcı olduğuna dair R. V. Bettig ve J. L. Hall, Big Media, Big Money: cultural Texts and Political Economics (Lanham, Md.: Rowan & Littlefield, 2003); aynı zamanda bkz., böl. 5.

230. Yakın zamana Amerikalı bir okuyucunun Financial Times'a yazdığına göre 'tipik bir Amerikan kablolu TV izleyicisinin ulaşabildiği 50 yahut daha fazla kanal olmasına rağmen sonuç genelde aynıdır; aptallaşmak ve zihni uyuşukluk'; B. Myers, Financial Times, 22 Şubat, 2003.

Zaman zaman televizyon açık bir biçimde siyasal kontrol ve telkin amacıyla kullanılabilmektedir. Bunun en güzel örneğini, gerek devlet televizyonlarının gerekse de özel medya kuruluşlarının tek bir elde toplandığı, Silvio Berlusconi'nin İtalya'sında görmekteyiz. Benzer şekilde OECD'ye bağlı İfade Özgürlüğünü Koruma Dairesi tarafından, 2003 yılında Berlusconi'nin yakın arkadaşı, Rusya devlet başkanı Vladimir Putin hakkında, Kitle İletişim Araçları konusunda yayınlanan bir raporda, başkanın doğrudan yahut dolaylı bir şekilde gazete ve elektronik iletişim araçları üzerinde hâkimiyet kurma arayışı içerisinde olduğuna değinilmektedir.[231] Bu konuyla alakalı bir diğer örnek de BJP'nin (Bharatiya Janata Partisi)* kontrolündeki Hindistan televizyonudur. BJP, Hintlilerin bakış açısını 'Retail Hindutva'** adıyla bilinen bazı tüketim maddelerinin, reklâmlarla pazarlanması yoluyla olduğu kadar, pembe diziler ve televizyon propagandalarıyla da 'yeniden şekillendirme' çabasındadır.[232]

Bununla birlikte ailelerin, bu küçük ekran vasıtasıyla kendilerine sunulan siyasi yahut farklı içerikteki mesajları, herhangi bir eleştiriye tabi tutmaksızın, gözleri kapalı kabul ettikleri yanılgısına düşmemek gerekir. Televizyon izleme alışkanlığı üzerine yapılan araştırmalar, bu renkli kutunun aile kültürünün süzgecinden geçme derecesini ve ailelerin takip ettikleri televizyon programlarını, eleştiri yahut ret yoluyla veya basit bir dikkat eksikliği sebebiyle, ne oranda tahvil ettiklerini gözler önüne sermektedir. Ailenin mahrem üslubunu oluşturan iğneleyici yorumlar, lakaplar ve nükteler kendilerine

231. Bkz., daire başkanının raporuna, Freimut Duve, www.ocse.org., 11 Aralık, 2003.

* Bharatiya Janata Partisi: Hindistan'da milliyetçi bir partidir. 1980 yılında kurulmuştur. (çev.)

** Retail Hindutva: Hindu milliyetçiliğinin pazarlanması şeklinde çevrilebilir. Zira retail, perakende yani tek tek veya küçük parçalar hâlindeki satış anlamına gelirken, hindutva, Hindu milliyetçiliği, ülküsü, din ve millet birliği davetidir. (çev.)

232. A. Rajagopal, Politics after Television (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 279.

takdim edilen imgelere karşı direnç göstermekte ve çoğu kez onları dönüştürmektedir.

Bu sürece dair en güzel örneklerden bir tanesi, sosyolojik bir araştırmadan değil, ünlü bir televizyon hikâyesinden gelmektedir. Simpson ailesinin (*The Simpsons*) gündelik hayatını izleyiciye aktaran çizgi filmin fragmanlarında, aile üyeleri evde başköşeye kurulmuş, televizyonun başına toplanmış, pasif bir alıcı konumunda, tipik bir Orta Amerikalı aileye yaraşır bir görüntü çizmektedir. Ayrıca aile fertlerinin televizyon izleme alışkanlığı ve gündelik hayata dair beklentileri bitmek bilmez tartışmalar, farklı ideolojik duruşlar, olması yahut olmaması gereken üzerine yapılan kavgalardan oluşmaktadır. Homer yani evin reisi olan baba, tamamen kısa vadeli maddi beklentiler peşinde koşan bencil bir kimse değildir. (gerçi hikâyenin bir bölümünde, ruhunu bir donut karşılığında şeytana satmıştır.) Aksine kendisi klasik bir aile figürüdür. 'Hatasıyla sevabıyla onlar benim ailemdir' düsturuna gönülden inanmaktadır. Oğlu Bart ise, aşırı ferdiyetçi bir birey olma yolunda başarıyla ilerlemektedir. Marge büyük bir sabırla kocası Homer'e destek çıkmaktadır. Aşırı tutkuları olan kızları Lisa ise, çevreci bir vejetaryendir. Feminist rol ona biçilmiştir. Bu her zaman için uçurumun kenarında olan bir ailedir. Fakat atomize bir biçimde bağları tahrip edilmiş olmasına rağmen, Simpsonlar ayakları üzerinde durarak, bağımsız kararlar almayı başarmış ve kolektif şuuru hiçbir zaman kaybetmemiştir.[233]

Televizyon hakkındaki münakaşa devam ederken, alternatif bir gündelik siyaset üretme imkânını, tamamen ortadan kaldıran iki önemli hususiyet, açık bir biçimde göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki televizyonun uzun vadeli, ardı arkası kesilmeden tekrar ve telkin edilen reklâmlar için vazgeçil-

233. Bu konuda keskin bir analiz için bkz., P. Cantor, 'The Simpsons: atomik siyaset ve çekirdek aile', Political Theory, 27, 6 (1999): 734-49. Bu serinin Rupert Murdoch'u dünyanın dört bir yanında en önemli ve büyük satıcısı hâline getirmesi tesadüf değildir. Bu modern hayat ve televizyonla ilgili pek çok aykırılığı kapsayan bir durumdur; W. Shawcross, Murdoch: The Making of a Media Empire, 2.bsk. (New York: touchstone, 1997), s. 280-8.

mez bir vasıta oluşturmasıdır. Bir önceki bölümde de ifade ettiğim gibi, bunlar modern tüketici kapitalizminin sırıngalarıdır. Oldukça gösterişli ve pahalı ürünler, belirli iştiyakların beynimize enjekte edilebilmesi için tasarlanmıştır. Doğrusu zaman içerisinde bu enjeksiyonun etkisini görmezden gelmek akılsızlıktır. Yaratıcılığının takdir edilmesi ve maharetle üretilmesi yahut atıştırmak için gidip mutfaktan bir şeyler getirmeye imkân tanıyan bir mola anı olarak düşünülmesi, televizyon reklâmcılığının zararsız olduğu izlenimini uyandırabilir. Ancak reklâmcılığın hangi amaca hizmet ettiği yeterince açıktır: aile hayatının göbeğinde mutlak bir 'normallik' tesis etmek...

Bu normal dünyada aile, gündelik hayatını ürün çeşitliliğinin kuşatması altında yaşamaktadır. Arabalar, telefonlar, televizyonlar, video kameralar, bilgisayarlar bu ürünlerden yalnızca birkaç tanesidir. Ona teklif ve tavsiye edilen, bir süreliğine de olsa bunları kullanmak ve daha sonra yenileriyle değiştirmektir. Aileler, zaman ve enerjilerinin büyük bir bölümünü ürün gereksinimlerini karşılamak amacıyla para kazanmaya ve alışveriş yapmaya harcamaktadır. Bu, bir kısır döngü hâline gelmiştir. Aile fertleri, zaman zaman 'insan doğası'nın barbarlığına üzülmek dışında, etraflarında cereyan eden hadiselerden bihaberdir. Sivil toplum hakkında hiçbir malumatları yoktur. Televizyonların pazarladığı, tıpkı Simpson'larınki gibi, rekabetçi dünyada, kendi kaderlerini tayin etmekten aciz olanların aile hayatı değildir. Aksine kazananlar ön plandır. Arabalarda, sahillerde, ışıl ışıl parlayan evlerde; romantik bir ortamda ürünlerin keyfi çıkarılmaktadır. Bu sahte büyünün rüzgârına kapılan aileler, her hangi bir müdahale riski taşımaksızın, yeniden kendi bedenleriyle hayat bulamama endişesiyle, 'negatif' özgürlük reenkarnasyonuna uğramışlardır.[234]

Televizyonun oldukça tahrip edici ikinci bir etkisi de doğrudan doğruya ilkiyle irtibatlıdır. Bu renkli kutunun insanları

234. Negatif ve pozitif özgürlük üzerine klasik bir çalışma için, I. Berlin, 'Özgürlüğün iki kavramı', Four Essays on Liberty (1958; Oxford: Oxford University Press, 1969), s. 118-72.

evlerine bağlamak gibi olağanüstü bir gücü vardır. 1950'lerde doğu Londra'da, aile ve akrabalık üzerine hazırlamış oldukları klasik çalışmada Michael Young ve Peter Willmott, televizyonun yakın dönemde tespit edilen önemli bir özelliğine, işçi sınıfına dâhil aileler üzerindeki etkisine değinmişlerdir:

Ailemiz her gece oturma odasının başköşesine kurulmuş o büyülü ekranın etrafına toplanır. Hane içerisinde anne, baba ve har yaştan beş çocuk, akşam saat dokuz sularında, tıpkı içtimadaki askerler gibi, televizyonun karşısında yarım daire oluşturacak şekilde sıralanır. Evin iki aylık en küçük üyesi ise, hemen televizyonun yanı başında çocuk arabasının içinde oyalanmaktadır. Bu sahne her gece tuhaf bir merasim havasında tekrar etmektedir. Baba, iftiharla şu sözleri sarf eder: 'Televizyon ailemizi bir araya getiriyor. Ne kadar güzel hiçbirimizin dışarıya çıkmasına gerek yok.'[235]

Elli yıl sonra Robert Putnam, Birleşik Devletler üzerine yaptığı etraflı çalışmada, televizyon izlemenin Amerika'da yurttaşlık bilinci ve şehir hayatını tahribata uğratan en önemli etken olduğu sonucuna ulaşmıştır: *'Hiçbir şey, ne eğitim seviyesinin düşüklüğü, ne tam zamanlı çalışma zorunluluğu, ne yoksulluk, ne maddi sıkıntılar ve ne de her gün evle iş arasında mekik dokuma mecburiyeti, eğlence aracı olarak televizyona bağımlı kalmak kadar toplumsal ayrışma ve yurttaş duyarsızlığı ile irtibatlı değildir.'*[236] O, seçici izleyicilerin (Televizyonu yalnızca belirli programları izlemek için kullananlar) izleyiciliği huy edinmiş kimselere göre (televizyonlarını sürekli açık tutan ve kapama tuşunu unutanlar) toplumla daha iç içe bir hayat sürdürdükleri kanaatindedir. Alışkanlık haline getirilmiş izleyicilik, doğrudan doğruya yurttaş duyarsızlığıyla alakalıdır.[237] Bunun yanı sıra televizyon izleyiciliği giderek artan bir seviyede tek başına gerçekleştirilen bir meşguliyet hâline gelmektedir. Amerika'da yapılan bir araştırmaya göre,

235. M. Young ve P. Willmott, Family and Kinship in East London (1957; Londra: Penguin, 1990), s. 143.
236. Putnam, Bowling Alone, s. 231.
237. A.g.e., s. 224-5.

sekiz ila on sekiz yaşları arasında, ailesiyle birlikte televizyon izleyen çocukların oranı yüzde beşten bile azdır. Bu yaş grubundaki çocukların üçte birinden fazlası ise, kendi odasına çekilerek, tek başına bu zevki tatma şansına sahiptir. Benzer şekilde 1996 yılında yapılan bir başka araştırmayla çok daha farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Buna göre; Amerikalı çocukların yüzde 76'sının kendilerine ait bir yatak odası, yüzde 59'unun ise televizyonu bulunmaktadır.[238] Putnam'ın bu zengin istatistiksel verilerinin arkasında yalnızlık, mahrumiyet, tüketim ve hapsedilmişliğin birleşimine dayanan, özel bir, modern aile hayatı modeli, yatmaktadır.

'SADECE BAĞLILIK'

Mario Merz'in *Igloo*'su daha farklı bir perspektif sunmaktadır. Merz'e göre *Igloo* bir yuva ve aynı zamanda bir sığınaktır. Fakat Rachel Whiteread'in *House*'ının (Ev) aksine dış dünyaya kapılarını kapamamıştır. Bilakis şu veya bu şekilde igloların içine girilebilmektedir; hatta bazıları şeffaftır. İçeriden dışarısı, dışarıdan ise içerisi görülebilmektedir. Merz, bu konuyla alakalı olarak şunları söylemektedir: *'Bu küçük yapılar, nüfuz sahibi hanımlar gibi farkında olmadan antropolojik bir yaklaşımla, kendi kendilerini tanımlayarak içerisini yaratmışlar ve aynı tanımdan dışarısı kavramına ulaşmışlardır. Kısacası IGLOO içinde hayat sürülen ve sürekli dışarıyla temas kurulan bir YUVA'dır.'*[239] Bu yuvanın tutarlı bir orantısallıkla 'gönüllü basitlik'e dayandığı söylenebilir. Bu tutarlılık ve berraklık bu yuvanın dış dünyayla temaslarını tanımlamaktadır. Kuşkusuz birebir ele alındığında, şeffaf bir yuva, mahremiyetin ortadan kaybolduğu, hane içerisindeki faaliyetlerin 'gerçek bir gösteri'ye dönüştüğü bir kâbus haline gelmektedir. Bunun yanı sıra *Igloo*'nun boyut ve sınırları da tatminkâr bir biçimde tanımlanmamıştır. Benim kanaatime göre Merz'in zihnindeki

238. A.g.e., s. 480 n. 17.

239. M. Merz, I want to Write a Book Right Now (Floransa: Hopfulmunster, 1986), s. 139.

berraklık ve tutarlılık, mutlak olmaktan ziyade bir çağrı niteliği taşımaktadır. Bu çağrı tıpkı Whiteread'inki gibi içinde yaşanılan yuvanın ruhunu, harici ve dâhili olan arasındaki ilişkiyi yeniden tasavvur etmeye dayanmaktadır.

Merz'in böylesine bir ilişkinin ne kadar karmaşık olduğu yönündeki mütalaasını daha iyi kavrayabilmek için, Londra'nın Tate Modern sanat galerisinde bulunan *Igloo* evini incelemek yeterlidir. 1985 tarihli bu yapı görünümüne uygun bir biçimde bilmece kabilinden anlaşılması zor bir sloganla sergilenmektedir: 'Acaba biz mi evlerin etrafında dönmekteyiz yoksa evler mi bizim etrafımızda?' Elinizdeki kitabın içerdiği mevzular açısından değerlendirildiğinde bu sloganın önemsenmesi gerekir. İlk bakışta hiçbir anlam ifade etmeyen bu sözlerin *Igloo*'yu dış dünyaya bağlayan aydınlık bir köprü (sanırım 'emekleme yolu' tabiri bu durumu daha iyi ifade edecektir) olduğunu düşünmekteyim. Merz için bağlanmışlık mümkün olan bir durumdur. Lakin buna ulaşmak pek kolay değildir. O, sanki bu noktanın önemini belirtmek istermişçesine *Igloo*'yu dış dünyaya bağlayan yolun üzerine cam parçaları yerleştirmiştir. Cam vasıtasıyla dışarısı görülebilmektedir. Ancak sorun oraya ulaşılıp ulaşılamamasıyla alakalıdır.

Şöyle bir etrafımıza bakarsak, zamanda geriye doğru bir yolculuk yapmışçasına, aileler yahut içerisi ve dışarısı arasındaki farklı ilişki biçimlerine şahit olabiliriz. Modernitenin bu tarz ilişki biçimleriyle alakalı baskın görüşü, bunların ne aynı zamanda her yerde ve her zaman var oldukları ve ne de kaçınılmaz bir hâl arz ettikleri yönündedir. 19.yy'ın ikinci ve 20. yy.'ın ilk yarısında, Torino'daki San Barriera Paolo yahut Londra'daki Bethnal Green gibi, Avrupa'nın belli başlı işçi mahalleleri, aile hayatıyla ilgili farklı bir doku sunmaktaydı.[240] Bu mahallelerin tarihsel geçmişi ve hatırası, kuru bir idealleştirme olgusundan beslenmektedir. Bunun yanı sıra bu mekânlarda, evleri dış dünyaya bağlayan kapıların açık bıra-

240. Torino için bkz., G. Levi, 'Cultura operaia e vita quotidiana in Borgo San Paolo', Torino tra le due guerre (Torino: Musei civici, 1978), s. 2-45.

kılması, birilerinin bıkıp usanmadan sürekli diğerlerinin evlerine 'girip çıkması', dâhili krizlerin harici anlamda sosyalleşmeye yol açması, çocukların cadde ve sokaklarda oyunlar oynaması gibi belirgin bir biçimde tekerrür eden hadiselere de rastlanmaktadır.

Bunun dışında Birleşik Devletler ve Hindistan arasında aile hayatının günlük ritim farklarını keşfeden Martha Nussbaum'un yolunu da takip edebiliriz. Nussbaum'a göre, toplumun tüm katmanları için bir Hindistan evi **'kesinlikle daha geçirgendir.'** Ona göre, bölgedeki üst-orta sınıf ailelerde bile *'ziyaretçiler sorgusuz sualsiz kapıdan içeri dalabilmekte ve evler hiç boş kalmamaktadır.'*[241] Evin içi ile dışı arasında tabiri caizse dengeli bir ilişki vardır. Hintli bir aile, sınırlı bir zihni yoğunlaşma ve beraberinde ortaya çıkan hayal kırıklığına da bağlı olarak, kendisini romantik bir aşkla, tek bir bireye adama konusunda, Amerikalı bir aileden daha geridir. Bunun yerine iradeleri dışında kararlaştırılmış evliliklerin neticesinde Hintli kadınlar, enerjilerinin büyük bir kısmını kendi aralarında birbirlerine destek çıkacak gruplar oluşturmaya harcamaktadır.

Bu konuda farklı bir yaklaşım daha vardır ki bu da antropolog Stefano De Matteis'in çağdaş Napoli'nin dar sokaklarındaki ailelerle ilgili tanımlamasıdır. Matteis, zanaatkâr ve esnaf aileler ile onları kuşatan dünya arasında, kökleri geçmişten günümüze kadar uzanan bir irtibat tesis etmektedir. Burada aileler kabuklarından dışarı çıkartılmaktadır: *'merkezdeki aile sanki aile bütünlüğünü tehdit etmeyen fakat bu bütünlüğü genişleterek alışık olduğu yörüngenin dışına taşıran ve ona değişken bir ritim kazandıran bir dizi merkezkaç kuvvetine maruz kalmaktadır.'*[242]

Kuşkusuz bu örneklerin tamamında göz önünde bulundurulması gereken bazı önemli ayırt edici noktalar bulunmak-

241. Nussbaum, Women and Human Development, s. 259. Hindistanlı ailelerin çeşitliliği ve karmaşıklığı için bkz., P. K. Roy (ed.), Family Diversity in India (New Delhi: Gyan, 2003).

242. S. De Matteis, 'Storie di famiglia. Appunti e ipotesi antropologiche sula famiglia a Napoli', Meridiana, no. 17 (1993): 142.

tadır. Bağlantı kurma fikri, kolaylıkla, zoraki olarak yahut müsaade almadan içeri sokulma arzusuna dönüştürülebilir. Mahremiyet konusundaki hayati meseleler ile, özel alanı koruma ve bireysel tercih ise, kayıp toplum gibi nostaljik bir düşünceye kurban edilmemelidir. Acaba bugün Napoli'nin arka sokakları yahut kentleşmekte olan Avrupa'nın, giderek daha fazla tahrip edilen işçi sınıfları için, alternatif bir modernite modeli tasarlamak makul bir davranış mıdır?[243] Burada bir taraftan modern aile hayatını simgeleyen (mahremiyet, gizlilik, kişisel dokunulmazlık, aile ocağına düşkünlük) temel fonksiyonların önemli bir kısmını benimsemek ve hatta kutsamak diğer taraftan ise bu fonksiyonları radikal bir biçimde farklı bir sosyal ve kültürel bağlam içerisinde değerlendirmek gibi bambaşka bir meydan okuma vardır. Bu araştırma kesinlikle diğer ailelerle iç içe bir hayat sürmeye yahut kaynaşmaya hazır ve hevesli, fazla içine kapanık olmayan ve kişisel çıkarımlardan uzak duran de Certeau'nun düzenbazlık, mırıldanma, şikâyet etme ve eğlenceli keşiflerinin yanında kendisine yer bulabilmiş 'değişken ritimler'den farklı nitelikte bir aile hayatı içindir.

CİNSİYET (VE DİĞER) İLİŞKİLER

Geleneksel aile hayatına yön veren kadim ritimler, değişen dünya düzeni ve karşıt cinsler arasında farklılaşmaya başlayan ilişki biçimleri nedeniyle derinden sarsılmaktadır. Ataerkil yapı yüzyıllardır en mükemmel şekliyle hükümranlığını sürdürmekte ve bugün hâlâ dünyanın birçok bölgesinde mutlak

243. Gerek geçmişte gerekse de zaman zaman gelişen dünyada ekonomik gereklilik ve uzamsal (mekânsal) yaklaşımın aileleri yalnızca Banfield'ın 'ahlak dışı ailecilik'ine değil aynı zamanda işbirliği ve dayanışmaya da zorladığını hatırlamak önemlidir. İşçi sınıfı hareketinin tarihsel gelişimi güçlükler kadar başarılara da şahit olmuştur. Bu iki farklı istikamet arasındaki gerginlik için modern kentsel Brezilya'ya atıfta bulunarak bkz., E. P. Reis, 'Banfield'ın ahlak dışı ailecilik anlayışının yeniden gözden geçirilmesi: sivil toplumun yetersiz ve kalitesiz yapısı üzerine değiniler', J. C. Alexander (ed.), Real Civil Societies, (Londra: Sage, 1998), s. 21-39.

bir otoriteyle kendisinden söz ettirmektedir. Birinci bölümde de bahsettiğim gibi oldukça karmaşık ve zaman içerisinde değişen işleyiş tarzlarına sahip bu ilkel sistem, çok farklı uygulama biçimleriyle karşımıza çıkabilmektedir. Erkek egemen bir mantıktan hareketle, kendisini ifade edebilme imkânı bulan bu ve benzeri bir sistemin, esas itibariyle dâhili yahut harici seviyelerde tatbik edilebileceğini unutmamak gerekir. Hane içerisinde alışılmış bir hak kabul edilen emretme, cezalandırma ve ödüllendirme, kadınlara karşı sevgi ve muhabbet beslemenin yanı sıra onların beklenti ve arzularını fazla dikkate almama; evin dışında ise tartışmasız bir yetkiyle aileyi temsil etme, ailenin ekonomik beklentilerine yön verme ve hatta iktisadi manada kaderini tayin etme gibi mutat davranış biçimleri, bu anlamda örnek olarak verebileceğimiz en belirgin uygulamalardır. Şayet 1430'lardaki Floransa örneğine geri dönersek Leon Battista Alberti'nin cinsiyet ve aile münasebetlerinin belirlenmesi konusunda gerekli gördüğü doğal hususiyetlerle ilgili bir hayli parlak fikirlere sahip olduğunu kolaylıkla fark edebiliriz:

Kadınlarımızın kent meydanında gündelik hayatın gerektirdiği münasebetlerde bulunmaları ve erkeklerle omuz omuza kamuoyunun karşısına çıkmaları bizlere çok fazla itibar kazandırmayacaktır. Dolayısıyla hemcinslerimin arasında yapmayı arzu ettiğim erkeklere özgü pek çok şey varken, kadınlar tarafından kuşatılmış bir eve hapsolunmanın çok saygıdeğer bir durum olduğu kanaatini paylaşmamaktayım[...] Kadınlar tabiatları gereği ürkek, mahcup, sakin ve yavaştır. Bu yüzden evlerimiz ve eşyalarımızın sadık bekçileri olarak, hane içerisinde daha yararlı işler başaracaklarını düşünmekteyim. Sanki birlikte yaşamamızın bizlere bahşettiği doğal bir süreçmişçesine, erkeğin dışarıda işini bitirdikten sonra eve dönmesi, kadının ise evinde ona hizmet etmeye hazır beklemesi, kaderimize yazılmıştır. Bunun yanı sıra, gününü hanesinde gözcülük yapan zavallı hanımlara refakat ederek geçiren aylaklar yahut kafalarını kadınlara özgü aptalca dedikodularla dolduran kimselerle ilgili yargı-

larımız konusunda da, şüphe duymaya gerek yoktur. Onlar ne erkek vicdanına sahiptir ne de harikulade bir yüreğe... Bu kimseler erkeklerden çok kadınlara has meselelerle haşır neşir olmayı sürdürdükçe, kınanıp ayıplanmaya tahammül etmek zorunda kalacaklardır.[244]

Bu kökleşmiş tavır ve yaklaşımlar, farklı kültürlerde farklı ivmelerle de olsa ufaktan ufağa değişmektedir. Örneğin yirminci yüzyılın ikinci yarısında, modern demokrasilerde gözle görülür bir değişim ve dönüşüme şahit olunmaktadır. Bireysel tercihlerin açık bir biçimde beyan edilmesi, ailelerin bir dizi haktan yararlanarak özerkliklerini kazanmaları, güç dengelerini, dinamikleri ve gündelik hayatı temelden sarsarak ciddi bir dönüşüme neden olmuştur. Bundan böyle kadınlar da erkeklerin sahip olduğu imkânlara kavuşacaklardır. Bayanların erkekler tarafından uygulanan şiddete karşı korunmaları, emek piyasasında söz sahibi olarak özgürce eğitim olanaklarından faydalanabilme gibi pek çok haktan yararlanmaları, kanunlarla güvence altına alınmaktadır.[245] Çocuklar da geçmişle mukayese edildiğinde özgürlük ve sosyal haklar açısından daha rahat bir ortama ulaşabilme imkânına kavuşmuşlardır.

Aile içerisinde erkeğin rolü büyük oranda değişime uğramaktadır. Avrupa'da 19.yy'ın sonu ve 20.yy'ın başındaki aile albümlerine şöyle bir göz atıldığında, hane reisinin yani erkeğin dimdik ayakta ve en önde vakur bir şekilde durduğu, sahip olduğu otorite ve mertliğin karışımından doğan bir kibir ve gurur ile dikkatleri cezbedercesine poz verdiği, rahatlıkla fark edilecektir. Karısı ise gözlerini fotoğraf makinesine yahut kocasına dikmiş, aciz bir şekilde ve çocukları yanın-

244. Alberti, I libri della famiglia, s. 266-7. Kendi çevirim.

245. A. Janssens, 'Kadının işinde ve aile hayatında iktisadi dönüşüm', Kertzer ve Barbagli, The History of the EuropeanFamily, s. 79-80. Şayet kendimizi yalnızca Avrupa'yla sınırlandıracak olursak 1960 ve sonrasında kadının piyasalardaki emek gücünün, istikrarlı bir şekilde arttığını ve yüzyılın sonunda 12 ülkede %50'nin üzerine çıktığını görürüz. Çalışan kadınların oranının en yüksek olduğu ülkeler İskandinavya ve doğu Avrupa'dakilerdir. En düşük oran ise güney Avrupa, Avusturya ve İrlanda'dadır.

da bir sandalyede oturmaktadır. Yüzyıl sonraki benzer albümlerde ise aksine bir durum söz konusudur. Roller değişmiştir. Bu sefer evin küçük bireyi belki de bir bebek, gündelik hayatta giderek daha fazla şahit olunduğu üzere, babanın kucağındadır. Kuşkusuz diğer çocuklar da artık annenin değil onun etrafını sarmaktadır.[246] Karşı cinsler ile ebeveynler ve çocukları arasındaki münasebetler ciddiyet ve resmiyetini kaybetmektedir. Sosyal ve siyasal anlamda daha eşitlikçi, fiziksel olarak ise daha candan ve samimi bir ilişki biçimine kapı aralanmıştır. Leon Battista Alberti'ye bu hadiseler karşısında dehşete düşmekte başka yapacak hiçbir şey kalmamaktadır.

Son altmış yılda yaşanan bu manidar dönüşüm, bazı eleştirmenlere, bize burada büyük bir külfetmiş gibi görünen önemli bir problemi (bu, ev ve aileleri daha geniş bir dünyanın meselelerine ortak edebilme problemidir) iyimserlikle teorize edebilme imkânı vermiştir. Tartışma derinleştikçe daha demokratik ve eşitlik taraftarı bir ailenin daha demokratik bir toplumun yaratılmasına ciddi katkılar sağlayacağı anlaşılacaktır. Aile içerisinde eşitlik ve adalet duygusunun artması, bu değerlerin toplum tarafından daha rahat benimsenip hazmedilmesine zemin hazırlayacaktır. Tıpkı Anthony Giddens'ın *The Third Way*'de de ifade ettiği gibi: *'Bugün aileyle ilgili anlatılabilecek yalnızca bir hikâye vardır ki bu da demokrasidir Aile, kamusal demokrasi sürecinin takip ettiği yolu izleyerek demokratikleşmektedir. Bu tarz bir demokratikleşme bireysel tercih ve sosyal dayanışma kültürünün aile hayatında nasıl bir araya getirilebileceği konusunda önemli ipuçları sunmaktadır.'*[247]

Aslında bu, çekici ve ümit verici bir tartışma konusudur. Ama bu meselenin özen ve ihtimamla ele alınması gerekmektedir. Sorun hane içerisindeki davranışlar ve onun dışında cereyan eden hadiselerin ortaya çıkış şekilleri arasında, temiz ve düzgün bir ilişkinin bulunmamasından kaynaklan-

246. F. de Singly ve V. Cicchelli, 'Çağdaş aileler: toplumsal üreme ve kişisel ergi', Kertzer ve Barbagli, Family Life in the Twentieth Century, s. 343.

247. A. Giddens, The Third Way: the Renewal of Social Democracy (Cambridge: Polity, 2000), s. 93.

maktadır. Bunun yanı sıra davranış kodlarını en küçük ve en temel kurumdan; aileden türeten bireysel işbirliğine dayalı ortak merkezli dayanışma halkaları da mevcut değildir. Bir başka değişle, devletin meşe ağacı ailelerin yeşerttiği tohumlarla yetişmemektedir veya devlet politikası ailenin doğasını ve yaklaşım biçimlerini belirlemede yetersiz kalmaktadır.

Benim iddiam, bu kitapta dikkatle gözden geçirilen bireyler, aileler, sivil toplum ve devlet arasındaki irtibata yön veren bağlardan çok daha karmaşık ve kırılgandır. Doğrusu bu bağların bir kısmı (mesela aileler ve sivil toplum arasındakiler) ufak bir çabayla çözülüp parçalanabilir. Bunlar mutlak surette var olmak zorunda da değildir. Bu noktada bir an için Merz'e geri dönerek, yola dökülen cam parçalarının *Igloo*'dan kaçışı engelleyebileceği yahut dışarıda fark yaratabileceğimiz yeterli enerji ve zamana ulaşılabileceği yönünde, herhangi bir garantimizin bulunmadığını da sözlerimize ekleyebiliriz.

Modern 'demokratik' ailelere biraz daha yakından bakacak olursak, bunların dâhili yaşantılarıyla harici hayat arasında, kendiliğinden gelişen bir irtibat tesis edilmesinin, ne derece zor olduğunu kolaylıkla görebiliriz. Gerçeği söylemek gerekirse bu tip aileler *kendi içlerinde* müşfik, neşeli ve eşitlik taraftarıymışçasına bir davranış sergileyebilirler. Ancak hiçbir şey onları *etraflarında* dönen hadiselere karşı bütünüyle kayıtsız kalmaktan alıkoyamamaktadır. Aslında bu aileler, global seviyede işler kötüye gittikçe, yaşadıkları güvenli ortam ile sevgi ve muhabbet duygularını muhafaza etmek adına, çevrelerinde meydana gelen olaylara karşı, giderek daha fazla duyarsızlaşma eğilimindedirler. Bireyin inkâr kapasitesi fevkalade bir güce sahiptir. Buna ilaveten hane içerisinde modernitenin öncülüğünde gerçekleşen değişimler, *mutlak surette* ailelerin kolektif bir dayanışma bilincine erişeceklerine dair bir işaret değildir. Aksine modern dünya 'çalış ve harca' prensibi, zamansızlık problemi, televizyon ve reklâmcılık yoluyla, büyük oranda aileleri edilgen kılarak çözülme ve yozlaşmaya davet etmektedir. Bu, her şeyden çok kendinle ol, anlayışının açık bir ifadesidir.

Bunun yanı sıra gerçekçi bir bakış açısı, karşı cinsler arasındaki münasebetlere bağlı değişimlerin ne kadar köklü ve derin olduğunu sorgulayarak, bunların yol açtığı problemleri tetkik etmek isteyecektir. Biz burada öncelikle kadınlara ait meseleleri inceleyeceğiz. Kadınların azat edilerek, özgür kılınması, sadece kısmi bir hadisedir ve gündelik hayatta neredeyse her zaman büyük bir karmaşaya yol açmaktadır. Burada bir kez daha belirtmeliyiz ki, ev haricinde çalışmak, iki ucu keskin bir bıçak gibidir. Dışarıda fırsat ve imkânlar fazladır ama zamansızlık sorunu yaşanmaktadır. Sivil hayatta aktif olan kadınlar, kendilerini geceleri toplantılara katılmak, ailenin bakım ve maişetini üstlenmek ve evin dışında sabit bir maaşla bir işte çalışmak gibi, tuhaf bir karmaşanın ortasında bulurlar. Kuzeybatı Avrupa ülkeleriyle Birleşik Devletler'e göre, yaşlı kuşağın huzur evlerine nadiren gönderildiği İspanya ve İtalya gibi ülkelerde, ihtiyar ebeveynlerin gereksinimleri aileyi çekip çeviren kadın figürünün, günlük sorumlulukları içerisinde, vahim bir problem olarak hanımların önünde durmaktadır. Bazen evin hanımı, çekirdek ailenin yanı sıra, kendi ebeveynlerine ve hatta kocasınınkilere de bakmak zorunda kalabilmektedir. İşte bu durumlarda, dengeyi sağlamak neredeyse imkânsız hâle gelmekte ve hayat çekilmez olmaktadır. Böylesine bir havayı solumak zorunda kalan kadınların, gün bittiğinde enerjileri çoktan tükenme noktasına gelmiş olacaktır.

Bu yaşananlara karşı kadınların göstermiş olduğu mutat bir tepki, daha az çocuk doğurmak yahut hiç doğurmamaktır. 20. yy.'ın sonu itibariyle Britanya, Avustralya, Birleşik Devletler ve Almanya'da, çocuksuz kadınların oranı yüzde yirmilere ulaşmıştır.[248] Dünyanın Kuzeyiyle alakalı doğum oranlarındaki bu belirgin düşüş, asli öneme haiz yapısal ve metodolojik bir problem üretmiştir. Ailelerin, (umumiyetle 'döngüsel aile hayatı' şeklinde tabir edilen) yaşam tarihleri süresince dış dünyayla temasa geçip etkileşimde bulunabilmeleri konusun-

248. C. Hakim, 'Aile modelleri, kadının rolü ve sosyal politika', European Societies, 1, 1 (1999): 36.

da sahip oldukları zaman orantısal anlamda değişebilmektedir. Ailenin yeni üyesinin yani bebeğin dünyaya gelmesiyle, geceleri kesintiye uğrayan hayat, çiftlerimize aile bütünlüğünü yeniden tesis etmeleri yönünde yardımcı olmakta ve sahip olunan enerjinin asli unsurlar için muhafaza edilmesini sağlamaktadır. Döngüsel aile hayatının diğer ucundaki yatar vaziyette (yahut sürekli oturarak), hayatının son günlerini tüketmeye çalışan, yaşını başını almış ihtiyar ebeveynler ise, güç ve enerjilerini çoktan yitirmişlerdir. Kuşkusuz bu iki uç nokta arasında hareket hâsıl etme kabiliyetini sekteye uğratan çok daha büyük potansiyele sahip başka unsurlar da vardır.

Birçok araştırma, ailelerin dış dünyaya kapılarını açtıkları en muhtemel anlardan bir tanesinin, okul çağında genç bir çocukları olduğu döneme denk geldiğini göstermektedir. Bu noktada inisiyatif kullanıp teşebbüste bulunanlar erkeklerden ziyade kadınlardır. Anneler, parklara giderek diğer annelerle buluşur ve sohbeti başlatırlar. Kreşler ve ilkokullarda, çocukların uyku saatlerinde canları sıkılan ebeveynler arasında dostluklar yeşermeye başlar. Genellikle okulların ve kamu hizmeti veren binaların çevresinde cereyan eden sivil toplum mücadelesi, anneleri birbirleriyle münasebet kurmaya mecbur kılar. Bununla birlikte doğum oranlarındaki büyük düşüş bu ve benzeri anların sık vuku bulmasını ve toplum nazarındaki nispi ağırlığını azaltmaktadır. Kadın için zamanda gedik açma ve zamanı mevcut kılma ihtimalinin yüksek olduğu bir diğer süreç de, çocukların (veya çocuğun) kendi kendini idare edebilecek yaşlara ulaşmasıyla yaşanmaktadır. Bir sonraki bölümde de görüleceği üzere, 45 ila 60 yaşları arasındaki kadınlar günümüz sivil toplumunun en aktif üyeleridir.

Ya erkekler? Erkeklerin (buna kendimi de dâhil edebilirim) gereklilik, tercih yahut her iki nedenden ötürü, neredeyse her zaman işlerini ilk sıraya koydukları ve meslekleri için çok uzun saatleri seve seve harcayabildiklerine dair genel bir kanaat vardır. Dolayısıyla onların ne yakınları olan kadınlara destek çıkabilmek için yeterli zamanları, ne eşleri dışarıda

aktif bir biçimde hayata katılırken, evde çocuklara bakabilecek dermanları ve ne de sivil hayata düzenli olarak iştirak edebilme imkânları vardır. Bugün hâlâ toplumsal manada erkek ve kadının rolünü yeniden tanımlama çabaları veya bireyler üzerinden yapılan zaman ve *elverişlilik tartışmaları*, ciddi gerginlik alanları olarak önümüzde durmaktadır. Ama her şey akıp gitmektedir. Bu yüzden de başta kuzey-batı Avrupa ve kuzey Amerika olmak üzere, dünyanın hemen her yerinde, çocukları üzerinde daha fazla sorumluluk hisseden ve bir anne gibi davranabilmek için, iç dünyasında benzeri görülmemiş bir şekilde hassasiyetler ve sezgisel anlayışlar geliştiren, 'yeni babalar'ın sayısında ciddi bir artış yaşandığı konusunda herhangi bir şüpheye mahal yoktur.[249] Ancak İtalya gibi güney Avrupa ülkelerinde resmi veriler, kadınların günü yaşarken, yanlarında kocaları yahut erkek arkadaşları olmadan, kesinlikle daha huzurlu bir ruh hâli içerisinde bulunduklarını göstermektedir. Zira hanımların ihtiyaç duyduğu ve talep ettiği özen ve ihtimamın yanında, erkeklerin sergilemiş olduğu çok az bir performansı bile, olağanüstü bir durummuş gibi lanse etme çabaları, bayanlara her şeyden daha ağır gelmektedir.[250] Hindistan gibi gelişmekte olan ülkelerde ise erkekler, kadınları, zaman ve enerjilerini ev işlerinde onlara yardım etmekten ziyade, kendi eğitim ve meslekleri uğruna harcadıkları için gücendirmektedir. Onlar sanki bu, atalarından kendilerine miras kalmış bir hakmış gibi davranarak, kadınları her türlü destek ve yardımdan mahrum bırakmaktadır.[251]

Bu bahsi bu kadar olumsuz yahut sadece erkekleri eleştiren bir bakış açısıyla kapatmak istemiyorum. Günümüzde dünya-

249. S. Coltrane, 'Babalığın geleceği: erkeğin aile dâhilindeki sosyal, ekonomik ve demografik etkileri', W. Marsiglio (ed.), Fatherhood: Contemporary Theory, Research and Social Polity (Londra: Sage, 1995), s. 255-74; A. Herlth, 'Yeni babalar: bu, çocuk, evlilik ve aile siyaseti açısından ne ifade eder?', F. X. Kaufmann (eds), Family Life and Family Policies in Europe, c. 2 (Oxford: Oxford University Press, 2002), s. 299-320.

250. ISTAT (Instituto nazionale di statistica), Indagine multiscopo sulle famiglie. L'uso del tempo in Italia (Roma: ISTAT, 1993).

251. Nussbaum, Women and Human Development, s. 248.

nın birçok bölgesinde büyük bir dönüşüme şahit olunmaktadır. Kadınlar bugüne kadar benzeri görülmemiş bir şekilde eğitim ve öğretim olanaklarına, fırsat eşitliğine ve seçme ve seçilme hakkına kavuşmaktadır. Gelişim süreci içerisinde pek çok aşamada bu dönüşüm kusurlu, eksik ve kısmidir. Ancak her şeye rağmen önemli sonuçlar üreterek toplumsal manada itici güç olmuştur. Zira bu dönüşümle birlikte sayısız hanede kadın ve erkekler, daha önce örneğine hiç rastlanmamış bir şekilde, birbirlerine karşı eşit bir muamele sergilemeye başlamışlardır. Bunlar potansiyel bakımından çok güçlü hadiselerdir. Ancak şimdiye kadar burada değinilen problemler üzerinden gündeme taşınmamışlardır.

PAYLAŞIM

Meseleyi daha ileriye taşıyabilmenin muhtemel bir yolu da paylaşım kavram ve pratiğinin üzerinde durmaktır. Bu yeni bir kavram değildir. Antik Yunan siyaset teorisi içerisinde hararetli bir şekilde tartışılmıştır. Bu tartışmaların ürettiği sonuçlar zaman ve sınır tanımadan yankılanarak günümüze kadar ulaşmıştır. Eflatun, *The Republic*'de 'benimki' demeyi aforoz ederek lanetlemiştir. Cumhuriyetin bekçileri için aile ve özel mülkiyetin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Eflatun, Onların [bekçiler] yalnızca bu yolla asıl olanı yani gerçek karakterlerini muhafaza edebilecekleri iddiasındadır: *'Onlar o sihirli sözcüğü; "benimki" kelimesini farklı nesnelere atfederek toplumu parçalara ayıramayacaklardır. Kendileri için elde ettikleri ne varsa ileride aileleriyle beraberce yaşayacakları o mahrem haneye taşıyarak yeni bir harici haz ve acı merkezi oluşturacaklardır.'*[252]

Öte yandan Aristo'ya göre, bireyin ailesi ve hane mülkiyeti içerisinde değerlendirilen 'benimki' düşüncesi, siyasi erke meşruiyet kazandıran toplumsal dayanak noktasıdır. Aristo,

252. F. M. Cornford (ed), The Republic of Plato (Oxford: Oxford University Press, 1941), s. 162.

The Politics'de Eflatun'un görüşlerine şiddetle karşı çıkarak, bu iki unsurun, devletin ve gelecek nesillerin inkişafını hızlandıracak akrabalık bağlarını, yıkıma uğratacak hareketin bir parçası olacağı konusunda ısrarcı davranmaktadır. Ona göre *'devlet doğası gereği çoğulcudur.'*[253] Bu çoğulculuk gücünü, her biri kendisine ait bir haneye ve mülkiyete sahip, bağımsız ailelerden almaktadır. Aristo'nun toplumsal bağları kuvvetlendirdiğine inandığı gerçek akrabalık, varlığını birbirlerinden bağımsız hareket eden ailelere borçludur. Bunu son derece ateşli ve heyecanlı bir şekilde haykırdığı şu sözlerden de anlayabiliriz: *'Eflatun'un iddialarından sonra gerçek bir kuzenin bir evlattan daha hayırlı olabileceğini kim inkâr edebilir!'*[254]

Öte yandan meramımızı daha anlaşılır kılabilmek için, Aristo'nun bu kadarıyla da yetinmediğini belirtmekte fayda vardır. Bu önemli düşünürün kendi çabalarıyla keşfettiği Atinalı ailelerin statükoya dayalı yapısal özelliklerini, mutlak bir teslimiyetle kabul etmeye hazır olduğuna dair söylentiler mesnetsizdir. Aksine *The Politics*'de bazı yöntem ve tedbirlerle, bu ailelere farklı bir görünüm kazandırabileceğini iddia emektedir. Yetişkin erkekler ve delikanlılar için tertip edilen, toplu yemek törenlerinin, zamanla halka yönelik açık hava toplantılarına (*syssitia*) dönüştürülebileceği teziyle, bu iddiasını kuvvetlendirmektedir. Bu toplantılar, yalnızca üst düzey memurlar ve rakipleri gibi, belirli kategorilerdeki vatandaşlar için değil, toplumun tamamı için tertip edilen mitingler hâlinde düzenlenecektir.[255] Hiçbir vatandaş, diğerlerinden daha az yahut fazla mülke sahip olamayacaktır. *'İçinde hayat sürülen bir kent eşitlikler ve benzerliklerin meydana getirdiği bir bütün olmalıdır.'*[256] Yedi yaş ve üzerindekilerin eğitimi, ailenin değil devletin sorumluluğundadır ve Aristo bu teklifini ortaya atarken geriye dönerek Eflatun'un belirlediği istikamette yol

253. Aristotle, The politics, ed. S. Everson (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), s. 21, kitap II, 1261a, 18-19.
254. A.g.e., s. 23, 1262a, 13-14.
255. A.g.e., s. 170, kitap VII, 1330a, 3-6.
256. A.g.e., s. 97, kitap IV, 1295b, 25.

almıştır (bu *The Republic*'deki Eflatun değilse bile en azından *The Laws*'dakidir):

Mademki tüm kentin kaderi aynı doğrultuda tayin edilmelidir; eğitimin de herkes için eşit ve aynı olması gerekmektedir. Eğitim, devlet kontrolünde ve bizzat devlet tarafından verilmelidir; özelleştirilerek değil... Günümüzdeki gibi ailelerin birbirlerinden bağımsız hareket ederek çocuklarını büyütme çabaları ve en iyi yöntemin bireysel eğitim olduğu yönündeki iddiaları toplama bir şey kazandırmayacaktır.[257]

Bu fikirlere ışık tutması bağlamında Aristo'nun polis (şehir devleti çev.) kavramına yüklediği anlamın, başta kadın ve köleler olmak üzere, yoksun bırakmama zihniyetine dayandığını, hiçbir zaman aklımızdan çıkarmamamız gerekir. Gerek Aristo gerekse de Eflatun için vatandaşlık, oldukça seçici ve seçkin bir kategoridir. Bununla birlikte Aristo'nun üzerinde durduğu hususlar, bizim dünyamızda hatırı sayılır bir boyutta yankı uyandırmaya devam edecektir. Ayrıca hane yahut özel mülkiyetin ortadan kaldırılma sürecine, mümkün olduğunca kısa sürede son verecek çözüm teklifleri, bugün hâlâ ürkütücü bir tınlamayla, seçkinlerin kulaklarında çınlamaktadır. Belki de tam bu noktada şu soruyu sormamız gerekmektedir: Acaba *syssitia* yani halka açık yemekli toplantıların, modern dünyadaki karşılığı nedir ve bu toplantılara katılan aileler ile seçkinler neleri paylaşabilecektir?

Bu soruya verilebilecek en belirgin cevaplardan bir tanesi arabalardır. Gelişen dünyada araba paylaşım sistemleri çoğalmaya başlamıştır. Cadde ve sokaklardaki hususi trafiğin hacmini ve buna bağlı olarak yolların sayısı ve genişliğini ve yine hava kirliliği seviyesini sürekli arttırmak yerine, ailele-

257. A.g.e., s. 185, kitap VIII, 1337a, 21-31. Ne var ki Eflatun The Republic'de haneyi yok etmiştir. The Laws'da önemli değişikliklerle birlikte alıkoymuştur. Ev ibadetleri sınırlandırılmıştır. Ve toplu yemekler yalnızca yetişkin erkekler için değil oğullar, kadınlar ve hatta kız çocukları içinde öngörülmüştür. Geceler hariç, aile olarak harcanan zaman bir hayli sınırlandırılmıştır. Newman'a göre The Laws'da aile, 'yok olmaktan kurtulmuştur. Yalnız varlığı da karanlıktır'; W. A. Newman, The Politics of Aristotle, c. 1(Oxford: Oxford University Press,1887), s. 180.

rin küçük bir azınlığı, araba kullanımı üzerine, çeşitli tasarımlarda bulunarak, otomobillerini paylaşma yoluna gitmişlerdir. Her ailenin bir ya da daha fazla arabaya sahip olmasından ziyade otomobiller, araba paylaşım şirketleri vasıtasıyla bir araya getirilerek, ihtiyaç hâsıl oldukça şirket üyelerine kiralanmaya başlanmıştır. Kuşkusuz kentin uzak mahallerinde yaşayanlar, yahut meslekleri gereği hastalarını evlerinde ziyaret etmek zorunda kalan genel pratisyen doktorlar gibi, arabaya gündelik hayatının değişmez bir parçası olarak ihtiyaç duyan kimseler için otomobil veya benzeri bir motorlu araç edinmekten başka çare yoktur. Ancak modernitenin en anlamsız hususiyetlerinden birisinin de, tek başına kendi arabasıyla lüzumsuz bir şekilde trafiğe çıkan bireylerin sayısındaki artış olduğu göz ardı edilmemelidir. İtalya'da otomobillerin yüzde sekseninin günde en fazla bir saat kullanıldığı ve ortalama 1,2 kişi taşıdığı kaydedilmektedir. Buna karşılık araba paylaşım sistemleri ise daha yavaş bir hızla yayılmaktadır. Başta Almanya, İsviçre, Avusturya, Hollanda ve İskandinav ülkeleri olmak üzere Avrupa'da bugün yaklaşık 100,000 kişi bu sistemden yararlanmaktadır.[258]

Arabalar üzerine yapılan tartışmalar hiç gereği yokken, son bölümde tekrar değineceğimiz toplu taşımacılık ve kamu hizmetleri meselesini gündeme getirmiştir. Burada bunun yerine paylaşma mevzusunu da terk etmeden park ve bahçeler hakkında bir şeyler söylemek istiyorum. Milli parklar yaratmak ve bunları muhafaza etmek, hızlı kentleşmenin üstesinden gelmekte, en çok zorlandığı konuların başında yer almaktadır. Kuşatılmış ve mahrem olana yönelik eğilim o kadar etkili ve güçlüdür ki, dünyanın Güneyindeki devletler, gelişmekte olan şehirlerinde yeşil alanlar yaratma konusunda, ciddi problemler yaşamaktadır. Gelişim sürecini tamamlamış ülkelerin kentlerinde ise, zaman zaman, sahip olunan yeşil alanlar kaybedilmektedir. 50'li yıllarda 'Roma'nın yağmalanması', ki kentin yeşil alanlarının bir kısmı, Vatikan tarafından finanse

258. Daha fazla detay için, www.carsharing.org.

edilen, inşaat spekülatörlerinin projeleri arasında kaybolmuştur; global ölçekli pek çok örnekten yalnızca bir tanesidir.[259] Her şeye rağmen, modern şehirli toplumun en önemli ifade biçimlerinin arasında yer alan parklar, aileler ve bireylerin birbirlerine tahammül ederek paylaşımda bulunabildikleri mekânlardır. Göründüğü kadarıyla 19. yy.'da Britanya'da sistematik bir biçimde kent parkları kuran Viktoryacılar (kraliçe Viktorya taraftarları, çev.), bu durumu dâhili ve harici olan arasındaki ilişkileri belirleyen temel unsur addetmişlerdir.[260]

HER ŞEYİ PAYLAŞMAK

Bazen çok fazla paylaşım meydana gelebilir. 1968 senesinde aile mefhumu esaslı bir şekilde saldırıya uğramıştır. Bahsi geçen ve onu takip eden yıllarda gelişmiş ülkelerde azınlıkta kalan bir grup genç için tehlike arz eden şey, aile hayatının 'değişken ve kararsız ritmi'nden ziyade, bizzat ailenin kendisiydi. 1971'de Berlin'deki Kommune 2* üyeleri, orta sınıf aile ocağının, 'hava saldırılarına karşı bir sığınak' olmaktan öteye gidemediğini, ima etmişlerdir.[261] 1970 senesinde David Cooper, bu hususla alakalı konusu ve amacı adında gizli, *The Death of the Family* (Ailenin Ölümü) adlı önemli bir eser neşretmiştir.[262] 1974'de ise İtalya'da benzer bir hassasiyetle Luciana Castellina şu satırları kaleme almaktadır: *'kolektivizm*

259. A. Cederna, Mirabilia Urbis 8Torino: einaudi, 1965).

260. H. Conway, People's Parks: the Design and Development of Victorian Parks in Britain (Cambridge: Cambridge University Press, 1991). Son zamanlarda kuzey Avrupa ve Amerika kentlerinde doğal bahçeler ve her türden vahşi hayvan için sığınaklar oluşturmaya yönelik uyumlu ve başarılı kampanyalar düzenlenmektedir. Bununla birlikte asıl mesele henüz çözüme kavuşturulmuş değildir.

* Kommune 2: Almanya'da kurulmuş komün. Siyasi maksatla bir araya gelmiş bir grup genç. Genel itibariyle hümanist, özgürlükçü ve şiddet karşıtıdırlar. (çev.)

261. Kommune 2, Versuch der Revolutionierung des bürgerlichen Individuums (Cologne: Kiepenheuer & witsch, 1971), s. 7.

262. David Cooper, The Death of the Family (New York: Random House, 1970). 70'li yılların başında yalnızca İtalya'da altmış bin, Almanya'da ise 72-78 yılları arasında altı baskıda 40,000 kopyası satılmıştır.

ve aile arasındaki sinir bozucu ikilem... Bunlardan ikincisi bir in, bir sığınak, dış dünyaya karşı vahşi ve kaba egoizmin bir diğer yüzünü yansıtan bireyin akrabalarıyla dayanışma içerisine girdiği bir çeşit kale olarak algılanmaktadır.'[263]

Bireyi bu ve benzeri ailelerin değer ve tabularından azat etmek bir özgürlük hareketinin en çekici nağmeleri hâline gelmiştir. Aile ocağının sınırları dışında serbestçe dolaşım hakkı, cinsel özgürlük, esrar ve diğer uyuşturucu maddeleri kullanma hürriyeti, dilediğini giyme yahut giymeme iradesi... Bunların tamamı burada sınırlarını çizmeye çalıştığımız özgürlük hareketinin nihai hedefleridir. Bu amaçlara ulaşmak için verilen mücadele, bireyi yalnızca *dışarıdan* özgürleştirme yoluyla değil, (sosyal kurum olarak bir bütünlük arz eden ve toplumun geri kalanı için güçlü metaforal özellikler sunan ailelerden...) aynı zamanda aile *içerisinden* (ebeveynlere ait davranış kodları ve değerlerin bilinçaltına zerk edilmesi) de bağımsız kılma çabasıyla anlam kazanabilecektir. Ancak bugüne kadar böylesine ürkütücü ve zor bir vazifeyi kendisine görev bilip, bu yönde çaba sarf etme cesaretini, sadece birkaç devrimci hareket gösterebilmiştir.[264]

Bireyler, özgürlüğü komünlerde bulmuşlardır. Philip Abrams ve Andrew McCulloch, İngiliz komünleri üzerine ortaklaşa hazırlamış oldukları o hassas çalışmada (1976 yılında yayınlanmıştır) 'ideal' bir komünde bulunması gereken temel hususiyetleri bir liste hâlinde sıralayarak kamuoyunun bilgisine sunmuşlardır. Buna göre, mülkiyetin tamamı ve para eşit pay edilmelidir; tek eşlilik teşvik edilmeli, çocuklar grubun ortak malıymışçasına sahiplenilmeli, karar mekanizması evrensel katılım ve muvafakat ilkesine göre işletilmelidir. Abrams ve McCulloch hiçbir kuşkuya mahal vermeden ve tereddütsüz bir şekilde manifestolarına şu sözleri eklemişler-

263. L. Castellina, 'La vertenza famiglia', Famiglia e societa capitalistica (Roma: il manifesto, 1974), s. 26.

264. Bu şekilde davranabilen yalnızca 12.yy'daki siyasi hareket değildir. Bolşevik tecrübe için bkz., Elisabeth Waters, 'Bolşevikler ve aile', Contemporary European History, 4, 3 (1995): s. 275-92.

dir: *'Böylesine bir komünün var olmadığını bildiğimizi söylemeye gerek bile duymuyoruz. Ancak kendisi hakkında malumat sahibi olduğumuz tüm komünlerin, faydalı sonuçlar üreteceğine inandığımız bir çabayla, böylesine bir vaziyete yaklaşma arayışını sürdürdüğünün farkındayız.'*[265]

Bugüne kadar, her şeyi ve bazen herkesi paylaşmaya dayalı, bu olağanüstü tecrübeler üzerine, çok az sistematik araştırma yapılmıştır. Berlin gibi kiralık apartman dairelerinin nispeten kolay bulunabileceği ve komünlerin rahatlıkla hüküm sürebildiği büyük kentlerde tecrübe uzun solukludur. Bu aynı zamanda Birleşik Devletler de dâhil olmak üzere kırsal bölgelerdeki komünler için de geçerli bir durumdur. Lakin komünlerin büyük çoğunluğu çok hızlı bir şekilde çökmektedir. 1970 sonbaharında Britanya'daki bir komün kendisini şu iyimser satırlarla ifade etmektedir: *'Şimdilik bünyemizde yedi yahut sekiz yetişkin, üç veya dört çocuk vardır. Yaşımız ise iki ila kırk arasında değişmektedir[...] Bugünlerde buralarda hayat pek fena sayılmaz fakat biz zor bela ayakta durmaktayız[...] yetişkinler cinsiyet ayrımı olmaksızın gündelik hayatı paylaşmakta ve hepsi de haftalık ama aynı zamanda nakit ödeme yapmaktadır.'* Bir yıl sonra bu kolektif proje çökmüş ve komün yok olmuştur.[266] Bu, 68 kuşağının benimsediği fikir ve değerlerin biraz olsun etkisini hissettirdiği ülkelerde, keyifsiz bir intizamla kendisini tekrar eden bir yönetim biçimidir.

Gerek harici gerekse de dâhili faktörler bu başarısızlığa destek çıkmaktadır. Harici düzeyde, yerel hükümet hayret uyandıracak bir şekilde bu radikal tecrübeye nadiren yardımcı olmaktadır. Kopenhag'da 1971 yılında kurulan 'alternatif' Christiania mahallesinin* otuz yılı aşkın bir süredir mevcudiyetini devam ettirmesi, belki de temel kaidenin doğruluğunu

265. P. Abrams ve A. McCulloch, Communes, Sociology and Society (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), s. 38-9.

266. A.g.e., s. 128 vd.

* Christiania: Danimarka'nın başkenti Kopenhag'a birkaç kilometre uzaklıktaki bu mahalleye, özgür bölge de denmektedir. 850 civarında sakini vardır. 1971 yılında hippiler, işsizler ve bir grup genç tarafından mesken edinilmiştir. Uyuşturucu Danimarka'nın diğer bölgelerinde yasak olmasına rağmen burada serbestçe kullanılmaktadır. (çev.)

ispat eden istisnai bir durumdur.[267] Genellikle sözde 'baskıcı tolerans' çok geçmeden gerçek anlamda baskı ve zulme yol açmaktadır. Bunun sonucunda da işgal etme prensibiyle oluşturulmuş toprak konduculuk sistemi ve diğer komünler, cebren de olsa dağılıp parçalanmaktadır. Gayrimeşru yollarla mülk edinmeyle birlikte uyuşturucu kullanımı üzerine alınan sıkı tedbirler, polis müdahalesini gerektiren en olağan nedenlerdendir.

Bununla birlikte bu çöküşlerden en belirgin olanı *dâhili* düzeydeki inkırazdır. Komünler sadece kısa bir süre sonra içten çökerler. Bu noktada dikkatleri çeken can alıcı bir unsur, ailelerin aksine komün üyelerine telkin edilen bireysel özgürlük ve değişimin derecesidir. Komünlerin aile olmaması olgusundan hareketle bireylerin önce paylaşıp sonra bozuşabildiklerini, oluşum içerisinde yer alıp kolaylıkla onu tek edebildiklerini yani canlarının istediği gibi davranma hakkına sahip olduklarını ifade edebiliriz. İşte bu mutlak hoşgörü ve özgürlük ortamı komünleri kırılgan ve geçici kılmaktadır.

Her şeye rağmen inkırazın daha derin ve karmaşık nedenleri de vardır. Üyeler, yeni kolektif yaşam tarzları için önemli bir atılım projesine imza atma arayışındadırlar. Zira beraberlerinde farklı davranış kodları, hissi duyarlık ve genel itibariyle kendileri şevk ve gayretle ikrar ettikleri halde, adet ve alışkanlıkları kabullenip içselleştirme konusunda, bir hayli güçlük yaşayan sabık sosyalizasyon pratiğini de getirirler. Bu noktada konuyla alakası bakımından bir kez daha hatırlanabilecek bir örnek, sevgi ve muhabbetin farklı tanımlarından doğan gerginlik ve çatışma ortamıdır.

Bir tarafta sevgi ve muhabbetin paylaşımı konusunda komünün idealleri vardır ki bunlar, genel itibariyle cinsel özgürlükle bir arada değerlendirilmelidir; komün üyeleri her şeyi paylaşırlar, yataklarını bile... Diğer tarafta ise metanet ve azimle ayakta durmayı ve hayata tutunmayı başaran çiftlerle, yakından irtibatlı olan, romantik aşk bulunmaktadır. Bir

267. M. Edwards, Christiania (Hamburg: Rowohlt, 1980).

kez daha komünler bu ikisi arasındaki gerginlik nedeniyle çökmüşlerdir.[268] Meseleleri daha karmaşık hâle getirmek için, tahakküm edici olan ve kıskançlık hisleri besleyen yahut paylaşma beklentisiyle veya ebeveynlerini kaybetme korkusuyla dehşete düşen kimselerin, bu ve benzeri duyguların özgürce ifade edilmesinin önüne set çektiklerini söyleyebiliriz. Bazen bu kimseler öylesine ileri giderler ki bu bağlamda kendilerine bile tahammül edemez hâle gelirler.

Öte yandan komünler genellikle kadın ve çocukların yeni ve daha özgürlükçü rollerine uyum sağlayıp bu anlamda gelişim gösterme konusunda sınıfta kalmışlardır. Kadınlar, maksatlarını büyük bir zafiyet göstererek, kolektif sevgi ideolojisinin arkasına gizleyen erkeklerin karşısında, yırtıcı ve vahşi hayvanların önüne atılmış bir av gibidirler. Onlar aynı zamanda her zaman ve her yerde, kolektif bir anlayışla, rutin faaliyetlerin üstesinden gelinmesi gerektiği prensibine rağmen ev işleri, yemek yapma ve çocuk bakımı gibi, gündelik meselelerde, yalnız kaldıklarını çok geçmeden keşfetmişlerdir. Kadınlar, bazen komünün tüm üyeleri, gerek yetişkin erkekler gerekse de çocuklar için, birer annedirler. Bu anneler kesinlikle ebeveynleri için sarf ettikleri enerjinin, çok daha fazlasını, çocuklar için harcamaktadırlar. Bazı komünlerde kolektif özen ve ihtimam çok ciddiye alınan bir husustur. Fakat çoğu kez başıboş kalan anneler, ilgi ve sevgiyi hazmedemeyip, birdenbire gözden kaybolan yetişkinlere, büyük bir risk taşıyan çok derin duygularla bağlanabilirler. Dolayısıyla komünlerin geçiciliği ve dayanıksızlığı onların lehine olan bir durum değildir.

Böylesine bir ikilemin ortasında seçim yapma zorunluluğu ve David Cooper'ınki gibi, cüretkâr eleştirilerin üzerine oturduğu kırılgan zeminde, komünlerin hemen hepsi, er ya da geç çatırdamış ve üyeler köşelerine çekilerek bireysel rollerine geri dönmüşlerdir. Erkekler ve daha da önemlisi kadınlar, seçme ve seçilme özgürlüğü ile mahremiyet arzusunu dillendirmeye

268. N. Daum, Des révolutionnaires dans un village parisien (Paris: Londreys, 1988), s. 126.

başlamıştır. 68'in 'Igloolar'ı toplumda en iyi olduğunu düşündükleri ne varsa, kendilerinde toplama çabası içerisindedir. Bir sonraki aşama, tamamen saydam olarak ele alman, iç yüzeyin tasarlanmasıyla ilgilidir. Sıklıkla vuku bulduğu üzere bu, kahramanlık ve aynı zamanda da deli cesareti isteyen bir durumdur.

NETİCE: AİLELER VE SİVİL TOPLUM

Sonuç itibariyle biraz gönülsüzce de olsa 1968'lerdeki (bir başka değişle gençlik yıllarımdaki) komünlerin büyülü ve imkânsız dünyasını bırakarak, bu bölümün merkezine oturan, gündelik siyasetin temel problemine, yani aileler arasındaki 'bağlanmışlık' prensibine geri dönmek istiyorum. Bu bölümün başından beri mahrem ve özel kabul edilen, toplumsal alana yabancı olduğu hâlde, maksatlı bir şekilde dış hatları itibariyle sınırları tayin edilmemiş bir âleme vurgu yapmaktayım. 4. ve 5. bölümlerde sivil toplum ve yerel devleti detaylarıyla tartışmaya açmadan önce, burada birkaç önemli hususun altını çizmek istiyorum.

Ailelerin bağlanmışlığını sorgulamak kadar onların *neye* bağlı olduğunu anlamaya çalışmanın da hayati bir önem arz ettiği aşikârdır. Elvis Presley hayranlar kulübünün yahut mafya karşıtı bir derneğin üyesi olmak basit bir şeydir. Elvis'in hatırasına en ufak bir saygısızlıkta bile bulunmayı istemeksizin, bu tip dernek ve kurumların, benim burada dikkatle kendisine odaklandığım kente bağlılık ve yurttaş sorumluluğu ile mukayese edildiğinde, yalnızca ikinci sınıf bir öneme haiz olduklarını belirtmek zorundayım. Robert Putnam, *bağ kuran* (veya dâhili) gruplarla *bağ arayanlar* (yahut harici) arasında, can alıcı bir ayrım yaparak, önemli bir iddiayı gündeme taşımıştır. İlki için delil olarak, toplumsal hak arayışındaki halk hareketleriyle gençliğin hizmetindeki toplulukları, ikincisi için ise, etnik ayrımcılığa dayalı kardeşlik cemiyetleri ve kilise merkezli tefsir cemaatlerini, örnek vermiştir. Birinci tip

gruplar, bireysel kimlikleri ve karşılıklı münasebetleri, daha geniş bir çerçevede değerlendirerek, kuşatıcı bir portre çizme eğilimindedirler. İkinci tip gruplar ise ilgi, merak ve tutkuları öznelleştirerek ferdiyetçiliği ön plana çıkarmışlardır.[269]

Kuşkusuz burada bahsi geçen ikinci tip gruplar hepten sızdırmaz yani çok sıkı bağlarla örülmüş değildir. Putnam'ın da ifade ettiği gibi, bunlar farklı türdeki cemiyet ve kurumlar yahut sosyal sermayeler arasındaki ayırt edici vasıfları keşfetmemiz konusunda, bizlere yardımcı olan 'takribi' birimlerdir. Ancak burada tartışmaya açılan, gündelik siyaset açısından hayati önem arz edenler, bağ kuran gruplardır. Türdeşlerine empatiyle yaklaşan ve çağdaş dünyanın göz korkutan problemlerine, yakın bir alaka duyan, kapalılıktan ziyade açıklığa meyilli aileler, birdenbire yalnız kalmanın ağırlığı altında ezilmek yahut iyi niyetlerinin kurbanı olmak istemiyorlarsa, kaçınılmaz bir şekilde, bağ kuran gruplarla, temasa geçmek zorundadırlar.

Bir diğer önemli husus, bağ kuran gruplarla yakın çevreleri arasındaki ayrışmadır. Michel de Certeau'nun meslektaşlarından Pierre Mayol, *The Practice of Everyday Life*'ın ikinci cildinde bizlere, yakın çevrenin, bilhassa da çocukluğunu geçirdiği ve bir sosyal bilimci olarak geri döndüğü, Lyon'daki mahallesi ve komşularının, etkili bir tasvirini yapmaktadır. Mayol'a göre iki kavram arasındaki (içerisi ve dışarısı) gerginlik, bir tanesi diğerinin devamı hâline geldiği için, yakın çevremizde tedrici bir biçimde yok olmaktadır. Bu devamlılık hali nedeniyle *'yakın çevre meskenlerin ürünüdür denilebilir [...] Bu bağlamda yörüngesel bir düzlemden yola çıkan geometrik eğrilerin tamamı, içinde hayat sürülen hanede kesişmektedir.'* Yakın çevremiz davetkâr bir şekilde *'parkta ağaçların altında koku alma duyusunu, çocukluktan beri kalbimize gömdüğümüz seyahatlerin*

269. Putnam, Bowling Alone, s. 21 vd. O bu nitelendirmeleri R. Gittell ve A. Vidal'a atfetmektedir. R. Gittell ve A. Vidal, Community Organisation: Building Social Capital as a Development Strategy (Thousand Oaks, Calif.: Sage, 1998), s. 8.

hatırasını, kişinin kendi kaderinin yansıması olan sevinç, hüzün ve endişe duygularını canlandırır.'[270]

Bununla birlikte yakın çevre tek başına yeterli değildir. Zaten yeterli sayıda yakın çevre de yoktur. Yaşanan türlü gerginlikler, şehirlerin gelenekselleşmiş aile yapılarını açığa çıkaran, bir araya toplanmış toplumsal şebekeler ile şebeke üyelerinin, bir nesilden diğerine aktardıkları, güçlü hane hayatları, mutlak surette bireysel münasebet ve karşılıklı işbirliğinin kıymetli unsurlarıdır. 50'li yılların başında Doğu Londra'da işçilerin yoğun olarak yaşadığı Bethnal Green mahallesinde, Michael Young ve Peter Willmott 'Bayan Landon'dan bir hafta boyunca sokakta 'merhaba' dediği tüm insanlar hakkında, bir günlük tutmasını istediğinde, bu pek muhterem hanımefendinin, selam verdiği altmış üç kişiden en az otuz sekizinin, akraba olduğu sonucuna ulaşılmıştır.[271] Fakat bu tarz bir sosyalleşme her ne kadar içinde doğup büyümüşse de, kente bağlılık ve yurttaş sorumluluğuyla aynı şey değildir.

Bunun da ötesinde Mayol'un gündeme getirdiği, hayati fonksiyonları dipdiri duran yani yaşayan yakın çevre, bugünlerde kent hayatında nadiren karşımıza çıkan bir türdür. Bunun yerine modernitenin bize vaat ettiği şey, etrafı kalın duvarlarla çevrili, bekçi köpekleriyle korunan ve 'ikamete mahsus' alanların, uçsuz bucaksız avlu ve bahçelerle görünmez kılındığı villalarla, varoşlardaki yüksek katlı bloklar ve Güney'in büyük metropollerindeki milyonlarca göçmen için tasarlanmış gecekondu bölgelerinin dehşetli manzarasıdır. Modern dönemlerin mimari yapıları, en azından bugüne kadar, içerisi ve dışarısının, burada sınırları tayin edilen yerleşim birimleri arasındaki engelleri nasıl en aza indireceği konusunda ve bahsi geçen birimlerin her birinin bir diğeri üzerinde yararlı bir etki bırakması hususunda, çok fazla ipucu vermemektedir.

---

270. M. de Certeau, L. Giard ve P. Mayol, the Practice of Everyday Life, c. 2: Living and Cooking (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998), s. 11-13; orijinali, L'Invention du quotidien, c. 2: Habiter, cuisiner (Paris: Gallimard, 1994).

271. Young ve Willmott, Family and Kinship in East London, s. 107.

Şayet ilk soru (*ne* ile bağlantılı olan) sivil toplum üzerine yapılan tartışmayı hatırlatıyorsa, ikincisi (bağlantıları *kimin* sağladığı) bizleri bir önceki bölümün asli meselelerine (bireysel tercih ve kendi kendini idare etme hakkı), geri götürecektir. 20. yy.'da bile birçok toplumda kente bağlılık ve yurttaş sorumluluğu yalnızca erkeklere has bir durummuş gibi değerlendirilmektedir. Anita Desai'nin *The Village by the Sea* adlı eserindeki balıkçılar, denizi kirletip avlarını yok edeceğini düşündükleri gübre fabrikası projesini protesto etmek amacıyla, Bombay'a ulaştıklarında, kadınların, şehrin göbeğinde pahalılığı bahane ederek bir yürüyüş düzenlediklerini görmüş ve hayretle donup kalmışlardır: *'Hari ve Alibagh'ın diğer köylüleri şaşkınlık içerisinde olan biteni izlemekteydiler: Gerek görmedikleri için, yanlarında tek bir kadın bile getirmemişlerdi. Onlar erkek kısmının bu meselenin üstesinden kolaylıkla gelebileceğine ve kadınların kendilerine yalnızca ayak bağı olacağına inanmaktaydılar.'*[272]

Bugün böylesine ön yargılı bir cinsiyet ayrımcılığı tamamen kendi kaderine terk edilmiş olmasa dahi, neredeyse her yerde şiddetle eleştirilmektedir. Günümüzde kadınlar, *resmi* anlamda sivil toplum kuruluşlarına üye olma konusunda özgürdürler. Fakat bu onların her zaman bu ve benzeri bir faaliyet içerisinde yer aldıkları anlamına gelmemelidir. Gündelik hayatın yapısal özellikleri, kadınların erkek sevgisiyle dolu bir kalbe ve sempatik tavırlara sahip olsalar bile, böylesine bir davranış sergilemelerinin önünde güçlü bir engeldir. Kadınlar, yirmi dört saatlik zaman dilimi müddetince, gerek kendilerinin gerekse de başkalarının hayatları için, türlü hokkabazlıklar yapmak zorundadırlar. Dolayısıyla onların bir vatandaş olarak haneyi kendi hâline bırakma olanakları, *gayri resmi* bir biçimde sınırlandırılmıştır.

Öte yandan 'bağlantıyı kim sağlar?' sorusunun yalnızca cinsiyet temelli olduğunu düşünmek yanlıştır. Ailelerin özel durum ve koşullar haricinde, sivil toplum içerisinde *bir bütün*

272. Desai, The village by the Sea, s. 76.

halinde yer alma olasılıkları düşüktür. 2004 yılının Ocak ayında, İtalya'da Berlusconi hükümetinin eğitim bakanı, Letizia Moratti, özelleştirmeyi desteklemek adına, devlet okullarını cezalandırdığında, hiçbir kural tanımaksızın, on binlerce aile, çocuklarıyla birlikte sokaklara dökülmüştür. Bunun üzerine hükümet, siyasi partilerle sendikaları, küçük çocukları ideolojik amaçları için kullanmakla itham etmiş ve kanuni yaptırımlarla bu 'yasadışı' eylemlerin önüne geçeceği yönünde tehditler savurmuştur. Fakat elimizde ailelerin tamamının bu şekilde hareket ettiğine dair bulgular çok azdır ve bu meselenin okullaşmayla ilgili olması da tesadüfî bir durum değildir.[273]

Kente bağlılık ve yurttaş sorumluluğu duyma, daha çok *bireysel* tercih ve katılımla alakalı bir meseledir. Aileler, üyelerinden bir tanesini (genellikle ihmal edilen bir durumdur) kendilerini temsil etmesi amacıyla yetkilendirebilirler. Ancak bu ve benzeri faaliyetlere katılım, ekseriyetle bireyin kendi iradesiyle gerçekleşir. Yurttaşlık görevini yerine getirdiğine inanan erkek ve belki de kadın katılımcı, edindiği tecrübeleri, sonradan ailesinin kalbinin derinliklerine zerk edebilir. Büyük bir olasılıkla bu jenerasyonel bir hadisedir. Genç insanlarda olağanüstü bir enerji, merak ve öğrenme iştiyakı vardır. Bu kimseler daima *dışarıda*dır. Bununla birlikte kendileriyle en çok ilgilenenler de yine gençlerdir. Onlar modern tüketim hayatının hedonistik öğretisinden çok kolay etkilenebilirler. Tarihe şöyle bir dönüp bakıldığında, tarihsel bir konjöktürün damgasını yemişçesine, sivilleşme yolunda inisiyatif kullananların, genel itibariyle belirli ve kısmi bir jenerasyonun üyesi oldukları, kolaylıkla fark edilecektir. Putnam'ın tabiriyle 'uzun ve geniş bir sivil jenerasyon' 1910 ve 1940 yılları arasında Birleşik Devletler'de, kendilerinden daha genç olanlara göre, toplumsal meselelerle daha yakından ilgilenen, geniş katılımlı bir grup vasıtasıyla ortaya çıkmıştır.[274] Henri Mendras ise Fransa'da, bugün orta yaşın ağırlığını hissetmesi

273. Bkz., Corriere della Sera, 3 Şubat, 2004.
274. Putnam, Bowling Alone, s. 254.

gerektiği hâlde, 1968 Mayısındaki hadiselerden ders almamış ve kendisini derin bir sadakatle, gönüllü teşekküllere ve vatandaşlık haklarına adayan, Fransız orta sınıfının ruhundaki 'icatçı öz'e gönderme yapmaktadır.[275] Acaba tarihin ansızın bir jenerasyona damgasını vurduğu bir ana yeniden şahit olunacak mıdır? Kuşkusuz global ölçekli bir felaket yaşanmaksızın böylesine bir hadisenin meydana gelmesi olanaksızdır.

Mill ile başladığım bu bölümü Hegel ile kapatmak istiyorum. Siyaset teorisinin bütününde benim bu bölümde tartışmaya açtığım meselelerle paralellik arz etmesi bakımından, Hegel'in *Elements of the Philosophy of Right* adlı çalışmasındaki, aileden sivil topluma geçişle alakalı paragraflardan daha uygunu yoktur. Bunlar her ne kadar kolaylıkla okunabilecek satırlar değillerse de, bu anlamda mücadele etmeye değecek bir derinliğe sahiptirler.[276]

Bu paragraflarda Hegel, ailenin sivil toplum içerisinde 'erimesi' (*Auflösung*) adını verdiği anı incelemektedir. Bu, sivil toplum üzerine kaleme alınan mevcut teoriler için, ihmal edilemeyecek kadar olağanüstü bir tartışma konusudur. Ona göre erime anı, üç farklı süreçle tanımlanabilir. Bunlardan ilki kök aileden, dölleyici aileye geçişe, yani çocukların baba ocağını terk ederek, kendi ailelerini kurdukları ana denk gelmektedir. İkincisi, yetişkin erkeklerin, birbirleriyle rekabet hâlinde oldukları, modern sivil topluma, bağımsız bireyler olarak geçiş yaptıkları anı tasvir eder. Sonuncusu ise, ilk anda etik bir yaşam tarzını benimsediği hâlde, sivil toplumda bunu inkâr eden aileleri kapsayan diyalektik geçiştir.

Doğrusu, aile ve sivil toplumun buluşması sonucu meydana gelebilecek hadiselerin, neler olduğu konusunda, Hegel felsefesinin tabiatında mevcut olan normatif değerlendirmeleri kabul etmek, tuhaf bir durumdur. Bunlar onun karşı cinsler

275. H. Mendras, La Seconde Révolution française (1965-84) (Paris: Gallimard, 1988), s. 55.

276. G. W. F. Hegel, Elements of the Philosophy of Right, ed. A. W. Wood (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 177-88 arasındaki paragraflar.

arasındaki münasebetler üzerine gözlemleri değildir. ('*Kadının aile içerisinde yeterince önemli ve özveri isteyen bir sorumluluğu [Bestimmung] vardır. Bayanların anne olarak ahlaki değerleri önceleyen bir mizaca sahip olmaları ailenin Allah'a karşı duyduğu sevgi ve hürmet ile takvayı da kapsamaktadır*'.)[277] Bunlar, her durum ve koşulda ortak sonuçlar üreten, ahlaki ve fiziksel istismar kadar, ifrat ve tefritin dehşetli bir manzarasını da sunabilir.[278] Sivil topluma dayanan bu aile tanımı, geniş bir mutabakatla kabul görmektedir. Fakat Hegel'i farklı kılan şey, aile-sivil toplum münasebetlerine odaklanmamıza yönelik, metodolojik davetidir. Gerçi onun zaviyesinden bakıldığında, bu, birkaç sayfayla sınırlandırılabilecek bir meseleymiş gibi algılanmakta ve yine aile ile sivil toplumun, birbirlerine *dokunarak* temasa geçtikleri an, göz ardı edilmektedir. Bu ilişki biçiminin modern dünyadaki tezahürü, gündelik siyasetin can damarını teşkil eder. Bu noktada aileler, kendi tüketim hayal ve faaliyetleriyle yalnızlığa itilmekten ziyade, erkek yahut kadın ve hatta her ikisi tarafından tekâmülden uzak ve bir o kadar da ailelerin ahlaki değerlerine yabancı olan, bir sivil topluma bağlanmaktadır.

277. Hegel, Elements of the Philosophy of Right, s. 166.
278. A.g.e., s. 185.

SİVİL TOPLUMUN İMKÂNLARI

2003 yılında saat 9.30'da bir bahar akşamı... Toplantının 9'da yapılmasına karar verilmişti, ancak İtalya'da (ve öyle sanıyorum ki dünyanın birçok yerinde) bu ve benzeri organizasyonlar, asla zamanında başlamadığı için, yine o bildik sahnelere şahit olunmaktaydı. İnsanlar tıpkı bir koyun sürüsü gibi etrafta başıboş dolaşarak gevezelik etmekteydiler. Kanaatimce herkesin *en iyi* şekliyle yapmayı istediği de zaten budur. Zira her ne kadar hiç kimse kabul etmese de, bu gevezelik anını takip eden ve yeterince sıkıcı bir havada gerçekleştirilen resmi toplantının, maalesef ki bu unutulmaz dakikaların uzantısı olarak gereklilik arz etmesi nedeniyle düzenlendiği aşikârdır. Toplantının tertip edildiği yer, Floransa'nın göbeğinde nehrin diğer kıyısında Signoria Meydanı boyunca uzanan Oltrarno'da, bu işler için tahsis edilmiş bir kilisedir. Bu kilisenin oldukça kasvetli bir havası vardır. Aynı zamanda kirli ve bakımsızdır. Soluk ve renksiz freskleriyle sert plastik sandalyeleri de işin cabasıdır. Her şeye rağmen bu yapı, Arno'nun (İtalya'nın Tiber'den sonra ikinci büyük nehri, çev.)

bu yakasında bu ve benzeri faaliyetlere müsait, sınırlı sayıdaki mekânlardan bir tanesidir. Kiliseye 120 kişi rahatlıkla sığabilmektedir. Aynı zamanda bu kutsal mekânı gezmek ve gerçekleştirilen toplantılara katılmak serbesttir. Oltrarno'nun dört farklı bölgesinde düzenlenen kongrelerden bir tanesi olan bu kilise toplantısı, yakın çevre ve komşuluk ilişkilerinin nasıl geliştirilebileceği ve belediye meclisine ne tür tavsiyelerde bulunulabileceğini tartışmak amacıyla düzenlenmektedir. Aslında bu toplantı, organizatörlerin (Sol Demokratların yerel temsilcileriyle üç farklı mahalli komisyonun üyeleri) Oltrarno Halk Brifingi adını verdikleri o gösterişli kampanyanın bir parçasıdır. Floransalılar ve hatta sıklıkla vuku bulduğu üzere diğer İtalyanlar hakkında çok kaba ifadeler kullanabilirsiniz. Ancak onları tarih bilincinden yoksun olmakla suçlamak büyük bir haksızlıktır.

Toplantıya katılmama rağmen ben bu organizasyonda yer almadım; ancak yakın arkadaşlarımdan ikisi, Fiammetta ve Paola seve seve bu görevi kabul ettiler. Fiammetta psikolog Paola ise üniversitede öğretim görevlisi... O akşam çok yorgun olmalarına rağmen kapıda, doldurmaları için katılımcılara form dağıttılar. Bu sayede toplantıya katılanlarla daha sonra tekrar temas kurabileceklerdi. Onlara taleplerini belediye meclisine doğrudan doğruya ve detaylarıyla iletecek trafik, kültür, gündelik hayat ve benzeri bir komisyonun üyesi olmayı isteyip istemediklerini sormuşlardı. Oltrarno, Pierre Mayol'un ifadesiyle, Floransa'da yakın çevre ve komşuluk üzerine, geleneksel duyarlığın güçlü kalabildiği nadir yerleşim birimlerindendir. Bu bölgenin karmaşık bir toplum yapısı vardır ve her zamanki gibi zanaatkârlar, öğrenciler, farklı kollarda iş yapan esnaflar ve profesyonel halk bir arada iç içe yaşamaktadır. 19. yy.'ın başı itibariyle burası aynı zamanda ecnebi yerleşimciler açısından Floransa'nın en çok tercih edilen bölgesi hâline gelmiştir. Bununla birlikte, güney Avrupa kentlerinin şehir merkezlerinde şahit olunan tipik problemlerin birçoğu, burada da karşımıza çıkmaktadır. Kilise bölgesi dışında sürek-

lilik arz eden araç trafiği, dar kaldırımlar ve yaya geçitlerinden yoksun yollar, yeşile hasret sokaklar, neredeyse bıçak kadar keskin bir hava, kendisini güvende hissetmeyerek yaşlanan bir nüfus ve Santo Spirito'nun (bölgenin önemli kiliselerinden bir tanesi, çev.) göbeğindeki uyuşturucu satıcıları... Bunların tamamı bahsi geçen problemlerden yalnızca birkaçıdır.

Toplantı neredeyse başlamak üzere. Salonda yaklaşık altmış kişi var -kesinlikle daha fazlası değil- ancak bu kadar az sayıdaki katılımcının bile, bölge nüfusunun makul bir profilini sunduğu bir gerçek. Çiçek desenli kıyafetleriyle, hırsızlar ve göçmenler hakkında uzun hikâyeler anlatan işçi kadınlar hemen dikkati çekmekte. Geçen yıl Avrupa Sosyal Formu sırasında, globalleşme karşıtı yürüyüşler düzenleyen çapulcu güruhun, önlerine çıkan her şeyi yağmalayacağına inandırılarak, kepenklerini indiren mağaza sahipleri de, gözlerden kaçmamakta. Mağaza sahipleri Floransa'nın 'gerçek Floransalılar'ın eline geçmesini istemekte. Otel ve restoran işletmecileri ve tur operatörleriyle birleşince, kentte müthiş bir muhafazakâr sosyal ve ekonomik blok oluşturdukları kesin. Lakin bunu başarabilmek için, mutlak surette bu grupların bir araya gelmeleri gerekmekte. Toplantıya katılanlar arasında 1943-44 yıllarındaki Floransa Antifaşist Direniş Hareketi'nin üyeleri de var. Onlar daha çok yurttaş sorumluluğuna duyulan ihtiyaca vurgu yaparak, şehirde son dönemlerde nam salmaya başlayan ve bugüne kadar gerçekleştirilen faaliyetlerin tamamının, zaman kaybından başka bir işe yaramadığını iddia eden, genç bir uç sol militandan bahsetmekteler. Bu militarist solcu kadının suratında, her zaman için, ben her şeyi herkesten daha iyi bilirim, ifadesinin tehlikeli belirtileri vardır. Katılımcıların büyük çoğunluğu, orta yaş ve orta sınıftan kadınlar... Kuşkusuz bu yalnızca indirgeyici bir metotla açıklanabilecek bir durum değil.

Toplantı süresince bir hayli etkili konuşmaların yanı sıra, zaman zaman gülüşmelere neden olan konulara da değinildi. Tam kendimi anlatılanlara vermişken, birdenbire olduk-

ça iri cüsseli bir adam (ki onun kentte bir kahvehanesi vardır) yanıma yaklaşarak kulağıma bir şeyler fısıldamaya başladı. Daha da kötüsü, ağırlığını bana vermiş ve kolunu omzuma dayamıştı. O kadar ki plastik sandalyemin kırılmasından korkmaya başladım. Bu, İngiliz beyefendilerini sert ve haşin, İsveçlileri ise korkak ve solgun kılan erkekler arasındaki bir tür fiziksel temastı. Geçen bölümün sonunda zikrettiğimiz farklılaşmaya uyarlarsak, toplantının 'bağ arayanlar'dan çok, 'bağ kuranlar'a özgü nitelikler taşıdığını, düşündürüp tartıştırmaktan ziyade, tetkik mahiyetinde olduğunu ve karar almaktansa, tespit etmeye yönelik bir karakter arz ettiğini söyleyebiliriz. Organizatörler hiç kimseye haddinden fazla söz hakkı tanımayarak çok büyük bir iş başardılar. Fakat kilisenin girişinde, hemen kapının yanındaki, bitmek bilmez mırıldanmalar ve fısıltıları, engelleme konusunda aciz kalmışlardı. Mikrofon bozuktu, dolayısıyla konuşmalar yeterince anlaşılmıyordu. Daha da önemlisi, bu İtalyan sivil toplumuna özgü bir toplantıydı (görülmeye değer hiçbir şey yoktu, haddinden fazla sabır istiyordu, çabalamak ve daha iyi şeyler üretebilmek için insanların bir araya getirilmesi anlayışına dayanıyordu). Müzakereler sonucunda katılımcılar farklı komisyonlara üye oldular.[279] Bana gelince, gece yarısından sonra, şair Elizabeth Barrett Browning'in anısına yaptırılmış ve üzerine şairin önemli şiirlerinden birinin ilk dizelerinin kazındığı, o ünlü madeni levhanın önünden geçerek eve doğru yürüyordum:[280]

279. Komisyona belediye meclisine sunulmak üzere 13 farklı talep iletilmiştir. Bu talepler, tüm mahallelerin temsilcilerinin yer aldığı meclis tarafından tashih edilip onaylandıktan sonra 700'den fazla kişinin onayına sunulmuştur. Merkez-sol kent yönetimi, bu taleplere şifai olarak ılımlı yaklaşmıştır. Fakat iş icraata gelince durum değişmiştir. Bunun da ötesinde tabandan gelenlerin katılımıyla gerçekleşen bu tecrübenin tekrarını teşvik edecek hiçbir teşebbüste bulunulmamıştır. 2004 ilkbaharında muhtemel bir 'yakın çevre laboratuarı'nı tartışmak üzere ilk toplantı gerçekleşmiştir. Fakat sonrasında bu anlamda hiçbir faaliyete şahit olunmamıştır.

280. E. Barrett Browning, Casa Guidi Windows: A Poem (Londra: Chapman & Hall, 1851); O, Oltrarno'da 1847'den 1861'deki ölümüne kadar kocası Robertle birlikte yaşamıştır.

Dün gece küçük bir çocuğun şarkı söylediğini duydum
Kilisenin yanında Casa Guidi'nin pencereleri altında*
Hey sevgili özgürlük, Hey sevgili!...

Acaba şairimiz toplantıda bizimle olsaydı ona nasıl bir anlam yüklerdi?

Bu büyük bir ihtimalle dünyanın dört bir yanında, sivil toplumun parçası olma gereği duyan ve günün sonunda böylesine bir faaliyet için yeterli enerji ve zamanı bulabilen bireylerin, karşılaşmaya hazır oldukları bir tecrübedir. Genel itibariyle insanlar, bireysel özelliklerinin farkına varmak ve bir birey olarak bu özelliklerini dışa vurabilmek için kendilerini modern sivil toplumun çekim gücüne kaptırırlar. Onların arzu ettiği şey, 20. yy.'da sıklıkla vuku bulduğu üzere, siyasi görüşlere sahip bir militan olarak, sistematik bir ordunun basit bir neferi olmak değildir. Tıpkı Marco Revelli'nin de çok kısa bir süre önce ifade ettiği gibi, sivil toplumda etkin olan, modern figürler, *'ne bayraklar ve ne de üniformalardır.'* Bundan böyle hayata yön verenler askerlerden ziyade siviller olacaktır.[281]

Dünyanın birçok bölgesinde (Burma, Çin, Özbekistan vb.) bu tarz bir sivilleşmeden bahsetmek olanaksızdır. Hatta demokratik toplumlarda bile, her ne koşulda olursa olsun, kurumsallaşma adına nitelik ve güç bakımından çok ciddi farklılıklar vardır. 1999 tarihli Avrupa Değerler Araştırması, farklı ülkelerde, en az bir sivil toplum kuruluşuna mensup olduğunu ifade eden bireylerin oranını, kamuoyuyla paylaşmıştır. Bu veriler ışığında doğu ile batı arasında, belirgin farklar olduğunu söylemekte herhangi bir beis yoktur. Sadece bir ülkede (ki o da İsveç'tir) yüz yüze görüşülen deneklerin yarıdan fazlasının (%53,4) en az bir sivil toplum kuruluşuna üye olduğu tespit edilmiştir. Britanya Krallığında bu oran %41,8 iken İtalya'da %24,3'e kadar gerilemektedir. Doğu Avrupa'da ortalama değer çok daha düşüktür (%18,3). Her ne kadar Çek

* Casa Guidi: Floransa'da San Felice meydanında 15. yy.'a ait bir asilzade evidir. (çev.)

281. M. Revelli, Oltre il Novecento (Torino: Einaudi, 2001), s. 284.

Cumhuriyeti %30,8'lik oran ile istisnai bir durum arz etse de, Romanya'da bu rakamın %9,6'ya Rusya'da ise %4,6'lara gerilediği gözlerden kaçmamaktadır.[282] Bununla birlikte yeri gelmişken, bu gönüllü teşekküllerin, spor kulüplerinden, dedektiflik hizmeti veren kuruluşlara ve hatta medya tekeline karşı tetikte olan gruplara kadar, çok farklı kategorilerdeki dernek ve vakfı bünyesinde barındırdığını da sözlerimize ilave edebiliriz. Benim kanaatime göre sivil toplumun her türden kurumsallaşmayla eş değer kabul edilmesi yanlıştır. Zira bu durum kurumsallaşmanın özgünlüğünü gölgeleyecektir. Fakat bu aynı zamanda oldukça tartışmalı bir bahis konusudur. Bunun yanı sıra tıpkı bireyselleşme ve ailelerle alakalı önceki iki bölümde olduğu gibi, bazı önemli hususların altını çizmenin ve farklara değinmenin zamanı çoktan gelmiştir.

ANAHTAR KAVRAMLAR

Son on beş yılda 'sivil toplum' bağlamında uluslararası düzeyde, yoğun tartışmalara konu olan çok az husus vardır: *'Sivil toplumun siyaset teorisi içerisindeki tarihsel gelişimi bir hayli uzun ve etkileyicidir.'*[283] Fakat modern tanımların birçoğu, bu kavramı tarif edebilmek için, iki farklı izah alanına müracaat

282. G. Badescu, 'Sivil toplumun gelişimi ve Romanya ile Moldova'daki demokratik değerler', www.policy.hu/badescu/articoIEEPS.doc'da mevcuttur. 'Sivil toplum' gruplarına gönüllü üyeliğin detayları (cemaat faaliyeti, Üçüncü Dünya, insan hakları, çevre ve barış) için bkz., H. Anheier ve S. Stares, 'Global Sivil Toplum Endeksine Giriş', M. Glasius, M. Kaldor ve H. Anheier (eds), Global Civil Society 2002 (Oxford: Oxford University Press, 2002), s. 245, tablo 1.1, ve s. 363, kayıt 28. Burada bu ve benzeri gruplara gönüllü üyelik hakkında (yalnızca Avrupa'ya ait olmayan) mukayeseli rakamlar vardır. Fakat bunlar kurumsallaşmanın her ülkedeki toplam ağırlığını karşılaştırmak için kullanılamazlar. 2000 yılı itibariyle İsveç ve Hollanda 'sivil toplum' gruplarına dâhil olanların yüzdelik manada en yüksek olduğu ülkelerdir.

283. Geçmişteki ikilemlerin berrak ve zarif bir anlatımı için bkz., Norberto Bobbio 'Societa civile', N. Bobbio, N. Matteucci ve G. F. Pasquino (eds), Dizionario politico (Torino:UTET, 1983), s. 1084-90. Aynı zamanda bkz. yine kendisine ait olan 'Sulla nozione di societa civile', De Homine, no. 24 (1968): 280-97.

etmişlerdir (uzamsal [mekânsal] ve normatif [örnek oluşturan, düzgüsel, çev.]). Her ne kadar bunlar birbirlerinden farklı ifade biçimleri ise de, sivil toplumun işgal ettiği alanın biçimsel ve mekânsal özelliği (topografyası) ile bu mekânda cereyan eden hadiselerin doğası ve niteliği (faaliyet şekli), sıkı sıkıya birbirlerine bağlıdır.

'Sivil toplum'a vurgu yapan yaygın kullanım alanlarından bir tanesi, hudutsuz bir şekilde sosyal aktivitenin bir parçası olarak, mutlak manada özel alana, ekonomiye yahut devlete ait olmayan, bütün gönüllü teşekküllerin, kurum ve kuruluşların ve bağıntıların kapsanmasıdır. Her türden kiliseler, siyasi partiler, gönüllü teşekküller ve farklı ilgi grupları bu geniş ara alanı doldurmaktadır. Bu bağlamda sivil topluma İngilizcede genellikle 'topluluk veya cemiyet' (society) kelimesine delalet eden bir anlam yüklenmektedir. Oldukça geniş ve özelliksiz bir alanı titizlikle kapsadığından, bu tarz bir sivil toplum anlayışının, kati surette normatif bir içeriği yoktur. Bununla birlikte, açık bir biçimde kendisini uzamsal (mekânsal) bir yöntemle tanımlamaya kalkışması da, ortaya koyduğu sonuçlar ve imalar nedeniyle normatif bir çabadır.

Benim burada tartışmaya açtığım gündelik siyaset tarzıyla münasebeti bakımından, sınırları tayin etmeye yönelik bu ilk teşebbüs, hudutlar ve muhteva açısından yeterince hassas ikinci bir tecrübeyle pekiştirilmektedir. Kurumsallaşma için vasıta rolü üstlenmiş çağdaş sivil toplumun, nihai anlamda özel alandan, ekonomiden ve devletten farklı bir kulvarda değerlendirilmesi gerekir. Fakat bu yeterli değildir.[284] Zira sivil toplum, aynı zamanda modern demokrasinin maruz kaldığı vaziyet ve koşullar içerisinde, kişisel arzu ve hevesleri barındıran,

284. John Keane, tekrarlayan bir imgeyle, 'sivil toplumun kenar ve kuytularında yaşayan vatandaşlar'ı kastetmektedir; Keane, Civil Society: Old Images, New Visions (Cambridge: Polity, 1998), s. 88; Michael Walzer bunların 'modern devlet içerisinde daha küçük, daha esnek, talepsiz ve tehlikesiz bir yerde' durmaları gerektiğini ifade etmektedir; Walzer (ed.), Towards a Global Civil Society (Providence, R.I.: Berghahn, 1995), s. 1. Bu konuyla alakalı yakın zamana ait önemli bir katkı için bkz., Jürgen Kocka, 'Tarihsel perspektiften sivil toplum', European Review, 12, 1 (2004): 65-79.

toplumsal etkileşim ve kesişim alanının bir parçasıdır. O, güç ve iktidarın bir elde toplanmasından ziyade dağılımını teşvik eder. Şiddet vasıtaları yerine, barışı önceleyen araçları kullanır. Karşı cinsler arasında eşitlik ve sosyal adalet için çaba sarf eder, dikey sadakattense yatay dayanışmayı* tercih eder, hoşgörü çerçevesinde tüm insanlığı kuşatma amacı güder, tek düzelik ve kayıtsız şartsız itaatin aksine, tartışmayı ve ifade özgürlüğünü kamçılar. Bir başka deyişle modern demokratik toplumları daha sivil kılma uğraşısı vermektedir. Öte yandan tıpkı geçmişte olduğu gibi bugün de, bu sivilleşme hareketinin sınırlarını tayin eden o hassas çizgi, nesilden nesile değişerek genişleyecektir.[285]

Tüm bu anlatılanlardan sonra, sivil toplumun en geniş şekliyle, yerel çevrenin niteliğini arttıracak ve mevcudiyetini başkalarının hayatlarıyla birleştirecek (ulaşabildiği her şeyi kapsayacak şekilde) bireylerin, küstahlık ve keyfi uygulamalara karşı protesto ve örgütlenme alanı olduğu söylenebilir. Bilgiyi merkeze alan sivil toplum, güçlü olmak zorundadır. İnsanlar genellikle yaşamları boyunca sivil toplum içerisinde yer almazlar. Zira böylesine bir hayat tarzı için, çok fazla zamana ihtiyaç vardır. Bunun yerine gelip gitmeyi tercih ederler. Lakin yaşadıkları tecrübeden memnun kalırlarsa, bu geliş gidişler bir tür yurttaşlık eğitimine dönüşebilir. Bu dönüşüm, gündelik hayatın değişmez bir parçası hâline gelerek, aile kültürünü derinden etkileyecektir. Her ne kadar başarı anlamına gelmese de, aileler bundan böyle daha az ve farklı bir bakış açısıyla televizyon izleyecektir. Genellikle bireyin hayatında uzun bir süreci kapsayan, diğer alanlarda ise aksi tesir yaratabilecek bu durum sayesinde, yetenekler kadar hatıralar da temiz kalacaktır.

---

* Yatay dayanışma; burada kastedilen emir ve komuta anlayışına bağlı, hiyerarşiye dayanan sadakat anlayışındansa sınıfsal ayrımın ortadan kalktığı, ekip çalışmasının öne çıktığı kademelerin azaltıldığı, iletişim, diyalog ve uzmanlaşmaya önem veren dayanışma anlayışıdır. (çev.)

285. Bkz., N. Bermeo ve P. Nord tarafından basılmış makalelerin ilginç bir koleksiyonuna. N. Bermeo ve P. Nord (eds), Civil Society before Democracy: Lessons from Nineteenth-Century Europe (Lanham, Md.: Rowan & Littlefield, 2000).

Tüm bu anlatılanlardan sonra, sivil toplumun bu anlamdaki kullanımının ister istemez ilkinden daha dar ve sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Zira gönüllü teşekküllerin tamamı, yukarıda sıralanan amaçları paylaşmamaktadır. Fakat genişlik ve kapsamlılık bakımından kaybettiren bu durum, meramın muhakemesi bakımından kazandırmaktadır.

Daha geniş bir ölçekte değerlendirildiğinde Mary Kaldor ve London School of Economics'deki (Londra Ekonomi Okulu) mesai arkadaşlarının, konuyu detaylarıyla inceledikleri ve ulusal toplumlar, politikalar ve ekonomilerin kuşatmasının ötesinde, faaliyet icra eden gelişim sürecinde, global bir sivil toplum tasarladıkları görülecektir. Uluslararası gayri resmi organizasyonlar, Uluslararası Af Örgütü ve Greenpeace gibi güçlü ve etkili ulus ötesi kuruluşlar, Dünya Sosyal Formu* vb. toplantılar ile demokratik olsun yahut olmasın, inatçı ve serkeş devletler ile şirketlerin, işleyiş tarzlarını değiştirmelerine yönelik planlı baskıların hepsi, bu yeni toplum modelinin kapsamına giren meselelerdir. Her ne kadar global sivil toplum, tıpkı diğerleri gibi, tanımı zor ve muğlak bir projeye dayanıyor ve içerisinde birden fazla çelişki barındırıyorsa da, toplumsal bilinci ortak bir payda üzerinde yoğunlaştırabilecek bir iradeye de sahiptir. Bu yeni anlayış, genel itibariyle gerek Güney ve gerekse de Kuzey'de, hür iradeyi güçlendirme arzusu ile gem vurulmamış global kapitalizmin azgınlığı sonucu ortaya çıkan, sosyal adaletsizlik ve güçsüz kılma kampanyalarına yönelik, şiddetli muhalefetin arasında bir yerlerde durmaktadır.[286]

İlk bakışta böylesine geniş ölçekli bir mücadelenin İtalya'nın göbeğindeki bir yerde, uhrevi havadan yoksun bir kilisede tertip edilen, sıradan bir toplantıdan daha fark-

---

* Dünya Sosyal Formu; alternatif küreselleşme hareketi yanlılarının dünyada yürütülecek kampanyaları düzenlemek, stratejileri belirlemek ve dünyadaki hareketler konusunda birbirlerini haberdar etmek için yılda birkez düzenledikleri toplantıdır. (çev.)

286. H. Anheier, M. Glasius ve M. Kaldor, 'Global sivil topluma giriş', Anheier, Glasius ve Kaldor, Global Civil Society 2001, s. 3-22.

lı anlamlar taşıdığı düşüncesi ağır basabilir. Lakin hiçbir şey bu ve benzeri toplantılardaki mikro politikaları, global eksenli makro politikalara bağlayan hususların, kampanyaların ve günlük faaliyetlerin, bireyselleştirilmesinden daha etkileyici, zor ve mükafatlandırıcı değildir.

Bu nedenle her ne kadar bu koşullar altında yapılan bir münakaşa, çok hoş karşılanmasa da, makul ölçüler çerçevesinde, sivil toplumun doğası üzerine fikir beyan etmek mümkündür. Bu noktada ticaret hakkında da birkaç şey söylemek istiyorum. Günümüzde sivil toplumun doğasıyla alakalı tartışmaların çoğu, bu modern konseptin neleri kapsayıp kapsamayacağı meselesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Acaba ticaret sivil toplumun bir parçası olmalı mıdır yahut olabilir mi? Şayet pazar ilişkileri bağlamında, sivil toplumun tanımını daha şümullü bir biçimde yapacak olursak, (bu aynı zamanda Hegel ve Marks'ın bu kavrama yükledikleri temel anlamdır) sorunun kapsamı daha da genişleyecektir. Bu, firmaların otomatikman sivil toplumun parçası hâline gelmeleri demektir. Öte yandan daha normatif ve kesin bir tanım daha karmaşık bir yaşam tarzını da beraberinde getirecektir. Kimi zaman şirketler yerel ve beynelmilel koşulların iyileştirilmesi yolunda önemli ve erdemli bir rol üstlenebilmektedir. Bill Gates'in Afrika'da AIDS'e karşı verilen mücadeleye müdahalesi, ticari hayırseverliğin uzun soluklu tarihindeki, son dönemin en yaygaralı ve abartılı örneklerinden yalnızca bir tanesidir. Daha da önemlisi, Will Hutton ve diğerlerinin, ısrarla iddia ettiği gibi bu ve benzeri örnekler, 1980 ve 90'lı yıllarda yoksul coğrafyalarda, serbestçe cirit atan ulus ötesi şirketlerin, basit bir biçimde dindarlıklarını ifade etmelerinden ziyade, sosyal sorumluluğa dayalı işbirliği bilincini harekete geçirmektedir.[287] Yerel düzey-

287. Bkz., örneğin, W. Hutton, 'Kapitalizm evini özenle inşa etmeli', The Observer, 24 Kasım, 2002: 'Son beş yıl içersinde öncü şirketlerin sosyal, çevresel ve daha geniş ekonomik politikaları izah etmeye yönelik çabalarında önemli bir artış kaydedilmiştir.' Aynı zamanda 2002 senesinde J. Porritt Johannesburg'daki Yeryüzü Zirvesinde şunları söylemiştir: 'Bazı çok uluslu şirketler gerçekten de "iyi ve güzeli ulaştıran bir güç" hâline gelmiştir. Fakat diğerleri bu görüşlerin aksine onların gayri resmi bir biçimde stokçuluk

de münevver ve azimkâr bir Ticaret Odası başkanı, içine kapanık ve muhafazakâr bir ticari kültürü değiştirebilmek için, bir hayli çaba sarf edebilir. Fakat işbirliğine dayalı sosyal sorumluluk ile sivil toplum aynı şeyler değildir. Birincisi, ikincisinin yerine de kullanılamaz. Başta temel dinamikler ve örgütsel kriterler olmak üzere, her ikisini birbirinden ayıran pek çok husus vardır. Firmaların (sosyal sorumluluk sahibi olanların bile) ilk amacı kâr etmektir. Bunun yanı sıra örgütlenme biçimleri de hiyerarşik bir yapıya yani emir komuta zincirine dayanmaktadır. Bunların hiçbirisi dikey sadakatten ziyade yatay dayanışmaya yaslanan, iktisadi kaynakların sosyal adalet prensibine uygun bir biçimde dağıtılması yönünde beklentileri olan ve itaat kadar başkaldırıyı da önemseyen, modern demokratik sivil toplumun doğasına, kolaylıkla uydurulabilecek şeyler değildir. Böylesine bir farklılaşmadan her ikisinin beraberce hareket edemeyecekleri anlamı çıkarılmamalıdır. Hatta aksine bir durumun söz konusu olduğu söylenebilir. Birinci bölümde de değinmeye çalıştığım gibi, rotasından sapmış modern kapitalizmin yönünü tayin etmeye yönelik, o pek çetin mücadele sırasında firmalar ve modern demokratik sivil toplum arasındaki işbirliği çabalarının artması, geleceğe dair ümit tohumlarını daha da yeşertecektir. Sivil toplum açısından uzak görüşlü tüccarlardan daha kıymetli yalnızca birkaç müttefik unsur vardır.[288]

---

yaptıklarına, mal yağmaladıklarına ve kısa vadeli vurgunculuğa giriştiklerine değinmektedir.'; 'Desteklenebilir görüş', Guardian Weekly, 29 Ağustos-4 Eylül 2002.

288. Bu ilişkilerin detaylı ve aydınlatıcı bir tartışması için bkz., M. B. Oliviera ve A. Simmons, 'Stoklardan kim sorumludur? Global sivil toplum ve işbirliğine dayalı sosyal sorumluluk.', Glasius, Kaldor ve Anheier, Global Civil Society 2002, s. 77-107. Her ne kadar bu yalnızca yerel seviyede kişisel bir izlenim olsa da büyük ölçekli firmalarda sayıları giderek artmakta olan bağımlı işçiler (genellikle beyaz yakalılar) sivil toplumda daha aktif hâle gelmektedir. Onlar bunu ifade ederken söylemleri bir ikileme dayanır; bunlardan birisi güçlü ideolojisi ve had seviyedeki zaman talebiyle etkili olan çalışmak iken diğeri mutlak direnç ve şüpheyle kuşatıcı ve yaygın bir girişim kültürüne dayanan sivil toplum faaliyetleri için fazladan zaman icat etme çabasıdır. Bu iki nitelik arasında degeyi sağlamak kolay değildir. Ve burada ilk fiskeyi vurup geri çekilen sivil toplumdur.

Bu noktada sivil toplumla birlikte kullanılan ve bu meselelere yakın ilgi duyanlar hariç, neredeyse herkes için ve hatta zaman zaman bu kimseler için bile karmaşa ve şaşkınlık kaynağı olan, diğer bazı anahtar kavramlara kısaca değinmek istiyorum. Bunlardan ilki *kamusal alan*dır. Entelektüel manada bu kavramın telif haklarının Jürgen Habermas'a ait olduğu söylenebilir. Zira yazar tüm gayretini bu ifadeyi mümkün olduğunca geniş bir biçimde tartışmaya hasretmiştir. Onun tabiriyle kamusal alan kabaca *'her şeyden önce içerisinde kamuoyuna yakın duran bir şeylerin oluştuğu sosyal hayatımızı yeşerten bir âleme delalet etmektedir[...] Birbirlerinden bağımsız hareket eden bireylerin kamusal bir bütüne ulaşabilmek adına bir araya geldikleri farklı sohbet ortamlarında bir tür kamusal alan ortamı yaratılabilir.'*[289] Bir başka değişle kamusal alan, vatandaşlar arasında farklı fikirlerin ortaya çıkışına ve problemlerin açığa kavuşturulmasına zemin hazırlayan, gerçek yahut hayali tartışma alanıdır. Her ne kadar ismi yakın bir alakayı çağrıştırsa da, kamusal alanı, devlete ait kurum ve kuruluşlarla karıştırmamak gerekir. Aksine onun modern anahtar fonksiyonlarından birisi de, demokrasinin temsili kurumları üzerinde baskı kurmak ve meseleleri etkili ve ikna edici bir yolla gözden geçirerek, kamuoyunun dikkatine sunmaktır.[290]

Kamusal alan ile sivil toplum arasında yakın bir alaka olduğu doğrudur. Ancak bu yakınlıktan her ikisinin birbirlerinin özdeşi oldukları sonucu çıkarılmamalıdır. İkisi arasındaki fark, basit bir ifadeyle, kamuoyunun mantıksal bir kurgulamayla sonuca ulaşmasını gaye edinen tartışma alanı ile örgütlenme ve fiili mücadeleye sıkı sıkıya bağlı, daha yapısal bir kurumsallaşma arasındaki ayrışmaya benzetilebilir. Yukarıda kendisinden bahsettiğim Floransa mitinginin, kamusal alanda vuku bulduğu söylenebilir. Fakat örgütlenme, ilerleme ve

289. J. Habermas, 'Kamusal alan: ansiklopedik bir makale' (1964), New German Critique, no. 3 (1974): 49. Aynı zamanda bu konuyla alakalı ilk ve esaslı bir çalışma için bkz., The Structural Transformation of the Public Sphere (1962; Cambridge: Polity, 1989).

290. Habermas, Between Facts and Norms, s. 359.

alınan kararların uygulamaya geçirilmesi, sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla sağlanmıştır.[291] Her şeye rağmen göz ardı edilmemesi gereken bir husus vardır ki o da, bu iki kavramın birbirlerine olan yakınlığı ve kesişme derecelerinin şiddetidir.

Bu alanda sıklıkla kullanılan bir diğer kavram da *sosyal sermaye*'dir. Robert Putnam'ın deyimiyle, bu kavramı herkesin anlayabileceği bir kalıba sokma konusunda, meslektaşlarına göre daha istekli davranan bir bilim adamına göre sosyal sermaye, *'kişiler arasında münasebetleri pekiştiren, karşılıklı yardımlaşma duygusunu ve güvenilirliliği arttıran bir çeşit toplumsal iletişim ağları şebekesidir.'*[292] Sosyal sermaye, fiziki sermayeden (fabrikalar, makine pârkuru vb.), mali sermayeden (parasal yatırımlar) ve beşeri sermayeden (maharet, ustalık ve bireylerin eğitimi) ayrı bir yerde durmaktadır. Bu, daha çok bireyler arasında mikro düzeyde yahut gündelik seviyede gerçekleşen ilişkiler ağıdır. 1950'lerde Londra'daki Bethnal Green bölgesi sakinlerinin sosyal sermayesi akrabalık ve komşuluk ilişkilerine dayanan sıkı bağlar, sokak aralarındaki selamlaşmalar ve sık gerçekleşen ev ziyaretlerinden müteşekkildi. Kamusal alana bağlı olarak sosyal sermaye de, sivil toplumun eşdeğeri olmamakla birlikte, onunla kesişen özelliklere sahiptir. İddia edildiği gibi sosyal sermaye, sivil toplumun fitilini ateşleyen ön kaynakları teşkil eder. Fakat böylesine bir tertibe her zaman gerek duyulmayabilir.

---

291. 5. bölümde siyasi partiler ve sivil toplum arasındaki ilişki sorununa geri döneceğim. Fakat göründüğü kadarıyla inisiyatif kullanan herhangi bir partinin yereldeki örgütlenmesinin, tıpkı Oltrarno'daki Halk Brifingi gibi sivil toplumla münasebeti olması gerekir. Burada şunu da belirtmekte yarar vardır 'kamusal alan' da, daha az değer yüklü olduğu için zaman zaman sivil toplumu tercih edebilir. Bu, bana yanlış algılanan bir durummuş gibi gelmektedir. Zira kamusal alanda kadim sohbetlerin yanı sıra spesifik bir yönelime sahip olmasa da özel lezzete şayan diyaloglar da gerçekleşmektedir. Bu nokta yeterince ilgi çekici bir biçimde John Keane tarafından vurgulanmıştır. Onun ifadesine göre çağdaş kamusal alan 'adsızlara ad koyan, sahtekârlıkları işaret eden, taraf tutan, tartışma başlatan, diffidenza'yı (farklılaşmayı) [Umberto Eco] teşvik eden, dünyayı sallayan, uykudan uyandıran hayati bir vasıtadır.'; Keane, Civil Society, s. 170.

292. R. D. Putnam ve L. M. Feldstein, Better Together: Restoring the American Community (New York: Simon & Schuster, 2003), s. 2.

Sivil toplum ve kamusal alanla birlikte bir kez daha normatif değerlerle alakalı o sivri uçlu soru, gündemin ilk sırasına oturmuştur. Putnam, sosyal sermayenin kapsamın giren (iletişim ağları, karşılıklı münasebetler vb.) temel unsurların, olağan koşullarda vatandaşların onayını alamayan Ku Klux Klan yahut Mafya gibi yeraltı gruplarına da atfedilebileceğini büyük bir ihtimamla belirtmektedir. Dolayısıyla bu ayrışmada yapmacık bir durum, bir başka değişle suni bir yön vardır. Zira sosyal sermayeyi kavramsal bir araç kabul eden ve bu anlamıyla ondan yararlanan çalışmaların, neredeyse tamamında, onun bir bütün olarak toplum üzerindeki olumlu etkilerine vurgu yapılmaktadır. İşin gerçeği, Putnam'ın bu kavramsal ifadeyi 'güvenilirlilik'i de içine alacak şekilde tanımlaması, her ne kadar doğrudan doğruya Mafya ile ilişkilendirilebilecek bir hususiyet değilse de, bu yeraltı teşkilatının mevcudiyetini, toplumsal manada hissettirmesinde önemli bir rol oynar.[293] Böylesine bir güven ortamında, sosyal sermayenin değerlerden arındırılmış olduğu söylenemez. Aksine onun toplum içerisinde birçoğumuz tarafından makbul sayılan, çok sayıda ilişki ve iletişim biçimlerine, derinden bağlı olduğu ortadadır. Geçen bölümün sonunda da ifade ettiğim gibi, bu tarz bir toplumsallaşma, her ne kadar sivil toplumun içinde geliştiği şartlar ve çevrenin kapsamında yer alsa da, kesinlikle onunla aynı şey değildir.

Modern sivil toplum ve *toplumsal hareketler,* normatif ve dünyevi bir görüş açısından birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdırlar. Şayet toplumsal hareketler, kabul gören en geniş tarifiyle, içtimai manada benimsenmiş farklı güç ilişkileri sunan, meydan okuma ve mücadeleye odaklanmışlarsa,[294] onları dina-

293. Mafyanın geleneksel kodlarının güçlü bir şekilde güvenirliliğine yaslandığı vurgulanmaktadır. Fakat gerçek hikâyesi birbirlerini değiştiren ve birbirleriyle rekabet eden, egemenlik mücadelesinde sık sık öldürmeye ve ihanete başvuran 'aileler'in huzursuz ve gergin bir koalisyonuna dayandığıdır.

294. C. Tilly, 'Siyasi performansın özgün tarihsel ögeleri olarak toplumsal hareketler', Berkeley Journal of Sociology, 38 (1994): 1-30. Aynı zamanda bkz., 'Giriş', Mario Diani ve D. McAdam (eds), Social Movements and Networks (Oxford: Oxford University Press, 2003).

mik kılan unsurların kaynağını, ilerleyen zamanlarda hızla genişleyerek, tıpkı bir orman yangını gibi, toplumu bir bütün olarak silip süpürecek halka yakın sivil toplum kuruluşları içerisinde aramak gerekir. Tıpkı Doug McAdam'ın da ifade ettiği gibi *'kolektif faaliyete doğru ilk adımlar, kurumsal gruplar yahut cürüm altındaki kederli halkın iletişim ağları içerisinde atılmıştır'*[295] Dolayısıyla sosyal sermaye sivil toplum kuruluşlarının oluşumunda *öncü* bir kuvvet iken, toplumsal hareketler basit bir temelden hızla dışa doğru yayılma iştiyakıyla, onları takip eden *artçı* etmenlerdir.

Gündelik hayatta oldukça revaçta olan ve belki de en sık kullanılan kavramlardan bir diğeri de *cemaat*tir. Politik bir çerçeveden bakıldığında, dünyanın dört bir yanında cemaatin inşasına ve hatta yeniden inşasına duyulan gereksinime yönelik temennilerin, ne kadar sıklaştığına şahit olmaktayız! Bu, kesinlikle yaygın bir biçimde ve büyük bir ihtimalle de kırsal bir retoriğe dayanılarak suistimal edilen bir kavramdır. Etkisinin çok büyük olduğu kesindir. Zira bu kavram birlikte yaşama hayalini canlandırmakta, günden güne dayanışma bilincini arttırmakta, herhangi bir mekân ve yaşam biçimine bağlanma konusunda güçlü hissiyatlar uyandırmaktadır. Cemaat, bizlerin mensubu olmayı istediği fakat bunu nadiren başarabildiği toplumsal bir teşekküldür.

Bununla birlikte tarihsel manada daima ataerkil bir anlayışın ürünü olan cemaat sınırlayıcı, doktrinel ve kendine mahsus kalıplaşmış kurallarıyla, sivil toplumdan kopuk bir yapı arz ederek, itidal ve sükûnetten nasibini almamış, farklı bir rüzgârın havasına kendisini kaptırmıştır. Cemaat kavramı aklıma devrimden önce kırsal Rusya'daki köy komünlerini getirmektedir. Bu komünlerde kararlar aile reislerinin yani erkeklerin oluşturduğu, meclis ve köyün yaşlıları arasından seçilen, ihtiyarlar heyeti tarafından alındığı için, 'bireysel faaliyetlerin ortak idealler uğruna sıkı sıkıya kontrol altında

295. D. McAdam, 'Yapısal analizlerin ötesinde: toplumsal hareketlere yönelik daha dinamik bir anlama tecrübesi', Diani ve McAdam, Social Movements and Networks, s. 284.

tutulduğu emir komuta zincirine ve otoriteye dayanan katı bir sistem'in doğuşuna engel olunamamaktadır.[296] Cemaat, Floransa'daki toplantıya katılan bazı mağaza sahiplerinin muhafaza etmeyi düşledikleri şeydir, 'gerçek Floransalılar'ın sonsuza dek korumayı ve içinde yer almayı arzu ettikleri, bir tür yakın çevre ve komşuluk anlayışıdır. Modern Avrupa siyasetinde aşırı neo-yerelci partilerin liderleri Haiders ve Bossis, cemaatin tıpkı bir coğrafi mekân gibi korunması, hatta İtalya'daki kurgusal 'Padania'* örneğine benzer şekilde icat edilmesi ve ayrımcılık ile ırkçılığa temel teşkil etmesi yönünde ısrarcı davranmaktadır. Modern Hindistan'da ise bu Achin Vanaik'in 'Hindistan eyalet sisteminin taşkın hali' şeklinde tanımladığı, Hintli vaizlerin özgürce fikirlerini beyan ettikleri dini uyanış hareketidir.[297] Sonuç itibariyle cemaat ve sivil toplumun beraberce el ele yol almaları pek kolay bir iş değildir.

80'li yılların ortasında bir Pazar sabahı Veneto'da** oldukça kalabalık bir İtalyan treninde seyahat ediyordum. İki küçük çocuğumla birlikte yalnızdım. Koridorda bagajımızın üzerinde oturuyorduk. Yolculuk uzundu ve çocuklar yorulmuştu. Karşımızdaki kompartımanda gezi amaçlı tur düzenleyen bir kiliseye mensup cemaat üyeleri vardı ki bunların büyük çoğunluğu papaza refakat eden orta yaşlı kadınlardı. Bir müddet sonra papaz akşam yemeği için vagon restorana gitti. Bunun üzerine ben de kompartımandaki kadınlara dizlerimdeki kızımla birlikte, papaz gelene kadar onun bıraktığı boş koltuğa oturup oturamayacağımı sordum. Bir sessizlik duvarıyla karşı karşıyaydım. Hayır, dememişlerdi fakat izin verdiklerine dair herhangi bir belirti de yoktu. O boş koltuk papazlarına

296. Christine D. Worobec, Peasant Russia: Family and Comunity in the Post-Emancipation Period (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1991), s. 7.

* Padania; Kuzey İtalya'da Po ovası ve deltasını kapsayan bölge. Aynı zamanda İtalyan siyasi hayatının ayrılıkçı partisi Lega Nord'un (Kuzey İttifakı) özerklik istediği yerdir. (çev.)

297. A. Vanaik, The Furies of Indian Communalism: Religion, Modernity and Secularisation (Londra: Verso, 1997).

** Veneto; başkenti Venedik olan İtalya'nın 20 bölgesinden biri. (çev.)

'aitti'. Her şeye rağmen koltuğa oturdum ve papazın dönüşüne kadar geçen yaklaşık elli dakikalık süre boyunca da orada kaldım. Papazın görünmesiyle kadınlardan biri yüzünü bana doğru çevirerek hiddetli bir şekilde 'Vattene!' (Çık Dışarı!) diye bağırdı. Ben, o kadının Vattene'sini uzun yıllar içimde taşıdım. O, bir Hıristiyan cemaatine (büyük bir olasılıkla da oldukça güçlü olan) mensuptu. Lakin anladığım kadarıyla bu cemaatin sivil toplum için yaptığı hiçbir şey yoktu.

TEMEL YAPI VE GÜNDELİK PRATİKLER

Mephistopheles: Aziz dostum, nazariyenin tamamı kasvetli ve bulanıktır*

Bizi hayata bağlayan o çok kıymetli ağaç ise yeşildir.[298]

Şeytanın yanında onun hesabına çalışmayı başaramadım gerçi, mesajlarını ileten ulakla kısmen de olsa mutabık kalmamak oldukça güçtür. Tarif etmek yahut tanımlamak kafaları sürekli meşgul eden sabit bir fikir haline gelmiştir. Kavramsal ifadeler bizler tarafından herhangi bir muvafakate varılmadan sınırsızca tartışılmaktadır. Bu mesele belirli bir akademik çevre için adeta eğlence aracı gibidir. Aslında önemli olan kavramların davranış kodlarımıza nasıl yön verdiğidir. Şayet bahis mevzuu olan, sivil toplumun sadece her tür toplumsal teşekkülün bir araya gelmesiyle oluştuğu ise, (vasıta rolü üstlenen bir kavramın tanımlanmasında izlenebilecek en kapsamlı yol budur) onun gündelik siyasete sağlayabileceği çok fazla katkı yoktur. Fakat aksi bir durum söz konusu ise, sivil toplum, bünyesinde farklı tutku ve arzuları barındırmaktaysa, yine gitmesi ve durması gerektiği yeri temiz ve samimi duygularla tayin edebilmişse, sayısı giderek artmakta olan bireyler için bir çeşit cazibe ve eğitim merkezi hâline gelmesi kaçınılmazdır.

Naomi Klein, dünyaca tanınmış o önemli eseri *No Logo*'da hedefin *'yüksek teknolojide ve halkın anlayabileceği bir dilde*

298. J. W. Goethe, Faust, pt 1, ll. 2038–9: 'Grau, teurer Freund, ist alle Theorie,/ und grün des Lebens goldner Baum' (çev. Giles MacDonogh).

gerek odak merkezli gerekse de kısmi, bir direnç inşa etmek' olduğunu ve bu direncin *'global olmanın yanı sıra tıpkı haklarından gelme konusunda büyük çaba sarf ettiği çok uluslu şirketler gibi tutarlı ve planlı eylemler üretme yeteneğine de sahip olması gerektiği*'ni beyan etmektedir.[299] Ben de aynı fikirde olmakla birlikte gündelik siyasetin ulaşmak istediği hedeflerin sanıldığından daha gösterişsiz, fakat bir o kadar da hırsa dayandığı kanaatindeyim. Aslında mesele yalnızca direnç sorunu değildir. (de Certeau aynen bu sözcüğü kullanmıştır). Dokunulmaz ve çok kutsal olmakla birlikte bu aynı zamanda moleküler bir dönüşüm sorunudur. Birey ve ailelerin hayatları gündelik eksende değiştikçe, insanlar kendilerine sunulan tercih olanaklarına, farklı bir gözle bakmaya başladıkça ve istilacı bir mantıktan hareketle yola çıkan maddi kültürün ısrarlı tekliflerine karşı koydukça, dönüştürücü dinamik, güç kazanmaktadır. Bu da her ne kadar gürültü ve patırtılı bir yolla olmasa da tahrip edici ve hatta yıkıcı bir seyirde gerçekleşmektedir.

Bu yaşanan süreçte sivil toplumun hayati bir rol üstlendiği aşikârdır. Burası yalnızca insanlara özgü endişe ve ilginin ötelere taşındığı ve garanti altına alındığı bir yer değil, aynı zamanda kişisel çıkar ve başkalarına ait menfaatlerin buluşma alanıdır. Sivil toplum, öfke, gazap yahut derhal bir şeyler yapmaya dönük samimi arzuyu hayata geçiren, bireysel duyarlılığa kolektif bir teamül yüklemeyi amaçlamaktadır. Aydınlanmayla alakalı beklentilere ölçülü ve güncel bir üslupla cevap verir. Kurumsallaşma konusunda her biri kendisine ait ayırt edici bir özelliği olan ve farklı kültürel çevrelerden gelen insanların, buluşup görüşebileceklerini ve bir arada bulunabileceklerini gösteren geniş bir tercih olanağı sunar. Sivil toplumun başarılı olabilmesi için, bireylerin kendilerini hoşnut hissederek fikirlerini özgürce beyan edebilecekleri bir çevreye ihtiyaç vardır. Bu aynı zamanda hiç kimseye ve hiçbir şeye hak ettiğinden fazlasının verilmediği, kendi bünyesinde

299. Klein, No Logo, s. 496–7.

barındırdıkları da dâhil olmak üzere, tüm hiyerarşilerin yok sayıldığı şüpheci ve saygısız bir çevredir.

Demek ki sivil toplumun kumaşı kesinlikle olması *gerektiğinden* farklı bir malzemeyle dokunmuştur. Hakikat sivil toplumun bir karmaşadan ibaret olduğudur. Bu mutlak manada onun doğasında var olan, özgürce kurumsallaşma anlayışının bir ürünüdür. Bu kurumsallaşma, genellikle belirli davranış kodları ve prosedür kuralları tesis etmeksizin, insanların gelip gidebildiği ve tıpkı ev hayatındaki gibi bireylerin kendi alışkanlıklarını ve toplumun bir ferdi olma anlayışlarını taşıdıkları, bir platformun habercisidir. Bunların hepsini yutmak ve birbirleriyle uyumlu hâle getirmek, bahsi geçen platform için kabul olunabilir düzeyde kolektif ve demokratik bir teamül geliştirmek ve gözü ufukta sürekli ileriye doğru bakmak kolay bir iş değildir. Sivil toplumun ayakta kalabildiği yahut düşüşe geçtiği ve bugüne kadar çok az irdelenmiş birkaç temel hareket sahası vardır. Bunlar gündelik hayattaki uygulanma biçimleri açısından sivil toplumun mikro unsurları olarak adlandırılır.

Bu mikro unsurlardan ilki diyaloglar âlemidir. Keskin görüşleriyle tanınan Albert Hirschman, bu konuyla alakalı şunları söylemektedir:

Bildiğim kadarıyla Latin Amerika'dakiler de dâhil olmak üzere, birçok medeniyet, başlangıçtan bugüne hemen her şey hakkında güçlü tahminlerde bulunma yetisine ve bir şeylerin zaman zaman başkalarından da öğrenilebileceğini dinlemek ve keşfetmek yerine, münakaşayı kazanma yeteneğine de önemli bir değer atfetmektedir.[300]

Başlama işaretini Hirschman'dan alan Diego Gambetta, bu genel kültürel yaklaşımı 'Claro!', 'es claro'*, 'aşikâr bir

300. A. Hirschman, 'Latin Amerika'da demokrasi üzerine', New York Review of Books, 10 Nisan, 1986. D. Gambetta'dan aktarımla, "Claro!": tutarsız Machismo üzerine bir deneme, J. Elster (ed.), Deliberative Democracy (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s.20.

* Claro veya es claro; her ikisi de açık, tabiî ki, anlaşılır anlamlarına gelen İspanyolca kelimelerdir. (çev.)

durum', 'başından beri biliyordum!', 'söylediğin hiçbir şey beni şaşırtmaz' gibi ifadelerle tanımlamaktadır.[301] Ona göre böylesine bir yaklaşım, haklı olarak erkeklik taslamayla, caka satmayla ve kendi fikrinde ısrarcılıkla irtibatlandırılmalıdır. Bu, aynı zamanda güçlü ve egemen erkeğin edilgen ve hürmetkâr dinleyicileri, sömürmeye alışkın olduğu hami-müvekkil ilişkileriyle de bağlantılı bir durumdur. İlerleyen zamanlarda hamilere geri döneceğimi belirterek bu bahsi burada kapatmak istiyorum.

Sivil toplumdaki diyalog problemi bu kadarla da sınırlı değildir. Hirschman tarafından tarifi yapılan tavır ve yaklaşımlar, güçlü bir retorik gelenekle tamamlanmaktadır. İşlevsizleştirilmiş bir kilisede küçük bir topluluk tarafından atılsa bile nutuk nutuktur. Bu hitabın retorik formunun istenilen seviyeye ulaşabilmesi için, zamana, çok fazla zamana ihtiyaç vardır. Diğerleri ise oturup sabırla bu zamanın tükenmesini beklemelidir. Bazen bir retorik gelenek, saptırıcı ve yıkıcı etkilerle bir diğerini örtebilmektedir. Güney Avrupa'da, sürekli doğru biçimiyle, genel bir tarihsel çerçevede, dünyanın vaziyetini analiz etmeye çalışan ve daha sonra aşama aşama yerel yahut spesifik olana yönelen, Komünist retoriğin mirası, çoğu kez hitabın anlaşılır olmaktan ziyade, kinayeli bir üsluba büründüğü ve bir sıfat yahut fiilin anlamı dışında kullanılmasının kâr sayıldığı daha köklü ve derin bir retorik gelenekle birleşmektedir. Tüm bu anlatılanların neticesinde insanların dikkatini çekme ve sabit kılma açısından ortaya çıkan sonuç öldürücüdür.

Sivil toplumun belli belirsiz bir şekilde makul bir diyalog ortamı yaratması ve bunun üstesinden gelebilmesi (ayrıca böylesine bir havayı solumayan sivil toplumun türünün ne olacağı) için zaman ve zamanın kullanımı meselesine bir hayli duyarlı olması gerekir. Diyalog için ön koşullar şayet her bireyin ne kadar uzunlukta konuşacağına dair mutabakata varılmışsa ikna edicidir. Kabaca bir rakam vermek gerekirse, kişi

301. A.g.e., s. 20-1.

başına ortalama beş dakikalık bir söz hakkı süresi bile, birçok kuzey Avrupa sivil kuruluşu için yeterli kabul edilmektedir. Bildiğimiz kadarıyla güney Avrupa'daki bazı oturumlarda da buna muadil aynı süre içersinde konuşmalar sonlandırılmaktadır.

Üzülerek belirtmeliyiz ki yaşadığımız sorunlar bu kadarla da sınırlı değildir. Zaman kısıtlamasına bağlı kalındığı konusunda emin olabilmek için, toplantıyı idare edecek bir yönetici üzerinde karar kılınması gerekir. Yöneticinin görevleri bir şirket yahut kurum içerisinde komisyon veya kurul başkanının üstlendiği vazifelerle birebir örtüşmeyebilir. Yönetici yalnızca oturduğu yerde gevezelik yapan, çenesi düşük kimseleri susturmak, etkili ve ikna edici bir biçimde olan biteni özetlemek ve bazı kararlar alınması noktasında toplantıyı sevk ve idare etmekle yükümlü değildir. O aynı zamanda sahneye çıkıp konuşma cesareti gösteremeyen vatandaşları teşvik etmeli ve bireylerin konuşma sırasında kullanabilecekleri süreyi sınırlandırmalı ve kontrol etmelidir.[302] Bunlar umumiyetle cinsiyet meseleleridir. Kadınların birçoğu, toplantılara katılmalarına rağmen müdahale konusunda çekimser davranmaktadır. Bunun yanı sıra hanımlar dile getirmek istediklerini adeta sır verircesine yalnızca arkadaş çevreleriyle paylaşırlar ve bunu da toplantı sona ererken yaparlar. Bireyleri konuşmaya ikna etmek, onlara kamusal alanda kendine güven duygusu aşılamak, etkili bir sivil toplumun bir ülke nüfusuna bahşettiği çok ehemmiyetli bir özelliktir. Kendine hâkim olma ise bir diğer önemli kabiliyettir.

Bu mütalaalar bazı okuyucular için tamamen anlaşılır olmakla birlikte diğerleri için adet hükmüne geçmiş sıkı kurallar şeklinde algılanmaktadır. Gerçekte bunlar nezih ve terbiye ölçülerindeki kamusal diyalog için tasarlanmış, minimum düzeydeki mikro-yapısal gerekliliklerdir. Bunlar olmaksızın bir 'sivil toplum' buluşması hangi kültürde olursa olsun

302. Koordinasyonla alakalı diğer önemli noktalar için bkz., Susan George, 'yedi emir', Another World is Possible If... (Londra: Verso, 2004), s. 164-6.

gündelik hayata dair cinsiyet, hitabet, güç ve iktidar hiyerarşilerinden başka bir şey üretemez. Bu buluşma aynı zamanda kıdemli sivil toplumcuların da, herhangi bir mevsimde, tıpkı kadim denizcilerin yaptığı gibi, yakında kopacak fırtınanın kokusunu duymalarına benzer bir risk taşımaktadır. Toplantı sırasında herkes hep bir ağızdan konuşmaya başlar, ses dalgaları hızla yayılır ve doruk noktasına ulaşır, mikrofona sahip olmak her şeyden önemli hâle gelir ve sivil toplumun gemisi tıpkı bir kaya gibi suya batıp çıkmaktadır.

Bu veçhile, zaman sınırlaması, koordinasyon ve retorik konusunda yaşanan sıkıntılar yahut utangaçlık ile çekingenliği cesarete dönüştürme çabalarının, sivil toplumda diyalog ortamının yaratılmasında temel unsurlar olduğu söylenebilir. Bununla birlikte böylesine bir ortam için bunlar yeterli olmayabilir. Diyalogun oluşması aynı zamanda dinleme kapasitesine de bağlıdır.[303] Gerçekten de diyalog havasında gerçekleşmesine rağmen bu çerçevede değerlendirilemeyecek o kadar çok sohbet vardır ki... Ancak kimi zaman karşımızdakine öylesine bir kulak verip konuşmasını bitirmesini beklemek ve karşımızdakinin de benzer bir süreci takip etmesine olanak sağlamak bile bir diyalog sayılabilir. Modernitenin belirlediği sınırlar çerçevesinde, cüzi miktardaki kültürel faaliyetler de, sohbet ortamını hazırlayan kritik ve bir o kadar da eleştirel yapıcı unsurları teşvik edebilir. Bunlar muhatap alınan kişiye yönelik sorulara, kısa bir süreliğine de olsa son verilmesini sağlar. Ayrıca diyalogu monologa indirgemekten ziyade ona ruh ve heyecan katan umumi dikkat konusunda tereddütler yaşatır. Televizyon, tartışmaya netice vermek ve onu akla dayandırmak için ses efektlerini, münakaşa hakkında bilgilendirmek için ise yüzleştirmeyi tercih eder. Mobil telefonlar, hemen yanı başımızdakiler yerine o an için daha önemli addettiğimiz başka bir kişiyle konuşma gibi bir hayli tehlikeli ve suistimale açık bir davranış şekli üretir. Aslında bu

303. Bkz., Marionella Sclavi, arte di ascoltare e mondi possibili (Milan: Le Vespe, 2000), bilhassa da s. 69.

umumiyetle güç gösterisi şeklinde tatbik edilen kibir kırıcı ve utandırıcı bir hadisedir.[304]

Demek ki makul ve gerçek kolektif sohbetler için gerekli olan koşullar mutlak surette teminat altına alınamazlar, muhakkak addedilemezler, itina ve özenle meydana getirilerek terbiye edilip gözlenemezler. Genellikle sivil toplumda bu ve benzeri bir duruma şahit olmak pek mümkün değildir. Bunun yanı sıra diyalog, sivil toplumun mikro-kültürünün, aşikâr bir biçimde tasvir edilmeye ihtiyaç duyulduğu sahaalardan yalnızca bir tanesidir. Tasvir ve tarifi nispeten daha zor olan bir diğeri ise liderliktir. Şirketlerde, farklı kurumlarda ve siyasi partilerde liderlik neredeyse kayıtsız şartsız kutsanan ve kendisine tabi olunan bir müessesedir. Medyada nüfuz ve gücün kişiselleştirilmesi ile bireysel karizmanın inşası, televizyon siyasetinin tanımlayıcı unsurlarıdır. Fakat sivil toplumda mesele biraz daha karmaşıktır. Şayet modern sivil toplum kişisel arzu ve hevesleri bünyesinde barındırıyorsa, güç ve nüfuzun bir noktada yoğunlaşmasından ziyade yayılımını önceliyorsa, cinsiyet eşitliğini teşvik ediyorsa, dikey sadakatlerdense yatay dayanışmaları inşa etme çabasındaysa, karizmatik liderlik güç de olsa aralarda bir yerlerde kendisini ifade edebilme imkânı yakalamış demektir. Şurası aşikârdır ki bazı bireyler bazı alanlarda diğerlerine göre daha ehil ve yeteneklidirler. Bu olgunun doğruluğunu kabul etme konusundaki ütopik ret, toplumları felce uğratır. Tam bu noktada şu hayati soru akla gelebilir: Acaba ne tür kültürel ve örgütsel yapılar bu açığı kapatabilecek bir kapasiteye sahiptir? Avrupa'da ve dünyanın pek çok yerinde Sosyal Forumlar liderliği hükümsüz kılıp, sürekliliğini sınırlandırabilmek için ellerinden geleni artları-

304. Bir keresinde yaşlı bir İtalyan politikacı tarafından öğle yemeğine davet edildim. Masada ilk on beş dakika adeta kulağı mobil telefona yapışmış gibi geçti. Ben ise onu izliyordum. Baktım ki olmuyor ben de eşimi aradım ve karşımdakinin de rahatlıkla duyabileceği bir ses tonuyla şunları söyledim: 'X tarafından öğle yemeğine davet edildim. Fakat bunun nedenini hâlâ anlayamadım. O, başkalarıyla konuşmayı tercih ediyor ve tabiî ki ben de seninle...' Bunun üzerine yemeğin geri kalan kısmında telefonu kapalı kaldı. Lakin bunun için artık çok geçti ve ben alacağımı almıştım.

na koymamışlardır: Her konuşmacı, hareketi temsilen sorumluluğu yalnızca birkaç ay için devralabilmiştir. Medya karşı konulamaz bir şekilde bu oyunu 'şahsiyetler' üzerinden oynamaya çalışmaktadır.

Aslında en kolayı medyayı suçlamaktır. Yalnız sorun sanıldığından daha bireyseldir. Bunun yanı sıra bu meselenin özünde insan davranışına ait iki köklü ve derin hususiyet vardır: Narsisizm (kendine hayran olma, çev.) ve riyakârlık... Kabiliyetli, sempatik ve ehil bireyler, özellikle de hatip iseler, liderliğin zevkini doyasıya çıkararak mütevazı görünüşlerini kaybederler. Sivil toplum alelacele karizmatik liderler üretir. Fakat onlar ne liderlik ve ne de genellikle kendilerine uygun görülen riyakârlık için biçilmiş kaftan değillerdir. Bu ve benzeri mekanizmalar kolay bir şekilde elimine edilemezler. Zira bunlar toplumsal münasebetler bağlamında değerlendirilen ve kökleri derinde olan sistemler vasıtasıyla ortaya çıkmışlardır. Sivil toplum bunların 'iflas'ını ilan ederken yanılmaktadır. Bu, 68 kuşağı komünlerinin kendilerini ona göre ayarladıkları ve hiç de şaşırılmaması gereken bir şekilde üstesinden gelmekte başarısız oldukları devasa bir görevdir. Bunun yerine biz burada onların var olma durumlarına değinerek, ürettikleri muhtemel sonuçları değerlendirebiliriz. Bunun yanı sıra onları kapsamına alacak vasıtaları tecrübe yahut icat etme yoluna da gidebiliriz. Vazife ve sorumlulukların rotasyona uğraması kesinlikle önemlidir, fakat bir o kadar da şüphe ve tereddüt uyandıran bir durumdur. Sivil toplum, ehliyetli ve muktedir bireylere büyük gereksinim duyar. Ancak bu kimselerin aynı zamanda liderlik kavramı üzerinde yoğunlaşan toplumun geri kalanı tarafından da kabul gören rehberler olmalarına gerek yoktur.

Şayet diyalog ve liderlik yeterli ve uygun bir tepki için sivil toplumu baskı altında tutan iki temel unsur ise, bir üçüncüsü de zamandır. Daha önce de görüldüğü üzere, zamanın kontrolü diyalogun olmazsa olmazlarındandır. İştirak için de benzer şeyler söylenebilir. Toplantılar geç başladığı takdirde

ziyadesiyle sıkıcı olmakta, koordinasyon sorunu yaşanmakta, zamanın kullanımı konusunda düzensizlik baş göstermekte, gürültülü ve şamatalı bir sonla karşılaşma riski artmaktadır. İnsanların zamanlarını harcayabilecekleri daha iyi yahut en azından daha eğlenceli yöntemler vardır. Bu aynı zamanda bir cinsiyet sorunudur. Evde büyük sorumluluklar taşıyan ve akrabalık ilişkilerine yön veren kadınların, erkeklere oranla toplantılara katılmaları ve içeride birkaç saatten fazla kalmaları oldukça güçtür. Neyin ne zaman vuku bulduğu bundan dolayı büyük önem taşır. Eğer kararlar yalnızca toplantı yahut birleşimlerin sonunda alınmakta ve bu son gecenin ilerleyen dakikalarına denk gelmekteyse, çok az insanın ve hatta genel itibariyle sadece bir cinsiyete mensup olanların, bu kararlardan haberi olacaktır. Kararların alınma zamanı çok önemlidir ve karar verirken mümkün mertebe önceden belirlenmiş gündemlere bağlı kalınmalıdır. Burada bu problemlere ışık tutabilecek 1975 tarihli ve Portekiz menşeli bir vesikaya yer vereceğiz; Olay Palmera kasabasındaki bir 'popüler demokrasi' mitinginde cereyan etmektedir:

Toplantı sırasında kadınlardan biri ön sıralara gelerek söyleyeceği bir şeyler olduğunu ifade etti. Daha sonra mikrofonu eline aldı ve şu sözleri dile getirdi: 'Bir tespitte bulunmak istiyorum insanlar buraya pek çok problemi tartışmak için çağrılmaktalar. Ben de azami derecede bir ilgi ve heyecan ile mevcut gündemi takip etmek için buraya geldim[...] Bazı şeyler vardır ki kesinlikle nesnel bir bakış açısıyla ve soğukkanlılıkla irdelenmelidir. Bizimki gibi küçük bir kasabada heyecanlanıp galeyana gelmenin bir anlamı yoktur'

Söyleyecekleri daha bitmemişti ve salon başkanına dönerek şu sözleri sarf etti: *'Bize bu toplantının gece yarısı biteceği söylendi ve saat şuan tam on bir, fakat biz hâlâ gündemin ilk maddesindeyiz. Isınmayla, sinekler ve diğer haşerelerle ilgili ve buna benzer pek çok problemimiz var. Burada bizimkilerden daha önemli gibi gözüken hususlara da değinilmekte ve bizler bunları sabırla dinlemekteyiz. Ancak bahsettiğim diğer problemler de*

bizler için büyük önem taşımakta. Özür dileyerek ısrarımı sürdüreceğim. Bence konuların içerisine çok fazla dalıyorsunuz ve bu da karmaşaya neden oluyor. Kusura bakmayın. Çok çok özür dilerim fakat kendimi bunları söylemeye mecbur hissettim.'

Kadının sözlerini sabırla dinleyen başkanın cevabı şu oldu: *'Öz eleştiride bulunmak zorundayım. Bayan kesinlikle haklı... Hata yaptım. Gündemin ikinci maddesine geçerek toplantımıza devam edeceğiz.'*

İkinci madde komisyondaki temsil yetkisiyle alakalıydı. Başkan bu konuda şu sözleri dile getirdi: *'Komisyonda hiç kadın üye yok. Kadın üyelere de ihtiyacımız var. Tartıştığımız meselelerin birçoğu kadınlar için de büyük öneme haiz. Onların da temsil yetkisiyle bizlerin yanında olması gerekir.'*[305]

Bu ve benzeri problemlere kısmi ve modern bir cevap olarak bilgi teknolojisini bilhassa da Dünya Çapında Web ve elektronik posta hareketini verebiliriz. Bu yeni enformasyon şebekeleri bireysel münasebetlere yön verirken karar alma sürecini de hızlandırmaktadır. Avantajları herkesin rahatlıkla idrak edebileceği kadar aşikârdır. Önceleri sınırlı sayıdaki gruba hasredilen bilgi yaygın olarak ve süratle yayılabilme imkânına kavuşmuştur. Seattle'da Dünya Ticaret Örgütü aleyhine düzenlenen seferberlik haftasında Bağımsız Medya Merkezi, CNN'den bile daha fazla sayıda, yaklaşık bir buçuk milyon, kayıtlı üyeye ulaşmıştır.[306] Öte yandan 2003 yılındaki uluslararası barış yürüyüşünün de açıkça ortaya koyduğu gibi, gerek yerel ve gerekse de ulusal düzeyde toplantı yahut kampanya düzenlemek bir hayli kolaylaşmıştır. Bir e-mail yolu ile ortak kararlar alınabilmekte ve bilgisayar sahibi olan herkes bu karar mekanizmasının içerisinde yer alabilmektedir. 'Bloklar' yani web günlükleri tahmin bile edilemeyecek sayıda okuyucuyu cezb etmektedir. Muhtemeldir ki 5-10 yıl içeri-

305. Bkz., Peter Robinson, 'Portekiz'deki İşçi Konseyleri, 1974-75', M. Phil. Diss., Open University, 1989, s. 246-7.

306. Tanık olan Seattle'daki gösterilerin öncü organizatörlerinden John Sellers'dır.: Kargaşa çıkarmak', New Left Review, N.S., no. 10 (Temmuz-Ağustos, 2001), s. 83.

sinde o sihirli şifre; www hayatımızın değişmez bir parçası olarak bizleri dünyaya bağlayacak ve evlerimizdeki televizyon ve benzeri iletişim araçları son nefeslerini teslim edecektir. Açıkça görüldüğü üzere tüm bu gelişmeler haneler ile sivil toplum faaliyetlerini birbirine bağlayacak yeni imkânlar doğurmaktadır.[307]

Bununla birlikte bilgi teknolojisinin karanlık bir tarafı da vardır. E-mail yoluyla gerçekleşen tartışmalar bitmek tükenmek bilmeksizin devam edebilir. Zamanı ve söyleyeceği sözü fazla olan daha fazla yazacaktır. Öte yandan e-mail tartışmalarının yüz yüze gerçekleştirilen toplantılarda pek şahit olunmayan samimiyetten uzak soğuk bir hava da cereyan ettiği de aşikârdır. Tartışma için e-mail jargonundaki tabiriyle bir 'ateşleyici'ye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu şahıs, tartışmanın 'asıl' hedefinden saptığı ve dozunun düştüğü yerlerde tahrik edici bir üslupla itirazlarda bulunarak münakaşanın fitilini yeniden ateşleyecektir. Bununla birlikte Amerika'nın son yıllarda hızla kurumsallaşması üzerine geniş perspektifli bir bakış açısı ortaya koyan Robert Putnam ve Lewis Feldstein internet ve web'in 'kurumsallaşma hikâyemizde şaşılacak derecede küçük bir rol oynadıkları'na vurgu yapmaktadır.[308] Onlara göre yeterince vakit olsa da mevzii yani yüz yüze yapılan görüşmelerin yeri henüz doldurulamamıştır.

Bunlar, sivil toplumun mikro yapısal çerçevesi ve günlük faaliyetleri içerisinde yer alan mevcut tartışmalı alanlardan yalnızca birkaçı ve muhtemelen de en önemlileridir. Modern sivil toplum, en iyi şekliyle kendi üstüne düşünen, öz dönüşümcü olan ve dönüştürücü bir gündem aşılayan, insanların kendilerini algılama biçimlerini değiştirmeye ve daha sonra da aralarında bağlantı kurmaya muktedir, yapılması gerekenleri farklı bir yolla icra edebilme imkânı sunan yaratıcı bir gerilim ile yüklüdür. Bu, Hegel'in tasvir ettiği 'ifrat ve tefritin deh-

307. Eksiksiz bir tartışma için bkz., A. C. Freschi, La societa dei saperi. Reti virtuali e partecipazione sociale (Roma: Carocci, 2002); ve P. Ferdinand (ed.), The Internet, Democracy and Democratisation (Londra: Frank Cass, 2000).

308. Putnam ve Feldstein, Better Together, s. 9.

şetli manzarası'yla taban tabana zıt bir durumdur. Dinlemeye tahammül etme kapasitesi, kişisel disipline duyulan gereksinim, zamanın kullanımında kurallara bağlı kalmak, diyalog kurma konusunda marifet sahibi olmak, karizmatik liderliği dikkate almak, bireysel yeteneklerin geliştirilmesi yönünde kendimiz kadar diğerleri için de özen göstermek... Bunların tamamı sivil toplumun teminat akçeleridir. Zira bunlar sıklıkla vuku bulduğu üzere sivil toplumla beraber var olacaklardır. Bu zorlu savaşı kazananlar ise bunun dışında kalan ve daha sıkıcı olan mantıksal çıkarımlar ve duygusal yaklaşımlardır. Bunlar işte ve daha sıklıkla evde karşımıza çıkan hiyerarşik yapılar ve davranış kodlarını aksettirirler. Yaşanan ihtilaflar ve aykırılıklarla birlikte sivil toplum kuruluşları doğaları gereği sağlam yapısal reformlar yahut muteber kodlar üretemezler dolayısıyla bu kuruluşların hususi surette çözülmeye duyarlı oldukları söylenebilir.

SİVİL TOPLUM, DİKTATÖRLÜK VE GLOBAL GÜNEYDE DEMOKRASİ

Kuşkusuz öyle olmadığı hâlde modern sivil toplumdan sanki bir bütün teşkil ediyormuşçasına bahsetmem gözlerden kaçmamalıdır. Bunun yanı sıra özellikle güney ve kuzey Avrupa'ya yoğunlaşmamın da önemli bir nedeni vardır ki bu da bahsi geçen coğrafyalar hakkında epeyce bilgi ve tecrübe sahibi olmamdır. Öte yandan olaylara modern demokratik sivil toplumun kurumsallaşması açısından yaklaşıldığında, farklı global bölgelerin ve farklı ulusal kültürlerin farklı tarihler ürettiği fark edilecektir. Benim burada ima etmeye çalıştığım şey yalnızca budur. Güneyin büyük bir bölümünde ne ekonomik ve ne de siyasi koşullar sivil toplum için ümitvar olmamızı sağlayacak bir eksende değildir.[309] Keyfi uygulamalarıyla nam salmış baskıcı rejimler, kitlesel yoksulluk ve en temel kültürel hususiyetlerden bile yoksun kalmak... Bunların tamamı bir

309. Ölçülü yorumlar için bkz., G. Hawthorn, 'Güneyde "sivil toplum" vaadi', S. Kaviraj ve S. Khilnani (eds), Civil Society: History and Possibilities (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 269-86.

araya geldiğinde bireysel manada kişinin kendisini ifade edebilme imkânları kısıtlanacak ve kişisel gelişime yönelik beklentiler boşa çıkacaktır. Dünyanın pek çok bölgesinde sivil toplum bugün hâlâ global bir gereklilikten ziyade kuzeye ait lüks bir tüketim aracı olarak algılanmaktadır.

Her şeye rağmen son otuz yıl içerisinde sivil toplumun farklı coğrafyalarda kabul görerek yaygın bir anlayış hâline gelmesine dair önemli oranda olumlu değişiklikler yaşandığı gözlerden kaçmamaktadır. Bilgiye ulaşma yollarının kısalması ve bilginin kullanılabilirliliği bu değişime kanıt olarak gösterilebilecek manidar örneklerdendir. Gelişmekte olan ülkelerde 1970 yılında her 1000 kişiden yalnızca 29'u günlük gazetelere ulaşabilirken bu rakam 1996'da 60'a yükselmiştir. Benzer şekilde radyo konusunda da olumlu bir seyir izlenmektedir. 1970'de binde doksan olan radyo dinleme oranı 1997'de binde iki yüz kırk beşe kadar yükselmiştir. Ya televizyon! Kuşkusuz diğerleriyle mukayese edildiğinde rakamsal anlamda en hızlı gelişim ve büyüme televizyon konusunda yaşanmıştır. 70'de her 1000 kişiden sadece 10 tanesi bu renkli kutuya ulaşabilme imkânına sahipken 97'de bu rakam yaklaşık on altı kat artarak 157'ye yükselmiştir.[310] Elbette ki kontrol ve nitelik bakımından modern medyanın içinde bulunduğu durum bu iletişim araçlarının hâlinin ne olduğunu da izhar etmektedir. İnkâr edilemeyecek bir gerçek vardır ki o da yeryüzündeki insanların nerdeyse tamamının bilgi kaynaklarına ulaşma imkânlarının birkaç yıl öncesiyle bile mukayese edildiğinde gerek nicelik ve gerekse de çeşitlilik bakımından bir hayli artmış olmasıdır.[311]

Eğer biz global Güney'deki ülkelerin görünüşü kurtarmak amacıyla yaptıkları standart beyanlara şöyle bir göz atarsak, yakın tarihte gerçekleştirilen sivil toplum kampanyalarının Güney'in en köklü ve en çeşitli demokratik uygulamalarına ev sahipliği yapan Hindistan'da olduğu kadar, başka hiçbir

310. UNESCO'ya ait 1999 verileri BMKP, Human Development Report, no. 13, (Oxford: Oxford University Press, 2002), s. 77, tablo 3,3.

311. A.g.e., s. 76.

yerde bu derece zengin ve renkli bir içerikle tertip edilmediğini çok kısa bir zaman zarfında fark edebiliriz. 80'li yılların Hindistan'ında her biri kendine has yerel bir kurumsallaşma ağı içerisinde birçok yeni toplumsal hareketin gelişimine şahit olunmuştur. Bilhassa da Hindistan kadın hareketi, yeni ve alışılmışın dışında bir tarz ve istikamette ilerleyerek kendisinden türeyen farklı oluşumlara yön vermiştir. Bu hareket bir taraftan hanımların gündemi belirlediği o on senelik müddetin (1975-1985) ardından, Hindistan hükümetine kadınların ekonomik ve siyasi koşullarını iyileştirmesi yönünde, baskı yaparken, diğer taraftan da sosyalizm taraftarı feminist radikal gruplar ve çevreci feministler, giderek daha belirgin bir biçimde anti ataerkil ve antikapitalist bir çizgiye doğru evirilmektedir. Sosyalist gruplar kendilerini daha çok yarı-feodal üretim çarkı altında ezilen kadınların mücadelesine adamışken çevreci feministler hanımları teknoloji ve tüketime dayalı global projelerin menfi etkilerinden koruma çabasındadır.[312]

Hindistan'da doğal kaynakların kaderi üzerine yapılan savaşlar ve onların kullanım hakkının kimde olduğuna dair süregelen çatışmalar oldukça şiddetli ve kanlı olmuştur. 1985 yılı itibariyle Hindistan topraklarının yalnızca %10'u orman olma özelliğini koruyabilmiştir. Geriye kalan bu sınırlı miktardaki ormanlık araziden kim sorumludur? Acaba doğrudan doğruya bu topraklara ihtiyacı olan insanlar mı yoksa bu orman katliamına seyirci kalan devlet mi? Kırsal bölgelerin birçoğunda yerli halkla birlikte çevreci kadın örgütleri ve erkekler *aranyi sanskriti*, orman kültürü, adıyla yeni bir doğal kaynakları koruma programı hakkında ciddi bir biçimde tartışmaktadır. Bu programa göre ağaçları nicel birer emtia olmaktan ziyade ışık ve hava, yiyecek ve su, gübre ve yaşam kaynağı olarak değerlendirmek gerekir.

---

312. İkincisi için bkz., V. Shiva, Staying Alive: Women, Ecology and Development (Londra: Zed, 1988). Genel olarak Hindistan'daki hareketler için, P. Parajuli, 'Gelişimin ışığında güç ve bilgi: Hindistan'da yeni toplumsal hareketler ve devlet' (1991), N. Gopal Jayal (ed.), Democracy in India (Oxford ve Yeni Delhi: Oxford University Press,2001), s. 258-88.

Suyun paylaşımı üzerine yapılan savaşlarda da eşine az rastlanacak şiddet ve sertlikte sahnelere şahit olunmaktadır. Burada 90'lı yıllardaki Narmada Vadisi direnişinin öncü aktivistlerinden Chittaroopa Palit ile yapılan bir röportaja uzun uzadıya değinmenin yararlı olacağını düşünüyorum. Zira bu görüşme bize direniş hareketinin doğası ve onun kim olduğu hakkında kesin ve net bilgiler sunacaktır:

1964 senesinde orta sınıf bir Bengal (Hindistan ve Pakistan arasında paylaşılan bölge, çev.) *ailesinde doğdum. Babam Hindistan Demiryolları'nda mühendis annem ise üniversitelerde okutmanlık yapan bir öğretim görevlisi idi. Babamın işi nedeniyle Hindistan'ı baştan sona gezme imkânı buldum. Bu sayede ülkenin olağanüstü coğrafi çeşitliliği ve farklı toplulukların, kabilelerin ve yoksul ailelerin yaşam ve çalışma koşullarıyla çok erken yaşlarda tanışma fırsatına sahip oldum[...] Edebiyata olan aşk derecesindeki bağlılığım (nesir ve nazım) ufkumu açarak beni romantik bir insan hâline getirdi. Bu öylesine güçlü bir hissiyattı ki şahsımı köylerde çalışmaya zorluyordu. Fakat ben Delhi Üniversitesinde ekonomi eğitimi almaktaydım[...]*

Narmada Vadisi Projesi içerisinde sulama, enerji ve su baskınlarını önleme fonksiyonlarını bir arada yürüten iki çok amaçlı devasa barajın da bulunduğu (Gujarat'daki Sardar Sarovar ve Madhya Pradesh'deki Narmada Sagar) büyük bir tasarım harikasıdır[...] Bu projenin sınırları dâhilindeki dört farklı eyaletin yetkilileri de Narmada'yı ganimet olarak algılamış ve vadinin suları eyaletler arasında paylaştırılmıştır. Yüzyıllardır nehrin etrafında hayatlarını idame ettirmeye çalışan topluluklara danışmayı gerektirecek herhangi bir durum yoktur. Kabile hayatını devam ettiren bu toplulukları kendi hâline bırakarak su kenarında yaşamalarına müsaade etmek yeterli sayılmıştır[...] Biz [bunun yerine] kesinlikle hayata geçirilebilir, sorumluluğun bir merkezde toplanmasından ziyade dağıtılmasını öngören, suyun işletilmesine dayalı metotların bu bölgede rahatlıkla kullanılabileceğini keşfettik. Tarun Bharat Sangh ve Rajasthan'daki Rajendra Singh, neredeyse çöl koşullarına ulaşmış derecede

kurumuş uçsuz bucaksız nehirleri, yerel halkı kolektif bir çabayla derin ve aynı zamanda da geniş hacimli sarnıçlar inşa etme konusunda seferber ederek yeniden canlandırmışlardır. Benzer şekilde Gujarat'da da daha önce eşine rastlanmamış bir projeye imza atılmış ve düşük maliyetli yöntemler kullanılarak kuyular ve suyu işlemeye yarayan farklı yapılar yeniden kullanılabilir hâle getirilmiştir.

Eylemselliğin ritmi de mevsimler örnek alınarak belirlenmektedir. Her muson mevsiminde Vadi halkının suların yükselmesiyle meşgul olduğu sıralarda bizler kitlesel bir toplantı düzenleriz. Farklı köylerde yaşayıp, olup bitenlere sessiz kalamayanlarla bir araya gelerek bir hatta kimi zaman iki gün boyunca içinde bulunduğumuz vaziyeti tartışırız. Bu görüşmelerin sonucunda çoğu kez elimize geçen koca bir hiçtir; çıkış yolu bulamayız. Aslında belli başlı seçeneklerden (karşı koymak zorunda olduğumuz resmi görevliler, zapt edilmesi gereken yapılar, destek amaçlı çağrılmayı bekleyen sempatik taraftarlar vb.) birini tercih etme durumundayız. Dolayısıyla büyük oranda anlaşmaya varıldığı ve kararlar konusunda fiili anlamda mutabakata varıldığı aşikârdır[...] Kuşkusuz bizler uluslararası dayanışmayı talep etme hakkımızın sonuna kadar takipçisi olacağız. Aynı zamanda Hindistan sivil toplumuna kaynak temin edebilmek için mücadeleyi sürdürmek gerekebileceği düşüncesindeyiz. Bunu başarabilmenin yolu da hareket için destek arayışına çıkmak ve bu desteği temin etmekten geçer.[313]

On binlerce vatandaşın doğrudan doğruya müdahil olduğu kampanyaların, polisin insanlıktan uzak baskıcı ve keyfi tutumlarının ve projenin tarafsız bir gözle yeniden incelenerek enine boyuna kritiğinin yapılmasının ardından Dünya Bankası 1993 yılında bu tasarıdan desteğini çekmiştir. Hâlbuki yaşanan bu olumsuz hadiselerin öncesinde banka Sardar Sarovar barajı için hiç gözünü kırpmadan 450 milyon dolarlık bir kredi imkânı sağlayabilmiştir. Yedi yıl sonra ise farklı bir

313. C. Palit, 'Muson Ayaklanması: Narmada Vadisinde büyük baraj direnişi', New Left Review, NS, no. 21 (Mayıs-Haziran 2003): 81-100.

gelişme yaşanmış ve Hindistan Anayasa Mahkemesi projenin lehine bir karar yayınlamıştır. Bu, on beş yıllık mücadelenin ardından harekete vurulmuş çok ağır bir darbedir.

Su, ormanlar ve arazi kampanyalarıyla ilgili olarak Hindistan sivil toplumunun tarihsel bağlamda dayanağı harici modernleşmenin tehdidi altındaki topluluklar tarafından, neredeyse her zaman benimsenmiş olan şu meşhur ahlak terminolojisidir. Bu konuda kendisine müracaat edilen kavramlar *dharma* (doğruluk) ve *nyaya* (adalet)'dır. Bu aynı zamanda şiddet aleyhtarı dolaysız eylem hareketine dair o meşhur geleneğin yeniden hayat bulmasıyla ve Gandi'nin hakikat ve doğruluğun şüphelerden arındırılması, hasmımıza ceza vermek yahut eziyet çektirmekle değil, doğrudan doğruya kişinin kendisiyle hesaplaşması yoluyla olur şeklinde tanımladığı ve 'Satyagraha' adını verdiği öğretiyle de gerçekleşebilir. Her ne kadar bu hareket kendisini kadim haklar ve muteber uygulamalara dayandırsa da geriye dönük bir kavrayıştan ve nostaljik bir bakış açısından yoksundur. Zira hareketin tartışma konusu olan kavramları ısrar ve inatla modern Hindistan'ın idari yapısının belirlediği sınırlar çerçevesinde yeniden tanımlamaya çalıştığı ayrıca yaratılış, insanlık, tekâmül ve beka, muhtariyet ve benlik, kadın ve erkek konularında esaslı sorular ürettiği gözlerden kaçmamaktadır.[314] Demokratik Hindistan hükümeti ise bir kez daha bu sorulara cevap vermek yerine Palit ve meslektaşlarının da maruz kaldıkları üçüncü dereceden işkenceyle birlikte yıldırma operasyonlarını ve tutuklamaları kullanmaktadır. Görünüşte onlarınki Kuzey'deki sivil toplumunun şahit olduğundan tamamen farklı bir seyirde cereyan eden trajik bir hikâyedir. Bununla birlikte her ikisinin birçok yönüyle birbirlerine bağlı oldukları söylenebilir: Kişisel gelişim ve denetimin tabandan tavana doğru yayılması, insanların zihnini sürekli meşgul eden kararlara muhalefet etme konusunda irade sahibi olmak, dünyanın bir bölümüne diğer bir

314. Parajuli, 'Güç ve bilgi', s. 273.

bölümünü desteklemesi için duyulan gereksinim, bu bağlayıcı unsurlardan yalnızca birkaç tanesidir.[315]

Güney'de sivil toplumun beklentilerini ve örgütlenmesini kurumsal manada ifade eden oluşumların birçoğu, otoriter rejimlerin son yıllarında yani çöküş arifesinde ve demokratik teamülün hemen öncesinde ortaya çıkmıştır. Güney Afrika'da ırk ayrımına ve şiddet karşıtı dolaysız eyleme direnişi esas alan 'township'* merkezli yurttaşlık örgütleri yahut 'yurttaşlıklar' bunlara verilebilecek en çarpıcı örneklerdendir. 'Yurttaşlık' hareketi yalnızca rejimle mücadele etmemiş aynı zamanda yerel seviyede demokratik kontrole dayanan, halkçı bir tabanın tesisi için de ciddi uğraşılar vermiştir. Yaklaşık 350,000 kişilik bir nüfusun iki mil kareden daha küçük bir alanda hayatını idare ettirmeye çalıştığı Johannesburg'un, hemen Kuzeyindeki Alexandra gibi büyük 'townshipler'de, 80'li yıllarda ve 90'lı yılların hemen başında 'yurttaşlık' hareketi sokak eksenli demokrasi ağını en yoğun ve en güçlü şekliyle kurmayı başarmıştır. Bu ağ, cemaat kontrollü gelişim projesi gibi özgün bir fikirden ilham almakta ve sınıf, cinsiyet ve nesil silsilesi boyunca adaleti tesis etmek için olağanca gücüyle mücadele etmektedir. Ağ sayesinde siyasi tecrübesi olmayanlar seferber edilmektedir. İşsizler, hanlarda aynı odayı paylaşmak zorunda kalan kadın ve erkekler, sefalet içersinde yoksul bir hayat süren ailelerin tamamı, bu seferberlik hareketinin kapsamında yer almaktadır. Güney Afrika 'yurttaşlık' hareketi liderlerinden Mzwanele Mayekiso'ya göre *'bağımsız sivil toplu-*

315. Narmada vadisindeki bir diğer baraj projesi mücadelesinde, Maheshwar barajı, Heffa Schücking tarafından yönetilen Alman Ulusal Urgewald örgütü, Alman hükümetini milyonlarca dolar değerindeki elektro-mekanik techizatı Hindistan'dan çıkarmaya çalışan Siemens için hazırlanan ihracat garantisini reddetmesi konusunda ikna etmiştir. Ayrıca bkz., Arundhati: Roy, The Algebra of Infinite Justice (Londra: Flamingo, 2002), s. 129-63.

* Township; ağırlıklı olarak Güney Afrika'da karşımıza çıkan, genellikle şehrin dışında beyazlara kapılarını kapatmış, ırksal özelliklerin ağır bastığı, gelişmemiş, yoksul ve varoş yerleşim birimleridir. Beyaz olmayanlar için geliştirilen bu yerleşim projesi Apartherd (ayrılık anlamına gelen bu sözcük Güney Afrika'da 1948'den 1990'a kadar devam eden etnik ayrım üzerine kurulu yasal sistemi tanımlamak için kullanılır) esasına dayanır. (çev.)

ma giden yol uzun ve badirelidir. Bu belki de yeryüzünde diğer hiçbir toplumsal hareketin şahit olamayacağı kadar zorlu bir yolculuktur.'[316] Bir yandan böylesine yorumlar yapılırken diğer taraftan da hareketin dokusu ve stratejisi hakkında rahatsız edici ve kafa karıştırıcı sorulara şahit olunabilmektedir. Bu sorulardan bazıları şunlardır: '*Acaba township merkezli yurttaşlık hareketi yoksul ve işçi halklar ile toplumsal manada küçük fakat önemli bir yer işgal eden orta sınıf siyahları aynı anda temsil edebilecek midir? Acaba bizler evsizler kadar ev sahibi olanların da sesini duyurabilecek miyiz? Toplumu gruplara bölüp kutuplaştıran muhtelif sorunların üstesinden gelebilir miyiz? Veya her birimizi farklı bir mecraya sürükleyen aidiyetlerimizi silip atabilecek miyiz?[...]Acaba takipçisi olduğumuz demokratik teamül ile zaman zaman çatışan liderlik arayışlarının üstesinden gelebilir miyiz? Yahut mensubu olduğumuz hareketin böyle bir talebi olabilir mi?*'[317]

Diktacı rejimlerin baskıcı uygulamalarına rağmen sivil toplum gruplarının örgütlenmesinde büyük cesaret ve hayatiyet arz eden başka örnekler de vardır. Sürekli taciz ve baskıya maruz kalan sivil toplumun doğrudan doğruya demokratik yöntemleri kullanma gibi bir şansı yoktur. Fakat en azından gündelik hayatta muhatabı oldukları rejime yönelik farklı ifade biçimleri kullanarak demokrasiye dair gizli emellerine bir nebze de olsa ulaşabilirler. Şili'de Pinochet'nin zaferinden sonra, amme hizmeti gören iktisadi teşekküller (imaretler, zanaat atölyeleri, tüketici kooperatifleri ve zirai donatım kurumları) resmi politikaların çürümeye yüz tuttuğu bir anda, hayatta kalmayı sağlayacak ve arkadaşlık ilişkilerini emniyet altına alacak vasıtalar olarak birdenbire ortaya çıkmışlardır. Bu vasıtalar, 80'li yıllarda Latin Amerika'nın herhangi bir bölgesinde olduğu gibi Şili'de de kadın dernekleri, sendikalar, insan hakları örgütleri, mahalle teşkilatları ve diğer birçok grupla işbirliğine giderek otoriter rejime son verme arayışına

316. M. Mayekiso, Township Politics: Civic Struggles for a New South Africa (New York: Monthly Review Press, 1996), s. 12.

317. A.g.e., s. 13.

girmişlerdir.[318] Kuşkusuz kin ve nefret duyulan bir rejime karşı tertip edilen sivil toplum seferberliğinin en bilineni, doğu Avrupa'daki o meşhur örnektir. Aslında 1989'dan günümüze sivil toplumun yaygın kuramsal tartışmasına bu derece ivme kazandıran şey yaşanan bu tecrübenin başarısı ve eşzamanlı olarak Vaclav Havel ve Adam Michnik* gibi simalar tarafından teorize edilmesidir.[319]

Burada önemli olan demokrasinin tesisiyle bu tecrübelerin tamamının (Güney Afrika, Şili, doğu Avrupa) ciddi bir biçimde sarsılacağıdır. Böylesine etkili bir sivil toplum hareketinin, demokrasinin yeniden tesisi için verdiği sıkı mücadele sonucunda, zararsız hâle getirilmesini, otoriter hasımlardan ziyade (gerçi muhalif unsurları baskı altında tutarak ve yer yer kan dökerek hareketi sanıldığından çok daha fazla bedel ödemeye mecbur etmişlerdir) demokrasinin kendisine borçlu olmak da modern siyasetin ironik bir tezahürü olsa gerektir. Sivil toplumun akıbetini belirleyen ve beklenmedik bir şekilde çöküşüne neden olan unsurları şu şekilde sıralayabiliriz:[320] Temsili demokrasi içerisinde bu hareketler için kurumsal bir rol bulma konusunda yaşanan güçlük ve siyasetçilerin böylesine bir rol icat etmeye yanaşmamaları; siyasi partilere liderlik kurumunu sokarak partilerin başına bir lider atamak; bireysel manada mesleki başarı kazanma ve profesyonelleşme çabası içerisinde olmak (ki bu da genellikle maddi ve manevi zenginliği arttıracak ve şahsi menfaatleri kuvvetlendirecektir) son olarak da patronaj ve irtikâp gibi köklü bir geçmişe sahip

318 T. Fitzsimmons, Beyond the Barricades: Women, Civil Society and Participation after Democratisation in Latin America (New York: Garland, 2000), s. 139 vd.

* Adam Michnik: 1968-89 yılları arasında Polonyada'ki illegal demokratik muhalefet hareketinin öncülerindendi. (çev.)

319. A. Michnik, La Deuxieme Révolution (Paris: La Decouverte, 1990); aynı zamanda bkz., V. Havel, The Power of the Powerless, ed. John Keane (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1985).

320. Güney Afrika için G. Adler ve J. Steinberg tarafından derlenen bir grup makale, G. Adler ve J. Steinberg (eds), From Comrades to Citizens: The South African Civics Movement and the Transition to Democracy (Londra: MacMillan, 2000).

siyasi istismarların bir kez daha gün yüzüne çıkarılması... Bunların tamamı da hayal kırıklığını arttıracak ve seferberlik hâlini inkıtaya uğratacaktır. İlerleyen zamanlarda bu fenomenlerin birçoğuna geri döneceğimizi belirterek bu bahsi burada kapatmak istiyorum.

O zaman sivil toplumun, modern demokrasinin belirlediği koşullar ve keyfiyet içerisinde sağlıklı kalabileceğine dair hiçbir garantisi yoktur. Bununla birlikte bu noktada sivil toplum anlayışının, modern dünyanın kalıcı bir vasfı hâline geleceğine dair, o önemli iddiayı destekleyebilecek üç farklı görüşü okuyucuyla paylaşmak istiyorum. Bunlardan ilki yurttaşlık bağlarının süreksiz (kuvvetli ama geçici) olsalar bile tamamen ortadan kaldırılmalarının güç olduğu ve genellikle daha sonraki bir tarihte başka bir surette yeniden gün yüzüne çıktıkları iddiasıdır. Sıklıkla vuku bulduğu üzere, yurttaşlık kültürünün bu denli kalıcı olmasının altında, akrabalık ilişkilerine ve kuşaklar arası işbirliğine yön veren, o güçlü bağlar yatmaktadır. Bağlılık hissiyatı öylesine kuvvetlidir ki kimi zaman bir nesli atlayarak, doğrudan doğruya büyük ebeveynlerden torunlara geçebilir. Bahsi geçen görüşlerden ikincisi sivil toplum gruplarının büyük çeşitlilik arz etseler de, benim burada sınırlarını tayin etmeye çalıştığım ve yalnızca dünyanın bir bölümünün içinde yer aldığı değil, potansiyel olarak evrensel bir karaktere sahip ortak bir payda üzerinde buluşmalarıyla ilgilidir. Üçüncüsü ise sivil toplumun ancak sınıflar, cinsiyetler ve nesiller arasında güçlü ve bilinçli ittifaklar kurması hâlinde tam manasıyla etkili olacağına dair kuvvetli inançtır.

Dünyanın hiçbir yerinde modern sivil toplumun heves ve arzularına (gücün tek bir elde toplanmasından ziyade dağıtılması yönünde çaba sarf etmek, cinsiyet eşitliğini ve sosyal adaleti teşvik etmek, dikey sadakatler yerine yatay dayanışmaları tesis etmek, şiddet yerine barış vasıtalarını kullanmak, yargı bağımsızlığı konusunda uğraş vermek ve tartışma ortamı yaratmaya çalışmak) Orta Doğu ve Kuzey Afrika kadar gereksinim duyulmamaktadır. Bu coğrafyalarda sivil toplumun

olanakları bir taraftan oldukça güçlü ve şüpheci devlet, diğer taraftan ise tahammül sınırlarını zorlayacak derecede kuvvetli nesep ve klan sistemi vasıtasıyla, sürekli baskı altında tutulmaktadır. Bunlar patronaj ve menfaat ağlarıyla yürekten birbirlerine bağlanmışlardır. Bu ve benzeri ağların düğüm noktası kabile kültürü ve yerel sadakatle birlikte akrabalık dayanışmasıdır. Varacağı yer ise bürokratik hükümet, devlet acenteleri ve diğer iltimasçı örgütlenmelerdir.[321]

Aracı vasıtaların bulunduğu yerlerde dini ve politik alanlar arasındaki çatışma çok daha şiddetlidir. Son yirmi beş yılda hatta 1979'daki İran devriminden sonraki süreçte birçok Arap ülkesinde (Cezayir, Lübnan, Mısır vb.) *ümmet* bilincini (müminler topluluğu) kamusal alan ve bunun dışında hayata dair başka ne varsa hepsini kapsayacak şekilde merkeze almak amacıyla tekrar canlandırmaya yönelik oldukça azimkâr bir çabaya şahit olunmaktadır. Geleneksel ve modern, 'İslam ekonomisinin inceliklerini yeniden belirlemek', 'bilgiyi İslamileştirmek' ve 'İslam Devleti' için politikalar üretmek maksadıyla bir araya gelmiştir.[322] Bazı güncel İslami akımlar bu alanda hâkimiyet kurabilmek için, adeta birbirleriyle yarış hâlindedir. Bunlardan en belirgin olanı muhafazakâr ve köktenci Selefi anlayıştır. Selefiler Şer'i hukuku lâfzî bir yorumla değerlendirme hususunda, ısrarcı davranarak sadakat ve itaat konularında otoriter ve ataerkil yapılara vurgu yaparlar. Arap devletlerinin çoğu bu köktenci meydan okumayı adeta ölüm fermanı gibi algılamakta ve buna binaen derhal tepkisini ortaya koymaktadır. Tıpkı Sami Zubaida'nın da ifade ettiği gibi:

321. S. Zubaida, Islam, the People and the State (Londra: I. B. Tauris, 1993). Aynı zamanda bkz., R. A. Norton (ed.), Civil Society in the Middle East, 2 cilt (Leiden: E. J. Brill, 1995 ve 1996). Radikal bir alternatif görüş için sivil toplumun düstur edindiği 'toplumsal hedeflere ulaşmak için işbirliği ve inanç prensibini ilham alan geleneksel kabile uygulamaları', bkz., R. T. Antoun, 'Sivil toplum, Ürdün'de kabile süreci ve değişim: antropolojik bir bakış', Journal of Middle Eastern Studies, 32 (2000): 441-63.

322. V. Nasr, 'Müslüman dünyasından dersler', Daedalus, (yaz 2003): 67-72; Aynı zamanda bkz., D. F. Eickelman ve J. Pescatori, Muslim Politics (Princeton: Princeton University Press,1996), s. 46-79.

'Bir tarafta keyfi uygulamaları ve baskıcı tavırlarıyla öne çıkan bir hükümet, diğer tarafta ise çoğulcu demokrasiye ulaşmaya yönelik yüzeysel talepler ile İslamcılar tarafından giderek daha fazla kontrol edilmeye başlanan bir sivil toplum... Bunlar gücünü nezaket, terbiye ve hoşgörüden alan bir sivil toplumun inşası için ümit verici gelişmelerdir.'[323]

Bu konuda Mısır örneği oldukça öğreticidir. Yakın zamanda Mustafa Kamil es-Seyyit, Mısır devletinin keyfi güç kullanımı, cemiyet hayatı üzerindeki baskıcı tutumu, medyayı tahakküm altında tutma arzusu ve şiddet yoluyla, muhalif unsurları, bilhassa da köktendincileri, susturma kampanyalarıyla ilgili detaylı bir rapor hazırlamıştır.[324] 1981 yılında Enver Sedat'ın suikasta kurban gitmesinin ardından başkanlık koltuğuna oturan Hüsnü Mübarek, daha önce rafa kaldırılmış olan toplumsal kurum ve derneklerin faaliyetlerini kısıtlayıcı, 1964 tarihli Anayasanın 32. Maddesi ile siyasi partilerin hareket alanını daraltan ve parti kurulmasını zorlaştıran, 1977 tarihli 40. Maddeyi yeniden gündeme taşımıştır. Sosyal Güvenlik Bakanlığı ise, başta Arap dünyasındaki İnsan Hakları Örgütleri ve bunların Mısır'daki yapılanmaları olmak üzere, bazı sivil toplum kuruluşlarına hitaben böylesine bir çalışmanın yürütüldüğü iddiasını reddetmiştir. Mısır'ın oldukça zengin bir kurumsal hayatı ve yargı özerkliğiyle alakalı bazı geleneksel uygulamaları vardır. Fakat sivil toplumun ve hatta kamusal alanın inşasına yönelik girişimler, zaruri nedenlerle sınırlandırılmıştır. Buradan Arap dünyasında cemaat kültürünün lüzumlu bir eksiklik olarak algılandığı anlamı çıkarılmamalıdır. Diane Singerman'ın, 90'lı yılların başında, Kahire'nin göbeğindeki mahallelerde gerçekleştirdiği, popüler (*sha'bi*) halk taraması, bölge insanının pazarlıkçı karakteriyle her an anlaşmaya müsait yapısı kadar, ailelerin resmi ve gayri

323. S. Zubaida, 'Orta Doğuda sivil toplum, cemaat ve demokrasi', Kaviraj ve Khilnani, Civil Society, s. 242.

324. M. K. Al-Sayyid, 'Mısır'da bir sivil toplum', Norton, Civil Society in the Middle East, c. 1, s. 269-94.

resmi teşekküllere bağlılıklarının derecesi hakkında da bilgi vermektedir.[325] Bu aynı zamanda ataerkil ve otoriter bir çizgide evirilen Mısır ailesinde mevcut, genel karakteristik özelliklerin, nasıl basite indirgendiğini, hane içerisindeki cinsiyet ve kuşaklar arası çatışmanın boyutunu, gözler önüne sermektedir. Fakat bunların hepsi, her ne kadar Singerman 'katılımcı' halk yapısı iddiasında haklı bile olsa, cemaat seviyesinde kalan ilişki biçimleridir. Hiçbirisinin Güney Afrika'daki 'yurttaşlık' hareketleriyle uzaktan yakından ilgisi yoktur. Mısır'daki sivilleşme hareketinin tarihsel arka planında da tamamen farklı bir görüntü vardır. Öte yandan bu hareketin doğurduğu siyasi tedirginlik, korkunç sonuçlara gebedir. Azınlıkta kalan bir grup aydının Mısır'da ve Arap dünyasının farklı bölgelerinde, sivil haklar için verilen mücadeleyi, çok daha ileriye taşımaları, kendilerinden ziyade insan hakları konusunda hiçbir duyarlılığı olmayan köktendincilere yaramıştır.

SİVİL TOPLUMUN DÜŞMANLARI

Mısır'daki hadise, modern dünyada herhangi bir sivil toplum projesine yönelik engelleme çabalarının, etkili ve güçlü bir örneğini kısaca resmetmiştir. Ben burada daha genel ve sistematik bir bakış açısıyla, bu meseleyi yeniden analiz etmek istiyorum. Bunu yaparken sivil toplumu, Kuzey'deki anavatanından başlayıp dünyanın diğer bölgelerinde de, büyük ve daimi zaferler elde etmiş kabul eden, tarihsel anlayış için, lineer bir yol haritası çizilemeyeceğini vurgulamakta yarar vardır. Güney'e nazaran Kuzey'in ne kadar hassas olduğunu idrak edebilmek adına, bir an için 30'lu yıllarda Almanya'nın Weimar kentinde, sivil toplumun başına gelenleri şöyle bir göz önüne getirmek yeterlidir.

---

325. D. Singerman, Avenues of Participation: Family, Politics, and Networks in Urban Quarters of Cairo (Princeton: Princeton University Press, 1995). O aynı zamanda shabi sıfatının gündelik hayatta yöresel pratiklerin, tatların ve davranış biçimlerinin geniş bir biçimde hudutlarını tayin ettiğini ifade etmektedir.

HAMİ-MÜVEKKİL İLİŞKİLERİ

Birinci bölümde hami ve müvekkil arasında, bir şahsın diğerine tabi yahut borçlu olmasına dayanan, her zaman ve her yerde mevcut çift kutuplu adaletsiz bir ilişki biçiminin varlığından bahsetmiştik. Çok farklı ve karmaşık yapılar arz eden bu tarz ilişkilerin, Orta Doğu ve Akdeniz ülkelerinde, Latin Amerika ve Güney-Doğu Asya'da, Japonya ve Hindistan'da, Avrupa'nın doğusunda ve Sahra-Altı Afrika'sında, belirgin bir öneme haiz oldukları ortadadır. İngilizce konuşulan ülkelerle diğer Avrupa demokrasilerinde ise, baskın bir şekilde karşımıza çıkmasalar da hepten yok olduklarını söylemek doğru değildir.

Güney-Doğu Asya'daki siyasi değişim üzerine yazılmış 1972 tarihli ufuk açıcı bir makalede James C. Scott, bu ilişkilerin zaman testine dayanan bir modelini sunmuştur. Ona göre hami-müvekkil ilişkisi, bir taraftan yüksek sosyo-ekonomik statüdeki bir bireyin (hami) sahip olduğu nüfuz ve olanakları, menfaat temin etmek veya kendini güvence altına almak için kullanması, diğer taraftan ise daha düşük statüdeki bir şahsın, (müvekkil) hamisine yönelik kişisel hizmetleri de dâhil olmak üzere, sunduğu destek ve yardımların karşılığını, fazlasıyla almasına dayanan, oldukça yararlı ve çıkarcı bir arkadaşlık anlayışını da kapsayacak şekilde düzenlenmiş, karşılıklı (iki kişi arasında) bağların belirlediği özel bir durum olarak tanımlanabilir.[326]

Scott, hami-müvekkil ilişkileriyle alakalı bu tanıma, üç ayırıcı özellik daha eklemiştir: Eşitsizlik üzerine bina edilmeleri, yüz yüze gerçekleşmeleri ve yayılım esnekliğine sahip olmaları... Bunlardan ilk ikisini anlamak kolay iken üçüncüsü için izah kabilinden ilave birkaç şey söylemek de yarar vardır. Scott'un zihninde tasarladığı, açıkladığı üzere, hami-müvekkil ilişkisine bağlı olarak ortaya çıkan, çoklu anlam basamakları

326. J. C. Scott, 'Hami-müvekkil siyaseti ve Güneydoğu Asya'da siyasi değişim', American Political Science Review, 66, 1 (1972): 93.

ve değişkenliktir. Bir mucirin (örnek ona aittir) kiracılık, arkadaşlık, geçmişte aldığı hizmetlerin vefası, babasının, hamisine bağlılığı nedeniyle kendisine sadakat duyan ve Tanrı'nın bahşettiği bir ilhamla bağlılık arz eden bir kiracısı vardır. Zamanla bir hami ve bir müvekkil birbirlerinden farklı şeyler talep edebilirler. Düğün hazırlığı yapan, seçim kampanyasını kazanan yahut yöredeki rakiplerinin ne hâlde oldukları hakkında fikir sahibi olmaya çalışan bir haminin karşısındaki müvekkil ise, evladının okul taksitini ödeyebilmek için yardım dilenen, hükümetin yoksullara dağıttığı formları dolduran yahut zor zamanlarında tüketmek için yiyecek ve ilaç biriktiren birisi olabilir.[327]

Hazırladığı alan çalışmasını temel alan Scott, tek bir hamiye yönelik 'aktif kliental' (aktif kayırmacılık çev.) sayısının sanılanın aksine yüz kişiyi aşmayacağı konusunda ısrarcıdır. Geçmişten bugüne Akdenizli siyasetçilerin birçoğu, bu rakamı yukarılara taşıma sevdasındadır. Kuşkusuz ilgilenilen sosyal çevrenin sınırları genişledikçe sadakat ve taalluk piramidi daha karmaşık bir hâle bürünecektir. Hamiler birbirleriyle anlaşma yoluna gidecek, çevre, merkezle temas kurmak isteyecek ve her türlü detayı önceden düşünülmüş hiyerarşik sistemler tesis edilecektir.[328]

Karmaşık ve yaygın hami-müvekkil ilişkileri, modern gündelik siyaset ve bilhassa da sivil toplumun olanakları üzerinde baskı unsurudur. Bunlar hızla yok olan kırsal yahut 'geri kalmış' bir geçmişten ziyade, kendisini sürekli yenileyen ve modernitenin ışığı altında yeni suretler edinen bir geleceğe ait fenomenlerdir. Olivier Roy, Cezayir ve Tacikistan'da vuku bulmuş iki farklı hadiseye atıfta bulunarak, geleneksel toplum yapısının ortadan kaybolmasına ve siyasi münasebetlerin 'yeniden gelenekselleşmesine' vurgu yapmaktadır.[329] Hami-

327. A.g.e., s. 95.

328. Bu tarz bir klientalist sisteme dair klasikleşmiş bir analiz için bkz., P. Allum, Politics and Society in Post-war Naples (Cambridge: Cambridge University Press, 1973).

329. O. Roy, 'Patronaj ve dayanışma grupları: hayatta kalma yahut reformizas-

müvekkil ilişkilerinin global neoliberal ekonomik bağlamda yeniden inşası, kuralları önceden tespit edilmiş, resmi bir akitten ziyade, gayri resmi ve esnek olana itibar eden ve yine özelleştirme yerine devlet kontrolüne vurgu yapan, oldukça müspet ve müsait bir çevre tarafından hemen benimsenmiştir. Bu çevre, nihai hedeflerinden birisi, dikey sadakatler ve klientalistik (kayırma ve himayecilik, çev.) bağlar yerine, yatay dayanışmalar ve vatandaşlık bilinci ihdas etmek olan, siyasi projeyi şiddetle eleştirmektedir.

Şüphesiz bu çelişkili durum karşısında çok fazla Maniheist olmamak gerekir. Sosyal münasebetlerin tamamının mutlak surette gayri resmi bir tarafları olmalıdır. Bürokrasinin ve hükümetin çarkları ise bireysel münasebetler ve arkadaşlık ilişkileri vasıtasıyla dönmektedir. Bununla birlikte asıl mühim olan haddini bilmek ise de, gayri resmi münasebetler legal bağlamda ve kamusal ahlakın şiddet derecesine göre vuku bulmaktadır.[330] Bir an için Mısır örneğine ve 90'lı yıllarda Kahire'nin göbeğindeki popüler mahallelere geri dönelim. Genç bir kadın bir bakımevinde geçici işçi kadrosunda çalışabilmek için, gerekli olan evrakları toplama çabasındadır. Birçok kez polis merkezindeki kayıt bürosuna gitmesine rağmen, herhangi bir gelişme kaydedememiştir. Memurun tavırları çok kötüdür ve zavallı kadın tam olarak neye gereksinim duyduğunu ve gereksinim duyduğu şeyin ne kadar zamanda tamamlanacağını öğrenememiştir:

Bu yüzden arkadaşım Huda'ya babasının (aynı zamanda erkek kardeşimin nişanlısının babası) polis merkezinde tanıdığı

yon...', G. Salamé (ed.), Democracy without Democrats: The Renewal of Politics in the Muslim World (London: I. B. Tauris, 1994), s. 270-81.

330. Sivil toplum ve patronaj meselesi üzerine hazırlanmış yakın dönem makalelerinin birinde, Luis Roniger, ilk başta haklı olarak 'prensipler düzeyinde sivil toplum ve demokrasinin patronaj ve klientalizmin aksi yönünde hareket ettiğini' ifade etmektedir. Bununla birlikte Roniger, aynı makalenin ilerleyen paragraflarında bu esaslı meseleyle alakalı olarak çark etmiş ve bunun yerine 'zaman zaman patronajın, kamusal ve bireysel otoriteyle birlikte oyunun resmi ve gayri resmi kurallarıyla uzlaşma eğiliminde olduğunu' beyan etmiştir; L. Roniger, 'Sivil toplum, patronaj ve demokrasi', Alexander, Real Civil Societies, s. 72 ve 75.

birisinin olup olmadığını sordum. Evet, Ustaaz Muhammed adlı bir polis memuru var dedi[...] Birkaç gün sonra O da [Huda'nın babası] benimle birlikte merkeze geldi. Nüfus kâğıdının yeni bir fotokopisini isteyen memur arkadaşına beni tanıttı. Geri geldiğimde Muhammed bana eksik olarak yalnızca bir pulun kaldığını söyledi. Ona bunun şuan için halledilmesi gercken bir mesele olup olmadığını sordum. 'Hayır!' diye cevap verdi. Fakat kâğıtları eve götürüp (böylece onların kaybolması yahut yanlış yere konmasının önüne geçilecekmiş) ertesi sabah mutlaka yanımda getirmem konusunda bana tavsiyede bulundu. Sabah 8'de memurun ofisindeydim. Evrakları Ona uzattım. O da Sağlık Bakanlığına onay için gönderilecek bu belgeleri tek tek mühürledi. Daha sonra bana dönerek yirmi beş gün içerisinde neticenin belli olacağını söyledi. Yaklaşık bir ay![...] Bir ay sonra karşılaştığım manzara korkunçtu. Memurun sözleri adeta bir bıçak gibi yüreğime saplanıyordu: 'Elimde değil ne yapmamı istiyorsun? Her türlü çabayı gösterdim, ziyaretlerde bulundum, hiç koşturmadığımı mı zannediyorsun? Senin için ne kadar yoruldum bir bilsen...'[Bu hadise Temmuz ayında felaket sıcak bir günde cereyan ediyordu] Üzülerek belirtmeliyim ki memurun amacı benden para koparmaktı. Aslında kâğıt işleri bir saatte bitebilir yeter ki sen bedel ödemeye razı ol![331]

Singerman'a göre bu zavallı kız, hükümetin verimliliğinden yahut yürürlükte olan kanun ve kurallardan yararlanmak istemiş ve bunu başaramayınca da 'gayri remi siyaset' sanatının usullerini öğrenememiş olmasından dolayı kendisini suçlamıştır. Bu hikâye çok farklı yönleriyle bizleri aydınlatmaktadır. Her şeyden önce Scott'un örneklerinde olmayan bir şeyi (hami-müvekkil ilişkilerinin cinsiyetçi doğasını) ortaya koymaktadır. Dolayısıyla genç kadının cinsiyeti nedeniyle gözle görülür bir dezavantajı vardır. (Gerçi Singerman bu bayanın ablasının bürokrasiyle ve tüccarlarla münasebetlerinde, kendisinden çok daha ileri olduğunu ifade ederek durumu biraz kurtarmıştır). İlk denemede yaşanan başarısızlık onu erkek-

331. Singerman, Avenues of Participation, s. 140-1.

lerden yardım talep etmek zorunda bırakmıştır. (Bu konuda Huda'nın babasına ve Onun polis arkadaşına müracaat edilmiştir). Ancak onların yardımı da yeterli olmamıştır. Bu aynı zamanda varlıktan ziyade yokluk hikâyesidir. Karşılaşılan sorunları, bu zavallı bayanın namına, ivedilikle çözebilecek bir hami (himayeci erkek) den yoksunluk öyküsüdür. O, hâmi-müvekkil merdiveninin herhangi bir basamağında değildir. Polis 'arkadaş'a rağmen, önünde iki şık vardır ya bekleyecektir ya da para ödeyecektir. Gayri resmi ağlarla örülü bir sistemde rüşvet her zaman başköşededir. Diğer taraftan kız yalnızdır. Yaşadığı sorunun sonuca bağlanmasında kendisine yardımcı olacak herhangi bir sivil teşekkül yoktur, tabandan bir reform hareketine ihtiyaç vardır. Ama böylesine bir çabaya da şahit olunamamaktadır. Kliental bağların yahut bu örnekte de görüldüğü üzere başarısız münasebetlerin şekil verdiği 'gayri resmi siyaset' her şeye hâkimdir.

HADDİNDEN FAZLA GÜÇLÜ AİLELER

Kahire'de meydana gelen bu hadise akrabalık bağlarının zayıflığını vurgulaması açısından da bir hayli önemlidir. (Huda'nın babası aynı zamanda kızın erkek kardeşinin nişanlısının da babasıdır.) Burada bir kez daha hikâyenin olumsuz bir yönüne şahit olunmaktadır. (Bağlar çok zayıftır ve kızın ailesi yardım etme konusunda aciz kalmıştır.) Fakat böylesine güçsüz ailelerin yanı sıra akrabalık ve klan ilişkilerinin aileler, sivil toplum ve devlet arasında geleneksel manada nesebî bir bağ tesis etmeye dayandığı toplumlarda, bilhassa da Orta Doğu'da, hatırı sayılır bir nüfuz ve güce sahip aileler de vardır. Buradaki sendrom, kesinlikle üçüncü bölümde, geniş bir biçimde analiz edilen demokratik toplumlarda modern ailelerin bir çoğunun içine kapanık ve kuşatılmış bir yapı arz etmeleriyle alakalı değildir. Bahsi geçen bu kuşatılmış aileler, daha geniş bir dünyadan ve onun kapsamında yer alan unsurlardan tüketim biçimleri ve zamanın kullanımı yönüyle ayrılmaktadır.

Buradakiler ise dış dünyayla temas kuran, fakat bunu oldukça etkili ve yararlı bir biçimde gerçekleştiren, dolayısıyla daha geniş bir aile grubuna yahut klana tabi olmayı, menfaat gereği sayan ailelerdir. Bu temel (birincil) münasebetlerin tahakkümü altındaki toplumlarda, sivil toplumun inkişaf etmesi güçtür. Zira böylesine müşkül bir ortamda, bireylerin özgürce kendilerini ifade edebilmelerine olanak sağlayacak özerk vasıtalar ya yoktur ya da çok azdır. Bireyler her şeyden önce birer aile ferdi ve aile stratejisinin parçasıdır. Son zamanlarda geçmişe oranla daha fazla tartışılan bu strateji, ataerkil özelliğini yavaş yavaş kaybetmesine rağmen, temel referans noktası olma potansiyelini korumaktadır.[332]

Tarihsel anlamda, *Filistin ve İsrail toplumlarını* İngiliz himayesi altında oldukları döneme geri dönerek mukayese etmek bize fikir verebilir. Bu sayede her iki coğrafyada da modern sivil toplumun yaratılması sırasında, kavramların nasıl çarpıtıldığını anlamak mümkün olacaktır. Filistin örneğinde, geniş aile ve aşiretlerin (*hamulas*) her şeye hâkim olma arzuları ve sürekli birbirleriyle ihtilafa düşmeleri, dış dünya şöyle dursun, kendi aralarında bile uzlaşma sağlayamadıkları anlamına gelmektedir. İsrail'de ise ailelerin güç ve otoritesi, kibbutizm hareketinin*, Diaspora'ya dayanan geleneksel Yahudi ailesini, kendi bünyesine dâhil etmeye ve dönüştürmeye gereksinim duyduğuna, güçlü bir şekilde

332. Burada bahsi geçen akrabalık ilişkilerinin mukayeseli tartışması için bkz., D. Singerman, Avenues of Participation: Family, Politics and Networks in Urban Quarters of Cairo (Princeton: *Princeton University Press*, 1995). Aynı zamanda bkz., J. C. Scott, 'Hami-müvekkil siyaseti ve Güneydoğu Asya'da siyasi değişim', American Political Science Review, 66, 1 (1972): 93. Scott, kliental bağların Güneydoğu Asya'da da en az Ortadoğu'daki kadar güçlü olduğunu ifade etmiştir.

Kibbutizm veya kolektif çiftlik hareketi: İsrail'de ortaklaşa kullanılan yerleşim bölgesi. İsrail devletinin kuruluşunda önemli etkileri olmuştur. İsrail'e özgü bir denemedir. Üretim toplu yapılır, kolektif bir hayat sürülür... Amaç öncelikle tarımsal üretimi geliştirip İsrail'e yeni gelen yerleşimcilere yaşanacak yer ve üretime katkı yapma imkânı sağlamak olan, özel mülkiyetin ve maaş kavramının ortadan kalktığı köyler. Bu tür toplam 10.000 nüfuslu 250 kadar kibutz vardır. Bu da İsrail nüfusunun yaklaşık %3'üne tekabül eder. (çev.)

vürgu yapması üzerine, mutlak surette sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla Filistinlilerle mukayese edildiğinde, yerleşimcilerin kurumsallaşma, sağlık hizmetleri vb. konularda daha aktif oldukları ve dış kaynaklı finansal destekten daha fazla yararlandıkları söylenebilir. Fakat yarattıkları toplumun, Siyonizm'in akide ve temel prensiplerini tayin eden, 'bağ kurmak'tan ziyade 'bağ arayan', kabullenici değil dışlayıcı ve herkes için meşum ve korkunç neticeler üreten bir yapı arz ettiği de ortadadır.[333]

Herhangi bir toplumda aile ve klanların kendilerinden fazlaca emin bir şekilde var olmaları, kamusal teşekkülleri açısından oldukça ağır sonuçlar üretebilir. Zira böyle bir durumda akrabacılık ve hısımlık, kabullenilmiş bir eylem biçimine dönüşebilecektir. Sıklıkla vuku bulduğu üzere bu durumu hami-müvekkil ilişkileri ve rüşvetin yaygın bir istismar aracı olarak kullanılması ile irtibatlandırdığımızda, devlet bir hayli olumsuz bir siluete bürünecektir. Bir kez daha bu ve benzeri koşulların, yalnızca 'geri kalmışlık'ın kalıntıları olmadığını, aynı zamanda geleneksel güç ilişkilerinin, modern ve dinamik detaylarını da kapsadığını belirtmekte yarar vardır. Bunlar en uç, fakat olağan dışılıktan uzak biçimiyle, geniş bir alana hâkim olan gücün, meşruiyetini akrabalık ilişkilerinden aldığı şahsa dayalı yahut aile merkezli diktatörlüklerde karşımıza çıkarlar. Irak'taki Saddam Hüseyin rejimi bunun en belirgin örneklerindendir. Bu patrimonyal (sülale yönetimi, yönetimin babadan oğla devredilmesi, çev.) yahut neopatrimonyal rejimler, sıklıkla ifade edildiği üzere, etrafı yakın dostları ve akrabaları tarafından kuşatılmış, güç ve zenginliğin tek bir erkek figürde toplandığı otoriter sistemlerdir. Kamusal kaynakların özel amaçlar uğruna tahsis edilmesini sağlayan ve bunları kişisel arzu ve hezeyanlarına göre dağıtan da yine aynı kişidir. Kurumlar ve cemaatlerin faaliyetlerine, mutlak surette sadakat

333. M. Simoni, 'La costruzione di due nazioni. Famiglia e società civile in Palestina (1900-1948)', Passato e Presente, no. 57 (2002): 125-46. Aynı zamanda bkz., M. Muslih, 'Filistin sivil toplumu', A. R. Norton (ed.), Civil Society in the Middle East, c. 1 (Leiden: Brill, 1995), s. 243-68.

gösterdikleri takdirde müsaade edilmektedir. Ayrıca bunlara katı kurallarla sınırlanmış bir özerklik hakkı tanınmıştır.[334]

Endonezya'da 1968'den 1998'e kadar aralıksız devam eden Suharto rejimi bu ve benzeri eğilimlerle alakalı en belirgin örneklerdendir. Suharto, nüfusu iki yüz milyona ulaşmış bir ülkeyi idare ederken, (en büyük İslam devleti ve dünyanın en kalabalık nüfusa sahip 4. ülkesi) boş durmamış ve değeri 9 milyon ila 20 milyon dolar arasında değişen kişisel bir servetin de sahibi olmuştur. Bu servetin bir kısmı İsviçre bankalarındadır. Bir diğer kısmı ise *yayasans* adıyla bilinen 'hayır kurumları'na yatırılmıştır. Bunlar, başta politika olmak üzere farklı alanlarda ve karanlık işlerde kullanılmak üzere, şeklen açılmış, paranın herhangi bir denetime maruz kalmaksızın kullanıldığı, vergiden muaf hesaplardır. Aslında bu, bir taraftan hayırseverlik faaliyetlerinde bulunarak, işlenen kabahatlerin kefaretini ödemek yahut çevrilen dolapların hayırseverlik adı altında gizlemek iken, diğer taraftan ise zengin olmanın ve bir kenara hadsiz hesapsız bir servet yığmanın emsalsiz bir yoludur. Suharto rejimi, aile üyelerinin oynadığı rol ve onlar tarafından edinilen serveti vurgulaması bakımından, daha önce üzerinde durduğumuz örneklerle birebir benzerlik taşımaktadır. Zira O da, tıpkı aile merkezli diktatörlüklerde olduğu gibi, ataerkil yapının baş aktörüdür. Suharto'nun

334. Max Weber'in patrimonyalizm tabiri en özgün biçimiyle antik toplumlarda kişisel ve geleneksel otoritenin mekânsal anlamda giderek daha fazla genişlemesi ve bireysel münasebetlerin farklı bir formuna bağımlı hâle gelmesi anlamındadır. Hanedeki çocuklar ve köleler, toprağa yerleşiktir. Her birinin kendisine ait mülkü, sığırları ve sorumlulukları vardır. Patrimonyal lider kendi idari mekanizmasını oluşturmaktadır. 'Personeli köleler, coloni, yahut asker uyruklardır.' Bunun yanı sıra 'ücretli muhafızlar ve neferler' de vardır. Ekonomik alanda patrimonyalizm farklı olanakların geniş bir varyasyonuna dayanmaktadır. Fakat 'kâr ve menfaat için önemli açılımlar şefin ve idari personelin elindedir[...] Burada gerçek manada keyfiliğin ve kişisel vehim ile kaprisin geniş bir faaliyet alanına sahip olduğu gözlemlenmektedir'; M. Weber, The Theory of Social and Economic Organization, ed. Talcott Parsons (New York: Oxford University Press, 1947), s. 347. Global Güneyde neopatrimonyalizim için bkz., Theobald, Corruption, Development and Underdevelopment, s. 64., ve R. Theobald, 'Sonuçlar: globalleşmiş ekonomide reform beklentisi' A. Doig ve R. Theobald (eds).

kötü şöhretiyle nam salmış Hutomo Mandala Putra (daha çok 'Tommy' adıyla tanınmaktadır) da dâhil olmak üzere altı tane evladı vardır. Bunların yüzlerce farklı şirketten menfaat temin ettikleri gün gibi ortadadır. 1987 yılında Suharto'nun oğullarından bir tanesi, ülkede ilk kez özel televizyon kurma hususunda lisans almış, bu konuda erkek sütkardeşi onu takip etmiş (1990) ve aynı sene içerisinde kız kardeşleri Hardyanti, bu hakkı elde eden üçüncü kişi olmuştur. 'Tommy' ise babası aleyhine faaliyetlerde bulunan iki yargıcı öldürttüğü suçlamasıyla mahkemeye çıkarılmıştır. En nihayetinde bu otoriter rejimin çökmesiyle, farklı türdeki bir tarihin olanaklarından söz açılmış ve daha önce eşine rastlanmamış bir değişim ve dönüşüme şahit olunmuştur.[335]

ŞİRKETLER VE MEDYA İMPARATORLUKLARI

İlk bakışta ulus ötesi şirketlerin Başkan Suharto'nunki gibi rejimlerden bir hayli uzak bir noktada durdukları zannedilebilir. Bunlar ultra moderndir, birçoğunun Birleşik Devletler'de bölgesel karargâhları vardır. İnsanlığın iyiliği ve fazileti için çalışan global ölçekli güçler olarak algılanmak isterler. Bununla birlikte global yahut lokal anlamda bu şirketlerin, sivil toplumun doğal müttefikleri olduğunu varsaymak oldukça güçtür. Aksine taşımaları gereken sorumluluğun yerine, daha çok gözü doymaz diktatörlere güç ve kaynak temin etme çabasındadırlar.

Bu bölümün başında da belirttiğim gibi ne firmaların asli dinamikleri, (toplumsal sorumluluk kapsamında olanlar bile) ne de örgütlenme biçimleri, modern sivil toplumun doğasına uygun bir yapı arz etmektedir. Hele bir de kendi özgün sektörleri içerisinde fasılasız, acımasız ve umumiyetle ekonomik performansa dayalı, kısa vadeli yargılara mahkum, global hakimiyetin merkezindeki katı mantıktan ilham alan,

335. D. Kingsbury, The Politics of Indonesia (Londra: Oxford University Press, 1998), özellikle de böl. 10. (Rüşvet, iltimas ve ilk aile', s. 198-218.

ulus ötesi şirketler göz önüne alındığında, bu durum daha da belirginleşmektedir. Son tahlilde bu ikincisi her şeyiyle kurban edilmektedir. İşçilerin tamamı için iş güvenliği, çevresel etmenler ve hatta zaman zaman Enron* örneğinde de görüldüğü üzere, meşruiyetin her türlüsü adına vb... Baraj inşasıyla ilgili yukarıda zikrettiğimiz Hindistan örneğinde, şirketlerin tamamı otoritelerin yanında yer almıştır. Zira nehirler ve doğal kaynaklar, devlet tarafından, üzerinde yaşayanların elinden alınmıştır. Bu, şirketlerin su ve enerji piyasasındaki geniş ölçekli ticari faaliyetlerini sürdürmelerinin gerekli bir önkoşuludur.

Öte yandan bu yalnızca iktisadi kaygılar ve menfaat temeniyle değil, aynı zamanda bilgi edinmeyle de alakalı bir problemdir. Şirketler, bilginin kontrolü konusunda tamahkâr ve haris bir tutum içerisindedirler. Bunun yanı sıra hayat memat meselesi olan durumlarda bile, bilginin yayılımı için gerekli görülen koşullar hususuntla, yeterince ihtiyatlı davranılmamaktadır. Afrika'daki AIDS kurbanlarına, ucuz ilaç temin etme konusunda sergilenen performans, bu bağlamda aydınlatıcı bir örnektir. Şirketler, kendi kurallarını yalnızca yüksek global kazançlar elde etmek amacıyla değil, aynı zamanda yüksek global profillerin hazzına varmak maksadıyla da dikte ederler. Bunun sonucunda isimleri her yerde anılmaktadır. Aleniyet ve reklâm için harcanan milyonlarca doların ardından, dünyanın dört bir yanındaki kitlelere ulaşan yalnızca kısmi bir bilgidir.

Aslında güç ve bilgiye odaklanma sürecinin ciddi oranda tehdide maruz kaldığı yer medyadır. Rupert Murdoch'un kurduğu imparatorluk, bugün beş kıtada milyonlarca izleyiciye hitap etmektedir. Onunki baskı, taciz, göz yaşartıcı gaz, elektrikle idam tehdidi, polis dayağı yahut otoriter rejimlerdeki (ve hatta kimi zaman demokratik olanlarda bile karşımıza çıkan)

---

* Enron; 2000 yılında ABD'nin en büyük 500 şirketi (Fortune 500) sıralamasında 7. sırada olan ve 1997'den beri inanılmaz bir hızla büyüyen Enron şirketi, 1985 yılında birkaç şirketin birleşmesiyle kuruldu ve kurulduğu anda ABD'nin en büyük doğalgaz satıcısı hâline geldi. Ama zamanla işler iyi gitmedi ve şirket çöktü. (çev.)

diğer mutat davranış biçimlerine dayanan bir idari sistem değildir. Alışkanlık yahut ulaşılabilirlik (elverişlilik) hariç, Murdoch'un kanallarını izleme konusunda, herhangi bir zorlama yahut mecburiyet yoktur. Her an için kanal değiştirmek veya televizyonu kapatmak mümkündür. Günün sonunda Murdoch'un da sürekli büyük bir hazla tekrar ettiği gibi, karar veren bizzat tüketicinin kendisidir. Fakat bu mesele tahmin edildiğinden daha karmaşıktır. Murdoch da tıpkı Suharto gibi kendi alanında güç delisidir. Ayrıca dünya ölçeğinde çok daha mühim bir karakterdir. Onun dünya imparatorluğu programı ve siyaseti açıkça anlaşılacağı gibi, münferit ve bütüncül bir bakış açısı yerine, katı değerler ve öncelikler çerçevesi içerisinde, dikkatle akort edilmiş bir çoğulculuk üzerine bina edilmiştir.[336] Murdoch'a ait televizyon kanallarının, global ölçekte yani aynı zamanda her yerde mevcut olması ve kolaylıkla fark edilmesi, bu medya imparatorunu, bilginin özgürleşmesine adanmış, herhangi bir sivil toplum projesinin amansız düşmanı hâline getirmiştir.

NETİCE: SİVİL TOPLUM VE DEVLET

2003 senesinde bir bahar akşamı Floransa'da dikkate değer çok fazla hadisenin meydana gelmediği, manevi havasından koparılmış bir kiliseden başlattığımız bu yolculukta, bugün bulunduğumuz noktaya ulaşana dek, çok fazla yol kat ettiğimizi söyleyebilirim. Bununla birlikte önemsiz gibi gözüken bu olaylar ile Rupert Murdoch'un, o muazzam medya imparatorluğu arasında, birden fazla bağlantı olduğu da gün gibi ortadadır. Bu bağlardan biri yeterince aşikâr olduğu üzere, akşamları daha az insanın televizyon başında vakit geçirmesinin, toplantılara katılımı arttırabileceği ihtimaliyle ilgilidir. (Bu

336. Shawcross, Murdoch, s. 424: 'Murdoch, dünyanın Amerikanlılaşmasının yalnızca vazifesi için değil aynı zamanda bu kavramın bizzat kendisi için de yararlı olduğu kanaatindedir. Fakat bu kitap üzerine yapılan bir söyleşide "dünyanın tamamını tek bir uyduya bağlayarak yerel kültürden arındırmak mı? Bence burada bir tehlike var" demektedir.'

aynı zamanda toplantıların niteliği ve dokusuyla da alakalı bir durumdur.) Muhtemelen daha az belirgin olan bir diğer bağ ise, bu küçük toplantı ile büyük imparatorluğun yerel, ulusal yahut ulus ötesi düzeyde, devletlerin siyasi duruşuna dayanan ortak kaderleridir. Floransa'daki Oltrarno Halk Brifingi, yalnızca bir katılımcı demokrasi tecrübesi olarak varlığını devam ettirip gelişebilecektir. Bu biraz da yerel hükümetin, bu hareketi bağrına basması ve kentin farklı bölgelerindeki benzer çabaları destekleyip teşvik etmesiyle mümkün olacaktır. Ama hükümet bunu hiçbir zaman yapmamıştır. Rupert Murdoch, ulusal yahut ulus ötesi kurumların, medya içerisindeki global oligarşik yapısıyla mücadele etme konusunda, gönülsüz ve yetersiz olmaları sonucunda, gidebileceği yere kadar gitmiştir. Devletin ne yaptığı yahut ne yapmamayı tercih ettiği, gerek yerel gerekse de global seviyede sivil toplumun kaderini tayin eden hayati unsurlardandır.

Burada, benim bu bölümün başından itibaren analiz etmeye çalıştığım gibi, devlet tarafından modern sivil topluma yönelik muhtemel yaklaşımların, geniş bir perspektifi sunulmaktadır. Bu perspektifi oluşturan parçalardan bir tanesi açıkça ve doğrudan yapılan düşmanlıktır. Bu, dünyanın dört bir tarafındaki diktatör ve otoriter rejimlerin davranış biçimidir. Uluslararası Af Örgütü'nün raporları sayfalar dolusu, rejimlerin hapsetme şekilleri, muhaliflere zarar verme ve öldürme biçimleri yahut toplanma ve örgütlenme cesareti gösterenlerden bahsetmektedir.

İlki kadar şiddetli olmayan bir diğer muhtemel reaksiyon ise şüphedir. Burada sivil topluma kontrollü olarak müsaade edilmiştir. Toplantılar süzgeçten geçirilmektedir. Katılımcıların ise her zaman akıllarının bir köşesinde kamusal alandaki hitaplarının öyle ya da böyle not yahut kaydedildiği kuşkusu vardır.

Şüphe, oldukça farklı düzeylerde olsa da, sivil toplumu rahatsız edici bir etken kabul eden ve onsuz bir dünyada, işlerin daha rahat yürüyeceğine inanan pek çok demokratik

politikacı nezdinde de önemli bir yaklaşım biçimidir. Gerçek siyaset, demokratik dünyadaki siyasi zümrenin hatırı sayılır bir kısmı nazarında, yalnızca temsili kurumlar vasıtasıyla vuku bulmaktadır. Siyasetçiler belirli bir hizmet veya memuriyet süresi için seçilirler. Vazifeleri konusunda özgür olmalıdırlar ve hizmet sürelerinin sonunda seçmenler tarafından yargılanacaklardır. Bu yaklaşım hâlâ çok etkili ve yaygındır. Bunu belediye otobüslerindeki talimatlara benzetebiliriz. 'Seyir hâlinde şoförle konuşmak kesinlikle yasaktır.' Bu söz, parlamentonun koridorlarında, siyasetin en ince ayrıntısına kadar masaya yatırıldığı komisyon ve kurul toplantılarında yankılanmalıdır; gündelik hayatta değil... Siyasetçiler, görevlerini icrada huzur ve sükûnete herkesten daha fazla ihtiyaç duyarlar.

Üçüncü bir yaklaşım ise Makyevelist manevra (amaca giden yolda her şey mübahtır, çev.) olarak isimlendirilebilir. Devletin temsilcileri sivil toplumun beklentilerine sempati ve anlayış duyuyormuş gibi davranarak kurnazca bir yaklaşım içerisine girebilirler. Fakat bu tutumun hakikatle uzaktan yakından ilgisi yoktur. Bu, retorik vasıtasıyla tüketmeyi amaçlayan bir stratejidir. Uzun süre beklentiler yönünde açıklamalar yapılır, sayısız konferans düzenlenir, bitmek tükenmek bilmeyen tartışmalara girilir lakin bu sahte çabaların sonucunda hiçbir şey olmaz yahut değişmez. Sivil toplum tükenme noktasına gelmiştir; daha da kötüsü, öncüleri siyasi partilere uşaklık etmektedir. Giderek daha fazla köklerinden koparak savundukları davadan vazgeçmeye başlamışlardır. Onlar artık geçmişte yaşadıklarını gençliklerinin vermiş olduğu coşkuya bağlamaktadır.

Başından beri sınırlarını tayin etmeye çalıştığımız perspektifin son halkasını uzaklarda, ufuk dairesindeki bir cankurtaran sandalı gibi, birdenbire beliren tenkit yahut değerlendirme oluşturur. Devletin kurumları ve personeli 1990 yılındaki Hindistan Anayasa Mahkemesinin aksine, sivil toplumun demokrasinin refahı ve zindeliğinde, ne kadar vazgeçilmez

ve kıymetli olduğunu açıkça ortaya koymalıdır. Sivil toplumu yalnızlığa itip soysuzlaştırmaktan ziyade teşvik edip cesaretlendirmek gerekir. Bunun yanı sıra, sivil toplum üyelerinin sorun çıkaran baş belası kimseler olduklarını düşünmek yerine, onları ülkenin huzur ve refahında önemli roller üstlenen, takdire şayan vatandaşlar olarak değerlendirmek daha yerinde bir davranıştır. Toplantılar için yer tahsis etmek, çalışır mikrofonlar temin etmek ve akşamları icra olunan toplantılara katılımı arttırabilmek adına ulaşım imkânları sunmak, yerel hükümetin aklına sonradan gelmemeli, aksine öncelikleri arasında yer almalıdır. Ulusal düzeyde kamusal yayın hizmeti (umumi anlamda ilan ve reklâm özgürlüğü, özerklik ve bilgilendirmeye dayanır) siyasi bir zaruretmiş gibi telakki edilmelidir, ticari bir tercih olarak değil... Çalış-Yaşa dengesinde, sivil toplum iktidarı için hayatiyet arz eden mesele, insanlara vatandaş olabilme konusunda, daha fazla imkân sağlayan kanunlar yayınlamaktır. Floransa'daki haftalık otuz beş saat çalışma yasası kısmen de olsa böylesine bir girişimde bulunabilmek için çıkarılmıştır.

Sivil toplum ne devlete vekâlet edebilir ne de daha resmi ve siyasi bir kurumun yerine geçebilir. Bunun yanı sıra hayatta kalabilmek yahut başarılı olabilmek için her seviyede, devlet kurumlarının yardımına ihtiyaç duyar. Diğer taraftan özel alan ve devlet arasında bir yerlerde duran, demokrasinin de inkişafını sağlayan hırs ve arzuları barındıran, bu ve benzeri teşekküllerin ruhundan ve eleştirel bakışından yoksun bir demokrasi, süt vermeyen inek gibidir. Elinizdeki kitabın son bölümü devlet demokrasisi kadar demokratik devlete de ithaf edilmiştir.

DEMOKRASİYİ İŞLEVSEL KILMAK

MODERN DEMOKRASİNİN BAZI PROBLEMLERİ

Bugünkü varoluş biçimiyle demokrasi lehine pek çok şey söylemek mümkündür. Ancak bunlardan hiçbirisi onun gündelik hayattaki niteliğiyle alakalı değildir. Aslında demokrasinin haftalık, aylık yahut yıllık bir karakteri yoktur. Çağdaş dünyada endüstride çalışan işçi sınıfına ait ilk ciddi ve köklü hareket, İngiliz Chartistler'in 1838 tarihli dilekçelerindeki talepleridir. 1.200.000 kişinin altına imza attığı bu talepler manzumesi, yıllık parlamentonun seçen ve seçilen arasında, karşılıklı etkileşimi sağlayabilecek bir biçimde tesis edilmesi gerektiğini öngörmektedir. Onların bu arzusu reddedilmiştir. Demokratik politik sistemlerde, yaşama ayrıcalığına sahip pek çok kimse nezdinde bireysel manada aktif siyaset, günlere değil dakikalara bağlı bir mesele hâline getirilmiştir. Şayet yeterince uzun yaşama şansına sahip isek, ulusal ve aynı şekilde yerel düzeyde, on ikişer kez, oy kullanma imkânı bulabiliriz. Toplamda yetmiş iki dakikaya (her biri yaklaşık üç dakika

sürmektedir) tekabül eden bu süre, belki de *günlük* televizyon izleme oranımızın yalnızca üçte biri kadardır. Nerede yaşadığımıza bağlı olarak ulusal referandumlara gidebiliriz. Bunun da ötesinde Avrupa parlamentosu gibi ulus ötesi bir oluşumun seçimlerine de katılabiliriz. Burada öznenin uygunsuz veya yanlış kullanımına dayanan bir 'biz'den bahsediyorum. Tıpkı işbirliğine gitme ve ortak çalışmalar üretme konusunda, gün geçtikçe insanların daha çekimser davranmaları gibi, modern demokrasilerdeki 'biz' de kendisine güvenilmeyen, şüpheli ve değişken bir kolektif mevcudiyet (varoluş) arz etme eğilimindedir. Memnuniyetsizlik yayılmaktadır.

John Dunn haklı olarak demokrasiden çok fazla bir şey beklememiz hususunda bizleri uyarmaktadır. Onun ifadesiyle demokrasi yalnızca bir yönetim biçimidir; ne eksik ne de fazla... Bu sıfatla demokrasinin şöhretini, *'kitlesel manada manevi ıslah ve terbiye konusundaki cesaretine yahut ruhları dönüştürmesine'* borçlu olduğunu söylemek doğru değildir.[337] Dunn, sözlerine şu şekilde devam etmektedir: *'Modern demokratik cumhuriyette kendilerini değiştirmek zorunda olanlar vatandaşlardır. Devletten bu meyanda adımlar atmasını beklemek yahut bu ümitle yaşamak boşunadır. Bu idari mekanizma içerisinde siyasi erki elinde tutanların daha tedbirli, uzak görüşlü ve keskin bir yaklaşım benimsemeleri hâlinde değişmesi gerekenler ait olduğumuz devletler değil bizizdir.'*[338] Hegel, *Elements of the Philosophy of Right* adlı eserinin sonunda, devleti tüm ihtişam ve debdebesiyle tanıtmakta, ona evrensel olan ile hususi olanı uzlaştırmak gibi bir görev biçmekte ve en üst perdeden etik yaşam biçimini ifadelendirmektedir. Fakat demokratik olsun yahut olmasın devletin gücüyle alakalı böylesine muhteşem ve göz alıcı bir bakış açısı aldatıcı ve tehlikelidir.

Diğer taraftan demokrasiyi bir kere oturttuktan sonra hep aynı istikrarlı çizgisiyle devam eden bir siyaset biçimi olarak düşünmemek gerekir. Şayet bu iddia doğru olsaydı o insanlık tarihine ait olmazdı. Öte yandan demokrasinin, bize bu kitap

337. J. Dunn, The Cunning of Unreason: Making Sense of Politics (Londra: Harper Collins, 2000), s. 255.

338. A.g.e.

boyunca eşlik eden problemleri bastırabilme potansiyelinden, yoksun olduğu da gün gibi ortadadır. Bu son bölümde, ziyadesiyle artmakta olan bir karmaşa ölçeğiyle takdim edilen, bir zincirin halkası gibi birbirine bağlı bir dizi teşebbüsün lehine, bir şeyler söylemek istiyorum.

Bunların ilki ve en sade olanı modern demokrasidir. Demokrasinin bu biçimi geçmişte olduğu gibi bugün de önemli ıslahatları gerçekleştirmeye muktedirdir. Zamanla belki de mevcut hâlinden çok daha iyi ve etkin bir işleyiş tarzına sahip olacaktır. Öte yandan şayet demokrasi tekâmül edip reforma uğramamış olsaydı istismar ve yağmanın her türlüsüne maruz kalacaktı.

İkincisi, iki farklı usül (temsili ve katılımcı [yahut doğrudan]) arasındaki mutat gerilimle kendisinden söz ettiren demokrasi tarihidir. Bu iki teamülü birbirine iliştiren bağın, ciddi anlamda ve teorik olarak bir kez daha tetkikine ihtiyaç vardır. Eğer doğrudan demokrasi Atina modelinin temelini teşkil ediyorsa, (Atina meclisinde *polis*lerin kaderini tayin eden doğrudan doğruya erkek vatandaşlardı) temsili demokrasinin vatandaşlardan ziyade hükümet *namına* hareket ettiğini, karar mekanizmasında parlamentoya seçilen temsilcilerin etkin olduğu bir sistem üzerine bina edildiğini söyleyebiliriz. İlki (1819 yılında Benjamin Constant* tarafından tespit edilen o önemli farkı da göz önüne alırsak) Antikitenin, ikincisi ise modernitenin özgürleşmesidir. Onun ifadesiyle birincisi daimi katılımla 'toplumsal gücün paylaşımı'nı teminat altına alırken, ikincisi bireysel özgürlükleri garanti ederek erkeklere bireysel hazzın sınırları içerisinde güvenliğin tadına varma' imkânı sağlamaktadır. Constant'a göre bu son zikrolunan, modern ve karmaşık toplumlar için en münasip ve en cazip demokrasi biçimidir.[339]

---

* Benjamin Constant: (1767-1830). Fransız göçmen bir ailenin çocuğudur. 1815-30 yılları arasında Fransa'da hem politik düşüncenin liderliğini yapmış hem de dönemin politikasında fiili olarak bulunmuştur. Bağımsızlar adıyla bilinen sol liberaller grubunun liderliğini yapmıştır. (çev.)

339. B. Constant, 2Modern olanlara kıyasla eskilerin özgürlüğü' (1819), Constant, Political Writings, ed. B. Fontana (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), s. 317.

19. ve 20. yy.'ın büyük bir bölümünde demokrasinin rotasını tayin eden bu iki görüşün (doğrudan ve temsili) birbirleriye tezat teşkil ettiği düşünülmüştür. Aslında Marksist bakış açısından doğrudan demokrasi, Constant gibi liberallerin karşısındaymış havası verdikçe kapitalizmden sosyalizme giden yolda temsili teamülün yerine geçmektedir. Genç Marks temsili demokrasinin burjuva devletinin 'safsatası'ndan başka bir şey olmadığını ifade etmektedir.[340] Lenin'i takip eden genç Gramsci ise *'temsili demokrasiyle (burjuvaya aittir) proleter olan doğrudan demokrasi'* arasında uzlaşmaz ve çift kutuplu bir muhalefet tesis etmiştir.[341] Onların gözünde demokrasinin, ekonominin sahasına girebilmesi için siyasetin dar kalıplarından sıyrılması gerekmektedir. Bununla birlikte proleter demokrasinin* bu vaadi hiçbir zaman yerine getirilememiştir. İşin gerçeği Komünist toplumların hiçbir surette demokratik bir iç dinamiğe sahip olamadıkları Berlin Duvarı'nın yıkılmasından çok daha önceki zamanlarda anlaşılmıştır.[342]

1989 senesinde temsili demokrasi bir noktaya kadar zafere ulaşmıştır. Lakin bu global muzafferiyetin arefesinde aşağıda da göreceğimiz üzere bu demokratik anlayışın kırılganlığı ve yetersizliği daha belirgin hâle gelmiştir. Temsili demokrasi her yönüyle modern çağa ayak uydurmaktan ziyade, yaşça büyük kardeşine duyduğu acil gereksinimle kendisinden söz

340. K. Marks, 'Yahudi sorunu üzerine', Marx, Early Political Writings, ed. Joseph O'Malley (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 36.

341. A. Gramsci, 'Menscevismo e liberta', l'Unita, 31 Temmuz 1925, M. Salvadori'den aktarımla, Gramsci e il problema storico della democrazia (Torino: Einaudi, 1970), s. 7.

* Proleter demokrasi: Marksizmde, diğer sınıflar üzerinde egemenlik kuran işçi sınıfının demokrasi anlayışıdır. Proleterya diktatörlüğü olarak da bilinir. (çev.)

342. Çağdaş Avrupa tarihinde, alternatif, daha dolaysız ve popüler bir demokrasinin neye benzediği hususunda göze takılan bazı sahneler vardır. Bunlardan bir tanesi 1871 tarihli Paris Komünü'dür. Bir diğeri Rus devriminden sonraki Sovyet demokrasisinin ilk aylarıdır. Bir başkası ise 1936 ve 1937 yılları arasında Barcelona'daki popüler yönetimdir. Bu tecrübeler, asla uzun soluklu olmamış ve genellikle vahşice bastırılarak son bulmuştur. Bu baskıyı uygulayanlar yalnızca sağcı güçler değildir.

ettirmektedir.[343] 90'lı yıllarda bu iki demokratik teamül karşılıklı olarak birbirlerini dışlamaktan uzak, mümkün mertebe müşterek çıkarları gözeten, zarar vermektense yardım etmeyi önceleyen bir role bürünmüşlerdir. Bu bölümün sonunda detaylarıyla nakledeceğim Brezilya'nın Porto Alegre kentindeki katılımcı bütçe (hükümetin ve belediyenin yaptığı harcamaların hesabını vermesi, çev.) tecrübesi, modern demokrasinin *birleştiriciliği* üzerine bilinen tek hayati denemedir.

Üçüncü ve son teşebbüs, De Tocqueville'nin mührünü taşımaktadır: De Tocqueville *Democracy in America* adlı eserinin 2. bölümünde şu sözlere yer vermektedir:

Şayet demokratik ülke vatandaşlarının siyasi maksatlarla bir araya gelme gibi bir eğilimleri yoksa yahut bu kimseler böylesine bir haktan mahrum hayat sürüyorlarsa bağımsızlıkları tehlikede demektir. Bunun yanı sıra tehdit altında olanlar, hayatın olağan seyri içerisinde bir araya gelme alışkanlığını asla edinemeseler de, uygarlığın bizzat kendisinin tehditlere maruz kalması riskine rağmen uzun süre maddi ve manevi zenginliklerini muhafaza edebilirler.[344]

Bir siyasi sistem olarak demokrasi ile bu sisteme sıkı sıkıya bağlı gündelik ilişkiler ağına dayalı sivil toplum arasındaki gerekli irtibatın, evvelce gerçekleştirilenden çok daha ciddi bir biçimde tesis edileceğini tahayyül etmeksizin, demokrasinin ve beşeriyetin hayatta kalacağını ve gelişip zenginleşeceğini ümit etmek boşunadır. Bu irtibatı görmezden gelmek yahut sivil toplum ile demokratik siyasetin, tüm gerçekleri göz ardı ede-

343. Çok fazla tuhaf olmamakla birlikte bu aynı zamanda Constant'ın da sonudur ki bu hadise 1819 gibi çok eski bir tarihte vuku bulmuştur. Özgürlüğün kadim ve modern telakkilerini birbirlerinden ayırma sürecinde modern bireyin zaman bulma konusunda yaşadığı sıkıntı, siyasi süreç üzerinde sınırlı bir etkiye sahip olması gibi birkaç farklı zeminde şiddetle tartışılırken O, savunduğu görüşleri erkek vatandaşları 'temsilcileri üzerinde etkin ve daimi gözetmenler' gibi gören Atina Krallık Meclisi'ne dayandırmaktadır: 'Modern özgürlüğün tehlikesi bireysel bağımsızlığımızın verdiği haz içerisinde erimesidir, bizler kişisel çıkarlarımızın peşinde koşarken siyasi gücü çok kolay bir şekilde paylaşma hakkımızdan feragat etmeliyiz'; Constant Political Writings, s. 326.

344. De Tocqueville, Democracy in America, c. 2, s. 107.

rek birbirleriyle kapıştıklarını varsaymak, amiyane bir tabirle ahmaklıktır. Elbette ikisi arasında gerilimler yaşanabilir. Fakat bunlar yaratıcı tarzdadır ve demokrasi bunlardan kazançlı çıkabilecek her şeye sahiptir. Eğer 'hayatın olağan akışı içerisinde kurumsallaşma iştiyakı' teşvik edilmezse, (sık sık şahit olduğumuz üzere modernitede bu teşebbüsü bertaraf edebilecek pek çok unsur vardır) demokrasi ister istemez yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır. Göründüğü kadarıyla dünyanın dört bir yanında demokrat politikacılar, Tocqueville'nin bu bağlamdaki ısrarlı uyarılarına duyarsız kalmaktadır.

Benim burada sınırlarını tayin etmeye çalıştığım üçüncü teşebbüs yalnızca demokratik devlet ile sivil toplum arasındaki irtibatı gözetmez. O aynı zamanda demokrasi ile ailelerin gündelik faaliyetleri arasındaki bağıntıyı da kapsamına almaktadır. Şayet aileler, içinde yaşadıkları dünyanın kavramlarına karşı bu kadar duyarsız kalmayıp yalnızca gündelik hayatta kendilerine güçlü bir biçimde teklif edilen 'çalış ve harca' prensibinin uşağı hâline gelmeselerdi, demokratik devletin destek ve teşvikine gereksinim duyacaklardı. Bu teşvikin çeşitleri çok fazla araştırma konusu edilmemiştir.

Bu önemli nazari nokta üzerine ne Constant ne Tocqueville ve ne de diğerlerinin söyleyebilecek çok fazla şeyleri yoktur. Constant'a göre, her zaman ve her yerde hazır olduğuna inanılan otoriter devletlerin, cüretkâr ve davetsiz sataşmalarından etkilenmeksizin aile münasebetlerinden yalnızca zevk almak gerekir. De Tocqueville için ise sorun, çok daha karmaşıktır. Ona göre Amerika'daki demokratik koşullar altında aile münasebetleri daha da gevşemiş, otoriter baba figürü ortadan kaybolmuş ve gayri resmi anlamda akrabalık ilişkileri bir hayli kuvvetlenmiştir. Fakat tüm bu hadiselerin olumsuz bir yanı da vardır. De Tocqueville *'demokrasi toplumsal bağları zayıflatırken doğal olanları güçlendirir'* der. Onun deyimiyle *'demokrasi vatandaşları bir taraftan öbür tarafa fırlatırken akrabalık bağlarını kuvvetlendirmektedir.'*[345] Güçlü akrabalık gruplarıyla uzak

345. A.g.e., c. 2, s. 197.

vatandaşlar arasındaki mesafenin nasıl kapatıldığı, modern siyasetin çözümü güç bir bilmecesi olarak önümüzde durmaktadır. De Tocqueville'ye göre, demokrasinin genel seyri içerisinde, kurumsallaşma ve siyasi teşekküllerin ruhu, daimi manada bir vatandaşa, 'çok farklı biçimlerde toplum içerisinde yaşadığını' hatırlatıp hissettirmiştir.[346] Fakat tarih, ne Birleşik Devletler ve ne de diğer 'kemale ermiş' demokrasiler hakkında, onun haklılığını kanıtlayamamıştır.

Demokratik devlet, en azından günümüz koşullarında, bu problemi görmezden gelemez. Aksine yeni müdahale usulleri icat etmelidir. Tereddüt etmeden belirtmeliyim ki 'ruhları arındırıcı' olarak ne 'etik hayatın yüksek perdeden ifadesi', ne Constant'ın onlara arz ettiği şekliyle Sparta yahut Trakya'daki şiddet sahneleri bu meseleyi çözemez. Bunun yerine hiçbir surette gündelik maceralar peşinde koşmayan, *kolaylaştırıcı* bir vasıta olarak, imkân dâhilinde koşullar üreten bir kuruma ihtiyaç vardır. Bu kolaylaştırma süreciyle alakalı bazı spesifik durumları aşağıda inceleyeceğiz. Ancak fikir itibariyle bu sürecin ortaya koyduğu sonuçlar, 3. bölümde ana hatlarıyla sınırlarını tayin etmeye çalıştığımız aile, sivil toplum ve devlet arasındaki, oldukça tahrip edici münasebetlerden gözle görülür bir biçimde farklıdır.

Bu yüzden bu üç teşebbüs kitabımızın son bölümünün temelini teşkil etmektedir: Demokrasi büyük oranda ıslah edilebilir; temsili ve katılımcı formların birleştirilmesi arayışına girmenin zamanı çoktan gelmiştir ve demokratik devlet, aktif sivil toplumu aile hayatına bağlama konusunda vasıta rolü üstlenebilecek konumdadır. Ben burada demokrasinin nazari anlamda derinden derine temellendiği fakat zaman zaman meşruiyet sorunu yaşamasına neden olan, yerel koşullara özel bir ihtimam göstererek, bu üç hususu izah etme arzusundayım. Böylesine bir tahlile girişmeden önce bir dizi ikaz ve açıklamada bulunmalıyım.

346. A.g.e., c. 2, s. 105.

Tarihçi ve romancı Henry Adams'ın 1880 yılında New York'ta yayınlanan ve içeriğine uygun bir biçimde *Demokrasi* adı verilen romanının son sayfalarında kadın kahramanımız Madeleine Lee, burnundan soluyarak *'Mısır'a gitmek istiyorum'* demektedir. Yaşadığı tüm olumsuzluklara rağmen hâlâ tebessüm edebilen Lee, sözlerine şu şekilde devam etmiştir: *'Demokrasi sinirlerimi lime lime etmekte.'*[347]

Madeleine Lee, kendine mahsus kuralları olan ve daha da önemlisi herhangi bir çekici yönü bulunmayan demokratik bir teamül vasıtasıyla tüketilmiştir. Bu hadise Washington DC'nin (District of Columbia-Kolombiya Bölgesi, çev.) gizli ilişkiler, entrikalar ve siyasi dalaverelerle örülü dünyasında cereyan etmektedir. Bu öylesine bir demokrasi türüdür ki Adams'ın tabiriyle ondan ne kaçılabilir ve ne de ona bağımlı kalınabilir. Bununla birlikte burada bizi ilgilendiren, Adams'ın siyasi duyarlılığından ziyade, Madeleine'in tükenmişliğidir. Aslında demokrasi sinir bozucu ve yorucu bir mesele hâline gelebilir ve bazı durumlarda demokratikleşme arttıkça, iştirakçilerin yorgunluk ve tükenmişliği de artacaktır. Acaba her şeyi başkalarına havale etmek daha mı kolaydır? Yahut basit bir ifadeyle, kaderimizi, modern demokrasiye, giderek daha fazla zarar veren popülist figürlerden herhangi bir tanesine veya şahsiyetlerine methiyeler düzmenin karşılığında, problemlerimiz üzerine ürkütücü çözümler vaat eden kimselere mi emanet etmek gerekir? İnsanlardan, verebileceklerinden daha fazlasını beklemek gibi demokrasi mücadelesini dumura uğratacak mutlak bir tehlike de söz konusudur. 1970'li yılların ortasında Portekiz'in işkenceye varacak boyuttaki demokratik dönüşümüne ışık tutan Lizbon mitingleri, daha önce de zikrettiğimiz gibi, sabah 4'de son bulmakta ve işçiler saat 6 gibi vardiya değişimine yetişmekteydiler. Dolayısıyla bu tarz bir katılımdan çok fazla şey beklemek doğru değildir.[348]

347. H. Adams, Democracy: an American Novel (Londra: Meridian, 1994), s. 189. Adams, A.B.D. başkanlarının hem büyük hem de büyük büyük torunudur.

348. Robinson, 'Portekizdeki İşçi konseyleri', s. 248.

Aynı problem öznel bir zaviyeden olduğu kadar nesnel bir açıdan değerlendirildiğinde de gözlemlenebilir. Şayet bizler temsili ve katılımcı demokrasileri birleştirmek istiyorsak, (ve ikincisinin yalnızca istişari bir zemine kaydırılmasından rahatsızsak) er ya da geç, karar alma sürecinin uzatılacağı konusunda herhangi bir şüphe duymamamız gerekir. Müzakereci demokrasi* uzun soluklu ve karmaşık bir hadisedir. Aynı zamanda demokrasinin bu türünün önemli riskler taşıdığı da gün gibi ortadadır. Bu sefer sorun bireysel tükenmişlikle değil kurumsallaşmanın felce uğratılmasıyla alakalıdır.

İlk ikisiyle bağlantılı üçüncü bir tehlike ise zorunlu katılım yönünde çaba sarf ederken ortaya çıkmaktadır. Fransız İhtilalinin II. yılında Jakoben 'demokrasi'**, Rousseau'dan insanların belirli durumlarda özgürlüğe zorlanmaları gerektiği fikrini almıştır. Daha iyi olana ulaşma adına, insanları istemediklerini yapmaya mecbur kılma mevzusunun, uzun ve fark edilmesi güç bir tarihi vardır. Eğer demokrasi radikal bir biçimde ıslah edilecekse, bu kesinlikle 'sahte bilinç' fikrine dayanılarak yahut aileler üzerinde emsal teşkil edecek bir baskı uygulayarak gerçekleşemez. Demokratik devletin bu anlamda oldukça hassas bir rol üstlendiği unutulmamalıdır. O, farklı imkânlar yaratmalı, yeni forumlar oluşturmalı, çeşitli tavsiyelerde bulunmalı, tartışmayı ve alternatif üretmeyi teşvik etmelidir. Bununla birlikte 'demokratik' sıfatını hak edebilmesi bu kadarıyla yetinmesine bağlıdır. Bireyler ve aileler uygun ve doğru bir biçimde bilgilendirildikten sonra, tercihte bulunma hususunda özgür olmalıdırlar. Şayet onlar sivil

* Müzakereci demokrasi: Liberal demokrasideki ulus ideali ve etnik ayrımcılığa muhalif bir anlayıştır. Bir başka deyişle liberal demokrasinin bu minvaldeki açmazlarına bir çözüm, bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Liberal demokrasideki çıkarcılık ve ayrımcılığa karşı küreselleşmenin ortaya koyduğu kültürel çoğulculuk, uzlaşma gibi kavramları ön plana çıkarır. (çev.)

** Jakoben demokrasi: Fransız İhtilali yıllarında Maxmillien Robespierre başkanlığında öne çıkan sosyalist demokratik grup. Ancak jakobenlerin demokrasisi mutlakiyetçi demokrasi anlamına gelir. Jakobenler, merkeziyetçi bir cumhuriyetten söz ederler. Bunlar şiddet taraftarı olarak bilinirler. Siyasi görüşlerini, toplum projelerini zor kullanarak yerleştirme taraftarıdırlar. (çev.)

toplumun bir parçası hâline gelmeyi istemiyorlarsa, katılımcı demokrasi içerisinde yer almamalı, hatta her ne kadar çok doğru bulmasak da oy bile kullanmamalıdırlar.

Acaba hakkında fikir beyan ettiğimiz ne tür bir demokrasidir? Belki de yeryüzünde demokratik devletten çok demokrasi tarifi vardır. Benim bu çalışmada kullandığım tanım İsveçli sosyolog Göran Therborn'dan alınmıştır. Bu, (1) her biri eşit ağırlığa sahip reylerin düzenli aralıklarla gizli oy pusulası vasıtasıyla kullanıldığı, (2) oy verme hakkına sahip tüm erişkin bireylerin tercihiyle göreve getirilen, (3) temsili hükümete, ev sahipliği yapan bir devlete delalet etmektedir. Bunun yanı sıra herhangi bir fikir üzerine oy kullananların gerek devlet ve gerekse de toplumun düzenli unsurları tarafından rahatsız edilmemeleri gerekir.[349]

Bu, her şeyin ötesinde temsili demokrasiye ait seçim sürecinin asgari düzeydeki gereksinimlerine odaklanan bir tanımdır. Bu, aynı zamanda mahiyet ve muhtevasıyla herhangi bir bağ kurmaksızın, modern demokrasi adına bir başlangıç noktasıdır. Buna rağmen Therborn'un da ifade ettiği gibi demokratik devletler, bu koşul ve gereksinimleri karşılamakta büyük güçlük yaşamaktadırlar. Bu anlamda başarılı olsalar bile muvaffakiyet beklenenden çok daha geç gerçekleşmiş olacaktır.

Örneğin belirli yönleriyle hızlı ve elverişli bir başlangıçtan yoksun olan Birleşik Devletler'in, bu kriter göz önüne alındığında, yalnızca 1970'li yıllarda, demokratik kabul edilebileceği ortadadır. O dönemde güneydeki sivil haklar hareketinin ve kuzeydeki getto isyanlarının baskısına boyun eğen federal hükümet, 15. Maddenin Islahını* (1870 tarihlidir) ülkenin

349. G. Therborn, 'Sermaye düzeni ve demokrasinin yükselişi', New Left Review, İlk dizi, no. 103 (Mayıs-Haziran 1977), s. 4. 'Toplumun düzenli unsurları', benim uyarlamamdır.

* Birleşik Devletler'de 3 Şubat 1870'de yapılan bir Anayasa değişikliği ile (15. Madde ıslah edilerek) bütün Birleşik Devletler vatandaşlarına, ırk ve renk ayrımı yapılmaksızın oy verme hakkı tanındı. Ancak başta Güney olmak üzere ülkenin birçok bölgesinde siyah insana karşı tutumlarda ciddi bir değişiklik yaşanmamış ve keyfilik devam etmiştir. (çev.)

tamamında geçerli kılmak zorunda kalmıştır.[350] Benzer şekilde 19. yy.'ın ortalarında Avrupa'daki en ileri anayasal hükümetlerden biri olmakla övünen İsviçre, kadınlara oy kullanma hakkını ancak 1971'de verebilmiştir.

Tarihsel manada demokrasiden yoksun bırakma yönündeki çabalar, belli başlı sınıflar, kabaca mülk sahipliği, yüksek gelir, iyi meslek yahut okuryazarlıktan kaynaklanmaktadır. Değişik tezahürleriyle cinsiyet farkı, (Yeni Zelanda'da 1893'e kadar kadınlara çeşitli imtiyazlar tanınmıştır) umumiyetle yoksullara ve her yönden kuşatılmış azınlıklara ırkçı bir bakış açısıyla reva görülen etnik ayrımcılıktır. Bu durum aynı zamanda 20. yy. süresince etkin olan siyasi ihtilaflara dayandırılmaktadır.[351] Acaba amaçlarının demokrasiyi yıkmak olduğunu her fırsatta açıkça ilan eden neo-Nazilerin ve ırkçı grupların, örgütlenerek milletvekili seçimlerinde adaylarıyla temsil edilmelerine imkân tanınmalı mıdır? Bu tanım çerçevesinde düşünüldüğünde cevabın 'evet' olacağı aşikârdır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra neo-faşist yahut neo-Nazi grupların faaliyetlerinin kalıcı bir şekilde yasaklanmasını talep edenlere sempati duymanın güç olduğu gerçeğiyle birlikte modern demokrasi, hasımlarının metotlarına boyun eğmeden onları dize getirebilme kabiliyeti açısından esaslı bir sınav vermektedir.

Son bir husus ise demokrasinin evrenselliğiyle alakalıdır. Uzun bir süredir demokrasi, yeryüzündeki zengin ulusların yoksul memleketler üzerinde egemenlik kurmalarına aracılık eden, ihraç malı ve hatta ekonomik ve kültürel emperyalizmin kanatlarında, zorla kabul ettirilen bir politik sistem olmakla itham edilmektedir. Tartışma uzadıkça demokrasi retoriği, global seviyede gerçek güç ilişkilerini gölgeleyerek, Kuzey'e kıyasla Güney dünyasının nispi iktidarsızlığını kamufle edecektir. Buna ilaveten bu retorik, diğer siyasi teamüllerin üze-

350. 15. Maddenin ıslahında yer alan 1. madde'de şu ifadeler yer almaktadır: 'Oy verme hakkı ne inkâr edilmeli ne de insanlar bu haktan mahrum olmalıdır[...] Irk, renk yahut sabık kölelikler gözetilmeksizin her bireyin sandığa gitmesi sağlanmalıdır.'

351. A.g.e., s. 36 vd.

rinde baskı kuracak ve bilhassa da belli bölgelerin kültürel anlayışını daha derinden etkileyecektir. Günümüzde özellikle de geçmiş dönem Amerikan başkanı Bush'un, istilalar ve askeri güç vasıtasıyla demokrasiyi ihraç etme arzusunun ışığında değerlendirildiğinde, bu tarz bir bakış açısının popülaritesini anlamlandırmak çok da güç değildir.

Her şeye rağmen bu noktada anti-Amerikancılık bahanesiyle, yerel anlamda keyfi güç kullanımının herhangi bir türünü meşru kılarak, rölativizmin (görececilik) büyüsüne kapılmak vahim bir hata olacaktır. Demokrasinin potansiyel olarak evrensel bir nitelik taşıdığı yönünde ısrarcı davranmak için en azından iki geçerli nedenimiz vardır. Bunlardan ilki, Marcel Detienne ve Amartya Sen'in de yakın zamanda işaret ettiği gibi,[352] demokrasinin prehistorya döneminde, dünyanın çok farklı bölgelerinde istişare ve karar mekanizmasının çalıştırılması amacıyla bir araya gelen grup yahut insan toplulukları üzerinden, pek çok örnek bulabilme imkânıyla alakalıdır. Her ne kadar önemli ve teferruatlı bir örneğini teşkil etse de, bu Atina'ya özgü bir siyasi davranış biçimi değildir. Antropolog Marc Abéles, güney Etiyopya'daki Ochollo kabilesinde, yetişkin erkekler ve ergenlik çağındaki delikanlıların bir araya gelerek, kabilenin sorunlarını müzakere ettiklerine değinmektedir.[353] Bu toplantılar etrafı oturak olarak kullanılmak üzere, içi oyulmuş kabartma taşlarla çevrili bir mekânda gerçekleşmektedir. Konuşma sırası gelen kişi öne çıkmakta ve bu sayede meclistekilerin tamamı tarafından görülmektedir. Tıpkı Detienne'in de eleştirel bir biçimde ifade ettiği gibi *'bugüne kadar Ochollo'nun, Ithaca meclisinden ve onun yüksek taş oturaklarından ilham aldığına inanmayı gerektirecek herhangi bir makul neden yoktur.'* [354]

352. M. Detienne, Comparer l'incomparable (Paris: Seuil, 2000), böl. 5, 'Des pratiques d'assemblée aux formes du politique. Approche comparative', s. 105-27.; A. Sen, La democrazia delgi altri. Perché la liberta non e un'invenzione dell'Occidente (Milan: Mondadori, 2004), s. 3-40.
353. M. Abéles, Le Lieu du politique (Paris: Société d'ethnologie, 1983).
354. Detienne, Comparer l'incomparable, s. 114.

Benzer şekilde Amartya Sen, antik Grek örneğinin Gotlar, Vizigotlar yahut hayalî Avrupa'nın diğer birçok kavminden ziyade Mısır, İran ve Hint dünyasıyla ortak noktalarının daha fazla olduğuna temas etmektedir. En geniş katılımla M.Ö. III. yy.'da İmparator Ashoka'nın* himayesinde Pataliputra (bugünkü Patna-Hindistan) da toplanan Budist 'konsey'leri, şiddet yahut husumet olmaksızın, farklı fırka ve hiziplerin görüşlerine saygı duyarak, tertip edilen açık oturumlar üzerinde ısrarcı davranmışlardır. İtalyan site devletlerindeki 'yurttaş cumhuriyetçiliği'nden (demokrat yurttaşlardan oluşan cumhuriyetçilik anlayışı, çev.) yüzlerce yıl önce, bugünkü Pakistan ve İran'ı kapsayan Bactria antik krallığı** ve Hindistan'daki Maurya İmparatorluğu'nun***, kasaba ve kentlerinde, halk meclislerinin ve seçimle göreve getirilmiş danışma kurullarının sayısız örneğine rastlanabilmektedir.[355] Hiç şüphesiz bu deneyimler ile modern temsili demokrasi aynı şeyler değildir. Ancak bu teşebbüsler demokrasinin ön koşullarının, (serbest tartışma ortamı ve farklı görüşlere tolerans gösterme) Akdeniz ve sonrasında, batı Avrupa dünyasından çok daha uzak coğrafyalarda nasıl uygulama alanı bulduğunu gözler önüne sermektedir.

Demokrasinin potansiyel olarak evrensel bir nitelik taşıdığı yönünde ısrarcı davranmamızı gerektiren ikinci neden ise birincisinin modern bir yansıması gibidir. 20. yy.'da ve 21. yy.'ın hemen başında dünyanın dört bir yanında, bazıları ziyadesiyle yürekli olan birey ve gruplar demokrasiye ulaşmak adına mücadele başlatmışlardır. Böylesine bir mücadeleye girişmelerinin nedeni, her ne kadar kusursuz olmadığına inansalar da, demokrasiyi Amerikan emperyalizminin bir parçası kabul etmelerinden ziyade, bugüne kadar karşılaştıkları en adil siyasi sistem şeklinde değerlendirmeleridir. Bu inancı

* İmparator Ashoka: Hindistan'da M.Ö. 322-185 yıllarında hüküm sürmüş Maurya Hanedanlığının 304-232 yılları arasındaki İmparatoru. (çev.)

** Bactria Antik Krallığı: Büyük İskender zamanında, M.Ö 250-125 yılları arasında hüküm sürmüş bir krallıktır. (çev.)

*** Maurya İmparatorluğu: M.Ö. 322-185 yılları arasında hüküm sürmüştür. (çev.)

355. Sen, La democrazia delgi altri, s. 16-18 ve 24-5.

paylaşanlar umumiyetle kendi ülkelerinin azınlıklarıdır. Hatta kimi zaman sayıları, tıpkı Çin'deki gibi, azınlık bile kabul edilemeyecek kadar az olabilir. Lakin bu onların çabalarını göz ardı etmemiz gerektiği anlamına gelmemelidir. Aynı şekilde keyfi güç kullanımını şüpheli ve belirsiz bir kültürel rölativizm adına meşru kılma gayretine de kesinlikle müsamaha gösterilmemelidir.

YAYILIM, KRİZLER VE HOŞNUTSUZLUK

Tarihçiler, demokrasinin global gelişiminde birbiri ardınca sıralanan bir dizi safhadan söz etmektedirler.[356] Demokratikleşmenin ilk 'uzun' dalgası 19. yy.'ın başından 1926'ya kadar olan süreci kapsamaktadır. O dönem itibariyle yeryüzünde yalnızca yirmi dokuz tane demokrasi vardır. Gerçi bu sayı benim yukarıda ana hatlarıyla sınırlarını tayin etmeye çalıştığım tarif göz önüne alındığında çok daha az olacaktır. Mussolini'nin İtalya'da diktatörce amirlik taslaması 'ters bir dalga'ya neden olmuş ve 1942 yılı itibariyle demokrasilerin sayısı birdenbire on ikiye düşmüştür. Bu, demokrasinin en karanlık çağıdır. İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında beklenildiği üzere genişleme konusunda olumlu bir gelişme yaşanmış ve öyle ya da böyle otuz altı ülkede demokratik hükümetler iş başına geçerek bu anlamda doruk noktasına ulaşılmıştır. 1970 ve 80'li yıllarda bilhassa da Katolik ülkelerde yayılma daha da hızlanmış, Portekiz ve İspanya'dan yola çıkan demokratikleşme hareketi tozu dumana katarak güney ve orta Amerika'ya doğru ilerlemiştir. Öte yandan asıl dikkat çekici hamle Berlin Duvarı'nın yıkılmasından on iki yıl sonra gerçekleşmiştir. 1988 senesinde Birleşmiş Milletler'e üye 167 ülkeden 66 tanesi demokrasiye bağlılığını haykırırken 2000 yılında 192 üye-

356. Benim zorunlu referans noktam S. P. Huntington'dur. S. P. Huntington, The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century (Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1991).

nin 120 tanesi bir başka deyişle % 62,5'lik bir oran bu siyasi sistemi benimsediğini ilan etmiştir. Demokrasi, tarihinde ilk kez dünya ölçeğinde çoğunluğu ele geçirmiştir.[357]

Bu önemli olgunun (bu kitapta iyimserlik için esaslı bir temel teşkil eden az sayıdaki hususun bir tanesidir) dikkatli bir şekilde tetkik edilmesi gerekmektedir.[358] Larry Diamond ve Marc Plattner* Birleşmiş Milletler'e üye 120 demokratik ülkeyi 'seçimli' ve 'liberal' demokrasiler şeklinde ikiye ayırarak ilk genel bölünmeyi gerçekleştirmiştir. Birinci kategoriye dâhil olabilmek için tek bir kritere uymak yeterlidir ki o da rekabetçi partiler arasında 'düzenli, bağımsız ve adil' seçimler tertip etmektir. İkinci ve daha talepkâr olan kategori yani 'liberal' demokrasi için ise bahsi geçen kritere ilaveten beş farklı ölçüte daha gereksinim duyulmaktadır. Bunlardan birincisi sivil özgürlüklerle alakalıdır. Demokratik bir hareketin liberal kabul edilebilmesi için inanç, ifade, örgütlenme, itiraz ve toplanma hürriyetinin tam manasıyla teminat altına alınması gerekir. İkinci olarak kanun önünde tüm vatandaşlara eşit muamele edilmeli ve bu sürecin güvenliği sağlanmalıdır. Üçüncüsü, yargı organı bağımsız ve tarafsız olmalı, hiçbir idareci yahut siyasi hizbe bağlı kalıp boyun eğmemelidir. Aynı şekilde Merkez Bankası'nın yahut basın 'denetçiliği' yapan 'yatay sorumluluk' sahibi kurumların özerk olması ve itibar edilecek yetkilerle donatılması gerekir. Dördüncü olarak, liberal bir demokraside açık yürekli, serbest ve çoğulcu bir sivil toplumun varlığına dair bariz deliller bulunması elzemdir. Bağımsız kitle iletişim kuruluşları bu elzem durumun esaslı bir kısmını oluşturmaktadır. Son olarak silahlı kuvvetlerin

357. L. Diamond ve M. F. Plattner, 'Giriş', Diamond ve Plattner, The Global Divergence of Democracies (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001), s. x, tablo 1.

358. A. Sen, 'Evrensel bir değer olarak demokrasi', Journal of Democracy, 10, 3 (1999): '20. yy.'da meydana gelen büyük değişimlerin arasında nihai anlam da bu değişimlerin hangisinin yüzyılın öncülü olduğunu belirlemekte çok güçlük yaşadığımı söyleyemem ki bence bu demokrasinin sahlanışıdır

* Marc Plattner; Ulusal Demokrasi Vakfı'nın başkan yardımcısı ve Uluslararası Demokrasi Formu'nun sabık direktörü. (çev.)

apaçık bir biçimde, demokratik seçimlerle iş başına gelmiş hükümetin kontrol ve denetimi altında olması gerekir.[359]

Bu kriterleri Birleşmiş Milletler'e üye 120 demokrasiye uyarladığımızda Diamond ve Plattner'in ulaştığı sonuç, bunlardan yalnızca 75 tanesinin liberal olarak kabul edilmeyi hak ettiği yönündedir.[360] Bu ölçütlerle alakalı burada tartışma konusu edilebilecek çok fazla şey vardır. Örneğin çaresiz bir biçimde sınırlı bir tekelciliğe göz yuman medya piyasasının belirlediği ve devlet televizyonculuğunun ciddi manada tehdit altında olduğu ekonomik bir yapıda, 'bağımsız kitle iletişimi'nin kapsamına neler girmektedir? Acaba basın 'denetçiliği' için varsayılan 'itibarlı' yetkiler nelerdir? Modası geçmiş demokratik teamüllerin artık liberal kabul edilmemelerinin öncesinde, sivil haklar göz önüne alındığında, anti terörizm için yayınlanan kanunların şiddet derecesi nasıl belirlenmelidir? Ve bunun gibi pek çok soru akla gelebilecektir.

Bununla birlikte ben, bu bölümün başında değindiğim teşebbüsler ve elinizdeki kitabın temel iddiasıyla da alakalı bir başka noktaya dikkatleri çekmek istiyorum. Formaliteler haricinde bu demokrasilerin hiçbirisi katılımcı ve temsili sistemleri bir araya getirememiştir. Onlara göre siyaset ziyadesiyle *bağımsız* bir alandır. Bu sıfatla gündelik siyasetin muhakeme yeteneği yahut herhangi bir kültürü yoktur. Bunun yanı sıra gündelik siyasette olağan hayatları olağanüstü problemlerle irtibatlandıracak mekanizmalara da rastlanmamaktadır. Demokratik siyasetin yapı taşları ve fiili uygulamaları, bugün var oldukları şekliyle eski ve yıpranmıştır. Bunlar genellikle modası geçmiş ve vadesi dolmuş ritüeller olarak seçmenlerin hiçbir zaman ulaşamayacakları bir yere hapsolunmuştur. Öte yandan demokrasinin yayılımı ne kadar çok kutsanırsa (ki ilerlemenin kaçınılmaz dinamikleri yoktur) kalite kont-

359. Diamond ve Plattner, The Global Divergence, s. x-xi. Daha detaylı bir inceleme için bkz., L. Diamond, Developing Democracy: Toward Consolidation (Baltimore: John Hopkins University Press, 1999), s. 11-12.

360. Diamond ve Plattner, The Global Divergence, s. xii, tablo 2.

rolü de o kadar zorlaşacaktır. Bu iki husus (yayılım ve kalite) birbirleriyle yakından alakalıdır. Öyle ki günümüz demokrasisi nitelik bakımından köklü bir ıslahata tabi tutulmazsa gelecekte varlığı tehdit altında olacaktır.

Ben burada 'kalite kontrolü'nü modern demokrasinin birkaç anahtar unsuru açısından kısaca tahlil etmek istiyorum. Bu anahtar unsurlar, medyanın üstlendiği rol, siyasi partilerin doğası ve seçim harcamalarıyla alakalıdır. Bunlara ilaveten başka birçok farklı unsur da bulunabilir, ancak elinizdeki kitabın sınırlı hacmi bu konuda özel bir seçim yapmayı gerektirmektedir.

MEDYA VE BİREY POLİTİKALARI

Bu kitabın önceki iki bölümünde ilk olarak aileler, ardından da sivil toplum açısından medya meselesine değinmeye çalıştım.[361] Siyaset söz konusu olduğunda modern iletişim yöntemlerinin ve hepsinin de ötesinde televizyonun demokratikleşme sürecine önemli katkılar sağladığı ortadadır. Bu sayede insanlar daha önce eşine rastlanmamış bir şekilde bir araya gelmekte ve global hadiseler evlerine günü gününe ulaşmaktadır. Bunun yanı sıra güvenilir kaynaklardan sağlıklı bilgilere ulaşabilme imkânları gün geçtikçe daha da artmaktadır. Aslında modern iletişim burada anlatılandan tamamen farklı bir şeydir. Programların akıbetinin sıkı sıkıya seyircilere, aleniyete, edindiği şöhrete ve piyasalara bağlı olduğu bir ortamda medya bağlamında, demokratik siyasetin kaderini ticari çıkarların demir kafesi belirlemektedir. Bu kafes, birkaç farklı şekilde fonksiyon icra etmektedir. Bunlardan birincisi sahiplikle alakalıdır. Medya kuruluşları büyük oranda ulus ötesi şirketlere ait modern bir oligarşi yahut tek tek bireyler ve onların aileleri tarafından kontrol edilmektedir. Örneğin Birleşik Devletler'de yalnızca altı şirket kontrolsüz bir güç ve etkiyle iletişim vasıtalarının tamamına hâkimdir. Birleşik

361. Bkz., 3. ve 4. bölümlere...

Krallık'ta (Britanya Krallığı) ise günlük yayın yapan basın kuruluşlarının %85'i dört farklı gruba aittir. Meksika'nın Televisa'sı ve Brezilya'nın Globo'su gibi dünyanın en büyük ve en önemli iki medya monopolu, bireyler ve aileleri tarafından idare edilmektedir. Bu medya kuruluşları aynı zamanda ülkelerindeki televizyon, radyo, film, video ve reklâm endüstrisinin büyük bir bölümünün üretim ve dağıtımını da ellerinde tutmaktadır.[362]

Yalnızca televizyona odaklanırsak siyasetin potansiyel gücü ile sınırlı bir modern oligarşinin iletişim vasıtaları üzerindeki etkisinin boyutları dışında her hangi bir şeye ulaşamayız. Genel itibariyle modern televizyonculuğun kontrol yetkisini elinde tutanların kamuoyunun ilgisini çekebilecek belge ve bilgi akışını, dengeleri gözeten eğitici haber programlarını ve Güney dünyasından malumatlar verip aktarımlar yapmayı mümkün kılacak bir yayıncılık anlayışıyla alakadar olmadıkları ortadadır. Hatta aksi bir durumun söz konusu olduğu söylenebilir. Zira bu tip programların izleyici reytinglerinin düşük olduğu ve bunun sonucunda da reklâmcıları çok fazla cezb etmediği ortadadır. Her ne kadar bu programlar siyasi kültür açısından izleyicilere büyük yararlar sağlasa da ekonomik anlamda medya patronlarını tatmin etmemektedir.

Bunun da ötesinde modern medyayı kontrol altında tutanların, katılım ve temsil yetkilerini bir araya getiren liberal demokrasiyle çok fazla alakalı olmasa da kendilerine ait bir siyasi gündemleri vardır. Sermayedarların siyasi nüfuzu tıpkı Berlusconi örneğindeki gibi dolaysız olabilir yahut Murdoch veya Brezilya'daki etkin iletişim şebekesi TV Globo'nun patronu Roberto Marinho'nunki gibi dolaylı da olabilir.[363]

362. BMKP, Human Development Report, no. 13 (2002), s. 78 ve tablo 3.4. Ayrıca bkz., Ginsborg, Silvio Berlusconi, s. 104 vd.

363. Marinho'nun 1989 yılında Brezilya'daki başkanlık seçimleri için tercih ettiği, Fernando Collor de Mello, genç ve pek tanınmayan bir aday olmasına rağmen güç israfını da kullanarak rekor bir zamanda başkanlık koltuğuna oturmuştur. İlginç bir mukayese için bkz., E. Canaglia, Berlusconi, perot e Collor come political outsider (Soveria Mannelli: Rubbettino, 2000). Yine ilginç bir ara örnek olarak Thaksin Shinawatra'yı gösterebiliriz. Shinawatra,

Şayet sermayedarlar doğrudan doğruya siyaset arenasında yer almazlarsa medya şirketleri, gazete baronları yahut medya patronlarının topukları üzerinde geri dönerek, yayılmacı faaliyetleri engelleyeceğini taahhüt eden politikacıları desteklemeleri kaçınılmaz olacaktır. Zira bu şekilde davranarak yaşayacakları depremden en az zararla sıyrılmayı umut etmektedirler.[364] Zaman zaman bu kimseler filântrop (insan sever yahut hayırseverlere verilen addır, çev.) da olabilirler. Bu durumda güç ve nüfuzun tek bir elde toplanmasından ziyade, yayılımını önceleyeceklerinden sivil toplum nazarında da itibarlı bir konum elde edebilecekleridir.

Demokratik siyaseti ticari televizyonculuk vasıtasıyla kayıt altına almanın bir başka yolu daha vardır. Dünyanın tamamında programcılık, kısa süreli yayınlar, sık molalar, orijinal hikâyeler, piyesler ve kısa dramlarla tanımlanmaktadır. Programcılığın bir diğer işlevi de karizmatik figürler yaratmaktır. Bu figür, bir sunucu, bir din adamı (Padre Pio gibi)* erkek yahut kadın bir sporcu veya ticari kanal sahibinin bizzat kendisi olabilir. Prodüktör ve programcılar bu televizyon kurmacasını, kısa vadede kamuoyunun dikkatini çekmek ve hayat yükünden kaçıp kafasını dinlemek isteyen kimselere,

televizyon sermayedarı olmamasına rağmen Tayland'da önemli bir telekomünikasyon imparatorluğunun mutasarrıfıdır ve Haziran 2001'de yani Berlusconi'nin İtalya'daki zaferinden iki ay önce ülkesine başbakan seçilmiştir. Shinawatra'nın zafer için bkz., 'Tycoon or Thaicon?', The Economist, 11 Ocak 2001.

364. Rupert Murdoch'un 1979'daki seçimlerde gazetelerini (The Sun ve News of the World) Bayan Thatcher'ın hizmetine sunmasının ardından yeni başkan The Sun'ın editörü Larry Lamb'a şükranlarını bildirmiş ve 1980 yılında onu 'gazetecilik hizmetleri' büyük ödülüyle onurlandırmıştır. 1981'de Murdoch The Times ve Sunday Times'ı satın aldığında onun bu teşebbüsü Medya Tekelciliği olarak yorumlanmamıştır. Öte yandan Murdoch'un editöryel anlamda bağımsızlık ve tarafsızlık taahhütlerinin çok kısa zamanda çiğnenmiş olmasına rağmen ona ve sahip olduğu medya tekeline hiçbir surette müdahale edilmemiştir.

* Padre Pio: İtalya'da Benevento yakınlarındaki Pietrelçina kasabasında 1887'de doğdu. İtalya'nın en çok tanınan Azizi, Fransua'nın ruhsal mirasçısı olan Peder Pio'nun tıpkı Fransua gibi İsa'nın çarmıh yaralarını mucizevî bir biçimde vücudunda taşıdığına inanılır. Aynı anda iki yerde bulunma, yerden havalanma gibi mucizeleriyle tanınır.

eğlence vasıtası kılmak amacıyla teorize etmektedir. Onlarınki kişisel tatmine dair bir keramettir. Tıpkı hazır gıdalar gibi bu günlük besinden ne kadar fazla miktarda sofraya konursa o kadar çok sayıdaki insan ona alışacak ve hatta bağlanacaktır. Bu suretle televizyonun sunduğu olanakların bireysel manada sınırlayıcı olduğu söylenebilir.

Demokratik siyaseti böylesine bir mantık örgüsü içerisinde değerlendirmek güçtür.[365] Onun fazlasıyla karizmatik görünen figürlere karşı şüpheci, zor problemleri ve farklı bakış açılarını izah etmek için makul oranda zamana ihtiyaç duyan, doğru bilgiye ve gerçek manada araştırmacı gazeteciliğe bağımlı bir mantıksal alt yapısı vardır. Aktardığı hikâyeler pek etkileyici değildir. Lakin yurttaş bilincinin oluşum sürecinde bunlara gereksinim duyulmaktadır.

Bu iki mantıksal çıkarımın (ticari televizyonculuk ve demokratik siyaset) birbirlerine ters düştükleri noktada, demokratik siyasetçilerin tamamının birincisini kabul etme temayülünde olduklarını ve ikincisine karşı kayıtsız kaldıklarını gözlemlemek oldukça şok edicidir. Aşağıda da tekrar değineceğimiz üzere onların, devlet televizyonculuğunun akıbetiyle alakalı yaklaşımları hayli muğlâktır. Bununla birlikte her ne kadar yeterince hayati bir önem arz etse de burada tehdit altında olan yalnızca devlet yayıncılığı değildir. Aynı zamanda henüz oluşum aşamasındaki modern siyasi tavır da derinden sarsılmaktadır. Bu noktada sivil topluma bağlı olarak ortaya çıkan narsisizm (kendine hayran olma, çev.) meselesine geri dönmek istiyorum. Politikacılar, televizyonda çizdikleri portreye büyük önem verirler, ses tonlarını kimseyi incitmeyecek ve toplumun her kesimini etkileyecek bir şekilde ayarlarlar. Ayrıca herhangi bir kritiğe tabi tutmaksızın televizyonun zaman hususundaki tahdidine uyarlar. İmaj her şeyden daha önemlidir. Berlusconi'nin yüzünü gerdirip saç

365. T. Meyer ile L. Hinchman, Media Democracy: How the Media Colonise Politics (Cambridge: Polity, 2002).

ektirmesi mutlak manada öze ve öz-imaja odaklanmanın en belirgin tezahürlerindendir.

Ama ben narsisizmi sevdim
O, benim hasretle beklediğim tek besinimdir
Başka her şeyin benim için esrarengiz bir kalbi var
Başka her şey sorudur, yokluktur
Benim sevgili ala vücudum ne mutlu ki ben sana sahibim[366]

Antik çağdaki Narkissos* ile modern demokratik siyasetçiler arasında önemli farklar vardır. Narkissos, modern politikacılardan kesinlikle daha güzel ve daha sakindir. Günümüz siyasetçileri asla sükûnetle hareket edememekte, oradan oraya koşturmakta yahut kendilerine tahsis edilen resmi araçlarla stüdyo ile komite toplantıları veya halk mitingleri arasında mekik dokumaktadır. Böylesine hızlı ve coşkun bir hayat tarzı onları büyük oranda doğrudan doğruya kendileri ve kariyerleriyle alakalı kısa vadeli hedefler dışında herhangi bir şeye odaklanmaktan alıkoymaktadır. Medya, çıktıkları bu uzun yolda onları sıkıştırmakta, onlar ise kaderlerine razı olmaktadır. Fakat de Tocqueville'nin demokratik anlamda bireysel münasebetler teorisinin üzerinden çok fazla zaman geçmiştir ve onların buna ulaşması oldukça zordur: *'Demokrasilerde büyük kâr beklentileri içerisinde olunmamalıdır. Fakat iyi ve faydalı hizmet sürekli mevcuttur. Bireysel manada özveri göstermek nadiren rastlanan bir durumdur ama külli anlamda insanların tamamı birbirlerine hizmet etmeye hazırdır.'*[367]

SİYASİ PARTİLER

Siyasi partiler, birçok yönüyle demokrasiye olumlu manada hizmet ederler. Bunlar, bilhassa da kitle partileri çağında

366. P. Valéry, 'Narsisizm Fragmanları', Oeuvres, c. 1 (Paris: Pléiade, 1962), s. 128.

* Narkissos: Yunan mitolojisine göre suda gördüğü kendi hayaline âşık olan genç adam. Öldükten sonra vücudu nergis çiçeklerine dönüştüğü için bu ismi almıştır. (çev.)

367. De Tocqueville, Democracy in America, c. 2, s. 176.

(Avrupa'da kabaca 1860 ve 1960 yılları arasında) daha önce siyaset sahnesinde hiç yer almamış kesimler de dâhil olmak üzere, halkın önemli bir kısmının şikâyet ve gereksinimlerini, ulusal platforma taşıma görevi üstlenmişlerdir. Bu partiler aynı zamanda sosyalleşme ve sosyal dayanışma merkezleridir.[368] Her ne kadar bu anlatılanlar çok olumlu hadiselerse de dikkatli olmakta yarar vardır. Kitle partileri bugün ilk kez siyasetle tanışan işçi komitelerinin aksine, nostaljik bir hissiyatla ve idealizm hevesini büyük oranda yitirmiş bir şekilde geçmişi yad ederler. Gerçekte bunlar, tüm tezahürleriyle (dindarlar, sağcılar ve solcular) yalnızca azınlık bir grubu örgütleyebilmiş, iç pratikleri açısından genellikle anti-demokratik bir tavır sergilemiş ve açık bir biçimde oligarşiye meyletmişlerdir. Bununla birlikte iş işten geçtikten sonra bu partilerin temsili ve hatta katılımcı demokrasi için önemli bir rol üstlendikleri gerçeğini atlamamak gerekir.

Zaman hızla akıp giderken parti sistemlerinde de önemli değişimler yaşanmaktadır. Peter Mair, yalnızca sivil toplum değil devlet açısından da bu dönüşümleri irdeleyebilmek adına kayda değer bir yöntem önermektedir.[369] Kısaca belirtmek gerekirse onun tezi aslında kitle partileri dönemi için geçerli (dünyanın bazı bölgelerinde bu oluşumlara hâlâ rastlanmaktadır) ve organik olarak toplumla alakalıdır. O dönemde siyasi amiller toplumun belirli kesimlerine ait beklentileri devlet arenasına taşırdı. Son zamanlarda ise toplumsal bağlar zayıfladı ve devletle olan münasebetler arttı. Partiler kendilerini 'yarı-resmi acentalar'a dönüştürdüler:

Partiler tarafından istila edilen ve kanunları partilerce belirlenen devlet zengin bir kaynak hâline gelmiştir. Bu partiler yalnızca kendi hayatlarını garanti altına alma mücadelesinde değil

368. Bazı mimari abideler bu fonksiyonların nasıl icra edildiğine şahitlik etmek için dimdik ayakta durmaktadır. Bunlara örnek olarak daha büyük ve şatafatlı toplantı salonlarıyla birlikte Maison du Peuple di Bruxelles'i (Victor Horta, 1899) gösterebiliriz.

369. P. Mair, Party System Change: Approaches and Interpretations (Oxford: Clarendon Press, 1997), bilhassa da s. 93-119.

aynı zamanda yeni mobilize alternatiflerin meydan okumalarına direnme kapasitelerini de arttırma çabasındadırlar. Böylesine bir devlet maslahatına İtalyanlar aşina olabilir Zira onlar uzun vadeli 'partitocrazia 'ya (patriarki; babanın yani erkeğin yönetim ve egemenliği, çev.) *alışkındır.*[370]

Bu hadiseler cereyan ederken başka değişimler de yaşanabilir. Mair'e göre bir zamanlar partilerin temel hedefi sosyal reform yahut en azından iyileşme iken bugün bu idealler siyasetin bir dalı hâline gelmiştir. Önceleri mobilize etmek geçerliyken şimdilerde sınırlamaktan bahsetmekteyiz. Temsili kapasiteyle övünülen bir dünyadan idari kabiliyetlerin ve verimliliğin önemsendiği bir dünyaya transfer gerçekleşmiştir. Geçmişte birbirlerine yaklaşan partiler bugün birbirlerinden uzaklaşmaktadır.[371] Kitlesel üyelikler ciddi manada azalmaktadır. 1960'larda Avrupa demokrasilerinde yaklaşık %15'lik seçmen, parti üyesi iken 80'li yılların sonunda bu oran %10,5'e, yüzyılın sonunda ise daha da azalarak %5'lere kadar gerilemiştir. Bu yüzdelik oranlar bilhassa yakın zamanlarda demokratikleşmiş doğu Avrupa ülkeleriyle Almanya ve Britanya gibi daha büyük devletlerde oldukça düşüktür.[372] Şayet partilerle temas kuran seçmenlerin sayısında artış olursa daha fazla kaynak ve daha geniş iletişim imkânları neticesinde seçim dönemlerinde politika için çalışanların oranında ciddi bir düşüş yaşanacaktır.[373] Gerek sol ve gerekse de sağ partiler içerisinde liderlerin nüfuz ve gücü kat be kat artacaktır. Geçmiş

370. A.g.e., s. 106.

371. Muhtemeldir ki Mair'i 'kartel partiler'in ortaya çıkışı konusunda yazmaya zorlayan hepsinin de ötesinde bu son hususdur. Partilerin tamamı bir kartelin parçası hâline gelmiş, sınırlı bir sistem içerisinde başta patronaj olmak üzere devleti ahlaksızlığa sevk eden unsurlardan zevk almaya başlamıştır. Bu kesinlikle doğrudur. Ancak Hindistan'da BPL kongrelerinde yaşanan rekabet, İtalya'da Casa dele Liberta-Ulivo çekişmesi gibi hadiseler partiler arası ihtilaf ve ayrılıkların da hâlâ önemsenmesi gereken bir durum olduğunu ortaya koymaktadır.

372. P. Mair ve I. van Biezen, 'Yirmi Avrupa demokrasisinde parti üyeliği, 1980–2000', Party Politics, 7, 1 (2001): 5-21. İtalya %4,05 ile (1988 için) belli başlı demokrasilerdeki en yüksek katılım oranına sahiptir.

373. Putnam, Bowling Alone, s. 39-40.

dönemlerde partilerin bünyesinde her zaman için sadık takipçileri ve kendi güç odaklarıyla yerel ve bölgesel baronlar vardır. Bununla birlikte en azından sosyal-demokrat kitle partilerinin tarihinde önemli siyasi ihtilafların yaşandığı bir döneme de şahit olunmuştur. Bugünlerde kariyer anlamında ilerlemeyi de hesaba katarsak liderlere sadakat belki de en etkili itici güçtür.

Tüm bu faktörler modern siyasi partileri sivil toplumun yahut katılımcı siyasetin doğal müttefikleri hâline getirmez. Parlamentoda cereyan eden profesyonel siyasetin neden olduğu rahatsızlıklar bağlamında sivil toplumun özerk tezahürlerine daima şüpheyle yaklaşılmaktadır. Geçen bölümün sonunda da zikrettiğimiz üzere bu durumda partiler genellikle sivil toplum önderlerini bizzat kendi elleriyle atamak gibi bir tepki gösterirler. Bu kukla liderlere statü ve finansal destek sağlanarak sivil toplum teşekküllerini fakirleştirmek yönündeki çabalar boşa çıkarılmıştır. Şayet partiler düşmanca bir tavır içerisinde değillerse sivil topluma karşı *araçsal* bir yaklaşım* sergilerler. Bu şekilde davranarak kendileri ile sivil toplum arasındaki farkı daha da arttırmaktadırlar.

Bununla birlikte bu artık kendisine gereksinim duyulmayan bir davranıştır. Mair, parti temelli demokrasiler çağının sona ermesinin elzem bir şart olmadığını ifade ederken haklıdır. Yine parti sistemlerindeki her değişiklik zamanla siyasi oluşumların daha ayrıntılı ve özenli bir biçimde incelenmesi sonucunu üretir. Böylesine bir süreç için yeniden düğmeye basmanın vakti yakındır. Bu sürecin kapsamını detaylarıyla çizmek güçtür. Ancak gerek teorik gerekse de pratik anlamda bazı önerilerde bulunmak imkân dâhilindedir.

Teorik düzeyde modern demokrasiler ile aktif sivil toplumların iki farklı eksende fonksiyon icra ettikleri söylenebilir. Bunlardan ilki ve baskın olanı siyasi partileri temsili demok-

---

* Araçsal yaklaşım; John Dewey'in kurumları alet sayan öğretisidir. Buna göre bilimsel yasa, kurum ve kavramlar birer alettir. Başarılı olmadıkları takdirde kötüdürler ve gerçek değildirler. Başarılı oldukları takdirde ise iyi ve gerçektirler. Nesnelliği öznelliğe indirgediğinden öznel düşünceci bir anlayıştır. (çev.)

rasiye bağlayandır. Partilerin enerji ve istidadı büyük oranda temsili demokrasinin geleneksel uygulamalarıyla tüketilmektedir. Çekişmeli ve tartışmalı seçimler, önceden tayin ve tespit edilmiş menfaatlerin temini, parlamentolar ve farklı meslek grupları içerisinde örgütlenmek bu uygulamalardan bazılarıdır. Geriye başka şeylerle uğraşmak için pek zaman kalmamaktadır. Her ne kadar daha zayıf olsa da sivil toplumu katılımcı demokrasiye bağlayan bir diğer eksen giderek dikkatleri daha fazla çekmektedir. Bu bölümün sonunda da göreceğimiz üzere dünyanın dört bir yanında demokrasinin sınırları içerisinde yaşayan vatandaşlar gelişen yeni yöntemlerle demokratik anlamda karar alma sürecine katılabilme arayışındadır. Siyasi partiler ise kendi güvenliklerini düşünerek bu talepleri görmezden gelmektedir. Şayet siyasetçiler bu iki ekseni birbirine bağlama konusunda vatandaşlarla karşılıklı etkileşim içerisinde olabilecekleri yeni yollar keşfetmezlerse şöhretleri giderek azalacak ve siyasetin toplumdan kopma süreci hızlanacaktır.[374]

Siyasi partilerin bu yönde tavır değiştirmeleri kolay bir hadise değildir. 1970 ve 80'li yıllarda Alman Yeşiller alternatif parti biçim ve uygulamalarını en fazla tecrübe eden siyasi oluşumdu. Onlar, öncelikle, liderliği sıralı hâle getirme, karşı cinsler arasında eşitliği sağlama, parlamenterlerin parti değiştirme konusunda ellerini kollarını bağlayacak 'zorunlu vekâlet'i tesis etme ve parlamento dışındaki unsurların da katılımını teşvik etme konusunda ısrarcı davranmışlardır. Onların amacı, liderliği seçmenlere ve Almanya'daki toplumsal hareketlere yakın bir kurum hâline getirmektir. Bununla birlikte parti gerek yerel gerekse de ulusal düzeyde hükümet

374. Konu hakkında yeterince malumat sahibi olan ve oldukca iyimser bir yaklaşım sergileyen yorumculardan Paul Webb, detaylı bir araştırmanın ardından 'parti performansının en çok zedelendiği alanlardan bir tanesi siyasi katılımdır' sonucuna ulaşmıştır. P. Webb, 'İleri endüstriyel toplumlarda siyasi partiler ve demokratik kontrol', Webb, D. M. Farrell ve I. Holliday, (eds), Political Parties in Advanced Industrial Democracies (Oxford: Oxford University Press, 2002), s. 449.

olma görevini üstlendiğinde bu ideal ve tedbirlerin birçoğu rafa kaldırılmaktadır. Dolayısıyla görevde profesyonellik ve devamlılık temel ölçüt hâline geldiğinde 'hareket-partisi' 'kurum-partisi'ne dönüşmektedir.[375]

Her şeye rağmen Alman Yeşiller tecrübesinin tartışmaya kapalı olduğunu söylemek güçtür. Aksine dâhili demokrasi sorunu, bir başka değişle bu hususta yaşanan eksiklik partiler arasındaki önemli bir fark olarak önümüzde durmaktadır. Aynı şekilde Max Weber tarafından ortaya atılan siyaset 'için' yahut siyaset 'den dolayı' yaşamak arasındaki o önemli farklılığı da unutmak gerekir. Yine Weber'in tabiriyle daimi olarak 'devlet teknesi'nden beslenenler ile modern siyasetin sınırları içerisinde dürüstlük ve gayret ile çalışanları birbirlerinden ayırmak gerekir.[376]

Resmi bir havanın ötesinde gerçekleştiğinde sivil toplum gruplarıyla partilerin yükünü sırtlanmış yönetilen üyeler arasında açık ve samimi ittifaklar kurulabileceği ortadadır. Floransa'daki yerel sol demokratlar Oltrarno Halk Brifingi hareketini başlattıklarında tamamıyla bu istikamette yol almak istiyorlardı. Liderler, aktif ve kritik üyelikler olmaksızın hiçbir icraatta bulunamayacakları konusunda kandırılma pahasına da olsa ikna edilmektedirler. Sivil toplum içerisinde aktif vatandaşlar kıymetli varlıklardır ve mali sermaye hiçbir zaman sosyal sermayenin yerini alamaz.

SEÇİM HARCAMALARI

Günümüzde eğilim tamamen aksi bir istikamettedir. Mali sermaye mevzusu bizleri modern demokrasinin en zayıf ve en acil reforma ihtiyaç duyulan alanlarından bir tanesine taşır.

375. Bkz., A. Demirovic, 'Halkçı demokrasi: çelişkiler ve imalar' ve C. Offe, 'Gençlikten olgunluğa: siyasi partilerin meydan okuması' M. Meyer ve J. Ely (eds), The German Greens: Paradox between Movement and Party (Philadelphia: Temple University Press, 1998), s. 141-64 ve 165-79.

376. M. Weber, 'Bir iş kolu ve meslek olarak siyaset', Weber, Political Writings (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), s. 318 ve 321.

Neredeyse tüm demokrasilerde seçim harcaması tamamen kontrolden çıkmış bir sarmal gibidir. Birleşik Devletler'de kamu kurum ve kuruşlarının bu meseleye bakışı giderek daha feci bir hâl almaktadır. 1974 senesinde Başkan Richard Nixon'un örtülü ödeneği meşru olmayan bir şekilde kullanması üzerine patlak veren Watergate Skandalı, reform taraftarlarını galeyana getirmiştir. Kanuna aykırı olarak yapılan eylem ve harcamaları denetlemek üzere Federal Seçim Komisyonu kurulmuştur. Ancak reformcular o kadar ileri gitmişlerdir ki bu olay, herhangi bir vatandaşın sesini duyurabilmek için ne kadar harcama yapabileceğine hükümetin müdahale edemeyeceği yönünde meydan okumaya dönüşmüştür. 1976 yılında Yüce Mahkeme (Anayasa Mahkemesi) *Buckley v. Valeo** hadisesinde itirazcıların lehine karar verdi. Mahkemeye göre seçim harcamalarına getirilecek herhangi bir sınırlama gerçek manada siyasi söylemin nitelik ve çeşitliliğini kısıtlamak demekti. Zira günümüz kitle toplumlarında fikirlerin ifade ve nakli para harcamayı gerektirmekteydi.[377] Nitekim seçim sonuçlarını belirlemek için iktisadi yönden medya unsurlarının tamamına hâkim olmaktan daha etkili bir yöntem yoktur.

Her ne kadar Amerikan hadisesinde sınırlar muhafaza edilmiş gibi görünse de bunlar kolaylıkla ihlal edilebilmektedir. Bu konuda Michael Bloomberg'in, New York belediye başkanlığını kazandığı seçimleri örnek olarak verebiliriz. Bloomberg, New York merkezli büyük bir basın yayın kuruluşunun patronudur. 8000 çalışanıyla, bir radyo istasyonu ve bankalarla borsa operatörlerinin dikkatini çekecek derecede mali meselelerde uzmanlaşmış oldukça etkili bir kablo televizyon şirketi onun emrindedir. O, kendi seçim kampanyası için yaklaşık 60 milyon dolar harcamıştır ki bu New York seçim-

* Buckley v. Valeo; Birleşik Devletler'deki Yüce Mahkeme'nin seçim kararlarındaki federal sınırları onaylaması ve seçmenleri etkilemek için harcanan paranın düşünce özgürlüğünü koruyacağı yönünde hükümde bulunması olayıydı. Mahkeme aynı zamanda adaylara kampanyalarında diledikleri miktarda harcama yapabilme yetkisi vermişti.

377. J. H. Birnbaum, The Money Men: the Real Story of Political Power in America (New York: Times Books, 1996), s. 34.

leriyle alakalı önceki rekorları tamamıyla alt üst etmiş bir meblağdır. Seçimleri kazandıktan sonra *New Yorker*'ın yorumu şu olmuştur: *'Modern hayatın diğer birçok alanında olduğu gibi siyasetteki rekabet de gösterdi ki para her kapıyı açabilecek bir anahtardır.'*[378] Bloomberg yalnız değildir. Amerikalı milyarder siyasetçilerin listesi büyük bir hızla kabarmaktadır. Ross Perot, Steve Forbes ve Jon Corzine televizyon reklâmcılığı için daha önce benzeri görülmemiş miktarlarda paralar harcayarak seçim zaferleri elde etmiş siyasetçilerden yalnızca birkaçıdır. Birleşik Devletler'de başkan adaylığı ve seçim kampanyaları için yapılan harcamalar 1964'de 35 milyon dolar iken 1996'da 700 milyon dolara yükselmiştir. Doların alım değerinin sabit kaldığı bile düşünülse bu tamı tamına yirmi misli bir artıştır.[379]

Diğer ülkelerde de 'büyük para' etkisini hissettirmektedir. Brezilya'da 1989 yılında Collor de Mello başkanlık için yürüttüğü başarılı seçim kampanyası sırasında reformlar için yaklaşık 120 milyon dolara ihtiyacı olduğunu tespit etmiştir. Seçim sonucunda reformların bir kısmı gerçekleşmiştir. Fakat 1994 senesinde Fernando Cardoso, Lula da Silva'nın 4 milyon doları ve %27'lik oyuna karşılık özel harcamalar için resmi bütçeden 32,3 milyon dolarlık bir pay almış ve %54,3'lük bir oy oranına ulaşmıştır.[380] Elbette ki para her şey demek değildir. Zira 8 yıl sonra Lula kazanmıştır. Ayrıca başta Birleşik Devletler'de olmak üzere önemli harcamalara rağmen başarısızlıkla neticelenen daha birçok örnek vardır. Demokrasi için bu para hikâyelerinden çıkarılması gereken üç önemli ders vardır ki bunlar demokratik siyasetçilerin bile pek çoğunun

378. E. Kolbert, 'Kendi şeref ve namusu', New Yorker, 19 Kasım 2001.

379. S. J. Wayne, The Road to the White House, 1996: The Politics of Presidential Elections (New York: St. Martin's Press, 1996), s. 30 ve 46 Putnam'dan aktarımla, Bowling Alone, s. 39 n. 22. Aynı zamanda bkz., W. Hutton, The World We're In (Londra: Little, Brown, 2002), W. Hutton'a göre: 'Birleşik Devletler, finans seferberliğindeki reformlar olmaksızın demokrasinin hiçbir anlam ifade etmeyeceğinin ve zenginlere özgü bir teamül hâline dönüşeceğinin farkındadır.' (s. 370)

380. M. D'Alva Gil Kinzo, 'Parti bütçeleri ve Brezilya seçimleri', P. Burnell ve A. Ware (eds), Funding Democratisation (Manchester: Manchester University Press, 1998), s. 116–36, bilhassa da, s. 130 tablo 6.2.

işine gelmediği için örtbas edilmektedir. Bunlardan birincisi seçim harcamalarına kalıcı sınırlamalar getirilmemesinin toplumdaki ekonomik eşitsizlikleri otomatikman demokrasi alanına nakletmesidir. Bilgi ve bilgilendirme konusundaki adaletsiz dağılım (büyük partilerin kendi tasarruflarında siyaset enstitüleri, farklı kurum ve kuruluşları, vakıfları ve danışmanlık hizmeti veren beyin takımları vardır) ve medyanın kullanımı hususundaki sıkıntılarla birlikte demokratik sistemin tamamen meşru kılınabilmesi için yürünecek daha çok yol vardır.[381]

İkinci olarak, seçim harcamaları kesinlikle marjinal bir önemden daha fazlasına haiz etik bir sorunu gündeme taşımaktadır. Dünya nüfusunun önemli bir bölümünün dramatik gereksinimleri karşısında sarmal hâlini almış böylesine aşırı ve devamlılık arz eden bir masrafı meşru kabul etmek gerçekten de güçtür. Basit bir ifadeyle, bu para daha yararlı bir şekilde değerlendirilebilir. Örneğin Gayri Safi Milli Hâsıla'nın yüzdelik oranını yükseltebilmek için sermaye artırımına tahsis edilebilir ki bu elinizdeki kitabın giriş kısmında altını çizmeye çalıştığım bir meseledir. Üçüncü ve son olarak böylesine yüklü özel bir bütçeye sahip siyasetçilerin tarafsızlıklarından eser kalmayacağı ortadadır. Demokrasi ve ahbap çavuş ilişkisi içi içe girmiştir. Bunun yanı sıra rüşvet ve torpilin üzerinde gezindiği kaypak zemin hepsini kendisine çağırmaktadır.[382]

Netice itibariyle bu üç alanın tamamında (medya, parti politikaları ve seçim harcamaları) endişe verici bir şeyler vardır ve esaslı bir reforma gereksinim duyulmaktadır. Demokratik devletin faaliyet sahasına giren diğer alanların ise (cinsiyetçilik, bürokratik prosedürler, parlamentoya ait teşekküller, azınlıklara yönelik muameleler, yargı özerkliği konusunda yaşanan sıkıntılar) dikkatli bir şekilde araştırılıp incelenmesinde yarar vardır. Demokratik devletlerde yaşayan

381. Bkz., T. H. Dye, Top Down Policymaking (New York: Chatham House, 2001).

382. Bazı yararlı alan çalışmaları için bkz., R. Williams (ed.), Party Finance and Political Corruption (Londra: Macmillan, 2000).

halkların büyük çoğunluğunun demokrasiye olan inanç ve güveni oldukça güçlüdür. Fakat aynı şeyi politikacılar, partiler ve kurumlara yönelik yaklaşımları için söylemek pek mümkün değildir.[383] Burada dünya demokrasileri içerisinde genel itibariyle sağlam karakteri, başarısı ve refah seviyesinin yüksekliğiyle tanınan İsveç örneğini vermek konumuz açısından yeterlidir. 1968 yılında İsveç Seçim Araştırmaları Merkezi'nin partilerle alakalı sorduğu bir soruya cevap verenlerin %60'ı 'partiler yalnızca halkın oylarıyla ilgilenir fikirleriyle değil' ifadesini paylaşmadığını beyan etmiştir. 1994 yılında bu oran çarpıcı bir biçimde %25'lere kadar gerilemiştir. İsveç parlamentosu Riksdag'ın faaliyetlerine yönelik yaklaşımlarda da benzer bir güvensizlik göze çarpmaktadır.[384] İsveç ekonomisinin 90'lı yıllarda içine düştüğü darboğaz bu durumu bir nebze olsun açıklayabilir. Ancak sorunun çözümü için daha belirgin ve özel siyasi nedenler aramak gerekir.

Şayet anti demokratik güç ve etmenler bu denli etkili olmasalardı İsveç ve diğer birçok ülkedeki istatistiksel veriler bu kadar sıkıntı verici olmayacaktı. Bizler demokrasiye alternatif tecrübelerin yanı sıra iki farklı deneyime şahit olabiliriz. Zira liberal olmasa da, seçimli demokrasinin kuralları üzerinde mutabık kalınması sadece bugün için zorunludur. Bu deneyimlerden ilki kendisini, öyle ya da böyle karizmatik sayılan figürlerle ifade eden (Arjantin'de Menem Carlos, İtalya'da Berlusconi ve Tayland'da Thaksin Shinawatra) medya merkezli popülizmdir. Diğeri ise komünalizmin (her eyaletin ayrı bir devlet olarak idare edildiği idari sistem, çev.) kendine has bir formudur. Kimi zaman mahalli, kimi zaman ise dini bir anlayışla kendisinden söz ettiren bu idari sistem her zaman için hoşgörüsüz ve tahammülsüzdür. Tıpkı Achin Vanaik ve Praful

383. R. D. Putnam, S. J. Pharr ve Ri J. Dalton, 'Giriş: Üç taraflı demokrasileri sıkıntıya sokan nedir?', Putnam ve Pharr (eds), Disaffected Democracies (Princeton: Princeton University Press, 2000), s. 3-27.

384. S. Holmberg, Bata çıka ilerleyişimiz: İsveç'te siyasete olan güven', P. Norris (ed.), Critical Citizens: Global Support for Democratic Government (Oxford: Oxford University Press, 1999), s. 107, tablo 5.1

Bidwai'nin Hindistan örneğinde belirttikleri gibi: *'Hindistan devlet ve toplumunun karakteristik yapısını kötü maksatlarla otoriter bir kalıba sokup bütünüyle dönüştürmek isteyen yalnızca Hindu komünalizmidir.'*[385]

Demokrasinin yayılımı, siyasi modernitenin anahtar dinamiklerinden bir tanesi olmakla birlikte tek değildir. Başka anahtar unsurlar da vardır ki bunlar demokrasinin sendelemeye başladığı noktada devreye girerek mücadele etmeye hazır beklemektedir. İşte bu inanç ve anlayış demokrasilerimizi gündelik hayatta kaçınılmaz bir biçimde daha inandırıcı ve sağlam kılmaktadır.

DEMOKRATİK DEVLETİN KOLAYLAŞTIRICI MEKANİZMALARI

Siyasi yaftalamanın tuhaf hususiyetlerinden biri, neoliberalizmin dünyanın dört bir yanında 19. yy. liberalizminin tahammül edemediği farklı fikir ve durumlarla oldukça güçlü bir biçimde ilişki kurabilmiş olmasıdır. Kamu hizmetlerinin ve kamusal alanın helaki, istikrarsız ve rizikolu iş hayatı, piyasanın mutlak manada dalgalı bir seyir izlemesi... Tüm bu hadiseler yalnızca John Stuart Mill ve William Gladstone'u değil diğer birçok iktisatçıyı da endişelendirmiştir. Siyasi kariyerini büyük oranda 19. yy.'da Birmingham'ın endüstriyel koşulları üzerine yaptığı çalışmalara borçlu olan Joseph Chamberlain şunları söylemektedir: *'Hususi hayırseverlik tükenmiştir, dini kurumların elinden hiçbir şey gelmemektedir. Bunlar, yaşadığımız âlemi tıpkı bir kangren gibi sarmış musibet ve dertlere çare olamamaktadırlar[...] Tüm cesaretimi toplayarak söyleyebilirim ki böylesine köklü problemlerin üstesinden gelebilmek için toplumun bir bütün hâlinde hareket etmesi gerekmektedir.'*[386] Ve

385. A. Vanaik ve P. Bidwai, 'Komünalizm ve Hindistan'da demokratik süreç' J. Hippler(ed.), The Democratisation of Disempowerment (Londra: Pluto, 1995), s. 132. Daha geniş bir yansıma, bilhassa da geçiş dönemlerinin zorlukları için, A. Przeworski, Sustainable Democracy (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).

386. E. P. Hennock, Fit and Proper Persons (Londra: Edward Arnold, 1973), s. 174.

Chamberlain'in sadık yoldaşı reformcu papaz Robert William Dale, 1860'lı yılların sonunda gerçekleşen Birmingham bölgesi mitinglerinin atmosferini tasvir etmektedir. Bu mitinglerde arka arkaya kürsüye çıkan konuşmacılar gaz ve su tedariki gibi büyük tekellerin anonim şirketlerin elinde olması konusunda ısrarcı davranmışlardır

Kaliteli suyun tüketiciye kayıtsız şartsız imkân dâhilindeki en düşük fiyatlarla sunulması gerekir; Gaz dağıtımından elde edilen gelir, fiyat takdir etmek isteyenlerin baskısını hafifletmelidir. Kimi zaman maceracı bir hatip Floransa'ya yahut Orta Çağdaki diğer İtalyan kentlerine methiyeler dizerek dinleyicilerini heyecanlandırabilir. Bununla da yetinmeyerek Birmingham'ın da soylu bir edebiyat ve sanat merkezi hâline gelebileceği fikrini ortaya atabilir.[387]

Şüphesiz onların yerel demokratik devlet ve fonksiyonları hakkındaki görüşleri, etkin oldukları çağın ve Viktorya devrinin* sosyal-emperyal tutkularının damgasını taşımaktadır. Fakat bunların hiçbirisi bizleri yerel demokrasinin 21. yy.'daki tezahürünün nasıl *olabileceği* konusundaki arayışlarımızdan alıkoymamalıdır ki bu, global çağın kendisinden istifade edebileceği saygıdeğer bir uğraştır.

YEREL YÖNETİM VE SİVİL TOPLUM

Claus Offe, 1997 tarihli ilginç bir makalesinde *'demokratik teorinin mikro unsurları'* şeklinde tabir ettiği hususlara değinerek *'kurumsal manada destekleyici koşulların arka planı'*nı üretmeye duyulan ihtiyaçtan bahsetmektedir. Bu koşullar, vatandaşların gündelik hayatı teneffüs ederken karar alma ve faaliyette bulunma süreçlerine etki eden şartlar ve çevreyi oluşturmak-

* Viktorya devri: Britanya sanayi devriminin yükselişi ve Britanya İmparatorluğunun zirvesi olarak kabul edilmektedir. Genellikle Kraliçe Viktorya'nın hüküm sürdüğü 1837 ile 1901 yılları arası için kullanılır. (çev.)

387. D. Marquand'dan aktarımla, Decline of the Public (Cambridge: Polity, 2004), s. 53.

tadır. Offe'ye göre bu koşulların doğası ve yaşama kabiliyeti *'demokratik teorinin karara bağlanamayan ve aynı zamanda da en önemli meselesidir.'*[388] Bu hassas noktada demokratik devlet iki tehlike arasında gidip gelmektedir. Bir tarafta hayli etkin bir müdahaleciliğin, mahremiyet anlamında özelleştirmenin istilasına ve pedagojinin aşırılığına tıpkı bir tokat gibi çarpması diğer tarafta ise mevcut faktörlerin zorlaması sonucunda demokratik devletin gurursuzca feragatiyle medya ve piyasaların en yüksek mevkie taşınması yer almaktadır.

Bir zamanlar, tıpkı 1930'lardaki Floransa'yı çevreleyen bölge gibi izole edilmiş kırsal dünyalarda köylü ailelerin hayatlarına yön veren sınırlı sayıda unsur vardı: Pazar günleri rahiplerin verdiği vaazlar, mevsim değişimleri, geniş akraba meclislerinde ve küçük cemaatlerdeki dedikodu ve sırlar... Büyük kentler yahut otoriter rejimlere bunların yalnızca yansımaları ulaşmaktaydı.[389] Günümüzde Kuzey dünyasının neredeyse tamamında ve yine Güney'in büyük bir kısmında bireyler geçmiş dönemlerden farklı olarak doğadan uzak, ancak gerçek manada bilgi bombardımanına maruz bir hayat sürmektedir. Görüldüğü üzere bu bombardımanın önemli bir kısmı bireylerin günlük tüketim alışkanlıkları ile alakalıdır. Aynı zamanda pek çok kişi zamanın büyük oranda kısıtlandığına şahit olmaktadır. Bu koşullar altında yaşananlara yerel demokratik devletlerin kayıtsız kalması beklenemez. Onun esas itibariyle kolaylaştırıcı mahiyette sorumlulukları vardır.

Bu sorumlulukların ilki nitelik açısından uzamsaldır (mekânsal). Vatandaşların tamamının, ölçülü ve istişareye dayalı faaliyetleriyle alakalıdır. Yerel devlet ön bir tedbir olarak müzakerelerin içinde vuku bulduğu ortam ve koşulları garanti edebilir. Salonlar ve toplantı odaları temizlenip boya-

388. C. Offe, 'Demokratik teorinin mikro-unsurları: Vatandaşları müzakereye ehliyetli kılan şey nedir?', A. Hadenius (ed.), Democracy's Victory and Crisis (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 103.

389. G. Contini, Aristocrazia contadina. Sulla complessita della societa mezzadrile. Fattoria, famiglie, individui (Siena: Protagon, 2004), bilhassa da böl. 1, 'Il mondo di un bambino contadino alla fine delgi anni' 30: Natalino Carrai.

nabilir, faal mikrofonlarla donatılabilir ve kışın ısıtılabilir. Bu ve benzeri mekânlar şehrin farklı noktalarına dağıtılmalı ve vergiden muaf tutulmalıdır. Çocukların eğitim gördüğü okullardaki dar sıralara oturup hizmetlilerin kapıları kilitleyip evlerine gitmeyi sabırsızca bekledikleri (bu sabırsızlık hâli yalnızca onlar için geçerlidir) bir ortamda fikir alışverişinde bulunarak, karar almaya çalışmaktan daha keyifsiz bir durum yoktur. De Tocqueville'nin **'gündelik hayatta arkadaşlık grupları oluşturma alışkanlığı'** tabirini yeniden ele alarak, vatandaşların böylesine bir sorumluluğa sahip olma ihtimallerinin zayıflığına değinmekte yarar vardır. Ayrıca Habermas'ın **'işbirlikçi demokrasi'** anlayışına, gerekli koşullar yerine getirilmeden toplumsal manada katılım sağlanmasının güç olduğunu da burada belirtmeliyiz. Tüm bu olumsuzluklara rağmen hâlâ birçok cazip alternatifin mevcut olduğunu da unutmamak gerekir.

Eğer ilk sorumluluk uzamsal (mekânsal) ise ikincisi de bilgiseldir. Mahalli idareyi üstlenmiş partinin (yahut partilerin) eylem çizgisini meşru kılmak için propaganda faaliyetine girişmek yerel devletin görev alanında değildir. Böylesine bir sorumluluk hissetmektense bireysel tercihlere temel teşkil eden bilginin detaylı ve aynı zamanda da makul sınırlar çerçevesinde tedariki konusunda ısrarcı davranmak daha anlamlıdır. Şayet vatandaşlardan demokrasiye katılmaları bekleniyorsa, (böylesine bir katılımın gerçekleşmemesi durumunda demokrasinin tatsız tuzsuz ve çok yavan bir biçimiyle karşı karşıya kalınacaktır) onlara yeterli ve sıhhatli bir bilgilenme hakkının da tanınması gerekmektedir. Bu fonksiyon birkaç tane web sitesi kurmakla icra edilemez. Kuşkusuz bu siteler de bilginin kullanım alanındadır. Ancak hiçbir surette fertlerin evlerine mektup postalamak gibi geleneksel iletişim kanallarına alternatif olarak düşünülemezler. Bu noktada Merz'in *'acaba biz mi evlerin etrafında dönmekteyiz yoksa evler mi bizim etrafımızda?'* şeklindeki o meşhur sorusu bizleri bir kez daha rahatsız etmektedir. Yerel demokratik devlet, hanelere ulaş-

mak zorundadır. Bunu sadık bir çıraklar ordusu yaratmak için değil tartışma ortamını ve bilgilenme anlamında çoğulculuğu tesis etmek için yapmalıdır.

Üçüncü bir sorumluluk ise idaridir. Şayet sivil toplum meclisleri yahut kamusal alan mitinglerinde yerel hükümetten belirli taleplerde bulunulursa gerek bu taleplere cevap verme ve gerekse de nihai anlamda faaliyete geçme açısından zaman ölçeğinin iyi ayarlanması gerekir. Yerel idareci ve siyasetçiler bir yerden öbür yere koşarak tüm günlerini miting ve toplantılarla harcamamalıdır. Onların yerine getirmeleri gereken çok daha elzem görevleri vardır. Öte yandan yöneticilerin tevecküh kazanmak için belli belirsiz vaatlerde bulunup (en olağan ve yaygın davranış biçimidir) sonrasında da verdikleri sözleri tutmamaları veya seçime aylar kala pozisyonlarını kurtarmak ve yeniden seçilebilmek için çok az bir faaliyette bulunmaları kesinlikle hazmedilecek bir durum değildir. Vatandaşların ne kadar beklemeleri gerektiği konusunda ve neyin ne zaman yapılacağı hususunda herkesin rahatlıkla anlayabileceği kural veya prensipler olması gerekir. Kısa bir süre sonra göreceğimiz üzere Porto Alegre'de bu esaslı meseleler için samimi çözümler tasarlanmıştır.

Son sorumluluk en talepkâr ve en uzun vadeli olanıdır ki bu da siyasetin içerisinde cereyan edeceği farklı bir kültürel iklim yaratma arayışıdır. Eğer siyaset gündelik hayatın dokusunun bir parçası olarak gözlemlenebilecekse (en azından kısmen) tamamen yeni dinamik ve perspektiflerin bir bütün hâlinde demokrasinin hizmetine sunulması kabul edilebilir bir durumdur.

DEVLETLER VE AİLELER

Devletler ve aileler arasındaki ilişki biçimini teorize etme konusunda neoliberalizmin oldukça parlak fikirleri vardır.[390]

390. P. Abbott ve C. Wallace, The Family and the New Right, (Londra: Pluto, 1992).

Demokratik devletler ailelere yardım etmek maksadıyla kamu kuruluşlarını bir zırh gibi kullanıp refah tedbirleri uygulayarak vatandaşlarına dadılık etmemelidir. Böylesine yoğun bir destek devlete bağımlılığı arttırmaktan başka bir işe yaramaz. Ayrıca bu destek birey ve aileleri girişimcilik duygusu ve kendi kendine yetme dirayetinden mahrum edecektir. Her hâlükarda neoliberallere göre asgari düzeyde olmadıkça devletin, ailelerin özel alanına müdahale etmeye hakkı yoktur. Bu tarz bir uygulama söz konusu olacaksa bile bu kesinlikle kamu müdahalesini daha problemli bir mesele hâline getiren refah imkânlarının artan maliyetleri nedeniyle değildir.

Bu siyasi yaklaşımların sonucunda demokratik dünyanın tamamında ve yine neoliberalizmin resmi politik söylemleri açısından zafere ulaşamadığı bölgelerde devletler ailelerin geçimini *sağlamak* yerine onları *temsil etmeye* yönelik önemli bir değişime imza atmışlardır. Aileler artık kendilerine daha fazla güvenmek zorundadır. Bu şekilde aileci eğilimler yani başkalarına zarar dahi verecek olsa aile çıkarlarının her şeyden önce geldiği iddiası daha da güçlenmiştir. Fakat bu bilinçli olarak yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşen bir kuvvetlenmedir. Aileler, sivil toplum ve devlet arasındaki münasebetlerin oldukça hassas olduğu bir alanda neoliberal devlet, aileleri kendi başlarına yüzmeye yahut boğulmaya terk etmiştir. Neoliberalizm bu şekilde davranarak iki farklı siyasi netice elde etme umudundadır. Bunlardan birincisi, aileleri öyle ya da böyle hususi yani kişisel kavramlarla düşünmeye teşvik etmektir (özel sağlık imkânları, özel okullar, özel parklar, özel plajlar vb.). İkincisi ise yatay dayanışmalar, sosyal adalet ve gücün dağılımına ithafen 'bağ kuran' gruplar oluşturması bağlamında modern sivil toplumun varlığını inkâr etmektir. Böylesine bir modelin ışığında dostluk ve kardeşlik duyguları tamamen ortadan kalkmayacaktır. Lakin hayırseverlik faaliyetlerinde bulunup bulunmama konusunda hemfikir olan kimselerden müteşekkil muayyen ilgilere hizmet eden grupların 'bağ arayan' özellikleri daha da bir baskıcı hâle gelecektir.

Dolayısıyla sivil toplumun dönüştürücü potansiyeli azalmakta yahut yok olmaktadır. Aileler, kendilerini bu ve benzeri dinamiklerden tecrit etmektedir. Bunların yerine geleneksel 'çalış ve harca' prensibine geri dönüş söz konusudur.

Doğal olarak demokrasiler kendilerini az ya da çok her biri muhtelif ve kökleşmiş bir toplumsal paradigmaya sahip bu ve benzeri bir siyasi perspektife adamaktadır. Örneğin Birleşik Devletler neoliberal söylemin asli temsilcisidir. Ülkede özel teşebbüs ve sorumluluk ile bunun doğal sonucu olarak ortaya çıkan kamusal refahın tedarikine yönelik tarihsel bir vurgu vardır. Şu paradoksa bakın ki Katolik ülkeler de böylesine bir hitabın yılmaz savunucusu olmuşlardır. Mesela İspanya ve İtalya'da, her ne kadar kamusal alanda ailelerin önemine şiddetle vurgu yapan bir retorik benimsenmişse de, aile kurumunun etkin bir biçimde toplumsal hayatta söz sahibi olması konusunda pek fazla müsamahaya yer yoktur. Onların 'aileci' rejimlerini, hanenin maksimum refahına yönelik yaptırımlar aramak şeklinde algılamak gerekir.[391] Böylesine bir yaklaşımın arkasında kadınların evlerinde hane halkı ve akrabalarının bakımını üstlenerek herhangi bir işte çalışmaktan daha yararlı olacaklarına dair uzun vadeli bir kanaat yatmaktadır. Bu noktada kadına hane içerisinde mutat ve ağır bir sorumluluk yükleyerek gündelik hayatın imkanlarından mahrum etmek ve dış dünyadan soyutlamak şeklindeki kümülatif akıbet bir kez daha kendisini göstermektedir. Büyüyen ve zenginleşen sivil toplumun temel prensiplerinden birisi olarak kabul edilen karşı cinsler arasında eşitliği tesis etmeye yönelik müspet gerilimler el çabukluğu ile yok edilmektedir.[392]

Peki, o zaman demokratik devlet, kendisi ile sivil toplum ve aileler arasında farklı türdeki dinamikleri etkin kılabilmek

391. Bkz., G. Esping-Andersen, Social Foundations of Postindustrial Economies (Oxford: Oxford University Press, 1999), s. 45. Yazar her ne kadar çok anlaşılır olmasa da konuya yaklaşımını farklı kılabilmek için 'aileci' kavramından ziyade 'ailevi' terimini tercih etmektedir.

392. L. Balbo, 'Le ipotesi, gli interrogativi', Balbo (ed.), Vincoli e strategie nella vita quotidiana: una ricerca in Emilia-Romagna (Milan: Franco Angeli, 1990), s. 10.

için ne tür politikalar benimsemelidir? Bu hususta İskandinav tecrübesi bazı deliller sunmaktadır. 1976'dan beri Finlandiya hükümeti 4 yaşından küçük çocuklara sahip ebeveynlere günlük çalışma sürelerini iki saatle sınırlandırabilme gibi önemli bir imkân bahşetmiştir. İsveç'te ise on yaşından küçük çocuklara sahip aileler bu uygulamadan yararlanabilmektedir.[393] Zaman asıl olandır. Ebeveynler, herkesi memnun edebilecek bir dengenin, çalışma hayatı ve çocukların bakımına ayrılan zaman arasında makul bir paylaşımla sağlanabileceği inancındadır. İşe ayrılan, aileyle geçirilen, bireysel ihtiyaçlara tahsis edilen ve kamusal alan faaliyetlerine vakfedilen sürenin dengeli bir şekilde paylaştırılması gerekmektedir. Aslında problem burada anlatıldığından çok daha karmaşık ve kapsamlıdır. Eğer demokratik devletler bu koşullar altında gerçek manada kolaylaştırıcı bir rol üstlenmek istiyorlarsa teorik anlamda daha geniş kavramlarla düşünüp tartışmalıdır.

Resmi demokratik tatbike karşılık gayri resmi uygulamalar, kent yönetimi yahut parlamentoya ait prosedür ve kuralların karşısında gündelik temaslar, eleştirel bir alan olarak önümüzde durmaktadır. Demokrasilerin birçoğunda aileler devletin ve hatta refah devletinin (şayet mevcut ise) kurumlarına hürmet ve itibar eden, kendi neslinden olanlara iltimas gösteren ve klientalistik ilişki biçimine de dayanarak ihtiyari bir imtiyaz tanıyan kurumlara indirgenmişlerdir. Devletin gözünde onlar yaltaklanarak veya tatlı sözlerle yalvararak muhatap aldıkları kimseleri kandıran dilbaz kimselerdir. Bu yalnızca kitabımızın bir önceki bölümünde şahit olduğumuz üzere Mısır örneğiyle (demokrasinin çok az mevcut olduğu) alakalı bir durum değildir. Aynı zamanda Meksika'da, Hindistan'ın büyük bir kısmında ve Güney Avrupa devletlerinin pek çoğunda karşımıza çıkabilecek bir hadisedir.[394] Bu bölgelerde demokrasinin kuralları mevcuttur fakat ruhu değil. Tıpkı gündelik hayatta

393. BMKP, Human Development Report No. 6 (1998); L. Balbo (ed.), Time to Care (Milan: Franco Angeli, 1987), bilhassa da s. 15-72.

394. M. Ferrera, 'Avrupa'da güneyli refah modeli', Journal of European Social Policy, 6, 1 (1996): 17-37.

ülkenin dört bir yanında muhalefete uğrayan ve kendisiyle alay edilen ultra demokratik Jakoben Anayasa'nın, 1793-1794 tarihlerinde büyük bir huşu ile Paris'teki Ulusal Meclis'in dört duvarı arasına hapsedilmesi gibi... Bununla birlikte demokrasinin gayri resmi anlamda *dürüstlük*le uygulandığına nadiren de olsa çok farklı sahalarda şahit olabiliriz. Hastanelerde genç doktorların ardından kendi özel işleri için oradan ayrılmadan önce, hastaları ve endişeli hasta yakınlarını temizlemeye girişmekten ziyade onlarla konuşmaya az da olsa fırsat bulan mübaşirlerin durumunu buna örnek olarak verebiliriz.

Olağandışlığıyla birlikte bir diğer eleştirel alan ise ailelerin zihinsel durumlarıyla alakalıdır. Giderek daha fazla yalnızlığa itilen ve kendi içine kapanan ailelerde patlama eğilimi gösterenlerin sayısı gün be gün artmaktadır. Haber bültenlerinde 'sebebi anlaşılmaz' aile facialarına artık daha sık rastlanmaktadır; Çocuklar ebeveynlerini öldürebilmekte yahut evin erkekleri ailenin tamamını katledebilmektedir. Bu alanda kamusal hizmete büyük oranda gereksinim duyulmaktadır. Ama bu hizmetin sözde değil özde gerçekleşmesi gerekmektedir.

Kuşkusuz bu talep ancak ve ancak kamusal refahın bu ve benzeri imkânları hayata geçirebilme konusunda yeterli seviyede olduğu demokrasilerde yerine getirilebilecektir. Birinci bölümde de gördüğümüz üzere diğer ülkelerin birçoğunda en temel sağlık gereksinimleri bile karşılanamamaktadır. Bununla birlikte zengin yahut fakir olan her tür demokraside, demokratik devletin en büyük çabayı ailelerin toplumsal bağlanmışlığını arttırmak yönünde sarf ettiği ortadadır. 'Dâhili' bir bakış açısıyla değerlendirecek olursak aile içinde yaşanan şiddet ve gerginlikler aile üyelerinin yüzlerini dış dünyaya dönerek kendilerini farklı bir perspektiften yorumlamaya cesaret etmeleri sonucunda azalabilecektir. 'Harici' bir bakış açısından ise bu ancak kaynakların dengeli dağılımı ve tecrübelerin paylaşımı ile sağlanabilecektir. Burada hedefler belirlenir ve bu hedeflere ulaşabilmek için beraberce mücadele edilir. Böylelikle vatandaşlık kültürü oluşacak ve demokrasi güçlenecektir.

KAMUNUN YENİDEN İCADI

Yukarıda taslağını çizmeye çalıştığım, kolaylaştırıcı rolü tam manasıyla oynamaya muktedir, yeniden hayat verilmiş bir demokrasinin, kamu mülkiyetinin rolünü kendi maslahatları içerisinde değerlendirmediği müddetçe gelişim gösterme konusunda çok az şansı olacaktır. Kamu mülkiyeti, öncelikle fiziksel ve maddi terimlerle tanımlanmaktadır. Bunlar, demokratik devletin vatandaşlarına sunmakta olduğu temel hizmetlerle birlikte (eğitim ve asayiş ile hukuki ve idari meseleler) devlete ait gayrimenkulleri (hazine arazileri, demiryolları [her yerde değil], sanat eserleri vb.) kapsamaktadır. Fakat David Marquand'ın da yakın bir zamanda vurguladığı gibi kamu mülkiyeti, kamu sektörünü bir bütün hâline getiren parçalardan çok daha soyut olan değerler ve ahlaki ölçütlerle de tanımlanabilir. Marquand'a göre bu *'toplumsal hayatın farklı bir boyutudur ve aynı zamanda ortak yaşam prensipleri açısından kamusal çıkarlarla da örtüştürülebilir.'* Bu noktada vatandaş olmanın ölçütlerinden, hakkaniyet ve görev bilincinden ilham alınmıştır.[395] Ne kişisel menfaatlerin ne de piyasa iktidarının bu mülkiyet sahası içerisinde yeri vardır. O, yalnızca vatandaşlara hizmet etmektedir. Karşılığında onlar tarafından korunup himaye edilecektir. Tıpkı Marquand'ın da ifade ettiği gibi kamu mülkiyeti, *'hem çok kıymetli hem de rizikoludur; Tarihin bir armağanıdır ama aynı zamanda sürekli riskler taşır.'*[396] Kamu mülkiyeti ile ulaşılmak istenen amaç, sahip olduğu değerlerin devletin fiziksel sınırlarının ötesine taşınarak vatandaşların zihinlerine girmesi ve onların demokrasiyi algılama biçimlerinin çerçevesini oluşturmasıdır.

Kamu mülkiyeti hakkındaki bu görüş potansiyel olarak gündelik siyaset için büyük bir öneme haizdir. Zira zenginleştirilip içselleştirildiği takdirde reformlar için güçlü ve tesirli bir vasıta hâline gelecektir. Yerel yönetim, vatandaşlarda istişareye dayalı bir bilinç oluşturabilecek koşulları yaratabilmek için

395. Marquand, Decline of the Public, s. 27.
396. A.g.e., s. 2.

uzamsal (mekânsal), bilgisel ve idari alanlardaki sorumluluklarını kamu mülkiyeti kaynakları (hem maddi hem kültürel) aracılığıyla yerine getirebileceğini ümit etmektedir. Bu anlamda kayda değer bir toplumsal özellik olarak kabile ve aşiretçiliğin de önünde durularak aileperestlik kontrol altına alınabilecektir. Müzakereci anlayışın sınırlarını tayin eden bu genel çerçeveyi yalnızca retorik düzeyde değil, aynı zamanda tatbiki anlamda da benimseyen siyasetçiler, bundan böyle vatandaşlarca tertip edilen mütevazı sivil toplum mitinglerini görmezden gelemeyecek ve hatta içten içe öfkelenseler bile bu buluşmaları meşru kabul ederek katılımcı ve temsili demokrasiyle irtibatlandırmayı yüksek bir gaye edineceklerdir. Siyasi gündemi belirleyen ve beraberinde farklı bir dil kullanan yeni bir öncelikler silsilesi zuhur etmiştir. Siyasetin çehresi değişmekte ve gerek bireysel gerekse de başkalarına ait yeteneklerin geliştirilmesine duyulan lüzum açısından bencillik ve kişisel çıkarlar yerine öz disiplin, kibir yerine tevazu, muğlâklık yerine şeffaflık ön plana çıkmaktadır. Bunlar yerel ve global olanı birbirine bağlayan muhtemel ahlaki ve siyasi değerlerdir. Sivil toplum böylesine zor bir görevin üstesinden tek başına gelemeyecektir.

Üzülerek belirtmeliyiz ki kamu mülkiyetinin tarihsel kayıtları bu beklentileri karşılayamamıştır. Demokrasiler tarihinde kamu mülkiyetinin böylesine bir hayali hayata geçirmeye çok yaklaştığı anlar olmuştur. Gladstone'nun, Viktorya devrindeki reform çabaları sırasında Roosevelt'in Yeni Düzeni esnasında ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra halkın görüşlerine saygı duyan bir teokrasi ile yeni bir Fransa inşa etme kararı alındığı anda bazı şeylerin değişebileceği ümit edilmiştir. Fakat demokrasilerin birçoğunda kamu *mülkiyeti* kendi ayrıcalıklı konumunu elde edememiştir. Aksine 1960 ve 70'li yıllarda kamu *sektöründen* ayırt edilmesi olanaksız bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte üzülerek belirmeliyiz ki kamu sektörü esas itibariyle ekonomik yetersizliği ve tembelliğiyle nam salmıştır.

Bu tarihi başarısızlığı analiz ederken tekrar tekrar vuku bulan bazı hususlara şahit olmak mümkündür. Bunlardan bir tanesi sorumluluk ve güven eksikliğidir. Kamu sektörünün çeşitli kademelerinde en üst mertebeyi işgal eden profesyoneller (meslek erbapları) giderek daha fazla kendilerine yahut diğer profesyonellere cevap verebilir hâle gelmekte, ancak adına iş gördükleri kamuoyuna karşı sorumluluklarını neredeyse hiçbir zaman yerine getirememektedirler. Bir diğer husus ise aşırı merkeziyetçiliktir. 1940 ve 50'li yıllarda merkezileştirme projesinin zafere ulaşması bir başka deyişle Sovyet örneğinin zahiri anlamdaki başarısının gölgesinde yerel reform ve yerel idare geleneği kolaylıkla terk edilmiştir. Üçüncü bir husus kişisel çıkarların mütemadiyen kamusal alana nüfuz etmesidir. Memuriyetlerini babalarının çiftliğiymiş gibi görenler yalnızca İtalya'daki kamu görevlileri değildir. Onlar genellikle de haklı olarak bu durumun hayatları boyunca devam edeceğini varsaymaktadır. Daha iyisini yapabileceklerini iddia edenler başarısız olmuşlardır. 'Demokratik' siyasi partiler tüm inandırıcılıklarına rağmen kamu sektörünü kendi adamlarıyla doldurmuşlardır (ve hâlâ da doldurmaktadırlar). Sendikalar, kamu sektörünün çalışma alanlarına karşı daima tüzel bir yaklaşım sergilemişlerdir. Öncelik kendi üyelerindedir, kamuoyunun beklentileri ikinci sıradadır. Tüm bu anlatılanlardan sonra rüşvet ve torpilin yaygın bir biçimde yürürlükte olmasına şaşırmak anlamsız olacaktır.[397]

Bu kötü ve ahlaksız davranışlar katalogu göz önüne alındığında yirminci yüzyıl demokrasilerindeki kamu sektörlerinin kendilerine atfedilen vazifelerle baş etme hususunda ekonomik anlamda verimsiz ve yetersiz olmaları şaşılacak bir durum değildir. Tabiatıyla bu başarısızlığın öznel ve öznel olmayan yapısal nedenleri vardır. Demografik değişimler refah devletlerini giderek artan yaşlı bir nüfusla uğraşmak zorunda bırakmıştır. Tedavi ve sağlık giderleri artmış, endüstriyel kamu sek-

397. Örnek bir çalışma için, R. Wade, 'İdari ve siyasi irtikâp sistemi: Güney Hindistan'da kanal sulaması', Journal of Development Studies, 18, 3 (1982): 287-328.

törleri yükselen global piyasalarla rekabet edemez hâle gelmiş ve demokratik devletler mali krize girmiştir. 1970'li yılların sonu itibariyle kamusal alan neoliberal hareketin saldırılarına daha da hazır hâle gelmiştir. Kamu sektörü hizmetlerinde hâli hazırda devam eden önemli aksamalar yaşanmakta, kamu ahlakı düşüncesi alay konusu edilmektedir. Aslında yapılması gereken şey özelleştirmeler ve piyasa değerlerinin kamu sektörüne uygulanmasıdır. Hastaneler, okullar, üniversiteler ve her türden kamu kuruluşunun birbirleriyle rekabet etmesi gerekmektedir. Mücadeleyi kazanan mali vasıtalar ve farklı kaynaklarla ödüllendirilecek kaybeden ise kaderine terk edilecektir. Kamu sektörü, hedef bölgesi ve performans merkezi hâline gelecek ayrıca daimi manada gözlem ve dinlemeye açık olacaktır. Sorumluluk kamuoyunun ilgisini çekecek bir biçimde yerel yahut ulusal düzeyde tanımlanan ve tartışılan bir mesele değildir. Aksine bazı devlet görevlileri ile tek başlarına çekirdek aileler tarafından tamamıyla hizmetlerin 'tüketimi' şeklinde algılanan bir duygusal yaklaşımdır.[398]

Neoliberal saldırının etkileri üzerine yapılan tartışmalar uzun soluklu ve şiddetlidir. Lakin burada bu meselenin içerisine dalacak değilim. Bazı başarılar (hizmet maliyetlerinin düşürülmesi, parazitli alanların temizlenmesi, yapılan işe ve kullanılan enerjiye göre verimin arttırılması) ve birçok başarısızlık (asayiş, nitelik, müdafaa ve kamu sektörü işgücünün motivasyonu ve güvenliğiyle alakalı) mevcuttur. Gerçek olan bir şey vardır ki o da neoliberal müdahalenin ardından demokrasilerin giderek daha mutsuz hâle gelmesidir. Özelleştirme her tarafı sarmış ve bu dehşetli meydan okumaya kolektif bir şuurla karşı koymakta yetersiz kalınmıştır. Kamusal mülkiyetin tarihsel mücadelesini yeniden başlatabilmesi için artık çok geçtir.

Bu koşullar altında ilerlemenin sağlanabilmesi için birkaç farklı ölçütün bulunması yeterli olacaktır. Bunlardan

398. Bkz., A. Gamble ve T. Wright, 'Giriş', Gamble ve Wright (eds), Restating the State? (Oxford: Blackwell, 2004), s. 3-4; C. Leys, Market-Driven Politics. Neoliberal Democracy and the Public Interest (Londra: Verso, 2001).

ilki beşeri kaynaklardır. Her şeye rağmen dünyanın dört bir yanındaki demokrasilerde dimdik ayakta durmayı başarmış, vicdan sahibi, ümitsizce felsefesini okumaya çalışan, siyasi sinyallere gereksinim duyan ve bu sayede gündelik hayatın gidişatına yön verebileceğini düşünen öğretmen, doktor, işçi, yargıç, yayıncı, yerel ve ulusal manada hizmet veren devlet memurları gibi pek çok kamu emekçisi bulunmaktadır. Dolayısıyla hizmet etiğinin yeniden canlandırılarak işlevsel hâle getirilebileceği konusunda ümitvar olmak gerekir. Sivil toplum teşekkülleri ile mahalli idare arasında yerel sorumluluğa dayanan bir etik anlayış daha etkili olacaktır. Kamu mülkiyetine ait gayrimenkullere, tıpkı neoliberallerin yaptığı gibi üzerine konulacak mallar muamelesi yapmamak gerekir. Öte yandan geçmişte sık sık şahit olunduğu üzere kamu sektöründeki memuriyetler arpalık gibi görülmemeli ve keyfi uygulamalardan vazgeçilmelidir. Kamu sektörü dâhilinde faaliyet icra eden sendikalar ise devekuşu gibi davranmaktan vazgeçerek kafalarını gömdükleri kumdan çıkarmalıdır. Refah ve gelir düzeyi yüksek toplumlarda sıklıkla vuku bulduğu üzere finansal kaynaklar yeni bir kamu mülkiyeti anlayışının yeşerebileceği gerçek bir ortamı hazırlamak için kullanılmalıdır. Bayağılık, tembellik, fırsatçılık ve torpil yerine sunulan hizmetler, etik değerler ve siyasi kurumlar arasında farklı bir ilişki biçimi geliştirilmelidir. Tarihte kamu mülkiyetini burada tasavvur edilen imgelerden birincisine mahkûm eden hiçbir kanun maddesi yoktur. Dolayısıyla yeniden denemenin zamanı çoktan gelmiştir.

Bütün bu anlatılanların içerisinde bir tane kamusal teşekkül vardır ki oynaması gereken rolü hakkıyla icra etmek zorundadır. Bu, kamu yayıncılığını üstlenmiş olan kuruluştur.[399] Kamu yayıncılığı gündelik hayatta etkisini yitirmekte ve ticari bir zihniyete bağımlılığı giderek daha belirgin hâle gelmektedir. Ayrıca politikacıların kamu yayın kuruluşları üzerindeki etki

399. Birleşik Devletler örneği için bkz., D. Barsamian, The Decline and Fall of Public Broadcasting (Cambridge, Mass.: South End Press, 2002).

ve baskısı arttıkça kamu yayıncılığının özelleştirilmesi konusundaki tartışmalar da sıklaşmıştır; İtalya'da Berlusconi dolaysız bir biçimde, Rusya'da Putin yaygın bir şekilde, İngiltere'de ise Blair dolaylı olarak (nedense Blair'in, başta BBC olmak üzere medya üzerindeki tahakkümüne Hutton raporunda* göz yumulmuştur) kamu yayıncılığını yönlendirmektedir. Bu hayli önemli kamu kuruluşu için bazı kalıcı tedbirler yayınlayarak bunları yürürlüğe sokmak, demokrasiyi işler hâle getirebilmek adına özerk bir yargı sistemi tesis etmek kadar hayati bir meseledir. Kamu yayın kuruluşlarının, özel kanallarla aynı doğrultuda bir yayıncılık ilkesi benimsemesi yahut izleyici oranları konusunda onlarla rekabet etmesi beklenmemelidir. Onun zaman zaman lokal gerçekler üzerine dikkatleri çeken, belgelere dayalı ve esas itibariyle bilgilendirme amaçlı farklı bir fonksiyonu vardır. Aslında o, imkânlar nispetinde aracılık yapmaktadır. Ancak araştırmalar yaparak kamu hizmetiyle alakalı sorumluluklarını yerine getirebilmesi için politikacıların müdahalesinden kurtulması ve kendi hâline bırakılması gerekmektedir.[400] John Lloyd, yakın zamanda *Financial Times*'da kaleme aldığı bir makalesinde, kendi içgüdüleriyle hareket eden, faaliyette bulunma ve tefekkür etmeye yardımcı bir vasıta gibi davranan, 'takipçilerini tuzağa düşürebileceği hâlde tarihin müsveddesini sunan, nakiller üzerinde duran fakat bu nakillerin karmaşa ve kapsamına karşı dikkatli olan' bir medya gazeteciliğine duyulan gereksinimden bahsetmektedir.[401] Bu hedefe ulaşabilmek için gazetecilerin mevcut televizyon kültürünün kendilerine zorla aşılmaya

---

* Hutton Raporu: Kitle imha silahı uzmanı David Kelly'nin ölümünün ardından Lord Hutton'un yürüttüğü soruşturmanın sonuç raporu. (çev.)

400. Birçok demokraside devlet televizyonları, iktidardaki siyasi mekanizmanın bir parçası olarak faaliyet icra etmektedir. 1970'lerde İtalya'nın ilk kanalı RAI, Hıristiyan Demokratlara, ikincisi, Sosyalistlere, üçüncüsü ise Komünistlere aittir. Bu zararlı ve tehlikeli bir modeldir. İtalya ve diğer ülkelerde bu anlayışın terk edilmesi için daha çok yol katedilmesi gerekmektedir.

401. J. Lloyd, What the Media are Doing to our Politics (Londra: Constable, 2004), s. 203.

çalıştığı rutin programları ve bu programların uygulanma biçimlerini sorgulamaları gerekmektedir.

Reforma uğramış bir kamu hizmeti ilk etapta geniş bir izleyici kitlesinin dikkatini çekmeyebilir. Fakat bu, genel manada kabul gören bir durum ise ve şayet reformcu siyasetçiler sınırlerine hâkim olabilirlerse, reformun istikrarlı bir şekilde mevcudiyetini devam ettirmesi ve yine önemli bir alternatif olarak dikkate şayan nitelikler taşıması, dünyanın dört bir yanında halk kitlelerini etkilemek babından onu zafere ulaştıracak yahut en azından günü kurtarmasını sağlayacaktır.

MÜZAKERECİ DEMOKRASİ VE PORTO ALEGRE

Müzakereci demokrasi, adını İngilizcede kafa yormak ve karar vermek şeklinde iki farklı anlamı barındıran 'istişare' kelimesinden almıştır. Bu sözcüğün kökeninde, alınacak bir karardan etkilenebilecek tüm bireyleri yahut onların temsilcilerini karar alma mekanizmasına dâhil etme fikri yatmaktadır.[402] Uygulanan bu metot, yapısalcı ve dayanışmacı bir bağlamda tartışılmaktadır. Zira karar verebilmek için sınırları kati surette tayin edilmiş bir sürede yeterli bilgiye ve farklı fikirlere ulaşılması amaçlanmaktadır. Netice itibariyle müzakereci demokrasi, hiçbir sonuca ulaştırmayan bir sohbet halkasını salık vermez. Aksine demokratik siyasetin en önemli karar anlarında çok sayıdaki insanı sahneye taşıyabilmek için bir vasıtadır. Böylelikle makul bir süre içerisinde akla yatkın ve maharet isteyen kararlara ulaşılabilecektir.

Müzakereci demokrasinin bir dizi önemli avantajları vardır. Luigi Bobbio, bunların içerisinde en çok göze çarpan üç tanesini değerlendirmeye tabi tutmuştur.[403] İlk etapta bu tip bir demokrasinin daha iyi neticeler üreteceği söylenebilir. Zira istişareler sırasında problemler sil baştan tanımlanacak ve yeni tedavi yöntemleriyle çözümler tasarlanacaktır. Öte yandan

402. J. Elster, 'Giriş', Elster, Deliberative Democracy, s. 8.

403. L. Bobbio, '"Non rifiutarti di scegliere": un'esperienza di democrazia deliberativa', Siena, 13-15 Eylül 2001, s. 5.

istişare mekanizması, alınan kararların meşruiyetini arttıracaktır. Çünkü bu hükümler tek bir karar merkezinin değil çok sayıdaki bireyin ortak çalışmasının mahsulüdür. Fertlerin bir kısmı nihai karara rıza göstermemiş olabilir. Lakin istişareye katılanların tamamı hâli hazırda uygulanan prosedürün tanığıdır ve buna ortak olmuştur. Üçüncü ve son olarak müzakerenin yurttaşlık erdemini (medeni erdem) kuvvetlendirdiği söylenebilir. Bu sayede insanlar dinlemeyi öğrenmekte, birbirlerine karşı daha hoşgörülü davranmakta ve kendi aralarında sıkı bağlarla örülü bir güven tesis edebilmektedir.

Meramımızı anlatabilmemiz açısından danışma ve müzakere arasındaki farkı belirtmek hayati bir önem arz etmektedir. Bunlardan birincisi, günümüzde demokratik siyasetçilerin birçoğunun vatandaşların iştirakinden bahsederken zihinlerinde tasarladıkları şeydir. Kimi zaman halkın söylediklerine sabırla kulak verilecek, bazı durumlarda ise böylesine bir tahammüle gerek duyulmayacak ve neticede kararlar politikacılar tarafından alınacaktır. Ham hâliyle halkın sesi genellikle bozuk ve yetersiz çıktığından politikacılar için bunu duymazdan gelerek devletçi bir anlayış benimsemek çok kolaydır. 'Danışma' çoğu kez siyasi bir hiledir. Dolayısıyla bu yönteme çok fazla başvurulmaması gerekir. Diğer taraftan müzakere ise vatandaşların karar alma sürecine aktif bir biçimde katılmaları demektir. Bu nedenden ötürü müzakerenin öğrenme ve yetkilendirme ile alakalı olduğu söylenebilir.

Doğru ve düzenli bir şekilde işleyen müzakereci demokrasi, katılım olgusunu temsil yetkisine bağlayan hayati bir mekanizmadır. Demokrasinin bu türü, siyasi görüşlerin oy sandığı vasıtasıyla hakkıyla muhafaza edildiği resmi seçim sürecinin neticesinde ortaya çıkan temsili demokrasinin yerine geçemez. Ancak eskilerin özgürlük anlayışının modern zamandakilerin yardımına koşmasıyla onu tehdit edebilecektir. Temsil yetkisini elinde bulunduranların güç ve sorumluluğunu inkâr etmek yahut görmezden gelmek boşunadır. Aksine bu kimselerin değişime uğrayarak da olsa daha da güçlend -

leri ortadadır. Bununla birlikte temsilciler zaman zaman etraflarında cereyan eden istişare faaliyetlerinin de zorlamasıyla sınırlı bir alana mahkûm edilebilirler.

Katılım ve temsil arasındaki mutlak ilişki sonsuza dek sabit kılınamasa dahi günümüzün meselesidir. Kimi zaman müzakere süreci öylesine bereketli sonuçlar üretir ki siyasetçiler kendilerini bu üretim sonucunda ortaya çıkan bulgularla sınırlamak zorunda kalırlar. Bazen ise sürecin yoğunluğu ve yaygınlık derecesi azalabilir. Buna mukabil böylesine durumlarda temsilcilerin özerkliği daha da artacaktır. Modern Avrupa demokrasilerinde vaka analizleri ve durum değerlendirmeleri hâlâ çık sınırlıdır. Hatta birçok ülkede bu ve benzeri mütalaalara hiç rastlanmamaktadır. Bunun yanı sıra burada bahsi geçen iki farklı demokrasi pratiği arasında sahnelenen oyunun izahına henüz ulaşılmıştır. Almanya'daki *Plannungszelle*,[404] Danimarka'nın ebeveynleri ilköğretim sistemine dâhil etme çabaları, İngiltere'deki kamu sağlığı panelleri gibi halk jürisi tecrübelerinin birçoğu, her ne kadar yukarıda sınırlarını tayin etmeye çalıştığım şekliyle müzakereden çok danışmayı çağrıştırsalar da, bir hayli dikkat çekicidirler. Siyasetçilerin güç ve patronajlarının bir kısmını kaybedeceklerine dair korkuyla birlikte tedbir ve şüphe yaygınlaşma eğilimindedir.[405]

Müzakereci demokrasi tecrübesini yalnızca siyasetle sınırlandırmamak gerekir. Fiili demokrasinin tarihi zaferlerden müteşekkil (Almanya ve İsveç'te işçi temsilcilerinin büyük şirketlerin yönetim kurulu odalarında kendilerine yer bulmaları gibi) uzun ve muhalif bir geçmişi vardır. Fakat bu tarihi süreçte zaman zaman hüsran ve hayal kırıklığına da şahit

404. Alman 'planlama hücresi', toplumun farklı kesimlerinden gelen ve katı surette sınırlandırılmış bir süre için bir araya gelen yirmi beş kişiden oluşmaktadır. Bu kimseler iki moderatörün yardımıyla, kendilerine belirli bir komisyon tarafından tevdi edilen mesele hakkında malumat sahibi olur ve farklı seçenekler arasından birisini tercih ederler. Tavsiyeleri daha sonra geri itilimle siyasi sürece dâhil edilir.

405. Bkz., U. Khan (ed.), Participation beyond the Ballot Box (Londra: University College London Press, 1999).

olunmuştur.[406] Hiç şüphesiz işverenler güç ve iktidarlarını belirli bir oranda işçileriyle paylaşma konusunda gönülsüz davranacaklardır. Onlara göre böylesine ayrıcalıklı bir duruma göz yummak, gizlice fırsat kollayanlara yarayacak ve kontrol kaybedilecektir. Hâlbuki bu çok dar görüşlü bir yaklaşımdır. Aslında işçiler de her zaman diken üstündedir. Neoliberalizm işçileri bağımlı kılıp her türlü 'kalıba girebilecek' bir şekle sokarak onların haklarını asgari düzeyde korumak istemiştir. İşçilerin hesaba katılması ve hatta müzakere sürecinde söz sahibi olması ancak ve ancak daha kolektif bir anlayış ve toplumsal sorumluluk taşıyan bir yaklaşım ile mümkün olacaktır. Ulus ötesi şirketlerin stratejik karar alma sürecinde çalışanların sesinin neredeyse hiç duyulmaması modern kapitalizmi töhmet altında bırakabilecek çarpıcı bir göstergedir.[407]

En yaygın ve en meşhur katılımcı demokrasi tecrübesi Avrupa, Japonya yahut Birleşik Devletler'den[408] değil Brezilya'dan gelmektedir. Öncelikle 1989 yılı itibariyle 1,3 milyonluk bir nüfusa sahip Porto Alegre'de yaşayanların yaklaşık %28'inin kitlesel yoksulluk çektiği ve cehalet içerisinde olduğu, bunun yanı sıra hâlâ gecekondu bölgelerinde yaşadığı gözlerden kaçmamaktadır. Dolayısıyla geniş bir ulusal çerçevede değerlendirildiğinde bu bölgede demokrasi geleneğinin oldukça kısır bir biçimde hayat bulduğu ve müzakereci demokrasi tecrübesinin karmaşık bir yapı arz ettiği görülecektir. Şayet katılımcı demokrasinin önkoşulları okuryazarlık ve uzun vadeli demokrasi tecrübesi ise Porto Alegre iyi bir öncü değildir. Buna karşılık yerel aktivistler, radikal Katolik gruplar

406. Muhtemeldir ki, İsveçle alakalı en bilinen hüsran Rudolf Meidners'in 1975 yılında kolektif yatırım hesapları üzerine yaptığı tekliftir. Bu sayede belli başlı İsveç şirketlerindeki işçilerin eline önemli bir koz geçmiştir: R. Meidner, Employee Investment Funds: an Approach to Collective capital Formation (Londra: Allen ve Unwin, 1978).

407. Bkz., Will Hutton, 'Acaba yanlış mı yapmaktayım?', Observer, 9 Ocak 2005. Yazar burada 'değerler, doğruluk ve taahhütleri kapitalizmin temel ilkeleri ışığında' birleştirmeye duyulan gereksinimden bahsetmektedir.

408. Bu alanda Chicago'daki bazı tecrübelerin detaylı ve büyüleyici bir incelemesi için bkz., A. Fung, Empowered Participation: Reinventing Urban Democracy (Princeton: Princeton University Press, 2004).

ve siyasetçiler ile işbirliği hâlindeki Partido dos Trabalhadores (Brezilya İşçi Partisi) önemli bir rol üstlenerek 1985 yılında askeri idarenin sona ermesiyle birlikte yavaş yavaş etkili ve popüler bir müzakere geleneğinin ülkeye yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Onlar, bunu yaparken mahalli idare sisteminin uçlarında dolaşmak yerine kentin öncelikli harcamalarını kontrol altında tutarak merkezinde yer almayı başarmışlardır. Bu öncelikler listesini ortaya çıkaran ve kanunlaştıran süreç Orçamento Participativo yani 'katılımcı bütçe' süreci olarak isimlendirilmiştir.[409]

Bu süreç hakkında not edilmesi gereken ilk şey onun yıllık karakteridir. Bir takvim senesi içerisinde farklı zamanlarda düzenli olarak sürecin farklı evreleri vuku bulmaktadır. Katılımcı bütçe ne ucu açık bir tartışma malzemesi ne de yalnızca bir danışma aracıdır. Aksine o, herkesin rahatlıkla farkına varabileceği bir şeffaflıkla dönemsel bir zaman çizelgesine uygun olarak bir dizi kararlar alma sürecidir. Böylesine bir işleyiş tarzı bir yıllık döngünün sonucunda ve sonraki sürecin hemen öncesinde vatandaşların, ortaya çıkan ürünleri değerlendirebilmelerine olanak sağlayan bir süreklilik ve muvaffakıyet duygusu hâsıl eder.

Mart ve Haziran ayları arasındaki dönem sürecin ilk safhasını oluşturur. Mart ayında kentin dört bir yanında çeşitli hazırlık toplantıları tertip edilir. Bu toplantılarda mahalli idare üyeleri bir önceki yılın başarılarından bahsederek bir sonraki döneme ait hedeflerinin ana hatlarıyla taslağını çizmektedir. Nisan ve Mayıs aylarında ise vatandaşlar (1994'den beri) altı tanesi belirli bir konuya ait olmak üzere on altı farklı bölgesel kongrede bir araya gelerek öncelikler listesini oylamaya sunmaktadır. Tematik toplantılar, sağlık, barınma, gençler için

409. Orçamento Participativo üzerine yapılan çalışmalar bugün oldukça kapsamlı ve yaygındır. Ben, özellikle de M. Gret ve Y. Sintomer'de yararlı bilgilere ulaştım. M. Gret ve Y. Sintomer, Porto Alegre. L'espoir d'une autre démocratie (Paris: La Découverte, 2002); G. Allegretti, L'insegnamento di Porto Alegre. Autoprogettualita come paradigma urbano (Foransa: Aliena, 2003); H. Wainwright, Reclaim the State: Experiments in Popular Democracy (Londra: Verso, 2003), s. 42-69.

yeni iş sahaları oluşturmak gibi genel problemlerle ilgili olup doğrudan doğruya Belediye Meclisi binasında gerçekleştirilir. Bu sayede temsil yetkisini elinde bulunduran kurumların şehrin tamamına kucak açtığı ispat edilmiş olur. Bütün bu süreç kentteki Toplumsal İlişkiler Koordinasyon Komitesi'ne mensup yirmi koordinatör üye tarafından desteklenmektedir.

İlk safhanın sonunda Belediye Meclisi resmi bir toplantı düzenleyerek önceki kongrelerde oylanan öncelikler listesini yerel idarecilere teslim etmektedir. Bu durumda yerel idarecilerin yapması gereken teknik personele de danışarak bu tekliflerin uygulanabilirliliği üzerine çalışmaktır (Temmuz-Ağustos). Eylül ayı itibariyle makul görülen teklifler Bütçe Komisyonuna sunulmaktadır. Bu komisyon 48 delegeden müteşekkildir. Bu delegeler doğrudan doğruya daha önce tertip edilmiş olan kongrelerde seçilmiştir. Nihayet Kasım ve Aralık aylarında bütçe, Porto Alegre Belediye Meclisi tarafından onaylanmaktadır.[410]

Karar alma süreci karmaşıktır ve yıldan yıla değişir. Benim burada yaptığım bu süreci kabaca özetlemekten başka bir şey değildir. Kuşkusuz Orçamento Participativo'nun on beş yıllık kısa tarihinde göze çarpan bazı hususlar vardır. Bunlardan ilki bu faaliyete iştirak eden vatandaşların sayısında düzenli bir artış yaşanmış olmasıdır. 1989 yılında 1300 olan bu rakam 2002 senesinde 31,300'e yükselmiştir. Bu kimselerin toplumsal niteliği ve cinsiyet terkibinde de önemli değişimler gözlemlenmektedir. Zira 1993'te kadınların oranı %46,7 iken 2000 yılında %57,3 olmuştur. İştirakçilerin önemli bir kısmı yoksul ve eğitimsizdir. Bütçe Komisyonuna seçilen kimselerin de benzer özelliklere haiz oldukları söylenebilir. Bu işe rağbet edenler daha çok yakın bir zamana kadar beyazların alışveriş yaptığı süpermarketlere girişleri yasak olan azınlıklardır.[411]

Neredeyse tüm araştırmacılar tarafından kabul edilen ikinci bir husus ise finansal kararların herkesin gözü önün-

410. Allegretti, L'insegnamento di Porto Alegre, böl. 6, s. 113-43.

411. S. Baierle, 'Porto Alegre'nin 11. ayı. Yolların kesişim noktasında Brezilya'nın "katılımcı bütçe"si', Socialist Register (2003), s. 306 ve 307, tablo 1.

de alınmasını temel alan bu yöntemin klientalizm, tarafgirlik ve irtikâp gibi derin toplumsal yaralara çare sunabilecek en iyi panzehir olmasıdır. Böylesine şeffaf bir katılımcı demokrasi anlayışı içerisinde hami-müvekkil ilişkilerinin hüküm sürmesi güçtür. Bu aynı zamanda yerel bürokrasiye yeni bir idari davranış biçimi aşılamak demektir. Bundan böyle toplum mühendisleri ve uzmanlar başlarına buyruk hareket edemeyeceklerdir. Aksine çalışma ofislerinden çıkarak imkân dâhilinde olan yahut olmayan ne varsa makul bir dille nedenleriyle sıralayacaklardır. Bu yöndeki çabalar, herkesi kuşatacak paha biçilmez bir eğitim sürecinin de önemli bir kısmını teşkil etmektedir.

Ekonomik kaynakların yetersizliği göz önüne alındığında maddi sonuçlar bir hayli etkileyicidir: Yaklaşık on sene önce derme çatma kulübelerde yaşayan 9000 ailenin artık tuğladan yapılma kalıcı ve nezih evleri vardır. Kent nüfusunun %99'u temiz suya kavuşmuş ve 1989'daki %46'lık orana kıyasla şehrin %86'sını kapsayan bir bölgede kanalizasyon sistemi tamamıyla işler hâle getirilmiştir. 50'den fazla yeni okul inşa edilmiştir. Ayrıca 1989 ve 1995 yılları arasında üniversiteye devam eden öğrencilerin sayısı ikiye katlanmıştır.

Kuşkusuz her şeyin göz önünde cereyan ettiği ve hiçbir çabanın maskelenemediği Porto Alegre gibi bir tecrübenin önemli zorlukları da vardır. Şayet genel ekonomik koşullar nüfusun tamamını kapsayacak bir biçimde kötüleşmişse yerel düzeyde izole edilmiş bir şekilde ilerleme kaydetmek güçtür. İşçi Partisi'nin lider kadrosu ile kongre ve delegeler arasındaki ilişki bir hayli hassastır. Her şeyin ötesinde hâlâ çok az sayıda insan bu faaliyetlere iştirak etmektedir. Zira kent nüfusunun 1.300.000 olduğu göz önüne alındığında 30,000 kişilik bir katılımın ne kadar az bir oranı teşkil ettiği hemen fark edilecektir. Aslında sınırlı sayıdaki katılım temsili ve katılımcı demokrasileri birleştirmenin önemini belirtmek için yeterlidir. Bunlardan ilki çok sayıdaki insanın oylarıyla resmi anlamda seçim sürecine dâhil olmasını sağlarken ikincisi daha

az sayıdaki bireyin mutat manada sürece katılımına imkân tanımaktadır. Bu iki demokratik usul arasındaki (temsili ve katılımcı) ilişkinin dönüm noktası sayılabilecek hadise *ikincisinin faaliyetinin ilkinin niteliğini teminat altına almasıdır*. Eğer bu düzenek hakkıyla işlerse müzakereci demokrasi şeffaflığı garanti edecek, daimi olarak finansal tercihleri sorgulayacak, karar alma mekanizmasının çapını genişletecek ve iliklerine kadar etik bir kamusal hizmetin mücadelesini veren tecrübeli, eğitimli ve aktif vatandaşlardan müteşekkil küçük ama aynı zamanda bir hayli etkili olan bir grubun oluşumunda hayati bir rol üstlenecektir.

NETİCE

Bu uzun politik mülâhazanın ardından son olarak katılımcı reformculuk üzerine birkaç şey söylemek istiyorum. Devletin sosyal demokratik geleneğinde, (liberal yahut muhafazakâr hiç fark etmez) reformlar baskıcı bir şekilde tepeden aşağıya uygulanmaktadır. Siyasetin kurumsal mahallinden hareketle tedbir mahiyetinde halka dair bir dizi karar alınmaktadır. Bunlar, aileler yahut bireyler tarafından hiçbir tepki gösterilmeksizin (ve hatta zaman zaman büyük bir memnuniyetle) kabullenilmektedir. Bu kararlardan yararlanılması konusunda ortak bir olguyu paylaşan vatandaşlar diğer hususlarda birbirlerinden ayrılmaktadır. Katılımcı reformculuk ise her iki istikamette de cereyan edebilmektedir. Tıpkı Porto Alegre örneğindeki gibi halktan kurumlara ve tekrar kurumlardan halka doğru bir yönelime şahit olunabilir ki nihai kararlar bu akışkanlığın herhangi bir anında alınabilmektedir. Muhtemeldir ki tırmanmak ve alçalmakla ilgili geleneksel tasavvur yanlıştır. Bunun yerine farklı istasyon noktalarını kuşatan döngüsel bir hareketten bahsetmek daha yerinde olacaktır. Reformculuğun bu telakkisinde önemli olan husus, politikanın kurumları sınırlandırıp hapsetmemesidir. Ancak bu tarz bir reformculuk hareketi halka ulaşarak onları kendi çalışma sistemine

dâhil etme konusunda çaba sarf etmekte, siyaseti kontrol etme hususunda vatandaşlara telkinde bulunmakta, ayrıca kent ve vatandaşlık kültürü ile müzakere arasında fasılasız bir dinamik tesis etmeye çalışmaktadır. Katılımcı reformculuk, öncüllerinden farklı bir niteliğe sahiptir; rutin, samimi ve derin bir nitelik arz eden unsurları vasıtasıyla gündelik hayatla temas kurabilme potansiyeli taşımaktadır. Alışverişte, zaman bulma ve vakit kazanma uğraşısında, mutfak masasının etrafında cereyan eden konuşmaların dokusunda, dinleme yeteneğinin oluşumunda, bireysel tevazu talebinin hayata geçirilmesinde, ötekilerin güç ve mevkilerini arttırabilmeleri hususunda yeterince ihtimam göstermede ve romantizmi küçük bir sahneye hapsetmektense fevkalade çeşitlilik arz eden dünyanın gerçek problemleriyle irtibatlandırma olanağında, hep bunu gözlemleriz. Böylesine bir siyasetin başlangıç noktası önce ev, sonra sivil toplum ve en sonunda da kenttir. Kuşkusuz bu siyasetin doğal çevresini de dünya oluşturur. Belki de bizler, insanlık için oldukça karanlık bir anda ve onun her şeyi örten kabuğu altında yeniden başlamak için gereksinim duyduğumuz kolektif güce ulaşabileceğiz.

İNDEKS

15. Maddenin Islahı 278
23. Madde'den Endişe Duyanlar Grubu 96

A
Adam Michnik 250
Adam Smith 54
Adil Ticaret 142, 150
ahlak 149
ahlak dışı ailecilik (amoral familism) 174
ahlaki hassasiyetler 53
ahlaki minimalizasyon 179
aile 155, 158,171,
ailecilik 175
'aileci' rejimler 305
aktif kliental 256
Alexis de Tocqueville 11
Alman Romantizmi 94
Amartya Sen 56, 280
Amerikan emperyalizmi 281
André Bossard 61
Anglo-Amerikan 93
Anthony McFarlane 64
Antonio Gramsci 63, 136
araçsal yaklaşım 292
aranyi sanskriti 244
aryan 91
Atina modeli 271
Auflösung 213
Avrupa Birliği 28
Avrupa Sosyal Formu 12, 217

B
Bactria antik krallığı 281
bağımsız kitle iletişimi 284
Bangladeş Kırsal Kalkınma Komitesi (BKKK) 43
Bedensel bütünlük 38
Bell Hook 167
Benjamin Constant 271
Berlin Duvarı 282
Bestimmung 214
beşeri sermaye 227
Bethnal Green bölgesi 227
Bharatiya Janata Partisi 184
Bichara Khader 76
bilgiyi İslamileştirmek 252
bireycilik 89, 91
bireyler 92
bireyselleştirme 103
Birleşmiş Milletler 283
Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP) 29

Buckley v. Valeo hadisesi 295
Budist konseyleri 281
'Büyük İleri Atılım' projesi 117
büyük para 296
Büyük Sahel Kıtlığı 32

C-Ç

Casa Guidi 219
cemaat 229
Central Park 18
Cezayir 256
Chajul 142
Chartizm 173
Circo Massimo 12
Claus Offe 300
coğrafi mekân 182
Colin Campbell 123
Collor de Mello 296
'çalış ve harca' prensibi 305
Çin'deki Kültür Devrimi 107
Çin Komünist Partisi 91
çok uluslu 28

D

danışma 315
Daniel Miller 149
David Marquand 308
değişken ritimler 191
demografik değişimler 310
demokrasi 270
demokratik siyasi partiler 310
Deng Xiaoping 117
Determinizm (nedensellik) 79
devlet teknesi 294
devlet yayıncılığı 288
dharma (doğruluk) 247
dikey hiyerarşi 183
dikey sadakat 222
diktacı rejimler 249
diyalog 238
doğal musluklar 68
doğanın devleti 62
Don Alessandro Santoro 114
döl aile 159
döngüsel aile hayatı 196
Dünya Sosyal Formu 223
Dünya Ticaret Örgütü 28

E

Eflatun 200
egoizm 92
Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) 48
eleştirel bireycilik 132
endüstrileşmiş taşra 161
Enron 264
es claro 233
etik 149
etik ürünler 149
Eton Kolej 157
evrenselcilik 24

F

filântrop 287
Filistin 260
fiziki sermaye 227
Floransa 9
Floransa Antifaşist Direniş Hareketi 217
Floransa Cumhuriyeti 134
Floransa Demokrasi Laboratuarı 14
Floransa Halk Hareketi 12
Fordist fabrikalar 102, 115
Fordist üretim tarzı 102
Françoise Héritier 47
Freud 79

G

Galbraith 178
Gandi 247
'gayri remi siyaset' sanatı 258
Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) 31
gazino kapitalizmi 56, 105
Gebel Sahaba 78
Georges Lefebvre 18
geri kalmışlık 261
geri kazanım 154
Girolamo Savonarola 135
global Güney 243
global hadiseler 285
globalleşme 24

global televizyonculuk 183
göç ticareti 62
gönüllü basitlik 117
gönülsüz basitlik 117
Göran Therborn 278
görünmeyen el 54
Greenpeace 223
güç 41
güçle kontrol 41
Güney 16
güvenlik evleri 41

H

hami-müvekkil 39, 255
hamulas 260
Hegel 213
Hindu komünalizmi 299
Hobbes 62
Hutomo Mandala Putra 263
Hutton raporu 313
Hüsnü Mübarek 253
Hyde Park 18

I-İ

Igloolar 208
Immanuel Kant 21
Intimsphare 165
Iroquois Yerlileri 84
Isaiah Berlin 55
icatçı öz 213
İkinci Dünya 28
iktidar 41
İmparator Ashoka 281
İngiliz Chartistler 269
İngiliz Kilisesi 139
İslam Devleti 252
İslami akımlar 252
İsrail 260
istişare 314
İslamcılar 253
işbirlikçi demokrasi 302
İşçi Partisi 320

J

Jacob Burckhardt 89
Jakoben Anayasa 307
Jakoben demokrasi 277
Jakobenler 277
James C. Scott 255
Jeffrey Sachs 33
John Dunn 270
John McNeill 69
John Stuart Mill 299
John Toye 31
Jürgen Habermas 226

K

kaçak göçmen trafiği 62
kalite kontrolü 285
kamu 25
kamu mülkiyeti 308
kamusal alan 226
kamusal kaynaklar 261
kamu sektörü 311
kamu yayın kuruluşları 313
kara para 61
karizmatik liderler 238
karşı devrim 31
kartel partiler 291
Kast sistemi 45
katılımcı demokrasi 266
katılımcı halk 254
Katolik Comunita di Base örgütü 114
Katolik ülkeler 282
kemale ermiş demokrasiler 275
kentleşme hülyası 75
kibbutizm hareketi 260
kişiler 92
kitle partileri 290
klientalistik (kayırma ve himayecilik) 257
klientalizm 22
Kommune 2 203
Komünist rejim 118
kronolojikleştirme 97
Kuzey 16
Kuzey Amerika Ülkeleri Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) 28
Küba Füze Krizi 87
Kültürel Rölativizm 24

kültürel sömürgecilik 24
Kyoto Protokolü 77

L

Larry Diamond 283
Lewis Feldstein 241
Liberal Demokrasi 19
'liberal' demokrasiler 283
liderlik 238
Lizbon mitingleri 276
Luc Boltanski 128
Lucia Yortusu 169

M

Madeleine Lee 276
Mafya 228
mahremiyet 166
Makyevelist manevra 267
mali piyasalar 28
mali sermaye 227
manevi değerler 53
Maniheist 257
Maniheizm 64
Mao Zedong 116
Marc Abéles 280
Marcel Detienne 280
Marc Plattner 283
Maurya İmparatorluğu 281
Max Weber 262
Maya-Ixil 142
Mazzini 136
Mc Donalds 115
Mc Mansion 108
medya şirketleri 287
mekânsızlık 132
Menem Carlos 298
merhamet 172
Michael Bloomberg 295
Milenyum Kulesi 35
modern aileler 160
modern bireycilik 94
modern demokrasi 276
modern demokratik aileler 195
modern mahrem aile 166
modern özerk imgesel hedonizm 123
modern sivil toplum 228, 241
modern televizyonculuk 286
modern tüketim 106
moleküler eylem 136
Montesquieu 58
Montreal Protokolü 77
muhakeme 38
muhayyile 38
Mussolini 12
Mustafa Kamil es-Seyyit 253
mutlaklık evi 41
mülkiyet hakları 56
müspet tercih 141
müzakere 315
müzakereci demokrasi 277, 314
Mzwanele Mayekiso 248

N

Naomi Klein 231
Narkissos 289
Narmada Vadisi direnişi 245
narsisizm 288
negatif özgürlük 55
Neo-Darwinizm 79
neo-faşist 279
neo-küreselciler 12
neoliberal devlet 304
neo-Naziler 279
neopatrimonyal rejimler 261
neo-ulusçuluk 136
nyaya (adalet) 247

O-Ö

Ochollo kabilesi 280
oikos 158
Olivier Roy 256
Oltrarno Halk Brifingi hareketi 266, 294
Oodua Halk Meclisi 76
ozon tabakası 68
önceki kültür 116
öteki 82
özelin akışkanlığı 182
özel kanallar 313
öz-imaj 124

P
Padania 230
Padre Pio 287
Palazzo Vecchio 14
panoptik 133
Paris Komünü 272
Partido dos Trabalhadores (Brezilya İşçi Partisi) 318
patrimonyalizm 262
patrimonyal rejimler 261
patronaj 25, 250
Paul Webb 293
Pavlov'un köpekleri 130
Pentekostal Hıristiyanlığı 76
pentekostalizm 76
Piedmont monarşistleri 136
Pinochet 249
piyasa ekonomisi 19
piyasa sosyalizmi 60
Plannungszelle 316
Porto Alegre 273
post-modern aileler 160
profesyonel işletmeciler 95
profesyoneller 310
proleter demokrasi 272

R
radikal Katolik gruplar 317
reklâmcılık 25, 131
Retail Hindutva 184
Richard Nixon 295
Risorgimento hareketi 136
Robert Putnam 241
Robert William Dale 300
Romantizm 137
Ross Perot 296
rölativizm 280
Rugmark Vakfı 151
Rupert Murdoch 264
Ruth Benedict 84
rüşvet 60

S-Ş
Saddam Hüseyin rejimi 261
Sahel 32
Sahra-Altı Afrikası 32, 69
sahte bilinç 277
Sami Zubaida 252
San Firenze meydanı 11
San Giovanni meydanı 12
San Marco meydanı 11
Santo Spirito 217
Satın Alma Gücü Paritesi (SAGP) 29
Satyagraha 247
seçim harcamaları 295
seçimli demokrasiler 283
Selefiler 252
serbest piyasa 56
sermayedarlar 287
sevgi 172
Shiv Shena Hareketi 76
Signoria meydanı 134
Silvio Berlusconi 10
sivil toplum 221, 226, 234
siyasetçiler 267
siyasi partiler 289
Siyonizm 261
slow food 141
sonraki kültür 116, 120
Sosyal Darwinizm 92
sosyal sermaye 227
Sovyet İmparatorluğu 91
sportif amaçlı araçlar 110
Starbucks 115
Steve Forbes 296
Suharto 262
Suharto rejimi 262
sülale 159
şenlik ateşi 134
society 221
şirketler 264
şüphe 266

T
Tacikistan 256
Taoist felsefe 44
temsili demokrasi 272
Teresa Isenburg 61
Thaksin Shinawatra 298
Tiananmen Meydanı katliamı 119

toplumsal gücün paylaşımı 271
toplumsal hareketler 228
township 248
trafik 61
tüketici kapitalizmi 105
Tüketim araçları 72

U-Ü

Uluslararası Af Örgütü 223
Uluslararası Ozon Tabakası'nı Koruma Konvansiyonu 77
üçüncü dünyacılık 24
ümmet bilinci 252

V

Vaclav Havel 250
Vasari 14
Veneto 230
Vernon Lee 20
Viktoryacılar 97
Viktorya devri 300
Virginia Woolf 124

W

Watergate Skandalı 295
William Gladstone 299

Y

yatay dayanışma 222
yatay sorumluluk 283
yayasans 262
yeni babalar 198
yerel yönetim 308
yin 44
yurttaş cumhuriyetçiliği 281
yurttaşlık hareketi 248

Z

zaman 238
Zawyet Sultan 37
zihni süreçler 127
zorunlu vekâlet 293

GÜNDELİK HAYAT POLİTİKALARI

PAUL GINSBORG

- *Gündelik hayatı şekillendiren maddi, kültürel, ekonomik, siyasi öğeler nelerdir?*
- *Siyasetiyle, vahşi kapitalizmiyle, kültürel savrulmalarıyla ve adaletsizlikleriyle gündelik hayatın insanlığı esir alması.*
- *Aileyi kuşatan modern tüketiciliğin toplumların çöküşünü hızlandırması.*
- *Uluslararası şirketler, medya kuruluşları, emperyalizmi meşrulaştıran finansal örgütler, gündelik hayata nasıl müdahale ediyorlar?*
- *Gündelik hayat diktesiyle çatışmacı ve huzursuz bir global dünyanın inşasına karşı, "bütün bunlara hayır" demenin yolları nelerdir?*

Gelişmiş toplumlarda, gündelik hayatı şekillendiren maddi kültür ile evrensel üretim ve tüketim biçimleri arasındaki tek kutuplu dairesel bağın, çok köklü bir tarihi vardır. Bu bağ zengin ve gelişmiş ülkelerin bulunduğu *'Kuzey'* ile yoksul ve gelişmekte olan *'Güney'* in uzun vadeli münasebetlerinin neticesinde oluşmuştur. Toplumlar arasındaki münasebetler adalet dürtüsü, birlik ve beraberlik duygusu yahut karşılıklı sorumluluk bilincine dayanarak kurulmamıştır. Aksine bu ilişkilere yön veren ana saik, ekonomik çıkarlar ve ulus gücüdür. Buna, tarih boyunca görülen sömürgecilik ve emperyalizm faaliyetleriyle birlikte, hâlihazırda toplumlar arasında görülen eşitsizlikleri de eklemeliyiz. Tüm bu olumsuzluklar çerçevesinde, hiçbir ahlaki gerekçeye dayanmayan gayri muntazam bir global dünya inşa edilmiştir.

Globalleşmeyle birlikte dünya daha da küçülmüş ve pragmatist siyasetiyle, vahşi kapitalizmiyle, kültürel savrulmalarıyla, tüketim çılgınlıklarıyla, adaletsizlikleriyle, medeniyet çatışmalarıyla ve savaşlarıyla her zamankinden daha tehlikeli bir yer haline gelmiştir. Zengin ve yoksul, güçlü ve zayıf, erkek ve kadın, kişisel menfaat ve ahlak, meşru ve gayri meşru, üreme ve çevresel duyarlılık, savaş ve barış arasında cereyan eden zıtlaşmalar modern dünyada ekonomi ve politikayı domine etmiştir.

Kitapta bilhassa, gelişmiş devletler tarafından ortaya atılan ve dünyanın tamamına empoze edilen modernite kavramının, gündelik hayat anlayışlarının ve bu bağlamda piyasa ekonomisi ve liberal demokrasinin insanlığı nasıl bir felakete sürüklediği ortaya konulmuştur.

Paul GINGSBORG: 1945 Londra doğumlu çağdaş Avrupa tarihi profesörü. Siyasetten kültüre, tüketimden sosyal yaşantıya gündelik hayatı etkileyen unsurlar bağlamında küresel tahliller yapmaktadır. Çeşitli eserleri bulunan ve konferanslar veren, alanında otorite bir entelektüel.

AÇILIM KİTAP
Alay Köşkü Cad. Civan Han No:6/4
Cağaloğlu - İstanbul
Tel: (212) 520 98 90 Faks: (212) 527 06 77
internetten sipariş için: www.kitappinari.com
ISBN: 978-9944-105-20-0